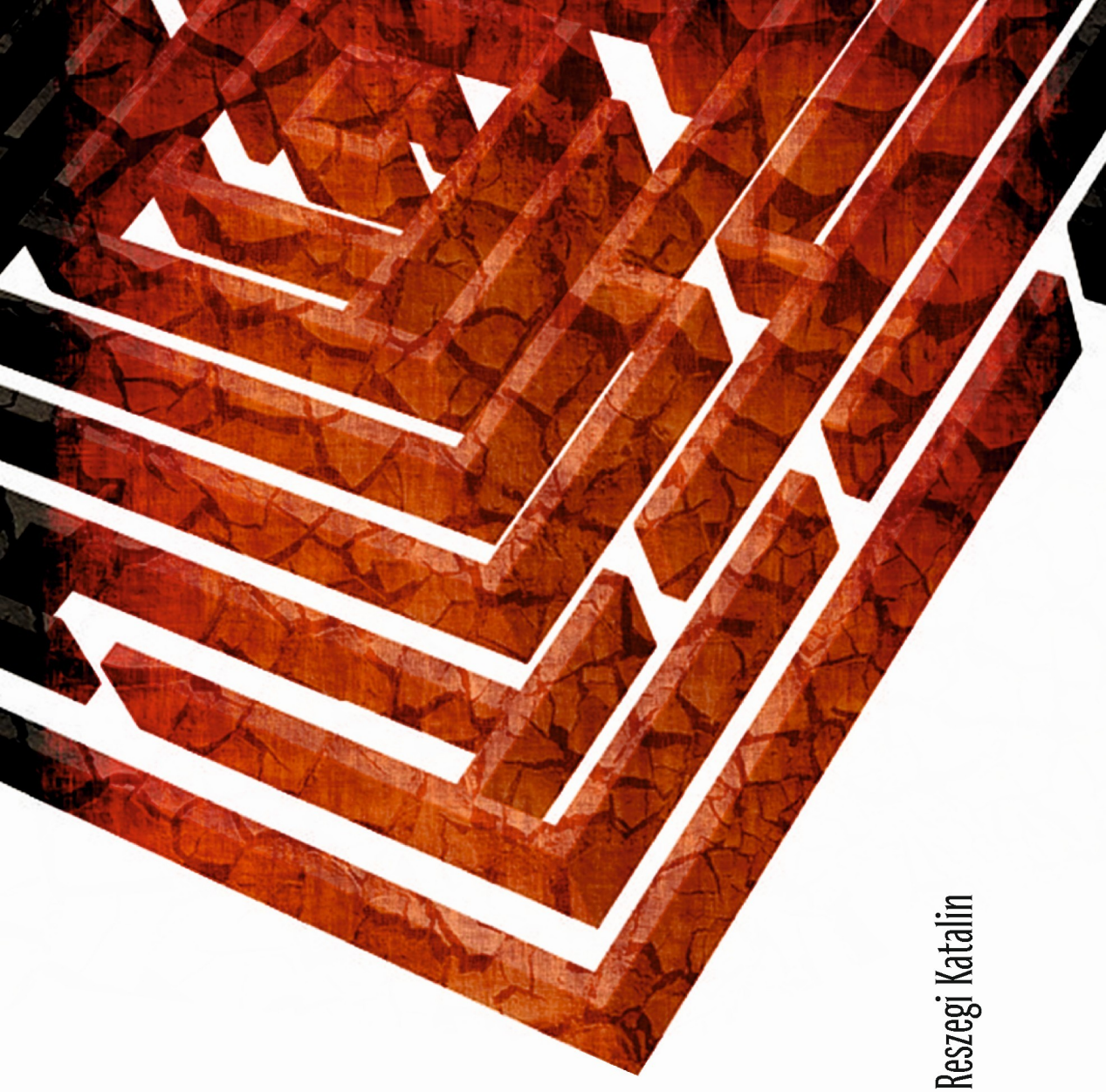

Reszegi Katalin

Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok

Reszegi Katalin

KOGNITÍV SZEMLÉLETŰ NÉVTUDOMÁNYI VIZSGÁLATOK

Reszegi Katalin

Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

A Magyar Névarchívum Kiadványai 54.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-2020-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, az NKFI K 128270 számú pályázata keretében, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjához kapcsolódva.

Lektorálta:
Hoffmann István
Tolcsvai Nagy Gábor

ISBN 978-963-490-369-7
ISSN 1417-958X

© Reszegi Katalin, 2022
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2022

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés 9
I. Névelméleti kérdések kognitív megközelítésben 13
1. A kognitív szemléletről 13
2. A tulajdonnevek kategorizációja 20
2.1. Pszicho- és neurolingvisztikai háttér 20
2.2. A kategorizáció mechanizmusa 25
2.3. Közszói lexikon — onomasztikon 27
2.4. A névmodell 32
3. A tulajdonnevek jelentése 35
3.1. Pszicho- és neurolingvisztikai háttér 36
3.2. Kognitív szemantikai háttér 40
3.3. A tulajdonnevek jelentése kognitív megközelítésben 44
3.4. A nevek jelentésszerkezetének további elemei 50
3.5. A szituáció szerepe 54
4. A nem prototipikus tulajdonnév-használat
és a tulajdonnév > közszó váltás 57
4.1. A tulajdonnév > közszó váltás megközelítései 57
4.2. A tulajdonnév > közszó váltás a hálózatmodellben 59
4.3. A tulajdonnév > közszó váltás típusai 60
4.4. A tulajdonnév > közszó váltással kapcsolatos problémák 67
4.5. A tulajdonnév > közszó váltás a különböző névfajták körében 69
II. A kognitív szemlélet nyújtotta új kutatási témák a névtudományban 71
1. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban 71
1.1. A személynevek elsajátítása 71
1.2. A téri megismerésre irányuló vizsgálatok 76
1.3. A helynevek elsajátítása 78
2. Kognitív térkép és helynévhasználat 87
2.1. A kognitív térkép és a helynévi reprezentációk viszonya 88
2.2. A kognitív térkép és a névhasználat kapcsolatát leíró modell 94
2.2.1. A kognitív térkép elemei 95
2.2.2. A helyek és megnevezéseik a kognitív térképen 96
2.2.3. A helyviszonyok és nyelvi kifejeződésük
a kognitív térképen 108
2.2.4. Összegzés 115
2.3. Nyelvi relativizmus a kognitív térkép és a helynevek
viszonyában 116
2.3.1. Téri nyelv és nyelvi relativizmus 117

2.3.2. A nyelvi relativizmus vizsgálati lehetőségei a helynevek kapcsán ... 118
2.3.3. Névmodell és kognitív térkép viszonya a modern társadalmakban ... 120
2.3.4. Névmodell és kognitív térkép viszonya a tradicionális társadalmakban ... 123
2.3.5. Következtetések ... 127
III. Helynévadási módok értelmezése kognitív keretben ... 129
1. Metonimikus névadás ... 130
1.1. A metonímia hagyományos és kognitív nyelvészeti értelmezése .. 130
1.2. Metonimikus névhasználat ... 134
1.3. A metonimikus helynévadás ... 136
1.3.1. A metonimikus névadás meghatározásának problémái ... 136
1.3.2. A metonimikus névadás sémái ... 140
1.3.2.1. HELY A HELY HELYETT (téri kapcsolat) ... 141
1.3.2.2. SZEMÉLY A HELY HELYETT ... 147
1.3.2.3. NÖVÉNY A HELY HELYETT ... 152
1.3.2.4. ÁLLAT A HELY HELYETT ... 153
1.3.2.5. További metonimikus helynévadási sémák ... 153
1.3.4. Összegzés ... 154
2. Metaforikus névadás ... 155
2.1. A metafora hagyományos és kognitív nyelvészeti értelmezése ... 155
2.2. Metaforikus névhasználat ... 159
2.3. Metaforikus helynévadás ... 161
2.3.1. A metaforikus névadás meghatározása ... 161
2.3.2. A metaforikus helynevek céltartománya, forrástartománya, a fogalmi megfeleltetés alapja ... 164
2.3.3. A névmodell szerepe ... 172
2.3.4. A névadási mód kora ... 173
2.3.5. Összegzés ... 174
3. Jelentéshasadás ... 176
3.1. A jelentéshasadás meghatározása ... 176
3.2. A hasadásos nevek átmeneti jellege ... 177
3.3. A hasadásos nevek keletkezése ... 180
3.4. A hasadásos nevek létrejöttét támogató tényezők ... 182
3.5. A jelentéshasadás tágabb és szűkebb értelmezése ... 186
4. Névformánssal való névalkotás ... 187
4.1. A nyelvtan leírása kognitív nyelvészeti keretben ... 188
4.1.1. Általános alapelvek ... 188
4.1.2. Sémák az onomasztikonban ... 190

4.2. Morfológiai névalkotás 192
4.2.1. A morfológiai névalkotás megítélésének problémái 192
4.2.2. A névformánsok sémái 194
4.2.3. Példák a helynévképzők kognitív közelítésmódú leírására ... 195
4.2.4. A morfematikus névalkotási sémák produktivitása 197
4.2.5. Nem közszói formáns előzményű névformánsok 199
4.2.6. Inflexiós toldalékból alakult névformánsok 200
4.2.7. Részösszegzés 202
4.3. Lexikális helynévformánssal való szintagmatikus névalkotás 202
4.3.1. Másodlagos lexikális helynévformánssal való névadás 203
4.3.2. A lexikális helynévformánsok grammatikalizációja 205
4.3.3. Részösszegzés 206
4.4. A morfológiai és a lexikális helynévformánsok egymáshoz való viszonya 206
Összegzés és kitekintés 209
Cognitive approach in onomastics 211
Irodalom 227

Bevezetés

1. A tulajdonnevek, a névadás, a nevek jelentése, az általuk keltett asszociációk, a nevek és az identitás viszonya mindig is foglalkoztatták az embereket. Az általános érdeklődés mellett a tudományos gondolkodásban is időről időre feltűnnek a nevek, s különböző tudományterületek képviselői próbálnak választ találni e nyelvi elemek funkcióját, szemantikai tartalmát, identitásjelölő szerepét, kulturális és társadalmi meghatározottságát érintő kérdésekre; a filozófia, a logika és a nyelvtudomány mellett a történettudomány, az antropológia, a szemiotika, újabban a neuropszichológia vagy éppen a társadalomföldrajz egyaránt foglalkozik a nevekkel. Egy ideje pedig számolhatunk egy sajátos, a nyelvtudományon belül elkülönülő, interdiszciplináris jellegű tudományterülettel, az onomasztikával, amely elsődleges céljául a nevek minél több szempontú bemutatását tűzte ki. Az általános névelméleti kérdések mellett sokáig a nevek eredetének felfejtése foglalkoztatta leginkább a névkutatókat, s az etimológiai vizsgálatok máig meghatározó részterületét jelentik a névtudománynak. Emellett ugyanakkor a nyelvészetet, illetve általában véve a humán tudományokat meghatározó paradigmák, tudományos irányzatok is többé-kevésbé folyamatosan éreztették hatásukat e diszciplínán belül is. A strukturális nyelvészet rendszerszemlélete a nevekről, a névállományról mint rendszerről való gondolkodást eredményezte. A nyelvjáráskutatás fellendülése a magyar nyelvtudományon belül együtt járt az országos élőnyelvi helynévgyűjtésekkel. A szociolingvisztikai vizsgálatok nyomán pedig megindultak a szocioonomasztikai vizsgálatok, melyek révén egyre többet tudunk meg a nevek társas, társadalmi beágyazottságáról, a névismeretről, a nyelvi tájképről. Egy ideje a kognitív tudomány, elsősorban természetesen a kognitív nyelvészet szemléletmódja és eredményei is hatással vannak a névtudományi kutatásokra, s időről időre megfogalmazódik az igény a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika közelítésmódjának erőteljesebb megjelenítésére, s a tulajdonnevek mentális reprezentációjával kapcsolatos ismeretek felhasználására is.

Magam immár bő egy évtizede foglalkozom a tulajdonnevek, a névadás-névhasználat kognitív hátterével, s a funkcionális-kognitív nyelvészet nyelvleírási modellje adta lehetőségek mellett, egyfajta kitágított kognitív perspektívát alkalmazva igyekszem a nevek megismerő rendszerbeli és neurális vonatkozásaival kapcsolatos ismereteket is bevonni a névkutatásba. Ha ugyanis átfogó képet szeretnénk kapni a nyelvről — és annak elemeként a nevekről —, megítélésem szerint abból kell kiindulnunk, hogy a nevek mint nyelvi elemek a közösségben élő egyén mentális rendszerének, e rendszer működésének az eredményei. Ez azt jelenti, hogy a közösségi kommunikációban zajló névhasználat társas, kulturális aspektusaira való odafigyelés, illetve a névrendszernek a nyelvi rendszer részeként való elemzése mellett a mentális rendszer elemeként is vizsgálni

kell a neveket, hiszen a nyelv, s így a nevek is ténylegesen az emberek agyában vannak jelen (idegsejtek aktivitásmintázata formájában). A kognitív megközelítés tehát gyakorlatilag visszahelyezi a neveket abba a közegbe, amelyben működnek, s így lehetővé teszi, hogy a névhasználatot a maga komplexitásában vizsgáljuk. Munkám célja az elmúlt évek kutatásainak, tapasztalatainak összegzésével annak bemutatása, hogy miként használható ez a fajta kitágított kognitív közelítésmód a névtudományban.

2. A monográfia három nagyobb egységből áll. Az első két részben átfogó képet igyekszem adni arról, miként is léteznek a különböző nevek a mentális rendszerben, míg a harmadikban a nevek létrehozásának jellegzetes típusaira fókuszálok.

Az első egységben általános névelméleti kérdések kapcsán mutatom be, milyen előnyökkel járhat a választott közelítésmód alkalmazása. A kognitív nyelvészetre jellemző szemlélet, a kognitív nyelvészet alapelvei (a prototípus elmélet, a dinamikus fogalmi jelentés, a sémák szerepe stb.) valójában soha nem voltak idegenek a névkutatástól, a funkcionális kognitív nyelvészet koherens leírási modelljét azonban lényegében csak az ezredfordulót követően kezdték el használni mind a nemzetközi, mind a hazai névtudományon belül egy-egy konkrét kérdést tárgyalva. A pszicho- és neurolingvisztikai eredmények névkutatásba integrálása viszont meglehetősen ritkán mutatkozik meg. Sőt valójában a kognitív nyelvészet, illetve a pszicho- és neurolingvisztika ötvözése sem tekinthető túl általánosnak. Ahhoz tehát, hogy lássuk, miként viszonyul e három tudományterület egymáshoz (s majd azután a névkutatáshoz), mindenképpen érdemes ezek közelítésmódjának, alapelveinek áttekintésével kezdenünk témánk tárgyalását. Ezt követően három nagyobb névelméleti problémakör kapcsán mutatom be, hogy miként is látom ötvözhetőnek, illetve felhasználhatónak a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika, valamint a funkcionális kognitív nyelvészet eredményeit. A tulajdonnévi kategória nyelvi rendszeren belüli helye, a nevek jelentésének kérdése, illetve a hagyományosan köznevesülésnek nevezett folyamat külön-külön számos — olykor igen heves — vitát váltott ki a nevekkel foglalkozó szakemberek, és nem csupán a névkutatók, körében. Ezeket a kérdéseket járom tehát körbe a fenti három tudományterület eredményeire támaszkodva, s bemutatom, hogy milyen új tanulságokkal, eredményekkel járhat a kitágított kognitív közelítésmód.

A kognitív szemléletmódot alkalmazva a névhasználat olyan vonatkozásai is vizsgálhatók, amelyek korábban fel sem merültek a névkutatásban, erre mutatok példákat a második nagy egység fejezeteiben. Mindenekelőtt egy a pszicholingvisztika és a névkutatás szempontjából egyaránt lényeges kérdést, a névelsajátítás témáját járom körül, amelynek eddig csak bizonyos aspektusait érintették a pszicholingvisztikai vizsgálatok. A személynevek elsajátításával kapcsolatban több kutatás is zajlott, szembeötlő ugyanakkor a helynevek kora gyerekkori tanulására

irányuló vizsgálatok hiánya. Ezt látva magam követtem nyomon két kisgyermek helynév-elsajátításának menetét csaknem egy éven keresztül, s igyekeztem képet alkotni arról, hogy mi jellemzi e folyamat indulását.

Szintén a választott kognitív közelítésmód teremt alapot a nevek és a kognitív térkép viszonyának tanulmányozásához. A megismerő rendszer hálózatelvű holista modellje értelmében a különböző kognitív funkciók nem különülnek el élesen egymástól. Szerves kapcsolatot tételezhetünk fel eszerint a téri reprezentációink és ezek együttese, a kognitív térkép, illetve a helynévi reprezentációk között. Lényegében e kapcsolat feltételezése lehet az alapja minden olyan vizsgálatnak, amely a helynevek alapján igyekszik következtetni a névadók térszemléletére. A kognitív térkép és a névadás-névhasználat viszonyának a különböző közösségekben való tanulmányozása mindenekelőtt egy átfogó leírási modellt kíván, erre teszek javaslatot a második fejezetben, s egyúttal a névkutatás szempontjából értelmezem mindazokat a kutatási eredményeket, amelyek a téma kapcsán eddig megfogalmazódtak. E vizsgálati eredményekből kitűnik, hogy a térről való beszéd, a névadás-névhasználat egyrészt kulturálisan meghatározott, másrészt a téri környezet is hatással van rá. Kérdésként merül viszont fel, hogy vajon a névhasználat, az emberek által ismert helynévállomány nyelvi sajátosságai befolyásolják-e a beszélők téri reprezentációjának kiépülését, azaz számolhatunk-e a helynevek kapcsán nyelvi relativizmussal. A fejezet harmadik alegységében erre a kérdésre keresem a választ. Annál is inkább indokolt ez a kérdésfeltevés, mert a térről való beszéd, a téri nyelv más elemei már jó ideje a nyelvirelativizmus-kutatás középpontjában állnak.

A dolgozat harmadik nagy egységében a névadási mechanizmusokat tárgyalom a helynevek szempontjából, a kognitív szemléletet alkalmazva. A névadási módoknak gazdag névtani szakirodalma van, a magyar névkutatáson belül legutóbb HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott behatóan velük (1993/2007), s tipológiája igen eredményesen használható mind a jelenkori, mind a történeti helynévanyag leírására, sőt jó alapul szolgált a személyneveket leíró modellhez is. Megítélésem szerint ugyanakkor a kognitív szemlélet alapvetéseiből kiindulva tovább árnyalhatók az eddig megfogalmazott eredmények. Ráadásul ilyen módon egy koherens, átfogó nyelvleírási keretbe helyezhetők a helynévkutatás korábbi eredményei, s ezáltal könnyebben hozzáférhetővé válnak a kognitív nyelvészet képviselői számára is.

Az új nevek létrehozásában lényegében ugyanazokra a kognitív mechanizmusokra támaszkodunk, mint a közszói állomány működtetésekor. A fogalmi mechanizmusok mentén elkülöníthetők a hely sajátosságait közvetlenül kifejező, leíró névformák, illetve a különböző asszociációs mechanizmusok (leképezések) működtetésével létrehozott nevek. Ennek megfelelően külön tárgyalom a metonimikus és a metaforikus helynévadást, illetve a jelentéshasadást. A metafora

és a metonímia kutatása a kognitív nyelvészet indulása óta e diszciplína meghatározó területe, s várhatóan a névkutatás szempontjából is igen hasznos lehet, ha e névadási metódusokat a kognitív metafora- és metonímiaelmélet keretében tárgyaljuk.

A tulajdonnevek jó részét a meglévő nevekről tárolt ismereteink, köztük bizonyos alaki sajátosságok alapján azonosítjuk névként, s ezek mintájára létrehozhatunk olyan új neveket is, melyeket a beszélők valódi névként fogadnak el. A nevek alaki sajátosságairól való ismereteink a nevek elsajátításának részeként fokozatosan alakulnak ki, majd funkcionálnak analógiás úton. Vizsgálataim révén ennek a működésnek a kognitív mechanizmusait is igyekszem feltárni, s a kognitív nyelvészet konstruktum, illetve kompozitumszerkezet fogalmát felhasználva leírni. A névformánssal történő helynévalkotás, amennyiben a névformáns terminust a közszóként használt elemekre is kiterjesztjük, nehezen választható el a szintagmatikus névadástól. Ezek viszonyát is körüljárom az egységet záró negyedik fejezetben.

A kötet végén, az Összegzés és kitekintés című záró fejezetben röviden áttekintem a dolgozat főbb eredményeit, tanulságait, s olyan további kutatási irányokra mutatok rá, amelyek kapcsán szintén újabb eredményeket várhatunk a kognitív szemlélet alkalmazásával.

I. Névelméleti kérdések kognitív megközelítésben

1. A kognitív szemléletről

1. A humán tudományok művelésében meghatározó az az elméleti keret, amelyet kutatási tárgyuk leírásakor alkalmaznak, a választott közelítésmód ugyanis eleve megszabja azokat a határokat, amelyeken belül tárgyukról gondolkodni tudnak, hogy milyen alapvető sajátosságokat tulajdonítanak neki, és mit tartanak fontosnak vizsgálni. A huszadik század első kétharmadában a humántudományi kutatásokat döntően a rendszerszerűségre fókuszáló nézetrendszerek uralták: a pszichológián belül a viselkedést egyszerű inger–válasz sémákkal leíró behaviorizmus, a nyelvészeten belül pedig a strukturalizmus dominált. Ezek a metateóriák az ember biologikumától, illetve társas közegétől elválasztva igyekeztek leírni a nyelvet és a viselkedést. Az 1960-as években a pszichológiából (illetve a pszicholingvisztikából) induló kognitív fordulat alapvető változásokat indított el ebből a szempontból azáltal, hogy az ember belső folyamataira terelte a figyelmet, s a világ megismerésének folyamata, a világot megismerő, feldolgozó és leképező ember, az emberi tudás vált központi kérdéssé. Az emberi viselkedés aspektusait különböző kognitív funkciók megnyilvánulásaként kezdték értelmezni és tanulmányozni, a megismerést pedig mint a világot leképező modellek kialakítását és kezelését fogják fel. Ez a szemléletmód számos tudományterületen (a filozófián, nyelvészeten, antropológián, biológián, idegtudományon, matematikán stb.) belül igen termékenyítően hatott, s interdiszciplináris kutatásokat indított el a tudás természetével, a különböző kognitív funkciók működésével kapcsolatban (GARDNER 1992: 17, 19, PLÉH 2003: 11–57, MILLER 2003, KERTÉSZ A. 2000).

A nyelvészeten belül valójában két kognitív fordulattal számolhatunk. A mögöttes nyelvi folyamatokra fókuszálás ugyanis elsőként az 1950-es években induló generatív nyelvészetben jelent meg (mentalisztikus vagy első kognitív fordulat), ez az irányzat azonban nem volt tekintettel a tényleges nyelvhasználatra, a világgal s ennek részeként a társas környezettel való interakcióra. A nyelvet autonóm, a többi kognitív funkciótól független modulként írja le,[1] amelynek univerzális szabályai velünkszületettek. A generativista közelítésmód, noha a fejünkben lévő tudásként (kompetenciaként) értelmezi a nyelvet, annak azonban csak a rendszerszerűségére koncentrál, így voltaképpen a nyelv teljes kognitív rekontextualizációja nem valósult meg. A második kognitív fordulat a kései 1970-es, korai 1980-as évekhez,

[1] A moduláris elmemodell merev, statikus, hierarchikus rendszert és feldolgozást feltételez, autonóm, tartalom- és területspecifikusan működő, velünkszületett modulokkal, kategorikus szabályokkal, egyirányú feldolgozással.

a funkcionalista szemléletű kognitív nyelvészeti irányzatok indulásához (elsősorban Ronald Langacker, George Lakoff, Leonard Talmy munkásságához) kapcsolható. Ezek a nyelvet a világ megismerését szolgáló kognitív funkciók egyikének tekintik, amely fontos szerepet játszik a világról való tapasztalatok, információk szervezésében, feldolgozásában és közvetítésében. Napjainkban már jellemzően ezeknek az egymással átfedő, egymással versengő funkcionális kognitív irányzatoknak az összefoglaló megjelölésére használják a kognitív nyelvészet megnevezést, s magam is ezt értem a továbbiakban *kognitív nyelvészet* alatt. Fontos azonban mindvégig szem előtt tartani, hogy ez valójában egy leegyszerűsítő megjelölése a sokszínű irányzatnak.[2] A funkcionális alapú kognitív nyelvleírás szerint — az elme holista szemléletéből kiindulva — a nyelv nem önálló modul, hanem szétválaszthatatlanul összefonódik az egész megismerő rendszerünkkel, az összes további kognitív funkciónkkal (a fogalomalkotással, a gondolkodással és a világról való teljes enciklopédikus tudásunkkal). A nyelvi tudást is alapvetően meghatározzák a kognitív képességek és a kognitív korlátok, s az általános megismerési mechanizmusok a nyelvi elemek jelentésszerkezetében is érvényesülnek. A nyelv ennek megfelelően tükrözi az általános kognitív szerveződés és a kategorizáció elveit, a tapasztalatokat és a környezeti hatásokat, s olyan általános kognitív mechanizmusokkal írható le, mint a mintázatmegfeleltetés, az analógia, a kategorizáció, a sémák stb.

A kognitív közelítésmód a korábbi irányzatokkal szemben egészen újszerű, komplexebb leírási módját adja a természetes nyelveknek, ami ráadásul a korábbi modellekhez képest sokkal jobban összeegyeztethető az anyanyelv-elsajátítás és a nyelvevolúció elméleteivel is (vö. pl. TOMASELLO 2007). A kognitív nyelvészet szerint a megismerő, a világ elemeit kategorizáló funkciójából adódóan a nyelvi rendszeren belül kitüntetett jelentőségű, elsődleges a jelentés, s így a nyelv leírásában is annak kell lennie. Ez a jelentés pedig a nyelv és a fogalmi rendszer szerves kapcsolatából adódóan fogalmi jelentés, azaz a világról való (enciklopédikus) tudásunk társul a nyelvi formához. Ugyanakkor a nyelv nem egyszerűen tükrözi az objektív valóságot, hanem a nyelvben történetileg kialakult kategóriák révén egyfajta sajátos értelmezési hálóként, perspektívaként vetül a világra (azaz a nyelvi jelentés perspektivikus természetű). Hangsúlyozza továbbá a tudás, az emberi gondolkodás, s ezzel összefüggésben a nyelvi jelentés tapasztalati jellegét, az egyéni és a kollektív tapasztalatok szerepét (például a testben levésből adódó alapvető szenzomotoros tapasztalatok hatását). Egy nyelv tudása tehát nem csupán a szűken értelmezett nyelvtudást foglalja magába, hanem a nyelv által a világról közvetített

[2] A kognitív nyelvészetnek nincs egyetlen axiomatikusan és deduktívan alkalmazandó metaelmélete. Éppen ez az egyik lényege az irányzatnak: az empíria és a plauzibilisan értelmezhető elméleti tételek folyamatosan alakuló feszültségviszonya.

tudást is. A jelentés pedig központi szerepet játszik a nyelvtani struktúra kialakulásában is. Valójában a lexikon és a nyelvtan nem választható szét, a nyelvtan a lexikon elemeiből válik ki a kognitív rendszer mintázatfelismerő képességének köszönhetően, és sémák, analógiák formájában létezik és működik (LANGACKER 1987: 3, GEERAERTS–CUYCKENS 2007, vö. még a kognitív nyelvészet alapelveihez TOLCSVAI NAGY szerk. 2017).

A kognitív nyelvészet tehát a korábbi kutatásokhoz képest több szempontból is visszahelyezi a nyelvet természetes közegébe (rekontextualizáció, vö. ZENNER–KRISTIANSEN–JANDA–VERHAGEN 2015). Egyrészt a kognitív rendszer részeként kezeli; ugyanakkor egyúttal kulturális jelenségként is tekint a nyelvre, amely a nyelvi tapasztalatok alapján, a használat révén épül ki dinamikus rendszerként, melyre hatással vannak a kommunikatív, a diskurzusbeli motivációk is; s ennek során nincs jelentősebb különbség a lexikon és a nyelvtan között (kognitív és szituatív rekontextualizáció). Hangsúlyozzák továbbá a szociokulturális környezet szerepét is; a nyelv társas vonatkozásainak a figyelembevétele, illetve a nyelv társas/társadalmi beágyazottsága, a nyelvi változatosság, valamint a nyelvi változás mentális vonatkozásainak vizsgálata (társas rekontextualizáció) viszont sokáig csak elvi szinten megfogalmazva volt jelen, s csupán az utóbbi években találunk példát ezirányú kísérletekre (kognitív szociolingvisztika, vö. pl. KRISTIANSEN–DIRVEN 2008, GEERAERTS–KRISTIANSEN–PEIRSMAN szerk. 2010, PÜTZ–ROBINSON–REIF szerk. 2014).

Amint már a fentiekből is kitűnik, a kognitív nyelvészet — valamennyi kognitív nyelvészeti irányzat — egy általános nyelvelméletet, nyelvleírási keretet kíván adni a nyelv elmebeli reprezentációjáról, elsajátításáról, használatáról, valamint a nyelvi változásokról. Ehhez a kognitív folyamatokra vonatkozó fogalomkészletét alapvetően a kognitív pszichológiából veszi át. A nyelvi leírások során ugyanakkor — néhány kivételtől eltekintve — elsősorban mégis korpuszadatokra, illetve intuíciókra támaszkodik. Maguk a kognitív nyelvészek is többen megfogalmazzák ugyanakkor a kísérletek fontosságát (lásd pl. CROFT 1988, GIBBS 2006, GEERAERTS–CUYCKENS 2007: 16–18, ZLATEV 2007a, illetve az Empirical Methods in Cognitive Linguistics című workshop előadásait közreadó kötetetek, vö. GONZALEZ-MARQUEZ és mtsai szerk. 2006). Ahhoz ugyanis, hogy minél többet megtudjunk a nyelv mentális reprezentációjáról, működéséről, nem elég csak a mentális rendszer részeként gondolkodni róla, hanem konkrét vizsgálatok, kísérletek révén érdemes minél közelebb jutni a folyamatok tényleges menetéhez. A kognitív nyelvészeten belül ennek ellenére egyelőre nincs hagyománya a kísérleteknek. A nyelvi működésről, a nyelv mentális és idegrendszerbeli reprezentációjáról nagyszámú kísérletes adat áll azonban a rendelkezésünkre a pszicholingvisztikai és a neurolingvisztikai kutatásoknak köszönhetően, amelyek szintén felhasználhatók a nyelvészeti kutatásokban.

Ez a két, egymást részben átfedő interdiszciplináris helyzetű tudományterület a kognitív nyelvészethez képest más célkitűzésekkel, más módszertani háttérre támaszkodva jött létre. Az 1950-es években az USA-ban meginduló pszicholingvisztikai kutatások elsődleges célja, hogy megismerje és modellálni tudja a nyelv mentális rendszerbeli reprezentációját, a nyelvi folyamatokat (PLÉH 2014). Nem a teljes nyelvi rendszer átfogó vizsgálatát végzik, hanem egy-egy konkrét nyelvi részfolyamat minél pontosabb megismerése és modellálása a cél. Ehhez kifinomult kísérleti eljárásokat alkalmaznak, abból indulnak ugyanis ki, hogy noha a mentális folyamatok közvetlenül nem vizsgálhatók, a viselkedéses megnyilvánulásaikból következtethetünk rájuk. Ehhez képest az afaziológiából, azaz a szerzett nyelvi zavarok tanulmányozásából önállósult tudomány, a neurolingvisztika a neurális rendszer működését követi nyomon, azt tehát, hogy mely agyterületek vesznek részt, egymáshoz képest milyen elrendeződésben a különböző, szűken körülhatárolt nyelvhasználati folyamatokban (INGRAM 2007: 3). Ehhez — a hagyományos módszertan (afáziások vizsgálata) mellett — a huszadik század második felétől a kutatók a rohamosan fejlődő elektrofiziológiai és képalkotó eljárásokat is alkalmazzák, ilyen módon tanulmányozva az egészséges és a sérült nyelvi rendszer működését. A pszicho- és a neurolingvisztika tehát nem akar átfogó leírási keretet adni, sőt kísérleti jellegükből adódóan eleve nem is rendelkeznek egységes elméleti háttérrel, s nem is céljuk ennek létrehozása.

Mint látható, a három tudományterület részben eltérő módon közelít a nyelvhez: a kognitív nyelvészet a nyelvi rendszer egészét igyekszik leírni a megismerőrendszer szerves részeként, a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika megfigyeléses és kísérleti módszerekkel egy-egy konkrét nyelvi részfunkciót vizsgál nagyon részletesen, s azt próbálja meg minél pontosabban modellálni. A kutatásaik léptékében és módszertanában megmutatkozó különbségek ellenére közös elméleti alapelveik (pl. az elme reprezentációs természete, a nyelv kognitív funkcióként való vizsgálata) miatt mégis jól illeszthetők egymáshoz. Megítélésem szerint e három tudományterület, e három közelítésmód — a kognitív nyelvészet leírási keretének, illetve az ezt megerősítő (vagy épp cáfoló), a nyelv tényleges mentális reprezentációjáról feltárt kísérletes eredményeknek az — együttes alkalmazása, azaz egyfajta szélesebb értelemben vett kognitív közelítésmód érvényesítése igen eredményes lehet a nyelv leírásában. Ezt jól szemléltetik GEORGE LAKOFFnak és munkatársainak a kognitív nyelvészet két alapfogalmára, a képi séma és a fogalmi metafora neurális reprezentációjára irányuló vizsgálatai (vö. pl. LAKOFF 2014, DODGE–LAKOFF 2005, vö. még FELDMAN 2006). Az ilyen jellegű komplexitásra törekvő vizsgálatok azonban egyelőre periferikusak a nyelv kutatásában, ehhez ugyanis a szakembereknek jó rálátással kell rendelkezniük mindhárom területre, s tisztában kell lenniük a kísérleti eredmények felhasználásának lehetőségeivel és korlátaival. Az ilyen irányú kísérleteknél, a neurális

szempont bevonásakor nagyon kell ügyelni arra is, hogy elkerüljük a fizikalizmus és redukcionizmus csapdáját, azaz ne redukáljuk a nyelvi jelenségeket kizárólag idegi folyamatokra.

2. Dolgozatomban a tulajdonnevek mentális reprezentációja kapcsán magam is egy ilyen kitágított kognitív leírási keretet igyekszem alkalmazni. Úgy gondolom ugyanis, hogy ilyen módon számos a névtudományon belüli probléma új megvilágításba helyezhető, s ezáltal a korábbiaknál megnyugtatóbban megválaszolható. A kitágított perspektíva ugyanakkor olyan új névhasználati kérdéseket, új kutatási lehetőségeket is felvet (például a tulajdonnevek elsajátítása vagy a kognitív térkép és a helynevek viszonya), amelyek korábban fel sem merülhettek a névkutatásban. A kognitív nyelvészet nyújtotta leírási keret alkalmazása, a névhasználati jelenségek kognitív keretben való interpretálása más oldalról lehetővé teszi azt is, hogy a névtudomány eredményeit más tudományterületek számára is hozzáférhetőbbé tegyük.

Az eredendően interdiszciplináris névkutatáson belül már jó ideje megfogalmazódott a pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai eredményekre való odafigyelés igénye, s az eredmények tényleges felhasználására is találunk példát, igaz, egyelőre viszonylag kis számban (lásd például WILLY VAN LANGENDONCK és PAULA SJÖBLOM névelméleti munkáit, VAN LANGENDONCK 1999, 2007, SJÖBLOM 2006, 2016, vö. még RESZEGI 2009b, 2014, 2015a, 2017, NOVIKOVA 2018). Arra is érdemes ugyanakkor utalnunk, hogy a tulajdonnevek kategóriájával kapcsolatos kérdések viszonylag új kutatási témának számítanak a pszicholingvisztikán és a neurolingvisztikán belül, s a vizsgálatok jórészt a személynevekre korlátozódnak. A pszicholingvisták lényegében az 1980-as évektől vonták be ezt a szócsoportot is a vizsgálatokba, de az ilyen irányú kutatások továbbra is viszonylag periferikus helyzetűek.[3] A 2000-es években a neurolingvisztika részéről is megjelent az érdeklődés a szócsoport idegrendszeri reprezentációja iránt, s a kutatók a rohamosan fejlődő elektrofiziológiai és képalkotó eljárások alkalmazásával igyekeznek feltárni e nyelvi kategória neurális vonatkozásait is (vö. YEN 2006: 44–60, MÜLLER 2010: 351–352, RESZEGI 2014, 2017).

Utalnunk kell továbbá arra is, hogy e két kísérleti diszciplína eredményeinek a felhasználása során kellő körültekintéssel kell eljárni a névtudomány szakembereinek. Az eredmények értékeléséhez szükséges egyrészt az egész tudomány-

[3] A pszicholingvisztika feltételezése szerint a szavakat — különböző elvek szerint — rendezett módon tároljuk a mentális lexikonunkban, s a nyelvi folyamatok (produkció, megértés) során innen hívjuk elő őket. A kutatókat a tulajdonnevek kapcsán elsősorban az foglalkoztatta és foglalkoztatja napjainkban is, hogy e szócsoport elemeinek mentális reprezentációja különbözik-e más lexikai kategóriák elemeiétől, s hogy ezzel összefüggésben a tulajdonnevek elkülönült kategóriát alkotnak-e a mentális lexikonon belül (vö. pl. YEN 2006: 27, a mentális lexikonról, különböző modelljeiről összefoglalóan lásd LUKÁCS 2014, vö. még az I. 2. fejezet 2.1. pontjában írottakat).

területre való rálátás. Ezzel összefüggésben látnunk kell azt is, hogy maguk az eredmények többféleképpen értelmezhetők, illetve hogy csak bizonyos kérdésekre adnak konkrét választ, s már maguk az eredményeket közzétevő szakmunkák is bizonyos előfeltevésekkel interpretálják azt. Mindvégig szem előtt kell tartani továbbá, hogy a pszicholingvisztikai modellek feltételezésrendszerek. Mivel nem tudjuk, hogy pontosan mi zajlik a fejünkben, csak bizonyos viselkedéses kimenetek, illetve idői és agyi aktivitási vonatkozások ismertek, így a kutatók ezek alapján próbálnak következtetni a mögöttes mechanizmusokra, s ezek alapján dolgozzák ki a modelljeiket a mentális rendszerbeli folyamatok menetéről. A modellek egy része azonban csupán egy adott jelenséget igyekszik magyarázni, s nincs tekintettel a teljes mentális rendszerre. Nyilvánvalóan olyan modellt érdemes előnyben részesíteni, amelyik további kritériumoknak is megfelel: dinamikus, s összeegyeztethető az evolúció elméletével, illetve az egyedfejlődés folyamatát is kezelni tudja. A neurolingvisztikai eredmények szintén csak az idegrendszerben zajló folyamatok bizonyos vonatkozásairól informálnak, s nem magyarázzák azokat a maguk komplexitásában. Úgy vélem ugyanakkor, hogy mindezeket szem előtt tartva és az eredményeket ennek megfelelően értelmezve, értékelve ezek a kutatási eredmények jól hasznosíthatók a névkutatás területén.

A kognitív nyelvészet fogalmai, leírási kerete sem ismeretlen a névkutatók számára, sőt többen alkalmazták is már a nevekkel kapcsolatos kérdések kapcsán mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásokban (vö. például a nevek mentális lexikonbeli reprezentációjához KARPENKO 2006; a nevek jelentéséhez ERNST 2005, SJÖBLOM 2006, VAN LANGENDONCK 2007, RESZEGI 2018a; a nevek konstruktumként való leírásához LEINO 2006, 2007; a metaforikus nevekhez BROZOVIĆ RONČEVIĆ–ŽIC FUCHS 2005, DOBRIĆ 2010, RESZEGI 2020a; a metonimikus nevekhez RESZEGI 2009a; a tulajdonnevek kategorizációjához SLÍZ 2012, RESZEGI 2021; a földrajzi köznevek kategorizációjához BÁBA 2016; a magyar családnevek kialakulásának újraértelmezéséhez SLÍZ 2008a, 2008b, F. LÁNCZ 2011; az ukrán nicknevek kialakulásához 2018).[4]

Az idézett és a további, kognitív szemléletet alkalmazó, illetőleg a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika eredményeit felhasználó névtani írások lényegében mindegyike dolgozatom előzményének tekinthető. Minthogy viszonylag kisszámú szakmunkáról van szó, melyekre szinte kivétel nélkül konkrétan is támaszkodom a saját vizsgálataim kapcsán, ezért úgy látom célszerűnek, hogy

[4] Érdekes módon, noha a kognitív nyelvészet első jelentős modelljei az amerikai nyelvészekhez kötődnek, s később kapcsolódtak hozzájuk az európai nyelvtudomány képviselői, a névkutatáson belül nem tapasztalunk hasonló előnyt a tudományterület amerikai művelőinél, sőt, napjainkig lényegében szinte kivétel nélkül csak európai szakemberek vállalkoztak erre a feladatra: kezdetben a nyugat-európai, illetve orosz és ukrán névkutatók, majd melléjük hamar csatlakoztak a közép-európai szakemberek is.

ezeket nem egy tudománytörténeti összegző fejezetben mutatom be; ismertetésükre, szempontunkból jelentős megállapításaikra, eredményeikre az értekezés egyes fejezeteiben térek ki.

A kognitív névkutatás képviselői a kognitív nyelvészet legmeghatározóbb elméleteit, elsősorban RONALD LANGACKER kognitív nyelvtanát és GEORGE LAKOFF konceptuálismetafora-, illetve konceptuálismetonímia-elméletét, valamint JOAN BYBEE hálózatmodelljét alkalmazzák a névelméleti és névhasználati kérdések újraértelmezésében, de emellett a kognitív nyelvészet további, esetenként a fősodortól távolabbi modelljei is megjelennek egy-egy névtani vizsgálatban (pl. WILLIAM CROFT radikális konstrukciós nyelvtana, illetve SZILÁGYI N. SÁNDOR nyelvi világmodell elmélete). Magam is elsősorban az említett modellekre támaszkodom a továbbiakban, ezek bemutatása is a megfelelő fejezetekben kap helyet.

2. A tulajdonnevek kategorizációja

A nyelvleírásban régóta szokás a tulajdonnévi kategóriát elkülöníteni más nyelvi elemektől. A legszélsőségesebb véleményt a formális nyelvészet képviselői fogalmazták meg ezzel kapcsolatban. Kiindulópontjuk az, hogy a szavak osztályai, a szófaji kategóriák — mint a nyelvi rendszer kategóriái — objektív, a beszélő személyétől független kategóriák, és sajátos strukturális, nyelvtani viselkedésük alapján különíthetők el. Minthogy pedig a tulajdonnévi kategória a formális nyelvészet álláspontja szerint lényegében csak logikai-szemantikai kritériumok alapján választható külön a köznevekétől, ezért a tulajdonnév nem kategóriája a nyelvi rendszereknek, s a nevek nem tekinthetők a nyelvhez tartozónak (BARABÁS–KÁLMÁN C.–NÁDASDY 1977: 140, 144, 146, FABÓ 1979, 1980: 55). Ez az irányzat azonban egy sajátos, az embertől független logikai rendszer elemeként közelít a nyelvhez, nincs tekintettel a nyelv tényleges létmódjára, vagyis arra, hogy a nyelvi tudás a fejünkben van, s a fejünkben létező kategóriák nem ilyen módon, nem egyetlen szempontot érvényesítve és nem szükséges és elégséges feltételek mentén épülnek ki.

Ha valós képet szeretnénk kapni, illetve adni a tulajdonnevek elmebeli létmódjáról, akkor meg kell nézni, hogyan használjuk ezeket a nyelvi elemeket, illetve hogy mit tudunk a mentális és idegrendszeri reprezentációjukról. Annak ellenére, hogy a pszicho- és neurolingvisztika jobbára nem foglalkozik direkt módon nyelvelméleti, illetve névelméleti kérdésekkel, a különböző szócsoportok tárolása, feldolgozása és produkciója kapcsán végzett megfigyeléseik és kísérleti eredményeik megítélésem szerint jól hasznosíthatók a névkutatók számára is. Ezt az a kisszámú, úttörőnek számító szakmunka egyértelműen megerősíti, amelyek ötvözik a névtani, illetve a pszicho- vagy neurolingvisztikai eredményeket (VAN LANGENDONCK 1999, 2007, 2013, VAN LANGENDONCK–VAN DE VELDE 2016, RESZEGI 2017, 2018b). A kísérletes eredmények támogathatják vagy éppen cáfolhatják a névtani elméleteket, kitágíthatják, új szempontokkal gazdagíthatják a nevekről való gondolkodás lehetőségeit.

2.1. Pszicho- és neurolingvisztikai háttér

A pszicholingvisztika feltételezi, hogy a nyelvi viselkedés tanulmányozása alapján megpróbálhatunk következtetni a mögöttes működésre. Ilyen módon feltehető a nyelvi működés kapcsán valamiféle belső szótár megléte. Ezt az ún. mentális lexikont[1] az elmében egy olyan nagy kapacitású tárként szokás értelmezni,

[1] A *mentális lexikon* a pszicholingvisztikában és a nyelvészetben is többféle értelmezésben használatos. A modularista elme- és nyelvmodellek, illetve a formális nyelvelméletek felfogásában

amely az egyén által megismert szavak mentális tárolását, valamint a tárolás rendszerező elvét és az előhívás mechanizmusait foglalja magában. Az így felfogott mentális lexikonon belül a nyelvi elemek nem rendszertelenül tárolódnak, hanem olyan komplex hálózatot alkotnak, amelyen belül a szavak közös (szemantikai, fonológiai, morfológiai stb.) tulajdonságjegyeik alapján összeszerveződnek, s alhálózatokat alkotnak (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014).

Abból kiindulva, hogy a köznevek és a tulajdonnevek egymástól függetlenül sérülhetnek (kettős disszociáció),[2] több szakember feltételezi, hogy a tulajdonnévi és a köznévi szóosztály teljesen elkülönülten tárolódik a mentális lexikonban. Az agyi sérülések következtében fellépő afáziák egyik jellemző típusa a szóelőhívás nehézsége, az ún. anómia.[3] Az anómiás betegek nyelvi teljesítményére gyakran jellemző, hogy csupán a tulajdonnévi vagy valamelyik tulajdonnévi kategóriához való hozzáférés károsodik, s szintén jellemző tünet, hogy az új nevek elsajátítása okoz számukra gondot, míg más szókategóriák elemei kapcsán hasonló nehézség nem jelentkezik (vö. pl. SEMENZA–ZETTIN 1989). Emellett ugyanakkor — jellemzően globális, azaz lényegében az egész nyelvi rendszert érintő afáziák esetében — arra is van példa, hogy épp a tulajdonnévi kategória vagy valamelyik névfajta elemeinek előhívása őrződik meg (vö. YASUDA–NAKAMURA–BECKMAN 2000: 1073, RESZEGI 2014: 135–136).

Ezek az esetek azonban sokkal inkább arra utalnak, hogy egy nagyobb kategórián, a főnevek osztályán belül egy speciális tulajdonnévi alhálózat vagy alhálózatok szerveződnek. Ha ugyanis alaposabban megvizsgáljuk a konkrét eseteket (a témakör angol nyelvű összefoglalását lásd pl. YEN 2006: 44–54, magyar nyelvű összegzéshez vö. RESZEGI 2014: 133–136), kitűnik, hogy nincs egyértelmű bizonyíték a tulajdonnevek és a köznevek teljes kettős disszociációjára, a páciensek teljesítménye ugyanis nem feltétlenül minden vagy semmi jellegű, és nem érinti a köznevek és a tulajdonnevek kategóriájának minden egyes típusát. LUCHELLI és DE RENZI páciensének egy bal féltekei talamuszsérülést követően a személynevek előhívása okozott gondot, miközben sem a köznevek, sem a

---

a belső lexikon a mentális nyelvtantól, valamint a fogalmi rendszertől is független autonóm modul, a nyelvi elemek listaszerű tára (vö. pl. LEVELT 2003). A holista modellek szerint viszont nincs különbség lexikon és nyelvtan között, a dolgozatban a továbbiakban — a kognitív nyelvészet felfogásával összhangban — ez utóbbi értelemben használom a mentális lexikon terminust.

[2] A kettős disszociáció azt jelenti, hogy károsodott A funkciót és normális B funkciót mutató esetek mellett károsodott B és ép A teljesítményt produkáló eseteket is dokumentálnak (RACSMÁNY 2004).

[3] Az anómia az afázia (szerzett nyelvi zavar) egyik fajtája. Jellemzője a beteg szótalálási nehézsége, mely főleg a főneveket érinti. Szótalálási nehézség más afáziatípusnál is jelentkezhet, anómiáról akkor beszélünk, ha ez a zavar a vezető tünet. Az anómiás beteg képtelen emlékezetében tartani a szósorok jelentését, az egyes szavak közötti szemantikai kapcsolatot. Megtartott beszédészlelés mellett jellemző, hogy a betegnek nehézsége van a megnevezésekkel, és értési problémái is lehetnek (BÁNRÉTI 2014: 1172).

helynevek és emlékműnevek előhívásában nem mutatkoztak nehézségek (1992, hasonló esetekhez lásd még DAMASIO és mtsai 1996, 2004). TRANEL esettanulmányában ugyanakkor egy olyan betegről olvashatunk, aki kizárólag az ismert, tájékozódási pontként is szolgáló helyek, objektumok megnevezésére képtelen (2006). Még egy alkategórián belül is mutatkoznak különbségek, CRUTCH és WARRINGTON páciense például rosszabbul teljesített a közeli városok és országok nevének előhívásában, mint a távoli helyek megnevezésében (2003). A fenti és a hasonló esetek alapján általában véve a tulajdonnévi kategória sérüléséről beszélni s erre alapozva a két szócsoport teljes elkülönülését feltételezni mindenképpen erős túlzás. A GOODGLASS és munkatársai által leírt páciensek számára például a helynevek relatív megőrzése mellett a testrésznevek előhívása okoz nehézséget (GOODGLASS–BUTTERS 1988, GOODGLASS–WINGFIELD 1993), megint másoknak az ételek nevei vagy az élőlények megnevezése (YASUDA–NAKAMURA–BECKMAN 2000), de természetesen mégsem valószínűsítik, hogy ezek a szemantikai kategóriák a többi közszótól eltérően reprezentálódnának, illetve hogy az előhívásuk alapvetően más utat követne.

A tulajdonnévi szócsoport mentális rendszerbeli helyzete kapcsán érdemes tekintettel lenni a lexikális döntési vizsgálatok eredményeire is. A kísérletek során a résztvevőknek egy véletlenszerűen összeálló szólista elemeiről kell eldönteni, hogy köznév vagy tulajdonnév-e az adott elem. A kutatók abból kiindulva, hogy a tulajdonnevek előhívása általában véve több nehézségbe ütközik, mint a köznevéké, azt várták, hogy ez a tulajdonságuk a lexikális döntési feladatban is hosszabb döntési időt eredményez a tulajdonnevek esetében. A reakcióidőt mérve viszont azt találták, hogy a kísérleti személyek szignifikánsan hamarabb hoztak döntést a tulajdonnevekről vizuális és akusztikus modalitásban egyaránt. A vizsgálatot német, mandarin és arab nyelven is elvégezték (MÜLLER 2010: 352–353, YEN–MÜLLER 2003), s a személynevek kapcsán minden esetben ugyanezt az eredményt kapták, így ez a sajátosság feltehetően más nyelvekre, s általában a nyelvi feldolgozásra is általánosítható (az olasz nyelv kapcsán vö. PROVERBIO és mtsai 2009).[4] A helynevek feldolgozása azonban különbséget mutat a nyelvek között: az arab és a mandarin nyelvre irányuló vizsgálatban a helynevek a személynevekhez hasonló reakcióidővel jellemezhetők, míg a német kísérleti alanyok inkább a köznevekhez hasonló időtartam alatt dolgozzák fel e nyelvi elemeket (YEN 2006:

[4] YEN szerint evolúciós okokkal magyarázhatók az elvárásokkal szemben tapasztalt eredmények. A gyorsabb feldolgozást véleménye szerint a precuneus (a fali lebenynek a mediális felszínén lévő, a nyakszirti lebeny előtti része) és a homloklebenyi premotoros területek teszik lehetővé. Ezek a területek különösen fejlettek az emberi agyban, s kitüntetettek az éntudat és az önmagunkkal kapcsolatos, önmagunk számára fontos (self-relevant) információk, s ennek részeként a saját név feldolgozásában. A szerző szerint e területek fejlődése az emberi evolúció során egybeesett a nyelvi fejlődéssel, illetve a személynevek megjelenésével (2006: 123–124).

125–127).[5] Ezek az adatok tehát a tulajdonnevek sajátos feldolgozására utalnak, s egyúttal arra is, hogy ebből a szempontból a tulajdonnévi kategória maga sem egységes, illetve hogy ennek kapcsán nyelvi-kulturális különbségek is mutatkozhatnak, azaz a tulajdonnévi kategória (belső) szerveződése nem univerzális.

A köznevek és a tulajdonnevek részben eltérő reprezentációjának, illetve bizonyos mértékig eltérő feldolgozásának feltételezését támogatja az a jelenség is, hogy a nyelvek egy részében a nevek és a közszavak esetenként másként toldalékolódhatnak (pl. *aranyat – Aranyt,* német példákhoz vö. NÜBLING 2017). Ennek a morfológiai sajátosságnak a feldolgozásra gyakorolt hatását a magyar nyelvre vonatkozóan kísérleti úton is igazolták. A LUKÁCS ÁGNES vezette vizsgálatban a kísérleti személyeknek valódi szavakhoz hasonlító álszavakat (pl. *noszár*) kellett mondatba szerkeszteniük egyszerű köznévi tő, név és átvétel kontextusban. A vizsgálat azt mutatta, hogy a beszélők a produkció során tő kontextusban igen érzékenynek mutatkoztak a szavak hangalaki, morfológiai szerkezetére, vagyis gyakrabban alkalmazták a kivételes töveknek megfelelő ragozást *(noszarat),* név kontextusban viszont nem különülnek el a beszélők számára a szabályos és a kivételes tőosztályok *(Noszárt).* (A magyarban épp ezt a tulajdonságot használjuk fel — többek között —, amikor egy ismeretlen hangsort tulajdonnévként vagy köznévként értelmezünk a feldolgozás során.) LUKÁCS ÁGNES szerint ez azzal magyarázható, hogy a név kontextusban szereplő szavak nem teszik hozzáférhetővé a hasonló hangalaki felépítésű kivételes tőosztályokba tartozó közszói lexikai egységeket (2001: 143), azaz a tulajdonnevek feldolgozása a közszói párjuktól teljesen függetlenül történik. E következtetés kategorikusságát azonban a tulajdonneveket érintő előhívási nehézségek, illetve szemantikai alapú hibázások, valamint a tulajdonnevek és köznevek közötti előfeszítési kísérletek eredményei alapján (ezek bővebb tárgyalását lásd a következő fejezetben, illetve e fejezet 3. pontjában) mindenképpen árnyalni kell. Tekintettel kell lennünk továbbá a nyelvi játékokra, illetőleg az ebből alakult, esetlegesen rögzült használatra is (vö. pl. *Sólyom* > *Sólyomot – Sólymot*) (RESZEGI 2009b: 11).

A tulajdonnevek némileg sajátos szerveződését a neurológiai vizsgálatok adatai is alátámasztják. A képalkotó eljárással végzett vizsgálatok[6] szerint a nevek idegrendszeri reprezentációja részben átfed a köznevekével, különbség mutatkozik ugyanakkor az érintett területek aktivációjában. Ráadásul a tulajdonnevek az általuk jelölt denotátum jellegétől függően további területeket is aktiválnak,

[5] Érdemes ugyanakkor megemlíteni azt is, hogy a szemantikai döntési feladatok egy része épp ellenkező eredményt hozott: YOUNG és munkatársai például azt találták, hogy a tulajdonnevek előhívása lassabb, mint a közneveké (1988), ami talán módszertani különbségekkel magyarázható.

[6] Olyan különböző technikákról van szó (MRI, fMRI, CT, PET stb.), amelyekkel közvetlenül vagy közvetve képet készíthetünk az agy felépítéséről, illetve a különböző kognitív folyamatokban részt vevő agyi területekről, jórészt az aktív agyi területek megnövekedett metabolizmusa alapján.

köztük a hagyományosan a nyelvi működéshez kapcsolt bal féltekei areák mellett jobb féltekei területeket is (a vonatkozó szakirodalom összegzését lásd RESZEGI 2017: 18–19).

Hasonló eredményt mutatnak az elektrofiziológiai vizsgálatok is. Az agy felszínéről EEG-eljárással[7] elvezethető elektromos potenciál elemzése alapján azt találták (angol anyanyelvű beszélőket vizsgálva), hogy a mondatkezdő tulajdonnevek és köznevek feldolgozása hasonló hullámformát eredményez. A tulajdonnevek speciális alkategóriájának feltevését igazolja azonban, hogy e nyelvi elemek feldolgozásakor nagyobb amplitúdójú hullám vezethető el 100, illetve 200 ms-mal az inger elhangzását követően (N100, P200)[8] a két féltekét elválasztó mediális hosszanti hasadék mentén, illetve a hátulsó laterális területen (MÜLLER 2010: 353–355, vö. még MÜLLER–KUTAS 1996). A vizsgálat ugyanakkor a tulajdonnévi kategória sajátos belső tagoltságára is rávilágít. A fenti különbség ugyanis csak a két elsődleges tulajdonnévtípus, a személynevek és a helynevek esetében jelentkezik, a vizsgálatba bevont márkanevek lényegében a köznevekkel megegyező hullámformát váltanak ki, ami a személy- és helynevek kitüntetett voltára utalhat (MÜLLER 2010: 353–355, vö. még CHEUNG és mtsai 2010). A márkanevek sajátos átmeneti jellegét GONTIJO és ZHANG több vizsgálati eljárást alkalmazva szintén igazolta: lexikális döntési feladatokban a köznevekhez hasonló reakcióidőket regisztráltak e szócsoport kapcsán, más oldalról viszont a márkanevek a személynevekhez és a helynevekhez hasonlóan nagyobb jobb féltekei aktivációt mutattak (2007, GONTIJO és mtsai 2002, vö. még CRUTCH–WARRINGTON 2004, RESZEGI 2021). Ezek fényében úgy tűnik, hogy a mentális és neurális feldolgozás szempontjából is lényeges különbség van az egyes tulajdonnévfajták között.

Az idézett elektrofiziológiai vizsgálat idői vonatkozásai is tanulságosak. A mondatfeldolgozáshoz kapcsolódó agyi elektromos potenciált német nyelvű kísérleti alanyoknál rögzítve MÜLLER és kutatócsoportja azt találták, hogy gyakran még a teljes szóforma elhangzása előtt megjelenik a tulajdonnevekre jellemző hullámforma a nevekkel kezdődő mondatok esetében. A kutatók az okokat keresve elvégezték a mondatok akusztikai vizsgálatát, s azt találták, hogy különbségek regisztrálhatók a köznevek és a tulajdonnevek hangzóformájának fizikai sajátosságaiban: a keresztneveknél ugyanis magasabb az első magánhangzó második (F_2) formánsa (MÜLLER 2010: 356). Ez arra utalhat, hogy a feldolgozás

[7] Az eljárás során az agyi elektromos aktivitás változását mérik a hajas fejbőrre erősített kis ellenállású elvezető elektródák segítségével.

[8] Az N100 az agy felszínéről elvezethető elektromos hullámban a tulajdonnevek feldolgozásakor jelentkező jellemző eltérési negativitás, azaz negatív irányú amplitúdónövekedés, amely 100 ms-mal az inger elhangzását követően jelenik meg, a P200 pedig fokozott pozitív irányú eltérés 200 ms-mal az inger kezdetét követően.

során, illetve a szófaji kategorizálás szempontjából nemcsak a szócsoport grammatikai és szemantikai sajátosságai lehetnek fontosak, hanem egyéb tulajdonságai is.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a pszicho- és neurolingvisztikai kísérleti eredmények valóban a tulajdonnevek sajátos, bizonyos mértékig elkülönült szerveződésére utalnak, de semmiképpen nem következtethetünk belőlük a két szócsoport teljesen izolált reprezentációjára. A vizsgálati adatok szerint ugyanakkor a tulajdonnévi kategória önmagában is tagolt, s egyes alkategóriák a közszókhoz is meglehetősen közel állnak feldolgozásuk szempontjából. Ráadásul az adatok arra utalnak, hogy nyelvi, szociokulturális különbségekkel is számolhatunk a kategóriák kiépülésében. Ezek az eredmények egyáltalán nem magyarázhatók a már idézett formális nyelvleírásokra alapozva, annál inkább jól illeszthetők a funkcionális kognitív nyelvészet leírási modelljéhez.

2.2. A kategorizáció mechanizmusa

A kognitív tudományok egyik alapvető fogalma a kategorizáció. Mindennapi életünkben a dolgokat, történéseket felismert, illetve nekik tulajdonított tulajdonságaik alapján csoportokba soroljuk, kategorizáljuk. A kategóriák lehetővé teszik, hogy elemezzük a világról szerzett információinkat, és a bonyolult és kaotikus ingereket diszkrét típusokra osszuk. Így válik egy szőrös, mozgó dolog a *macska* kategóriájának példányává, ez a felismerés pedig lehetővé teszi számunkra az olyan következtetéseket is például, hogy hogyan érdemes viselkedni vele. A kategorizáció a konkrét valóságelemről feldolgozott perceptuális információkat szűri, és más, korábban észlelt vagy kialakított kategóriák absztrahált tulajdonságjegyeihez hasonlítja, s amennyiben van átfedés, megtörténik az azonosítás, a kategóriába sorolás (FRENCH 1995, HOFSTADTER–SANDER 2013). Ennek alapja a velünkszületett kategorizációs képességünk (evolúciós alapjához lásd CASTRO–TORO 1995, CONTRERAS KALLENS–DALE–SMALDINO 2018), amely egyike azon általános reprezentációs mechanizmusainknak, mely segíti a minket körülvevő világból származó információk tárolását, feldolgozását és felhasználását.

A kognitív pszichológia szerint a fogalmi kategóriáink a természetes kategorizáció elvei szerint, alapvetően a prototípus elv és a családi hasonlóság elve alapján szerveződnek,[9] nem a logika és a formális nyelvészet által használt szükséges és elégséges feltételekkel definiálhatók tehát, hanem ún. tipikalitási feltételekkel,

[9] A prototípus elvű kategorizáció lehetőségeiről és kritikájához lásd pl. GEERAERTS 1989, KÖVECSES–BENCZES 2010: 25–49. Az egyik gyakran hangoztatott pontosítás a kategóriák hihetetlen dinamikusságát hangsúlyozza, a meglévő kategóriáink mellett ugyanis bármikor képesek vagyunk ad hoc kategóriákat létrehozni, ám ezek szerveződése is jellemzően prototipikus.

azaz fontos és kevésbé meghatározó tulajdonságjegyekkel jellemezhetők. A kategóriákba pedig a felismert tulajdonságjegyek alapján rendeződnek a tagok, a kategóriatagsághoz ugyanakkor nem kell az összes, a kategóriát jellemző tulajdonságjeggyel rendelkeznie egy dolognak, elég egyetlen felismert jegy a besoroláshoz (családi hasonlóság elve). A prototípus elv szerint a kategóriáknak vannak jó és kevésbé jó példányai, s a kategóriák a prototípus(ok) köré épülnek ki (például a *madár* fogalmi kategória prototipikus tagja számukra a *veréb,* a *gólya,* de periferikus elemként reprezentálódik a *tyúk,* még inkább a *pingvin,* s esetenként szintén idesorolódik a *denevér* is). A kategóriák szerveződését a környező és megtapasztalt valóság, valamint a szociokulturális környezet egyaránt befolyásolja (a kognitív pszichológiai vizsgálatok szerint például az amerikaiak szemében a *cinege* periferikus, míg a *kékszajkó* tipikus példánya a *madár* kategóriának, nálunk inkább fordítva működik ezek megítélése, vö. ROSCH 1978, 2004, LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 2007). A periferikus példányok besorolása nem mindig egyértelmű, minthogy több kategória tulajdonságait is magukon viselhetik, ezek révén a kategóriák át is fedhetnek egymással, nincs közöttük éles határ.

A kategorizáció, a fogalmi általánosítás több szinten is megtörténik, s a kategóriák ennek megfelelően egy sajátos hierarchikus szerveződést is mutatnak, ebből a szempontból a kognitív pszichológia az ún. alapszint kitüntetett voltát hangsúlyozza a fölérendelt általánosabb kategória, valamint a speciálisabb alkategóriákhoz képest (állat – *kutya* – cocker spániel). Ez a dolgok megismerésének és kategorizálásának legfontosabb tartománya, a legkönnyebben feldolgozható és leginformatívabb kategóriaszint, s ennek megfelelően az anyanyelvét tanuló kisgyerek is ezt hallja legelőször, és ezt tanulja meg leghamarabb. Az alapszint persze eltérhet és változhat az egyéni és kulturális különbségeknek megfelelően (KÖVECSES–BENCZES 2010: 41–49). A természetes kategorizációban a fölérendelt kategória tipikalitási feltételei nem feltétlenül esnek egybe az alkategóriák tipikalitási feltételeivel.

A nyelvi működés szempontjából szintén alapvető jelentőségű a kategorizáció. A kognitív nyelvészet szerint a prototípus elvű szerveződés nemcsak a jelentés fogalmi alapjául szolgáló kategóriák kiépülésére érvényes, hanem a különböző szintű nyelvi kategóriák leírására is jól használható (pl. a nyelv észlelési alapegysége kapcsán is ezt a fajta szerveződést feltételezik, vö. HONBOLYGÓ 2007: 364–381, 2008). Ennek megfelelően a különböző morfológiai és szófaji kategóriák is ezen az elven épülhetnek ki (vö. pl. LAKOFF 1987a: 58–67, TAYLOR 1991: 173–221, LADÁNYI 1998: 410, TOLCSVAI NAGY 2017a: 35–41, 67). Ezzel a fajta szerveződéssel számolhatunk a tulajdonnevek mentális rendszerbeli reprezentációja kapcsán is, ugyanis a tulajdonnevek elsajátításakor, a tulajdonnevek fogalmi tartalmának a kialakításakor is hasonló osztályozó, kategorizáló folyamatok mennek végbe, mint a közszói kategóriák fogalmi alapjának kialakítása során. A tulajdon-

nevek esetében ugyanakkor ERNST HANSACK szerint e folyamatok eredményeképpen egyelemű osztályok jönnek létre (2004), ezek az egyelemű osztályok azonban nagyobb hálózatok részeként működnek.

2.3. Közszói lexikon — onomasztikon

1. A kognitív közelítésmód szerint a szavak a mentális rendszerünkben fogalmi jelentésük, formai, használati stb. hasonlóságaik alapján többdimenziós, lazább-szorosabb hálózattá szerveződnek, s ennek egyik aspektusa a szófaji kategória. A szófaji ismeretek, akárcsak általában véve a nyelvtan, a nyelvi elemek közötti kapcsolatokban léteznek, e hálózatokat szervező kapcsolatok felelnek meg a hagyományos értelemben vett nyelvtannak (BYBEE–SLOBIN 1982, BYBEE–MODER 1983, vö. még NÁNAY 2000). A szófaji kategóriák tehát nem eleve adottak, hanem az anyanyelv-elsajátítás során, az első életévben kezdenek el kiépülni a gyerekek már meglévő tapasztalataira, fogalmi ismereteire, illetve kognitív képességeire alapozva, amelyeket a nyelvi feldolgozás során is alkalmaznak (vö. LIEVEN 2016). A kicsik például a fizikai tárgyakról való tapasztalataik alapján hamar kialakítják a DOLOG általánosabb fogalmát, s ezek megnevezései lesznek majd a főnévi kategória első elemei (vö. LANGACKER 2008: 103–104, TOLCSVAI NAGY 2008: 31). A szófaji kategóriák kiépülésében, bővülésében azután jelentős szerepet kapnak a legegyszerűbb ún. tengely-sémák,[10] illetve a fokozatosan bonyolódó sémák[11] formájában reprezentált nyelvtani ismeretek (TOMASELLO 2009).

Egy ilyen, nem autonóm, a fogalmi rendszerrel szerves kapcsolatban lévő hálózatként szerveződő mentális lexikonban a tulajdonnevek sok rokon tulajdonságot mutatnak a köznevekkel (a tulajdonnév is dolgot jelöl meg, jobbára térben körülhatárolt objektumot; olyan szerkezetekben szerepelhet a név a megnyilatkozásokban, mint a köznevek, illetve a köznévi szerkezetek), s ezek alapján egy nagyobb kategória, a főnévi kategória elemeinek tekinthetők. Ugyanakkor a nevek sajátos azonosító funkciójuk, illetve bizonyos grammatikai jellegzetességeik alapján (vö. pl. a magyar tulajdonnevek már idézett toldalékolásának

---

[10] A tengely-sémák (pivot schemas) kitöltetlen helyet tartalmazó szerkezetek, pl. *More …; Ez …,* ahol a példákban az üres helyre jellemzően dologmegnevezések kerülnek. Ezek fontos szerepet játszanak a szókincs bővülésében, illetve szervezésében (TOMASELLO 2009).

[11] A sémák általában véve együtt előforduló jellemzőket tartalmazó egészleges szerkezetek, amelyek a korábbi tapasztalatok alapján az új információk feldolgozását segítik. A nyelvi sémák a konkrét nyelvhasználat alapján vonódnak el, a nyelvi kifejezések dekontextualizált, absztrahált szerkezetei, amelyek mintaként szolgálnak a különböző fogalmi és szerkezeti szinteken. A sematizáltság különböző szintjeivel számolhatunk, és a sémák különböző erősségűek lehetnek az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionalizáltság mértéke alapján (TOLCSVAI NAGY szerk. 1078–1079, TOLCSVAI NAGY 2017a: 34–35).

sajátosságai) speciális alhálózatot, alhálózatokat képeznek a főnévi kategórián belül.

A legújabb névelméleti munkákban épp ez alapján szokás a mentális lexikon két bizonyos mértékig elkülönülő részéről beszélni: azaz a lexikális jelentéssel is rendelkező köznévi alhálózat mellett feltételezni egy bizonyos mértékig külön alhálózatként működő tulajdonnévi (proprial) jelentésű/használatú onomasztikont (NYSTRÖM 2016: 41).[12] A főnévi kategórián belül szerveződő két alhálózat azonban nem független egymástól, a neveket alkotó felismerhető köznévi elemek révén kapcsolat van köztük, s a nevek más szófaji kategóriákkal is kapcsolatban vannak. Ezt a feltételezett kapcsolatot egyértelműen alátámasztják az ún. előfeszítéses (priming) pszicholingvisztikai kísérletek a családnevek kapcsán (VALENTINE–BRENNEN–BRÉDART 1996: 72),[13] s persze más névfajtáknál is számolhatunk ezzel, noha esetükben ilyen vizsgálatokat még nem végeztek. Tehát amikor hallunk vagy olvasunk egy nevet, azaz névként dolgozunk fel egy hangsort vagy betűsorozatot, ez azonnal aktiválja a vele jelölt személlyel, hellyel stb. kapcsolatos ismereteinket, s ezzel egy időben a névben felismert közszói elemek lexikális jelentése is aktiválódik, még ha a folyamatos tulajdonnévként (adott tulajdonnévfajtaként) való használatnak, s ezzel egyidejűleg a köznévi feldolgozás elnyomásának rögzüléseképpen nem is túl erőteljesen.[14] A nevek állománya, az onomasztikon ilyen módon — az áttetsző névelemek révén — élő kapcsolatban van a mentális lexikon közszói elemeivel (vö. NYSTRÖM 2016: 42). Össze-

---

[12] STAFFAN NYSTRÖM — WILHELM NICOLAISEN (1978: 46, 1982: 211) nyomán — eredendően a mentális lexikon fogalma mellett használja az *onomasztikon* kategóriamegjelölést, a *mentális lexikon* eszerint kizárólag a közszói elemeket tartalmazná. Megengedi ugyanakkor a mentális lexikon fogalmának egyfajta főkategóriaként való használatát is (NYSTRÖM 1998).

[13] Az előfeszítéses vizsgálatok azt mutatják, hogy a családnév vagy akár teljes személynév bemutatása után a családnév köznévi párjával szemantikai kapcsolatban álló szavakat érintő szemantikai döntések is gyorsabbak, azaz a családnévként bemutatott szó automatikusan aktiválja köznévi párjának mentális reprezentációját, szemantikáját is. Az előfeszítés másrészt a köznév irányából a családnév felé is működik (vö. VALENTINE–BRENNEN–BRÉDART 1996: 72). A két szócsoport elemei közötti szoros kapcsolatot az is támogatja, hogy köztük modalitásközi (auditív > vizuális, vizuális > auditív irányú) előfeszítés is kimutatható (VALENTINE–HOLLIS–MOORE 1998). A névvel homofón köznévi forma előzetes előhívása (definícióra adott válaszként) továbbá növeli a pontos névforma előhívásának valószínűségét, illetve csökkenti az előhívási nehézségek előfordulásának gyakoriságát a személynevek esetében (BURKE és mtsai 2004).

[14] Jól szemlélteti e kapcsolat nem túl erőteljes voltát az ún. Baker-baker paradoxon. Az alapjául szolgáló vizsgálat során a kísérleti személyeknek ismeretlen arcokat mutatott a kísérletvezető, majd megmondta a képen látható személy nevét, és különböző tényeket közölt róla, például a foglalkozását. Az eredmények azt mutatják, hogy a kísérletben részt vevők a nevek előhívásában voltak a legkevésbé sikeresek. Ez a tendencia akkor is érvényesült, ha a kísérletvezetők köznévi jelentésű neveket kapcsoltak a fotókhoz, esetünkben foglalkozásnévi eredetű családneveket. Ezeket a szavakat azután más fotókhoz már mint az adott személy foglalkozását társították, s azt találták, hogy a kísérleti személyek a szavakat tulajdonnévként kisebb arányban tudták előhívni, mint köznévként (vö. MCWEENY–YPUNG–HAY–ELLIS 1987).

kapcsolják továbbá a két hálózatot azok a sémák, amelyek a mindkét kategória használatára vonatkozó szabályszerűségeket reprezentálják, s amelyek hatókörébe a köznevek és a tulajdonnevek egyaránt beletartoznak.

A tulajdonnévi hálózaton belül további alkategóriák szerveződnek elsődlegesen a név által jelölt denotátum fajtájának, azaz a fogalmi-szemantikai kategóriáknak megfelelően — összefüggésben azzal, hogy a nyelv a megismerési kategóriák egyik kifejezési módja —, így beszélhetünk a különböző névfajtákról, amelyekhez történetileg sajátos használati és formai jellemzők alakulhattak ki a különböző nyelvekben (ez egy nyelven belül időben is változik, vö. a német tulajdonnévanyag kapcsán NÜBLING 2017). S maguk a főbb névfajták is tovább tagolódnak (pl. a helynévi alkategórián belül a különböző helyfajták szerint). A prototípus elv az egyes alkategóriák szerveződésében is érvényesül. Ennek megfelelően a főnévi kategórián belül is vannak tipikus tulajdonnevek és tipikus tulajdonnévi alkategóriák. A prototipikus név tipikalitási feltételeit SLÍZ MARIANN gyűjtötte össze a nyugati kultúrkörre vonatkozóan: a legnévszerűbb név eszerint egyetlen szó, a mondatban főnévként viselkedik, nem átlátszó, nagy gyakoriságú, egyes számban áll, s az általa jelölt dolog maga is tipikus, gyakran találkozunk vele (2012: 283–285). A legtipikusabb névfajták pedig a személynévi és a helynévi kategóriák. E két névfajta antropológiai univerzálé, s más nyelvekben is a legtipikusabb névkategóriáknak számít, még ha más kultúrákban a jellemző jegyeik el is térhetnek a fent vázoltaktól. A két kategória kitüntetett volta az emberi megismerésben betöltött alapvető szerepükkel magyarázható. A kognitív etológia szerint a fajtársak és nem-fajtársak elkülönítésének, az egyedek azonosításának, illetőleg a térben való tájékozódásnak az állatvilágban is számos különböző megvalósulásával találkozhatunk; a csoporttársak megismerése, megkülönböztetése és megjelölése az embernek is alapvető viselkedési jegye, s a passzív objektumokhoz kapcsolódó térbeliség, illetve annak nyelvi kifejezése szintén alapvető kategóriája az emberi gondolkodásnak (MIKLÓSI 2005: 53).[15]

2. A tipikalitás fogalma a tulajdonnévi kategória kapcsán nem új a névtani szakmunkákban. WILLY VAN LANGENDONCK a névfajták két nagy csoportját különítette el: a prototipikus nevek körébe tartozónak tekintette a személyneveket, helyneveket, állatneveket, hurrikánneveket, csillagneveket, épület- és hajóneveket, illetve a szervezetek neveit; nem prototipikus nevek szerinte az időt kifejező nevek, címek, épületekhez kapcsolódó intézménynevek, márkanevek, a pénznemek, számok, betűk nevei, színnevek, a nyelvek, népek és betegségek nevei (2007: 184–246). SLÍZ MARIANN szerint a kétpólusú rendszer helyett szerencsésebb egy

[15] A csoporttagok egyedi jelzéssel való megjelölésére is találunk példát már az állatvilágban is (lásd pl. a pókmajmoknál, vö. MASATAKA 1986, illetve a palackorrú delfineknél, vö. KING–JANIK 2013).

tipikalitási skálán elhelyezni a különböző névfajtákat, az egyik végpontján a tipikus tulajdonnevekkel, a másikon a tipikus köznevekkel, s a kettő között egy kiterjedtebb átmeneti sávval. Ebben az átmeneti zónában helyezhetők el az intézménynevek, a népnevek, a címek, az áru- és márkanevek (de a magyarul beszélők számára például a hurrikánnevek is) stb. Ezeknek az átmeneti névfajtáknak J. SOLTÉSZ KATALIN már 1959-ben önálló tanulmányt szentelt, hangsúlyozva, hogy nem létezik éles határ a köznevek és a tulajdonnevek kategóriája között (vö. még 1979: 95–108). SLÍZ MARIANN kiemeli ugyanakkor, hogy a tipikalitási skála és rajta a névfajták helyzete nem univerzális (2012: 284–285), a szociokulturális környezet hatása elsősorban az átmeneti helyzetű kategóriákat érinti.

Megítélésem szerint még szerencsésebb egy többdimenziós hálózatként elképzelni a mentális lexikont, melyen belül a konkrét nevek mentális reprezentációi szerveződnek névfajták alhálózataivá. Ebben központi szerep jut a legkorábban elsajátított neveknek, ezek köré kezd el kiépülni a hálózat. A gyakori nevek, illetve névfajták igen erősen behuzalozódnak az onomasztikonon belül, azaz erős kapcsolatokkal épülnek be, s ezek lesznek a tipikus nevek egy-egy névfajtát illetően, illetve a kategória általános gyakorisága (típusgyakoriság) az adott kategória tipikalitását is növeli. Ezek a nevek és névfajták azok, amelyek jól reprezentálják a teljes tulajdonnévi kategóriát (a személy- és a helynevek kategóriája, s a két névfajtán belül a gyakori, konvencionalizált nevek mindenképpen ide tartoznak minden kultúrában), ezek jutnak elsőként eszünkbe, ezek feldolgozása igényli a legkevesebb időt. Az európai kultúrkörben ezek jellemzően nem áttetsző nevek.

A nevek, névfajták kevésbé tipikus vagy akár periferikus státusza adódhat egyszerűen a kevésbé gyakori vagy épp ritka használatból, ezek az elemek kevésbé erőteljes kapcsolatokkal épülnek be a tulajdonnevek hálózatába, illetve a mentális lexikon egészébe (mint például a női nevekkel azonos formájú hurrikánnevek a magyar beszélők esetében). Más neveknek, esetleg nevek egész csoportjának erősebb kapcsolatai vannak a köznevekkel, közszavakkal (például az alaki egybeesés vagy a használati sajátosságaik miatt), részben ezek képezik az átmeneti sávot, s jellemzően kevésbé tipikus neveknek, névfajtáknak számítanak az európai kultúrkörben. Ezért okoz gondot a magyar beszélők számára a *Hegy, Domb*-féle megjelölések tulajdonnévi státuszának megítélése. Amint PAULA SJÖBLOM írja, az ilyen, határon lévő elemek esetében gyakran csak adott szituációban dönthető el, hogy köznevek-e vagy tulajdonnevek (2006: 73), a konkrét interakciók, beszélgetésrészletek elemzése alapján ugyanakkor még ez sem állítható egyértelműen (vö. DE STEFANI 2016: 57–65).[16] S amint azt a pszicholingvisztikai

[16] A szakemberek egy része a tulajdonnévi kategória flexibilis jellegét, illetve a tulajdonnévi funkció szociális és interaktív kontextushoz kötöttségét hangsúlyozza (vö. pl. HOPPER 1990: 162, TOLCSVAI NAGY 1997: 603).

és a neurolingvisztikai kísérleti eredmények is jelzik, szintén átmeneti kategóriának tekinthetők a márkanevek. Ezt magyarázhatjuk a szóosztály használati sajátosságaival: a márkanevek ugyanis nem olyan értelemben identifikáló szerepűek, mint a tipikus nevek, hiszen jellemzően dolgok egy csoportját (nem is feltétlenül mindig teljesen azonos termékeket) jelölnek velük (vö. BERGER 1976, RESZEGI 2021). De még a kategórián belül is különbségek mutatkoznak a közszói eredetű, illetve a nem áttetsző névformák között ebből a szempontból, akárcsak neurális vonatkozásaikat tekintve (vö. HILLENBRAND és mtsai 2013). A határok elmosódottsága a különböző tulajdonnévfajták között is jellemző (vö. pl. helynevek és intézménynevek).

Egy-egy névforma több névfajta vagy azon belül több alkategória elemeként is használatban lehet. Természetesen ezek között lehet tipikalitásbeli különbség, s ha adott kontextus nem utal pontosan a denotátum jellegére, akkor a tipikusabb használati módnak megfelelően értelmezzük őket (vö. SLÍZ 2012: 401).

3. Mindezek alapján a vázolt hálózatelvű mentális rendszerben a következő módon képzelhető el a szófaji kategóriák szerveződése. Először is hangsúlyoznunk kell, hogy ezek nem eleve adott kategóriák, hanem az elemeik révén, azok közös sajátosságai alapján épülnek ki. Például a különböző településnevek reprezentációi között — közös tulajdonságjegyeik mentén — szoros kapcsolat alakul ki. Ezek alapján szerveződik meg a településnevek hálózata, s hasonlóképpen a hegyneveké, vízneveké, utcaneveké stb. Egy-egy ilyen alkategória elemei ugyanakkor szintén mutatnak más alkategóriák elemeivel is közös tulajdonságjegyeket (általában véve valamilyen helyet jelölnek, azt azonosítják, közös grammatikai sajátosságaik is vannak, stb.), ezek szervezik a helynévi kategóriát. A helynevek azonosító funkciójuk alapján kapcsolódnak a szintén identifikáló személynevekkel, állatnevekkel stb.,[17] s ezek együttesen alkotják ilyen módon a tulajdonnévi kategóriát. A különböző nevek ugyanakkor a köznevekkel hasonló szintaktikai szerepet töltenek be, hasonló végződéseket vehetnek fel, s bár számos különbség is kimutatható a használatukban, azonos ismeretelemeik alapján mégis egy közös kategória, a főnévi kategória elemeinek tekinthetők. Ez a fajta belső tagoltság persze hosszú alakulás eredménye minden beszélő esetében, melynek alapjai már kora gyermekkorban kiépülnek, majd ez a korai hálózat fokozatosan bővül újabb nevekkel és névfajtákkal, illetve a róluk való ismeretekkel. Az onomasztikon a belső szerkezet viszonylagos kiépülését követően sem válik zárt, úgymond kész rendszerré; nyitott, dinamikus voltát egész életünkben megőrzi, képesek vagyunk új neveket, új névfajtákat, új névtípusokat megtanulni,

[17] Mint majd látni fogjuk (vö. a helynevek elsajátításának jellemzői a II.1. fejezetben), a két névfajta között valóban szoros összefüggés van, a helyekre nem ritkán utalunk a helyekhez kötődő személyek megjelölésével.

tapasztaljuk a névadási-névhasználati módok változását, s alkalmazkodunk is ehhez valamelyest, stb.

A tulajdonnévi hálózat szerveződése kapcsán már utaltunk a nyelvi-szociokulturális, illetve földrajzi különbségekre, ami mind az egyes nevek, mind adott névfajták mentális rendszerbeli helyzetét befolyásolhatja. Ennek kapcsán persze az időbeliség is meghatározó, amint az például a különböző korok névdivatja, illetve általában a névhasználat (egyáltalán minek szokás nevet adni, milyen típusú nevet, hogyan használják a kommunikáció során a neveket, stb.) változása révén egyértelműen megmutatkozik. Emellett ugyanakkor az egyéni különbségeket is hangsúlyoznunk kell. Ez legelemibb szinten a konkrét neveket illetően valósul meg, az egyes emberek által ismert névállomány ugyanis nagyrészt nem fedi át egymást (egy nyelv beszélői, de még egy település lakói esetében sem), a különböző kategóriák részben eltérően szerveződhetnek. Mindez azonban nem akadályozza, nem is nagyon korlátozza a nyelvhasználatot.

2.4. A névmodell

Egy-egy új nevet ennek értelmében a már elsajátított s aktuálisan rendelkezésünkre álló nevek mint minták alapján vagyunk képesek feldolgozni. A névismeret révén egy név, illetőleg a név kontextusa hallatán bizonyos preferenciáink lesznek a név lehetséges referenciájára vonatkozóan. Így, noha a *Péter* névvel természetesen jelölhetünk egy kutyát, egy helyet vagy akár egy hajót is (vö. KIEFER 2007: 141), mégis — amennyiben a kontextus, illetve a szituáció nem utal egyértelműen másra — e nevet hallva a magyar emberek többsége általában elsődlegesen egy férfire gondol. Ezek az ismeretek, minták a névként azonosítható új hangsorok feldolgozásakor is működnek. Így érthető, hogy amikor első alkalommal hallottam a *Jácint* nevet, női névként értelmeztem, nyilván a virágnévvel azonos alakú keresztnevek (*Rózsa – rózsa, Ibolya – ibolya* stb.) analógiájára (illetve A LÁNY – VIRÁG metafora mentén), s igencsak meglepődtem, hogy valójában egy fiút hívnak így. A *Hedvig* nevet pedig valamiért, talán a hangzása miatt, eredetileg fiúnévként rögzítettem magamban (csak a Torpedó című tévéműsorban hallott *h, mint Hedvig*-ből kiindulva), s mostanában, amikor többször is hallom ezt a nevet egy konkrét személyre utalva, meglehetősen lassan tanulom meg, hogy női névről van szó.

A névadási és névváltoztatási folyamatok során is tekintettel vagyunk a már ismert nevekre: ezek mintájára, modelljére hozunk létre új névformákat (újabban bizonyos névfajták esetében pedig esetleg éppen ezek ellenére, azaz bizonyos hagyományosnak tekintett modellekhez viszonyulva, ezektől eltávolodva, de valójában így is valamely — újabb — modelleket követve; vö. posztmodern névadás, TOLCSVAI NAGY 1997). S még tovább menve, a már ismert nevek alapján tudjuk,

hogy egyáltalán minek szokás nevet adni, s milyen típusú, felépítésű nevet, hogy mi alapján történhet az elnevezés, hogyan szoktuk a névformákat használni, stb.

Az onomasztikonban reprezentált nevek alapján épül ki a nevekről való általános tudásunk, melynek megjelölésére a magyar névtudományon belül használatban van a *névmodell* terminus (vö. HOFFMANN 1993/2007: 34, a nemzetközi szakirodalomban szintén többen utalnak a nevek modellhatására, vö. pl. SJÖBLOM 2006: 70, DALBERG 2008: 68–79, BRINK 2016).[18] A névmodell tehát számos különböző jellegű, a konkrét nevekre vonatkozó ismeretet, illetve az ezekből, ezek analógiájára általánosítható sémákat foglalja magába. A sémák a konkrét névformákon alapulnak: a neveket leképező hálózatok között közös ismeretelemeik révén kapcsolatok jönnek létre, s ezek a kapcsolatok reprezentálják a sémákat. Természetesen a különböző névfajták kapcsán más-más névmodellel számolhatunk, ezek ráadásul — mint jeleztem — kultúránként is igen eltérőek lehetnek, s egyéni különbségek is mutatkoznak. Annak ellenére, hogy a névmodell terminus nem szükségszerű a névadás-névhasználat kognitív szemléletű leírásában, hiszen gyakorlatilag „a reprezentált nevek, illetve a nevekkel kapcsolatos sémák" körülírással is utalhatunk rá, mégis hasznosnak gondolom, s magam is használni fogom, megkönnyíti majd ugyanis számunkra a nevekkel kapcsolatos további kérdések tárgyalását. A névmodell komplex alaki, fogalmi, kontextuális és kulturális értelmezésével egyetlen terminussal tudjuk megragadni a névről való beszélői tudást a maga belül tagolt egységében.

A névmodell működése szempontjából — a kategóriák prototípus elvű kiépüléséből adódóan — nem csupán a nevek ismerete számít, a nevek ugyanis nem listaszerűen tárolódnak a fejünkben, hanem hálózatba szerveződve: egyesek közülük fontosabbak, például mert gyakran találkozunk velük, vagy személyes élmények fűződnek hozzájuk vagy a denotátumukhoz. Ez a nevet reprezentáló ismeretelemek kapcsolatainak számában, illetve kapcsolaterősségükben mutatkozik meg, a nagyobb kapcsolaterősségű, erősebben beépült neveknek pedig erősebb a modellhatásuk. Még a hasonlónak, akár közel azonosnak talált névismeret sem feltétlenül jelenti tehát azt, hogy az egyének mentális névmodelljei is azonos fokú hasonlóságot mutatnak.

Ugyanakkor persze az emberek egyéni névmodellje a kisebb-nagyobb különbségek ellenére számos lényeges hasonlóságot mutathat másokéval, ezért ítélhetjük meg magyar anyanyelvűként, a magyar kultúra részeseként egyaránt névszerűnek a *Hosszú-hegy, Damánd* típusú helyneveket, vagy tarthatjuk első hallásra

[18] A névmodell mellett további terminusok is használatban vannak ennek a jelenségnek a különböző aspektusaira: vö. *onymic frame* (KARPENKO 2006), a helynevek kapcsán lásd *toponímiai norma, névtudat, névkompetencia, helynév-kompetencia* (vö. NICOLAISEN 1978: 46, HOFFMANN 1993/2007: 34–35, BRINK 2016: 159, GYŐRFFY 2018: 108–127). A névmodellnek a névköltöztetésben, a névminták transzferében játszott szerepéhez lásd BRINK 2016.

talán kicsit szokatlannak napjainkban a *Bátor* keresztnevet. A névmodell terminus ennek megfelelően használható kisebb-nagyobb közösségek nevekkel kapcsolatos tudásának, sémáinak a jellemzésére is. A névmodellek vizsgálata tehát alapvetően két szinten történhet: az egyén mentális tevékenységére vonatkozóan, illetve közösségek névadási-névhasználati szokásaira, nevekről való tudására vonatkozóan. A névtudományon, elsősorban a helynévkutatáson belül valóban használatban van a terminus a névadási formák közösségi szintű tipizálására (vö. HOFFMANN 2014b: 699, a modellalapú névelemzéshez lásd ŠRAMEK 1972–1973, KIVINIEMI 1990, HOFFMANN 1993/2007, AINIALA 2016, DITRÓI 2017), bár többen (ŠRAMEK, KIVINIEMI, DITRÓI) nem annyira a beszélők tudását értik ezen, hanem maguknak a neveknek a rendszerszerű sajátosságait, függetlenül a nevek ismertségének fokától.

A beszélőknek persze nemcsak a saját anyanyelvük/anyanyelveik neveiről vannak ismereteik, a kulturalizáció (a globalizáció) részeként más nyelvek névadási-névhasználati szokásairól is szerzünk — igaz, jóval töredékesebb és erősebben sztereotíp — ismereteket. Ezek az ismeretek is fontos részét képezik a névmodellünknek, s segítenek eligazodni egy-egy ismeretlen, idegen hangzású névforma lehetséges jelöltjének, korai reprezentációjának meghatározásában, vélekedéseinket, viselkedésünket is befolyásolva ezáltal. Erről bővebben szólok a következő fejezetben.

3. A tulajdonnevek jelentése

A közszavak jelentésével kapcsolatban soha nem merült fel kétely, az viszont jó ideje foglalkoztatja a nyelvről gondolkodókat, köztük a filozófusokat, valamint a logika képviselőit is, hogy a neveknek van-e jelentésük, illetve hogy mit jelent a tulajdonnév. A kérdés megválaszolása elsősorban attól függ, hogy az interpretáció keretéül milyen elméleti modellt választunk, valamint hogy miként definiáljuk magát a jelentést. Nem meglepő tehát, hogy lényegében két ellentétes elképzelés fogalmazódott meg ezzel kapcsolatban. A logikai-filozófiai elemzések, illetve a formális szemantika a tulajdonnév referenciális tulajdonságára koncentrál, azaz nem a szavak természetes beszédbeli alkalmazásából, hanem az állítások igazságtartalma felől közelít a kérdéshez. E közelítésmód szerint a név tulajdonképpeni funkciója csupán egy adott egyed azonosítására korlátozódik (vö. MILL 1872, KRIPKE 1972, KIEFER 2000: 161). Ez a közelítésmód a névtudományban is megjelenik (vö. pl. NICOLAISEN 1995: 388–389, DALBERG 1985: 130–131, ZILLIACUS 1997: 15–18). A filozófiai diskurzusban emellett jelen van az a gondolat is, hogy a nevek rövidített leírások (vö. RUSSEL 1919: 167–180), ám ez a felfogás szintén csak a nevek egyetlen funkciójára fókuszál.

Ha azonban a nevek jelentés nélküli formák lennének, lényegében semmi nem különböztetné meg őket az értelmetlen hangsoroktól (a nemszavaktól és álszavaktól, ahogyan a pszicholingvisztikában említik ezeket; vö. VAN LANGENDONCK 2013: 107). Könnyen belátható továbbá az is, hogy a nevek létrehozása, használata nem magyarázható pusztán egyedítő, identifikáló funkciójukkal. Ilyen módon nem indokolható ugyanis például a különböző névváltozatok, a nem hivatalos, a szleng névvariánsok használata, a különböző nyelvű névpárok létrehozása, s az ezekhez való eltérő viszonyulás. Egy-egy név megalkotásának célja nagyon sok minden más lehet az azonosításon túl, valamilyen benyomás, viszonyulás kifejezése, csoportidentitás erősítése stb. A nevek valós funkcionálásából kiinduló névkutatók ezért már jó ideje a nevek komplex jelentéséről beszélnek (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1979, VAN LANGENDONCK 2007).[1] Ez a közelítésmód, mint majd látni fogjuk, egészen közel áll ahhoz, amit a kognitív nyelvészet képvisel, illetve amit a nevek kiterjedt mentális és neurális reprezentációjára utaló kísérletes vizsgálatok eredményei is támogatni látszanak.

[1] J. SOLTÉSZ KATALIN az önkényesség és motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció, illetve az etimológiai jelentés és a jelentés átláthatósága által látja meghatározhatónak a tulajdonnevek jelentésszerkezetét (1979: 24–33). VAN LANGENDONCK elméletéről részletesebben lásd az e fejezet 5. pontjában írottakat.

3.1. Pszicho- és neurolingvisztikai háttér

1. Mint már utaltam rá, a szerzett nyelvi zavarok egyik sajátos típusa az anómia, azaz a szóelőhívás zavara, amely különösen gyakran érinti a tulajdonneveket, illetve valamely tulajdonnévfajtát. Ez alapján az afaziológiával foglalkozó szakemberek is viszonylag gyakran következtetnek arra, hogy a nevek pusztán referáló kifejezések, címkék (tagek), amik megengedik a névviselő azonosítását, de önmagukban nem mondanak semmit róla (SEMENZA–ZETTIN 1989: 679, LUCCHELLI–DE RENZI 1992). A kutatók abból indulnak ugyanis ki, hogy igen gyakran csak a tulajdonnévi kategória sérül, ami eleve hajlamosabb az előhívási nehézségekre éppen az ide tartozó elemek jelentésének szegényes voltából adódóan (vö. a 2. pontban írottakat). AZ ANDREW W. ELLIS és munkatársai által tanulmányozott jobbfélteke-sérült páciens, aki sérülését követően képtelen volt emberek nevét megjegyezni, maga is azzal magyarázta a problémát, hogy számára a nevek jelentés nélküliek, ezért nem képes elraktározni őket (ELLIS–YOUNG–CRITCHLEY 1989).

MICELI és munkatársai viszont a konceptuális tudásnak a nevek előhívásában játszott szerepére mutattak rá: egy elülső halántéklebenyi sérült páciens nyelvi teljesítményét vizsgálva feltárták ugyanis, hogy a beteg személynévi anómiás tünetei az emberekről való fogalmi tudás hiányával magyarázhatók (2000). Ez a fajta asszociatív jellegű tudás tehát — legalábbis a személynevek esetében — fontos összetevője a név reprezentációjának. A nevekhez kötődő asszociációk névelőhívásban játszott szerepét azóta PETER E. MORRIS és munkatársai kísérleti úton egészséges felnőttek esetében is igazolták (2005). Más oldalról a tulajdonnévi anómia esetén is van általában a betegeknek valamiféle hozzáférése a nevekhez kapcsolódó különböző típusú információk közül néhányhoz. JOSEPH BAYER betege például a név fajtáját (azt tehát, hogy milyen típusú objektumot jelöl a név) meg tudta állapítani, s BAYER szerint ez az ismeret is a név jelentésének része (1991).

A legújabb kutatásokban MAŁGORZATA RUTKIEWICZ-HANCZEWSKA szintén a nevek komplex jelentése mellett foglal állást. A kutató szubkortikális (kéreg alatti terület sérüléséből adódó) afáziás páciensek tulajdonnév-előhívási nehézségeit, illetve az általuk alkalmazott kompenzációs eljárásokat elemezte, melyeknek két csoportját különítette el. Az egyik típust az objektumról való denotatív jellegű tudásra és asszociatív természetű ismeretekre építő körülírások alkotják. A másik nagy csoportba a névhez, a névformához kötődő nyelvi jellegű ismeretek előhívása sorolható, amely parafázisokban (szócserékben) jelentkezik. Gyakran egy azonos foglalkozású másik személy nevét hívják elő a célszó helyett (szemantikai parafázis); emellett esetenként lexikai és fonémikus parafázisokat, illetve neologizmusokat produkálnak a célszó helyett. A névformákhoz kötődő asszociációk pedig átetimologizálást eredményeznek (2016: 169–175).

2. Az anómiásoknál leírtakhoz hasonló kompenzációs eljárásokat használunk a TOT-jelenség (nyelvem hegyén van jelenség), illetve a téves előhívások során is. Az előhívási nehézségek különösen gyakran érintik a tulajdonneveket, s a hozzáférés problémájába ütközve a beszélők szintén gyakorta a jelöltre vonatkozó ismereteket tartalmazó körülírással helyettesítik a célszót, a téves előhívások pedig gyakran eredményezik a célszóval szemantikai vagy fonológiai kapcsolatban álló formák előhívását, pl. *Nagy* vezetéknév helyett *Kiss, Széles* helyett *Keskeny, Huszár* helyett *Katona* vagy *Lovas, Bodor Pál* helyett *Bokor Pál* (vö. HUSZÁR 2005: 93–94; lásd még GÓSY 2004: 85–89, 136, RESZEGI 2009b: 12–13, YEN 2006: 28), s ez szintén a nevek komplex reprezentációjára, illetve a közszói megfelelővel meglévő kapcsolatokra utal.

Ugyanakkor a kutatók jó része jobbára csak a megakadásjelenségek gyakoriságára koncentrál, s ebből kiindulva a nevek jelentésnélküli vagy szűk jelentésű voltát látja igazolva (vö. pl. COHEN–BURKE 1993).[2] Ez azonban több szempontból is vitatható. Többen felhívják a figyelmet arra, hogy a TOT-jelenség gyakorisága a tulajdonnevek esetében lehet egyfajta látszathatás részben annak következtében, hogy a köznevek az előhívás problémája esetén helyettesíthetők egy másik (szinonim) szóval, s ezért esetükben gyakran nem is regisztrálható ez a folyamat, míg a tulajdonnevek nem helyettesíthetők ilyen módon (vö. BRÉDART 2016: 484–485). Utalnunk kell arra is, hogy az előhívási nehézségek előfordulási gyakorisága szempontjából meghatározó a nevek használati gyakorisága (típus- és elemgyakorisága egyaránt) (vö. COHEN–FAULKNER 1986), s a névformák áttetszősége is hatással van a folyamatra (TSAI 1996). SERGE BRÉDART magyarázata szerint: ha tudom valakiről, hogy pék, egy sereg feltételezésem kapcsolódik hozzá azonnal, az adott fogalomat alkotó ismeretelemek alapján (pl. hogy jól tud sütni, a ruházata, illatok stb.). A nevek esetében — az európai kultúrkörben — ezzel nem számolhatunk, ha valakit *Pék*-nek hívnak, akkor ez a neve, de ebből nem következtetünk semmilyen tulajdonságára (2016: 482–484). Különbségek mutatkoznak ugyanakkor ebből a szempontból a különböző névfajták (pl. hely- és személynevek) között is, ami az áttetsző és nem áttetsző nevek arányában megmutatkozó különbséggel, illetve az áttetsző, leíró nevekhez való könnyebb hozzáféréssel magyarázható (a hozzájuk kapcsolódó képzetek köre

[2] A nevek előhívását magyarázó modellek be is építik elméletükbe a nevek szegényes jelentésstruktúráját, a név és a referens közötti relatíve gyenge kapcsolatot. COHEN és FAULKNER hierarchikus, szeriális feldolgozási modellje a névforma és a lexikális csomópont közötti gyenge kapcsolattal számol, a TOT-jelenség eszerint az aktiváció átvitelében jelentkező hiányként értelmezhető (1986). A feldolgozás sikerességét ugyanakkor a szerzők szerint három további tényező együttesen befolyásolja: a gyakoriság (frequency) és az utóbbi időben való használat (recency) csökkenti a megakadásjelenségek előfordulásának valószínűségét, míg az életkor előrehaladtával (agency) nő az esélye, hogy nehézségekbe ütközik az előhívás. Az életkori hatás megítélése viszont igen ellentmondásos a szakirodalomban (vö. pl. BRÉDART 2016: 480–481).

ugyanis kiterjedtebb). GILLIAN COHEN és DOROTHY FAULKNER például előhívási feladatok során azt tapasztalta, hogy a családnevek és a keresztnevek produkciója sokkal nehézkesebb, bonyolultabb, mint a helynevek és a leíró sajátosságokat kifejező köznevek előhívása (1986). Legalább ilyen fontos magyarázóelv a nevek előhívási nehézségei kapcsán az, hogy a nevek esetében sokkal nagyobb fokú fonológiai, fonotaktikai variabilitással (a nyelvtől idegen mintázatokkal is) számolhatunk, mint a közszavak esetében (BRÉDART 2016: 485). Ez a sokféle (fonológiai, gyakorisági stb.) tényező együtt — és nem önmagában a nevek sajátos jelentése — valóban azt eredményezi, hogy a nevekhez való hozzáférés általában véve gyakrabban ütközik nehézségekbe.

A „szegényes"-nek mondott jelentés pedig legalább ilyen meggyőzően értelmezhető a köznévi jelentésstruktúrától való különbségként is. A köznévi jelentésstruktúra hiánya tehát nem jelent feltétlenül jelentésnélküliséget, sokkal inkább arról van szó, hogy a tulajdonnevek esetében másfajta jelentésszerkezettel számolhatunk. Hasonló megállapításra jutott a neuropszichológia oldaláról KELLI DOUVILLE is munkatársaival: úgy vélik ugyanis, hogy a tulajdonnevekhez kötődő emlék, a tulajdonnevek reprezentációja nem csupán — minden ember számára közös, hasonló tartalmú — szemantikai összetevőket tartalmaz, hanem jelentékeny részét teszik ki az egyéni önéletrajzi, epizodikus komponensek (2005: 700, vö. még VAN LANCKER és mtsai 1991).

3. A tulajdonnevek kiterjedt reprezentációjára, s ezzel áttételesen a tulajdonnévi jelentés komplex voltára utalhatnak a képalkotó eljárással végzett vizsgálatok eredményei is. Funkcionális mágneses rezonancia képalkotó eljárással (fMRI) (mandarin nyelvű kínai beszélőket vizsgálva) például azt találták, hogy tulajdonnevek (személynevek és helynevek) hallgatása közben nemcsak a szokásos agyterületek aktiválódnak, hanem a hagyományosan nyelvi féltekének tekintett bal hemiszférium mellett a jobb oldal bizonyos részei (precentrális gyrusbeli régiók, felső halántéklebenyi agytekervény, szubkortikális területek) is (MÜLLER 2010: 355). A nevek kiterjedt reprezentációját további képalkotó-eljárásos és elektrofiziológiai vizsgálatok is alátámasztják (vö. YAMADORI és mtsai 2002, MÜLLER–KUTAS 1996, YEN és mtsai 2005), emellett a nevek előhívásának nehézségét előidéző agyi sérülések is igen különböző területeket érinthetnek, s nem csupán kérgi, de bizonyos kéreg alatti struktúrák (talamusz, basalis ganglion, internal capsule, hippokampusz, vö. pl. REINKEMEIER és mtsai 1997, OTSUKA és mtsai 2005) léziói is okozhatnak problémákat a tulajdonnevek produkciójában, illetve feldolgozásában (részletes áttekintéshez lásd YASUDA–NAKAMURA–BECKMAN 2000).[3]

[3] A neurolingvisztikai vizsgálatok szerint a fogalmak, cselekvések, tulajdonságok megnevezésére használt szavak sem egyetlen összefüggő területen, hanem igen kiterjedten reprezentálódnak

A vizsgálatok szerint ugyanakkor a hagyományosan a szemantikai feldolgozásért felelősnek tartott halántéklebenyi területek is aktiválódnak (mindkét féltekében) a tulajdonnevek (személynevek és helynevek) feldolgozásakor (vö. GORNO-TEMPINI és mtsai 2000, 2001, YEN 2006: 113–116), noha a köznevek feldolgozásakor jobbára kiterjedtebb, illetve intenzívebb aktiválódást regisztrálnak (YEN 2006: 95–96).

Mindkét szókategória aktiválja továbbá a vizuális feldolgozásért felelős nyakszirti lebenyt, a konkrét köznevek hallgatása és olvasása közben azonban jóval kiterjedtebb terület lép működésbe, mint a helynevek, illetve a személynevek feldolgozása során, a legkisebb kiterjedésű aktiválódást a személynevek idézik elő (vö. YEN 2006: 94, 112–113), ugyanakkor viszont lexikális döntési feladatokban ezekről a területekről a személynevek esetében nagyobb elektromos aktiváció vezethető el (ERP-vizsgálat, PROVERBIO és mtsai 2009). Ezt valószínűleg a két szócsoport eltérő módon működő képi asszociációjával magyarázhatjuk. A helynevek esetében emellett a köznevekhez képest kiterjedtebb aktiváció regisztrálható a kétoldali fali lebenyben is, ami a szintén asszociatív tudásként is értelmezhető vizuális-téri információk reprezentációjáért felelős (YEN 2006: 120).

YASUDA és ONO szerint a jobb félteke bevonódása azzal magyarázható, hogy ez a félteke alapvetően holisztikus feldolgozású (szemben az inkább analitikus bal féltekével), s minthogy a tulajdonneveknek nincs a köznevekhez hasonló hierarchikusan szerveződő (és analitikus feldolgozást igénylő) jelentésstruktúrája, hanem (a referáló sajátossága miatt) egységesebb módon tudjuk feldolgozni őket, ezt az eleve ilyen módon huzalozott jobb félteke tudja megvalósítani (1998). Mások a személynevek esetében a jobb félteke arcfelismerésben játszott szerepét hangsúlyozzák (TSUKIURA 2003, 2006).

A tulajdonnevek agyi lokalizációjára irányuló vizsgálatok kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy a neurális reprezentáció alapján csak igen óvatosan következtethetünk a jelentésre, ez ugyanis két különböző szintje a leírásnak, noha nyilvánvalóan van (kell, hogy legyen) köztük megfeleltethetőség. Hangsúlyozni kell továbbá azt is, hogy a vizsgálati eredmények több esetben meglehetősen ellentmondásosak, ami valójában nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy maguk a nyelvi központok sem eleve rögzítettek. Vannak persze kitüntetett mezők a nyelv szempontjából (így a Broca- és a Wernicke-terület), ezek azonban akár egyénenként jelentősebb különbséget is mutathatnak lokalizációjukban, másrészt nem kizárólagosan végzik a nyelvi feldolgozást. Inkább a nyelvi folyamatokban részt vevő konvergenciazónákként határozhatók meg, ahol azok az

---

az agyban: amikor például cselekvéssel kapcsolatos szavakat *(dob, rúg)* hallunk, a mentális szótárhoz kapcsolt halántéklebenyi Wernicke-terület mellett a megfelelő mozgató agykérgi részek is aktiválódnak, látással kapcsolatos szavak esetében *(lát, néz)* pedig a látókéreg is (vö. PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 829, KIEFER–PULVERMÜLLER 2012, PULVERMÜLLER 2001).

idegsejtek, amelyek részt vesznek a nyelvi folyamatokban, jóval jelentékenyebb számban találhatók meg, mint másutt az agyban (vö. JANCSÓ 2004: 130–140, MÜLLER–PALMER 2008: 87–90). A tulajdonnevek reprezentációjával foglalkozó kutatók közül többen szintén hasonlóan vélekednek. DAMASIO és munkatársai (2004), valamint TRANEL (2006) is hangsúlyozzák, hogy a szóelőhívásban részt vevő struktúrák nem tekinthetők szilárd, élesen elkülönülő központoknak, inkább rugalmas, valószínűségi alapon működő összetevői a feldolgozó rendszernek. Ezért nem is meglepő, hogy ugyanazon agyi struktúrák sérülései nem feltétlenül okoznak ugyanolyan kognitív károsodást. Mindezeket szem előtt tartva talán az olyan következtetésekkel érthetünk leginkább egyet, mint amit például YEN fogalmazott meg fMRI vizsgálatok alapján: eszerint a tulajdonnevek és a köznevek a szemantikai feldolgozás intenzitásában különböznek (2006: 130).

4. A fentiek összegzéseként azt emelhetjük ki, hogy a nevek mentális és neurális reprezentációjáról feltárt ismeretek nem támasztják alá a formális nyelvészetnek a tulajdonnevek jelentésével kapcsolatos álláspontját. S igaz ugyan, hogy a nyelv leírását megkönnyítheti egy ilyesfajta szűkítés, de a nevek tényleges létmódja a mentális rendszerben nem ilyen. A nyelvelsajátítás során a tulajdonnevek és a köznevek reprezentációi egyaránt a világról, a környezetről való tudással összefonódva épülnek ki, fokozatosan (vö. RESZEGI 2015a, 2016). A gyerekek a szótanulás kezdetétől bizonyos általános kognitív tudásukra, a szituáció és a beszédpartner szándékainak értelmezését lehetővé tevő alapvető kognitív képességeikre támaszkodnak a szavak fogalmi tartalmának megállapításában, s a neurolingvisztikai vizsgálatok szerint a későbbiekben is számolnunk kell azzal, hogy a szóegységek mentális relációi nem korlátozódnak csupán a nyelvi természetű elemek körére (PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 829). A fogalmi jellegű tudás tehát valójában nem különíthető el a szűken vett szemantikai tartalomtól, érdemes a kettőt a leírás során is együtt kezelni.[4]

3.2. Kognitív szemantikai háttér

Olyan jelentéselméletre van tehát szükségünk, amely a nevek mentális reprezentációjának ezt a fajta komplexitását, illetve a nevek létrehozása, funkciója kapcsán meglévő sokszínűséget kezelni tudja. A kognitív nyelvészek részéről lényegében már kaptunk is egy ilyen modellt, magyarul TOLCSVAI NAGY GÁBOR foglalkozott részletesen ezzel a témával (2008) RONALD LANGACKER kognitív nyelvtanára (1987, 1991) alapozva. A névkutatók oldaláról pedig PAULA SJÖBLOM

[4] Ez nem azt jelenti, hogy a tulajdonnevek jelentése határozott leírásként vagy azok összességeként értelmezhető, ahogyan az a filozófiában a deskriptivista felfogásban megjelenik. Ezt a felfogást meggyőzően cáfolta a filozófia oldaláról a pszicholingvisztika és a neuropszichológia eredményeinek figyelembevételével EDUARDO GARCÍA-RAMÍREZ (2010: 22–30).

alkalmazta a kognitív közelítésmódot a nevek jelentésének leírására (2006), szintén részben LANGACKER, valamint LAKOFF (1987a), illetve GEERAERTS (1997) modelljére építve, s meggyőzően igazolta, hogy a kognitív szemlélettel számos korábbi névtani probléma eliminálható. A továbbiakban én magam is a kognitív nyelvészet jelentésmodelljét ismertetem, majd alkalmazom a tulajdonnevekre, kitérve arra is, hogy milyen további szempontokkal szükséges bővíteni a jelenlegi leírást, hogy a névhasználat lehetőség szerint minden aspektusát magyarázni tudjuk, ezzel pedig egyúttal azt is igyekszem szemléltetni, hogy miként illeszthetők a szociolingvisztikai és a kognitív nyelvészeti elméletek és eredmények egymáshoz.

Nézzük tehát, hogyan vélekednek a kognitív nyelvészet, a kognitív nyelvészet mainstream irányzatai a jelentésről! Ehhez mindenekelőtt a kognitív tudományok azon alapvetésére kell visszautalnunk, hogy a nyelv a humán kogníció része, a mentális rendszer egyik funkciója, mely fontos szerepet játszik a világ, a világról való ismeretek kategorizációjában. A nyelvhasználat célja, lényege pedig valamilyen értelmes tartalmat hozzáférhetővé tenni, azaz a jelentésalkotás, a nyelvi kifejezéseknek tehát központi része a szemantikai szerkezet (vö. GEERAERTS–CUYCKEN 2007: 5, LANGACKER 1987, 1991). Az elme és a nyelv szerves kapcsolatából adódóan a nyelvi reprezentációk, a szavak jelentése szorosan összefügg a világról való tudással.[5] A jelentés eszerint a fogalmi reprezentációkon alapul, azaz végső soron tapasztalati alapú. Maguk a fogalmi reprezentációk ugyanis az érzékszervekkel felfogott perceptuális inputok alapján jönnek létre olyan módon, hogy a megismerési folyamat során az észlelések fontos elemeit az elme kiválasztja és sémákba rendezi. A fogalmi reprezentáció tehát — s így a jelentés is — a világról való ismeretek elrendeződésével, prototípuselvet érvényesítő kategorizációjával alakul ki és konvencionalizálódik (vö. LANGACKER 2008: 27–36, GEERAERTS 1997: 8, TOLCSVAI NAGY 2017a: 35–41). E bizonyos mértékig rögzült (ugyanakkor továbbra is dinamikus hálózatot alkotó) sémák feleltethetők meg a fogalmainknak. S gyakorlatilag e sematikus fogalmi reprezentációk azok, amelyek egy-egy hangsor-reprezentációval, fonológiai szerkezettel szervesen összekapcsolódva (szimbolikus kapcsolatban) jelentésként funkcionálnak. A jelentés tehát fogalmi alapú, s különböző fogalmi jellegű ismeretelemek egyfajta

[5] Míg a kognitív nyelvészet legismertebb irányzatainak képviselői jórészt valóban mintegy egyenlőségjelet tesznek fogalom és jelentés közé (vö. LANGACKER, TOLCSVAI NAGY), addig akadnak olyan alternatív kognitív közelítésmódok is, amelyek a fogalmi rendszer és a nyelvi rendszer szoros kapcsolata mellett is számolnak bizonyos fokú függetlenségükkel (ehhez lásd PEDERSON 2007: 1021–1036). SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint a nyelvünk is leképez egy valóságot azáltal, hogy az anyanyelvünk szavai, nyelvtani formái hogyan szegmentálják a valóságot, hogy a fogalmi kategorizációhoz képest a nyelvi kategorizáció szempontjából mely sajátosságok fontosak vagy kevésbé fontosak (1996: 36–40).

hálózataként értelmezhető.[6] A jelentéshez minden egyes szóhasználat, nyelvi feldolgozás hozzájárul, az aktuális jelentés egy része az adott szituációhoz kötődik, másik része ugyanakkor ismétlődik, s így a már tárolt jelentést erősíti.

A jelentés szempontjából a kognitív szemantika szerint meghatározó továbbá az is, hogy a fogalmakat a fogalmi rendszerben nem rendezetlenül tároljuk. Amint azt a pszicholingvisztikai kísérletek sokasága is mutatja (vö. HONBOLYGÓ 2008: 66–74), a tapasztalataink szerint a világban együtt előforduló, egymással kapcsolatban álló, egymáshoz közel elhelyezkedő dolgok a fogalmi térben is közel helyezkednek el egymáshoz, fogalmi tartományokba szerveződnek, s egy fogalmi tartományon belül a reprezentációk között erős kapcsolatot tételezhetünk fel. Ebből adódóan egy szó feldolgozásakor a vele kapcsolatban álló reprezentációk egy része is aktiválódik (szemantikai előfeszítés, vö. HONBOLYGÓ 2008: 72), például a DIÁK fogalma aktiválja a TANÁR, ISKOLA, FELELÉS stb. fogalmakat is. Épp a reprezentációknak erre a fajta rendeződésére támaszkodunk az újabb helyzetek, események és persze a kifejtett vagy nem explicit megnyilatkozások feldolgozásakor. (Ezért nem szükséges minden egyes iskolához kapcsolódó szituáció kapcsán vázolnunk, hogy hogyan is működik az iskola, a tanár–diák viszony stb.) S a jelentés leírásakor ezekre a kapcsolatokra is tekintettel kell lennünk, hiszen egyes szavak jelentése csak más fogalmakon keresztül értelmezhető: például a *könyök* szó jelentéséhez a KÖNYÖK fogalom mellett a FELKAR, KAR, TEST stb. fogalmakat is aktiválnunk kell (vö. LANGACKER 2008: 46–50, TOLCSVAI NAGY 2017b: 218–222).

A fogalmi tartomány terminus emellett sokkal elemibb — tovább már nem elemezhető — ún. alapszinten is értelmezhető: az egyes fogalmak, fogalmi kategóriák megalkotásában szerepet játszó ismeretelemek a kognitív szemantika szerint szintén fogalmi tartományokba rendeződnek. A *kés* szó jelentése például olyan módon értelmezhető, hogy aktiváljuk a késekre jellemző alakot az ALAK fogalmi tartományon belül, a késekre jellemző funkciót a KANONIKUS FUNKCIÓ fogalmi tartományon belül stb. (vö. LANGACKER 1991: 5). S ezek közül — a kognitív pszichológia és az idegtudomány vizsgálatai szerint — vannak dominánsabbak és kevésbé lényegesek az adott fogalom meghatározásában (például a kognitív pszichológiai és a kognitív neuropszichológiai vizsgálatok szerint az állatok fogalma esetében a külső jegyek, az alak meghatározóbb, míg a használati

[6] A fogalmi reprezentációk és a szóreprezentációk szerves összefonódását a kognitív idegtudomány eredményei egyértelműen alátámasztják (vö. KIEFER–PULVERMÜLLER 2012). Amennyiben agyi szinten valóban kimutatható ez a kapcsolat, akkor a mentális rendszer szintjén is hasonló működést célszerű feltételeznünk. Még akkor is így célszerű eljárnunk, ha a két szint nyilvánvalóan nem mosható egybe, és nem feleltethető meg egymásnak egyértelműen, illetve még ha elvileg a nyelvi modellekkel szemben nem is elvárás a modellálni kívánt folyamattal való teljes fokú strukturális és funkcionális megfelelés. Minél nagyobb fokú ugyanis ez a megfelelés, a reprodukálás, annál inkább valószínűsíthető, hogy a vizsgált folyamat hasonlóan működhet.

tárgyak esetében valamivel erőteljesebben aktiválódik a funkciót reprezentáló agyi terület, persze a többi mellett; vö. KIEFER–PULVERMÜLLER 2012: 806). E közelítésmód lényege tehát, hogy az ismeretelemek, tulajdonságok nem önmagukban jellemzik az adott fogalmakat — ezért is nem lehet szükséges és elégséges feltételekkel leírni a szavak jelentését —, mindig más elemekhez, tulajdonságokhoz viszonyítva értelmezhető egy-egy fogalom (egyfajta előtér–háttér viszonyban, vö. az alaklélektan elvei, BERNÁTH–RÉVÉSZ 2002: 47–51, a kognitív nyelvészetben való alkalmazásához lásd LANGACKER 2008: 57–60). Mindebből adódóan a kognitív szemantika meghatározásával a szavak jelentése fogalmi tartományokban elrendezett absztrahált tulajdonságok hálózataként írható le.[7]

A szavak jelentésének alapját adó fogalmi reprezentációk kapcsán hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ezek a reprezentációk bizonyos mértékig szubjektívek, azaz egyéniek, hiszen az egyén a saját tapasztalataiból vonja el ezeket. Mindenkinek részben kicsit más tapasztalatai vannak már a legalapvetőbb dolgokról, például a székekről, könyvekről, házakról, kisautókról stb. is, s ennek következtében az egyének mentális rendszerében kicsit másként reprezentálódnak ezek a fogalmak. A nyelvi kifejezések absztrahált fogalmi jelentése a nyelvközösség egészében mégis közel egységes, azaz konvencionalizált. Ugyanakkor kulturális, szociokulturális különbségekkel is számolhatunk, a nyelv ugyanis egy adott kultúrához kötődően alakul, egy adott kultúrában konvencionalizálódik és örökítődik tovább a szocializáció során (LANGACKER 1999: 15–16, TOLCSVAI NAGY 2015: 12, CIENKI 2007). A szubjektivitás más oldalról olyan módon is megjelenik, hogy a világról való ismeretszerzés többnyire nem érzelmileg semleges folyamat. A fogalmak, illetve áttételesen a szavak reprezentációjában pedig gyakran ezek az érzelmek, értékítéletek is rögzülnek.[8] A nyelvelsajátítás korai

[7] Ez a jelentésfelfogás jól illeszthető az elme hálózatelvű (konnekcionista) modelljével, amely az elmét — az idegrendszer analógiájára — ismeretelemeket (szubszimbólumokat, mikrojegyeket) tároló egységeknek és ezek kapcsolatainak a hálózataként írja le. A modell szerint a szó a tárgyakról feldolgozott és tárolt információállomány, valamint a szóra vonatkozó (hangalaki, morfológiai, szintaktikai) sajátosságok hálózataként reprezentálódik az elmében, s ezen belül nem különíthetők el élesen a nyelvi, szemantikai információelemek és a nem nyelvi ismeretelemek. Például ha meghalljuk azt a szót, hogy *macska,* akkor a szó hangalakját és grammatikai sajátosságait reprezentáló ismeretelemek mellett olyan mikrojegyek fognak aktiválódni, mint 'szőrös', 'nyávog', 'bajsza van', 'mozgatja a fülét', 'dorombol', 'kandúr', de esetleg olyanok is, mint 'Tom és Jerry'. Ezek mellett geometriai és funkcionális stb. ismeretelemek is aktiválódnak. „Hogy ezek közül mely mikrojegyek aktiválódnak valóban, illetve melyek erősen és melyek gyengébben, azt a kontextus és az adott személy korábbi — macskákkal kapcsolatos — tapasztalatai határozzák meg" (NÁNAY 1996: 263–266). A különböző komplexitású szubszimbólumok kialakulása a neurális evolúció elméletével magyarázható, mely a bonyolult mentális egységek fokozatos kialakulását tételezi fel (lásd NÁNAY 2000: 34–48, 141–150, 2001, vö. EDELMAN 1987).

[8] A szavak, fogalmak bizonyos csoportjaihoz ez jobban hozzátartozik, míg másokhoz kevésbé, KIEFER–PULVERMÜLLER szerint például fokozottan számolhatunk velük az absztrakt fogalmak idegrendszeri megalapozásában (2012).

fázisában eredendően szubjektív fogalmi reprezentációkat többek között éppen a nyelvhasználat közelíti egymáshoz, konvencionalizált jelentéseket eredményezve.

A kognitív szemantika hangsúlyozza ugyanakkor, hogy — e valamelyest rögzült mentális lexikon és fogalmi jelentés ellenére — a jelentés nem statikus, hanem valójában folyamat jellegű: mindig aktuálisan képződik meg a választott szavak és mondatok, kijelentések révén az adott szituációban releváns(nak feltételezett) jelentés, azaz nem kizárólag a szavak és mondatok belső sajátossága. A beszélőnek van valami mondanivalója, ehhez kiválogatja a megfelelő elemeket a mentális lexikonból a hozzá tartozó hangzóformával, de a konkrét jelentést a nyelvi szerkezet a szituációban nyeri el. A nyelv tehát nem egyszerűen tükrözi az objektív valóságot, egy-egy megnyilatkozásban a beszélő és a hallgató konceptualizációja, világértelmezése is benne van.

A jelentés szituatív, dinamikus jellegéhez alapvetően hozzátartozik a nyelvhasználatra jellemző perspektiváltság, azaz hogy „egy dolog vagy folyamat különböző megközelítésekből konceptualizálható" (TOLCSVAI NAGY 2010: 34). Ez részben már a szavak szintjén is megragadható, a szavak is valamilyen nézőpontot tükröznek, ami azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezések „olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra késztetünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek" (TOMASELLO 2002: 127). Ugyanarra a dologra például különböző szintű kategorizációs megjelöléssel utalhatunk a közlés funkciójának megfelelően (pl. *irodai szék, szék, bútor, tárgy*), vagy ugyanazt a valóságdarabot a szerepei szerint többféleképpen jelölhetjük (*anya, nő, lány, asszony, háziasszony* stb., *kislány, kislányom, nagycsoportos, leendő elsős, nagytesó* vagy *nővér* stb., és persze utalhatunk rá a nevével, valamelyik névváltozatával is). Mindegyik megjelölés a beszélők által ismert komplex fogalom egy részére irányítja a figyelmet a beszélő és az általa említett személy viszonyában. A szavak jelentéshálózatai, illetve a köztük lévő kapcsolatok reprezentálják ezeket az ismereteket, ez tehát már a szavak konvencionalizált jelentésének része, azaz kontextus nélkül is felfejthető, más részük az adott megnyilatkozásban, az adott kontextusban dinamikusan alakul (TOLCSVAI NAGY 2017b: 231–234, 265–266).

3.3. A tulajdonnevek jelentése kognitív megközelítésben

A kognitív szemantika szerint, mint láttuk, a nyelvi közlés lényegi funkciója az, hogy hozzáférhetővé tegyen valamilyen értelmes tartalmat, azaz minden nyelvi megnyilatkozás jelentést közöl, s természetszerűen minden kisebb nyelvi elemnek, morfémáknak, különböző komplexitású szavaknak, kifejezéseknek stb. is van jelentése. A tulajdonnév a dologmegjelölések egyik formája, akárcsak a

köznevek, s ebből adódóan a neveknek is enciklopédikus jelentése van, amely szintén fogalmi tartományokban elrendezett absztrahált tulajdonságok hálózataként értelmezhető (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 39). A név referenséről meglévő fogalmi reprezentációk funkcionálnak tehát a névformával szervesen kapcsolódva jelentésként. Ez azt jelenti, hogy a neveknek is kiterjedt mentális reprezentációja, fogalmi jelentése, komplex jelentésszerkezete van, s a tulajdonneveket is a köznevekhez, más szavakhoz hasonlóan sajátítjuk el.

Ebből kiindulva a továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen jelentés-összetevők (denotatív, kategoriális, kulturális stb. jelentés) különíthetők el a nevek jelentésmátrixában. A kognitív szemantika leírásában, mint láttuk, a jelentés jellemzésére ezt a fajta komponenciális jellemzést nem alkalmazzák, megítélésem szerint azonban kellően rugalmasan értelmezve a jelentéskomponenseket — a fent vázolt fogalmi alapú jelentéstartományok mellett — ez a fajta leírás is jól illeszthető a kognitív jelentésmátrixhoz, a különböző jellegű tulajdonságjegyek megjelölésére.

1. A tulajdonnevek jelentésének legmeghatározóbb sajátossága, hogy egyetlen entitásra vonatkozik, azaz egyetlen valóságdarabra vonatkozó ismeretek összessége alkotja a nevek fogalmi jelentésének alapját. Egy személy kapcsán például a megjelenése, kinézete, neme, a hangja, a vérmérséklete, az intelligenciája mind leképeződik és fogalmi tartományokba rendeződik mint személyes sajátosságok, de emellett lehet ismeretünk a családban, munkahelyen betöltött státusáról stb. is. A jelentés természetesen objektumfajtánként más-más típusú ismeretelemeket foglalhat magába. Míg a személyek és a személynevek esetében, mint láttuk, a külső jegyek, nem, nemzetiség, vallás stb. fogalmi tartományok aktiválódnak, addig például városnevek esetében ilyenek a méret, földrajzi elhelyezkedés, szerkezet, jellegzetes épületek stb. (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 39). Ezeknek az ismeretelemeknek egy része egyéni, más része kisebb-nagyobb közösség számára ismert. Ez az, amit hagyományosan denotatív vagy referenciális jelentésnek neveznek.

Így a tulajdonnevek egy része akár kontextus nélkül is be tudja tölteni kommunikációs azonosító funkcióját, azaz episztemikusan lehorgonyzott. Bár természetesen nem ilyen módon, hanem megnyilatkozások részeként használjuk őket, mint bármely más nyelvi elemet, és persze a kontextus azonosító erejére a nevek kapcsán is szükség lehet, például a tulajdonnévi homonímia eseteiben. A neveknek ez a sajátossága a közszavakkal összevetve értelmezhető igazán. A köznevek ugyanis dolgok egy csoportját, a kategóriát jelölik, s a köznév mindig adott beszédhelyzetben, a szövegben, kontextusban, más nyelvi elemekkel együtt tölti be azonosító funkcióját, határozza meg egyértelműen az általa jelölt kategória bizonyos elemét/elemeit.

2. A tulajdonneveket ugyanakkor nem pusztán identifikációra használjuk. Noha nyilvánvalóan nem számolhatunk az esetükben olyan fajta kategória-

megjelöléssel, mint a köznevek kapcsán — amire gyakran lexikális jelentésként utalnak a szakirodalomban —, hasonló típusra utalás (típusjelentés/kategoriális jelentés) ugyanakkor a tulajdonnevek esetében is van. A névmodellünk, a nevek használatával kapcsolatos korábbi tapasztalataink alapján tudjuk, hogy bizonyos névformák tipikusan személyeknek, bizonyos csoportok tagjainak vagy épp helyeknek, bizonyos helyfajtáknak a megjelölésére használatosak. Ez a jelentésösszetevő elsősorban a névformákról való ismereteinkből, a névmodellünkből épül ki. A nevekben tehát egyszerre van jelen a típusra és az egyedre, a megvalósulásra utalás. Ez az oka annak, hogy egy lányt nem keresztelnek *János*-nak, egy fiút pedig *Rózsá*-nak (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 30, idézi CRUSE 2000: 317 példáját).[9] A típusjelentés az alapja tehát a nevek prototipikus, azaz a neki megfelelő tulajdonnévi kategória elemeként való használatának, de persze ettől el is tudunk térni (nem prototipikus használat során, például más névfajtaként vagy metaforikusan).[10]

E tudásunk alapján tehát egy tulajdonnevet hallva a feldolgozási, megértési folyamat első lépéseként a jelöltre vonatkozó ismeretek mellett azt is megállapítjuk, hogy az adott hangsor tulajdonnév; s arra is következtetünk, hogy egy ember vagy éppen egy hely stb. nevéről van szó. Ebben a név formai sajátosságaira, illetve a kontextusra, a beszédhelyzetre, a névhasználatról meglévő tudásunkra támaszkodunk. Azt, hogy a típusra utalás is jelen van a tulajdonnevek jelentésszerkezetében, jól szemléltetik azok az esetek is, amikor egy ismeretlen, számunkra új nevet tartalmazó megnyilatkozást hallunk. LANGACKER példáját idézve, a *Stan Smith* névvel találkozva az első reakciónk annak megállapítása, hogy névvel van dolgunk, egy ember nevével (1991: 59), majd a névforma alapján — a nevekről meglévő korábbi ismereteink, a nevekről meglévő sémáink, névmodellünk birtokában — következtetni tudunk a nevet viselő személy nemzetiségére, nemére stb., s ez aktivál(hat)ja is az idézett csoportra, esetünkben az amerikai férfiakra vonatkozó ismereteinket. Ez az elsődleges reprezentáció azután a későbbi említések vagy konkrét tapasztalatok alapján további tulajdonság-

---

[9] Ezt támaszta alá BAYER már idézett esettanulmánya, afáziás páciense a névformához magához nem, de a denotátum fajtájához hozzáfért. BAYER úgy véli, hogy a jelentés megoszlik két memória között: a nevek kapcsán a névfajtára vonatkozó tudás (a típusjelentés) a nyelvi konvenciókat tartalmazó szemantikai memória része, míg a nevekhez kötődő egyéb információk (denotatív jelentés) az epizodikus memória részét képezik (1991: 62). Az epizodikus és a szemantikus emlékezet a deklaratív memória két alrendszere, amelyek az általuk tárolt információ alapján különböztethetők meg egymástól: míg az epizodikus emlékezet információi személyes események, addig a szemantikus emlékezeté általános tények (vö. BADDELEY 2005: 243, 520–522).

[10] Vannak olyan névfajták is, amelyeknek nincsenek ilyen szembeötlő jegyei, azaz a típusjelentésük kevésbé erőteljes, az angolban például lényegében bármilyen nyelvi elem felhasználható lónévként (vö. *Deborah Ann* személynév és lónév, *Pearl Lake* víznév és lónév, *Cincinatti* városnév és lónév, vö. R. COATES 2012: 128), ugyanígy a posztmodern klub- és bárnevek esetében (pl. *Tilos az Á*), itt az erről való tudás működik típusjelentésként.

jegyekkel bővülhet (amerikai teniszbajnok volt, cipőt is neveztek el róla), de ez nem szükségszerű. A tulajdonnevek jelentésszerkezete ennek megfelelően lehet teljesen sematikus, és lehet teljesen kidolgozott, az adott entitásról sok-sok ismeretet tartalmazó hálózat, sok közbenső változattal. TOLCSVAI NAGY GÁBOR példáját idézve, a *Dohnányi Ernő* név nyilvánvalóan minden magyar anyanyelvű számára tulajdonnévként, személynévként értelmezhető. Sok magyar anyanyelvűnek azonban valóban csak ez a névforma alapján kiépülő típusjelentésre épülő sematikus jelentés aktiválódik (ember, férfi, magyar), míg a klasszikus zenét kedvelők számára akár jóval kidolgozottabb jelentése is lehet a névnek: eszerint zeneszerző és zongoraművész, a Zeneakadémia főigazgatója stb. (2008: 33–35).

3. Egy-egy névformához tehát igen bőséges ismeretanyag kapcsolódhat, a denotatív ismeretekkel és a típusjelentéssel bizonyos mértékig átfedésben többek között kulturális jellegű ismeretek is. S minthogy az egyén a neveket a társadalmi-nyelvi szocializációja során, a kultúra részeként ismeri meg, egy-egy név (az általa aktivált ismeretelemek révén) azonnal képes felidézni bizonyos hozzá kötődő kulturális tartalmakat (történeti vagy aktuális eseményt, néprajzi jellegzetességet stb.). A nevek esetében e kulturális ismeretelemek más nyelvi elemekkel összevetve különösen meghatározók. A köznevek fogalmi reprezentációját például sokkal közvetettebben befolyásolják a kulturális hatások, hiszen kategóriát jelölnek. A GYÜMÖLCS fogalmi kategória nyilvánvalóan mást jelentett ugyan a korábban élt emberek számára, s ma is vannak különbségek, a különböző gyümölcsfélékről való tapasztalatok ugyanis koronként és területileg eltérők lehetnek, de a kategóriát meghatározó tulajdonságjegyek lényegében nem változtak. Ugyanakkor például a helyet megjelölő nevek jelentésében közvetlenül jelennek meg a helyhez magához kapcsolódó ismeretek (elhelyezkedés, méret, jellegzetes épületek, történelmi események, lakosok, hozzá kötődő ismert emberek stb.). Ezért a neveket minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való összefüggésük. HOFFMANN ISTVÁN szerint mindezek fényében a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés, s külön jelentés-összetevőként különíti el a nevek kulturális jelentését (2010a: 51–53), amely tehát az enciklopédikus jelentésként meghatározott hálózat egy — a denotatív és a típusjelentéssel átfedő — részeként értelmezhető. Az *Eger* településnév például a magyar emberek számára aktivál(hat) olyan történelmi ismereteket, mint az egri vár törökök általi ostromát a 16. században, a magyarok győzelmét Dobó István vezetésével, aktiválja továbbá az egri vár, az egri minaret képét, az egri borok fogalmát, illetve az Egri csillagok című regényről való ismereteinket. Ezek a kulturális ismeretelemek a hely s így a helynév reprezentációjának szerves részei. Persze az ott élők számára az *Eger* helynév reprezentációja jóval kidolgozottabb, számos további, konkrét tapasztalaton alapuló ismeretet tartalmaz (ezek azonban már jórészt a denotatív jelentés részei).

4. A denotátum bizonyos tulajdonságainak egy része magában a névformában is megjelenhet; kultúrától, névfajtától függően ez lehet egészen általános vagy éppen ellenkezőleg, meglehetősen ritka. Az áttetsző nevek a közszói párjukkal való kapcsolat révén különböző képeket, képzeteket (image) és fogalmakat aktiválnak. Erre a kapcsolatra utalnak a korábbi névtani szakmunkák etimológiai jelentésként (vö. J. SOLTÉSZ 1979).[11] A névhasználók esetében ezek már gyakran ún. naiv etimológiák, a beszélők aktuális nyelvi ismeretein — az aktuálisan konvencionalizált nyelvi elemeken és azok nyelvi jelentésén — alapulnak, amik a nyelvi változások következtében nem feltétlenül esnek egybe a névadó képzeteivel, motivációival, illetve a nyelvtörténeti kutatások eredményeivel. A névhasználat során ezek az áttetsző, leíró nevek jellemzően automatizálódnak, begyakorlottá válnak, s nyelvi egységként (unit) hívjuk elő és dolgozzuk fel őket (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 32), s az egység szerinti feldolgozáshoz csupán másodlagosan járul hozzá az elemző feldolgozás. A név és a közszói megfelelők közötti kapcsolat ugyanakkor továbbra is megőrződik a mentális lexikonban. S ennek mentén valamiféle analógiás megfeleltetés nyilvánvalóan a begyakorlott nevek esetében is zajlik (amint azt a már idézett pszicholingvisztikai kísérletek is igazolják, VALENTINE–HOLLIS–MOORE 1998, BURKE és mtsai 2004), még ha ez nem is tudatosul, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a különböző köznyelvi szóformákat sem tudatosan elemezve tanuljuk a nyelv elsajátítása során.

Az etimológiai jelentés, azaz a névalkotó nyelvi elemek közszói párhuzamai fontos szerepet játszanak a névváltozásokban, illetve névváltoztatásokban. A hagyományosan népetimológiának nevezett folyamatok eredményeképpen mentek végbe például az *Alasz kocsma* (az *Alasz* családnévből) > *Olasz kocsma, Csernalapos* > *Cérna-lapos* változások (HOFFMANN 1993/2007: 159). De ez az alapja sok esetben a nevekkel való nyelvi játéknak, csúfolódásoknak is (pl. *Ákos-Mákos*).

5. A nevek akár a denotátumuk révén, akár a szóforma sajátosságai alapján további asszociációkat válthatnak ki, s ezek megint csak hozzátartoznak a nevek mentális reprezentációjához. Ezt a jelentés-összetevőt asszociatív jelentésnek nevezzük. Az asszociációk egy része meglehetősen szubjektív, más része általánosnak mondható akár a teljes nyelvközösségen belül (a *Diósförgepatony, Karakószörcsök, Markotabödöge, Ökörítófülpös, Pókaszepetk, Röjtökmuzsaj, Vindornyalak* településnevek például a magyar anyanyelvűek jó része számára fura hangzású, vicces neveknek tűnnek, vö. NAGY 2017). A nevek által kiváltott asszociációkat — noha természetesen valamennyi névfajta kapcsán számolhatunk

[11] TERHI AINIALA a helynevek kapcsán ír arról, hogy a nevek szemantikai szerkezetüket tekintve egyfajta kontinuumot alkotnak a teljesen áttetszőtől az elhomályosultig (2016: 72).

velük — elsősorban a márkanevekkel összefüggésben vizsgálták, azzal a céllal, hogy feltárják, milyen a jó név, mik a jó márkanevek nyelvi sajátosságai (erről részletesen lásd RESZEGI 2021).

A tulajdonneveknek tehát olyan komplex mentális reprezentációja van, amely a szóformára és a szó használati (nyelvhasználati) sajátosságaira vonatkozó ismeretelemek mellett magában foglalja a név által jelölt entitásról meglévő ismereteket, valamint a denotátum és a névforma által kiváltott asszociációkat is, s amelyben egyszerre vannak jelen a típusra és a konkrét jelöltre vonatkozó ismeretelemek.[12]

6. Az itt vázolt jelentésmodell nem áll távol WILLY VAN LANGENDONCK elméletétől, aki szintén a kognitív nyelvészet keretében — LANGACKER kognitív nyelvtanára, illetve WILLIAM CROFT használat alapú radikális konstrukciós nyelvtanára (2001) építve; pragmatikai, szemantikai és szintaktikai szempontokat, valamint neurolingvisztikai, elsősorban afaziológiai eredményeket egyaránt figyelembe véve — tárgyalja a nevek komplex jelentésszerkezetét. Eszerint a tulajdonneveknek nincs a köznevekéhez hasonló definitív értelmű lexikális jelentése, ugyanakkor gazdag preszuppozícionális jelentésszerkezettel jellemezhetők: ezen belül ugyanis elkülöníthető a kategoriális jelentés (típusjelentés); az asszociatív és az emotív jelentéskomponens, azaz a denotátum és a szóforma által előidézett konnotációk (ezek gyakorlatilag megfeleltethetők a fenti leírás denotatív, kulturális, asszociatív és etimológiai jelentés-összetevőinek); illetve a grammatikai jelentés, mint például a határozottság vagy a számosság (VAN LANGENDONCK 2007, 2013, elméletéhez lásd még a következő fejezetet).

---

[12] Mivel a magyar névkutatók relatíve gyakran utalnak SZILÁGYI N. SÁNDOR nyelvi világmodell elméletére, s én magam is fel fogom használni bizonyos vonatkozásait, érdemes kitérnünk arra is, hogy SZILÁGYI N. alternatív kognitív jelentéselmélete hogyan viszonyul a fent vázolt langackeri kognitív szemantikához. SZILÁGYI N. a jelentést nem a szavak felől, hanem a dolgok felől értelmezi, azt igyekszik meghatározni, hogy melyek azok a nyelvi észlelési feltételek, amelyek alapján egy dolgot adott szóval jelölünk. S ezek alapján vizsgálja a szavak komponencialitását (hány és milyen komplex jelentés-összetevő alapján történik a nyelvi kategorizáció, az adott entitásnak a megnevezése), s különíti el a különböző jelentésszerkezetű szavakat. Felfogása szerint a személynevek a legkevésbé komplex szerkezetű nyelvi elemek, az esetükben még kategorizáció sincs, „sokan vannak ugyan, akiket *Mariská*nak hívnak, de mindegyiküket külön-külön hívják így, és nem mint a »Mariska« kategória tagjait. Ilyen kategória nincs is, a *Mariskák* nem alkotnak olyan kategóriát, amelyről ha tudjuk, mik a meghatározó jegyei, akkor az utcán azonnal meg tudjuk mondani, ki *Mariska,* és ki nem. Ezt minden egyes személyre külön tanuljuk meg, éspedig úgy, hogy megjegyezzük az arcát, és azt, hogy ehhez az archoz a *Mariska* név tartozik." (2006). Ez a fajta közelítésmód elsődlegesen a denotatív jelentésnek nevezett jelentéskomponensre fókuszál, és nincs tekintettel arra, hogy a szavak reprezentációjában más jellegű ismeretek is tárolódnak; lényegében tehát csak a LANGACKER által vázolt absztrahált sematikus tulajdonságjegyek egy — denotatív jelentésként meghatározható — részét veszi figyelembe.

3.4. A nevek jelentésszerkezetének további elemei

A névhasználatnak, illetve általában véve a nyelvhasználatnak több olyan sajátossága is van, amelyek szintén magyarázhatók a vázolt funkcionális kognitív közelítésmóddal, noha eddig azok ebben az elméleti keretben jobbára nem kerültek a kutatások fókuszába.

1. A nevek használata kapcsán közismert e nyelvi elemeknek az identitásban, az identitásformálásban játszott szerepe.[13] S úgy tűnik, hogy a kognitív szemantika közelítésmódjával, a komplex jelentésszerkezet, az enciklopédikus tudás, a fogalommal való szerves kapcsolat feltételezésével jól magyarázható, hogy a nevek az identitás szempontjából is fontos szerepet játszanak.

Név és identitás kapcsolatában mindenekelőtt a saját névnek[14] a személyiségazonosításban, illetve esetleg az identitásjelzésben, identitásépítésben játszott szerepe merülhet fel, maga a névadás is tekinthető egyfajta identitásalkotásnak. A saját név identitásépítésben való részvételének mértéke ugyanakkor a kognitív pszichológiai kutatások szerint kultúránként és egyénenként jelentős különbségeket mutat (vö. BRENNEN 2000).

Az európai (racionalista, materialista) kultúrkörben a személynevet általában egyfajta címkének tekintik, amely fontos szerepet tölt be a személyiség azonosításában, de a személyiség alakulását a többség esetében általában nem befolyásolja. Itt is jelen van azonban az egyének egy részének gondolkodásában a név identitásalkotó/-befolyásoló szerepe. József Attila például így ír önéletírásában: „A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávetettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekeltek a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim *Pistának* hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbentett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonták kétségbe." (Curriculum vitae, TVERDOTA 1992). A névnek az identitásalkotásban játszott ilyen mértékű szerepe azonban — annak ellenére, hogy további példák is idézhetők rá — semmiképpen sem tekinthető általánosnak ebben a kultúrkörben. A modern társadalmakkal összevetve más kultúrákban viszont másként gondolkodnak a név szerepéről. Az európai társadalmaktól eltérően másutt gyakran eleve más típusú névadás dominál: a lehetséges formákat tartalmazó listából, névtárból választott, jobbára nem áttetsző, pusztán referáló funkciójú nevek helyett sok más kultúrában leíró, sajátosság-

---

[13] A neveknek az identitás(formálás)ban játszott szerepét jórészt a névviselő személy nézőpontjából közelítik meg a szakemberek, noha nyilvánvalóan alkalmazható egy külső nézőpont, a névhasználók nézőpontja is (ALDRIN 2016: 383), ami szintén tovább tagolható a szociális kapcsolatok távolsága alapján.

[14] A saját név szerepet többféle névtípus, egy személy esetében akár több névforma is betöltheti.

jelölő neveket használnak, s a névhez kötődő hiedelmek, a névnek tulajdonított funkció is eltérő (vö. ALFORD 1988, FĂLĂUŞ–TODEA 2017, vö. még a transzlogikus gondolkodásmódról VÁRNAI 2005: 84–91).

A nevekről, a nevek nyelvi felépítéséről, funkcionálásáról, az identitás és a közösség életében betöltött szerepéről való tudást a szocializáció-kulturalizáció részeként a közösség tagjaként tanulja meg az egyén. Az ilyen módon kiépülő névmodell — a nevekről való különböző típusú tudásösszetevők mellett — ismereteket tartalmaz a saját név szerepéről is. A névmodell kiépülésének részeként alakul tehát a saját névhez való viszony is.

A saját névhez való viszonyban megmutatkozó kulturális és egyéni különbségek ellenére úgy tűnik, e névforma neurális feldolgozása mégis általában véve kitüntetett. A neuropszichológiai kutatások szerint mindenkire jellemző, hogy másként reagál az agyunk a saját nevünkre, mint bármely más személynévre. Ez a sajátosság már igen korai életkorban megfigyelhető: a kísérletek szerint a saját nevüket már a négy-öt hónapos babák is preferálják (MANDEL–JUSCZYK–PISONI 1995, JUSCZYK–MANDEL 1996: 36–37, részletesen lásd a II.1. fejezetben). A saját névnek ez a kitüntetett szerepe pedig később is megmarad: egyfüles hallási feladat során más keresztnevekhez képest is szignifikánsan gyorsabban dolgozzuk fel ezt (MULLER–BOVET 2002), zajos környezetben egy adott beszélgetést követve is képesek vagyunk egy másik beszélgetésből kiszűrni a nevünket (vö. koktélparti-effektus, WOOD–COWAN 1995), s alvás közben is sajátosan reagál rá az agy más nyelvi elemekkel összevetve (BASTUJI–PERRIN–GARCIA-LARVEA 2002, a saját név jelentőségét legutóbb egypetéjű ikrek kapcsán is bizonyították, BRÉDART 2018).

Mindez olyan módon értelmezhető, hogy a nevünk az énünk lényegi része, s azonnal képes aktiválni a személyiség szempontjából központi jelentőségű ÉN fogalmi tartományt, az ÉNről, a sajátmagamról való ismeretek komplexét (testkép, csoporthoz tartozás tudata, fontosnak tartott értékek, emlékek stb.). Azokban a kultúrákban pedig, melyekben a neveket nem csupán egy szimbolikus jelrendszernek tekintik, hanem azt feltételezik, hogy a szavak, a nevek maguknak az általuk jelölt dolgoknak a szerves részei (vö. még gyerekkori nominális realizmus,[15] PIAGET 1965), a saját névnek is nyilvánvalóan sokkal fontosabb szerepet tulajdonítanak az én, az identitás alakulásában (vö. még óvónevek, névmágia, tabuk, ALFORD 1988, VÁRNAI 2005: 84–91).[16]

---

[15] PIAGET szerint ez a fajta világértelmezés általánosan jellemzi a gyermeki fejlődést: az óvodás kori gondolkodás sajátossága, hogy a gyerekek elutasítják azt a lehetőséget, hogy a tárgyak elnevezései változtathatók, a szót az általa jelölt tárgy láthatatlan tulajdonságának tekintik (1965).

[16] Ez a fajta gondolkodásmód a magyar névadásban, névhasználatban is jelen volt korábban, erre utalnak a régi *Levedi, Nemvaló* nevek.

A saját név (illetve a hasonlóan identitásképző csoportnevek) mellett ugyanakkor más nevek és más névfajták, köztük a helynevek is szerepet játszanak az identitás, identitástudat alakításában — még ha kevésbé jelentős mértékben is. Ennek szintén a nevek komplex jelentésszerkezete teremti meg az alapját: a nevek és az egész mentális rendszer hálózatelvű szerkezetével magyarázható, hogy a különböző csoportok reprezentációjához hozzátartoznak a nevek is. A nevek pedig ebből adódóan nem csupán mint nyelvi elemek, hanem mint a kultúra hordozói, közvetítői is értelmezhetők. Ilyen módon magyarázható, hogy egy-egy, az adott kultúra szempontjából jelentős személy- vagy helynév képes az összetartozás érzését előidézni, a kollektív emlékek felidézésével. Az ilyen gazdag kulturális ismeretanyagot magukba sűrítő, felidéző nevek tehát hozzájárulnak a valahová (egy adott csoporthoz vagy területhez) tartozás érzéséhez.

A neveknek épp ebből a fajta meghatározottságából kiindulva teljességgel érthető az is, hogy miért vált ki ellenérzést az emberekből egy-egy közismert, kollektív emlékeket felidéző név megváltoztatása. BOTOLV HELLELAND ennek kapcsán *Oslo* példáját idézi: amikor 1924-ben a norvég főváros nevét (akkori *Kristiania*) visszacserélték a középkori *Osló*-ra, valóságos harcok bontakoztak ki. Mára ez a helyzet természetesen megváltozott, az *Oslo* név általánosan elfogadott, és a főváros jelképeként funkcionál (2009: 502). Hasonló ellenállást vált(hat) ki a nevek nyelvi arculatának megváltoztatása is.

A helynevek kulturális beágyazottságát és identitásalkotó szerepét támasztják alá az ULLA HAKALA és munkatársai által végzett finnországi felmérések. Ezek szerint a véletlenszerűen kiválasztott adatközlők jelentős hányada fontosnak tartja a lakóhelye nevét, s úgy érzik, hogy a lakóhely neve számít az egyéni és a csoportidentitás építésében (2015). A szemiotika felől közelítve a kérdéshez hasonló megállapításra jutott BARBARA MUELLER és PIERRE SCHADE is. Véleményük szerint a helyek reprezentációjához hozzátartoznak a helyhez kapcsolódó kulturális ismeretek és egyéb asszociációk, a név pedig közvetíti ezeket az ismereteket. A név tehát a hely szimbólumának tekinthető, s mint ilyen, más szimbólumokhoz hasonlóan fontos szerepet játszik a csoportidentitás alkotásában (2012, a nevek identitásjelző funkciójáról lásd még többek között SAPAROV 2003, HOFFMANN 2010a, 2014a, AKSHOLAKOVA 2014, ALDRIN 2016, GYŐRFFY 2018: 27–39, RESZEGI 2020b).[17]

2. A funkcionális kognitív közelítésmóddal megítélésem szerint magyarázható a nyelv társas beágyazottsága is. Maguk a kognitív nyelvészek is fontosnak

[17] Ez a csoportidentitás a kutatók szerint éppen ezért fontos összetevő egy adott hely piacképessége, például a turizmus, befektetők, képzett munkaerő, diákok stb. szempontjából. A helynevek pedig — mint a helyek szimbólumai — márkanevekként működnek, s szintén részei a brand stratégiának (MUELLER–SCHADE 2012, vö. még MEDWAY–WARNABY 2014).

tartják, hogy a kognitív rendszerre fókuszáláson túl a nyelvhasználatnak erre az aspektusára is tekintettel legyenek, és olyan komplex közelítésmódot dolgozzanak ki, ami ezt is magyarázni tudja (GEERAERTS–CUYCKENS 2007: 15–16).

A nevek, illetve általában a szavak jelentésének problematikája kapcsán alapvető a szociolingvisztika azon megállapítása, hogy minden nyelvi elemnek van társas jelentése: egy nyelvi forma használata a hozzá tartozó fogalmi reprezentáció aktiválásán túl informálhat a beszélő társadalmi helyzetéről, csoporton belüli státuszáról is. Egy ugyanazt a valóságdarabot jelölő köznyelvi vagy nyelvjárási forma közti választás információkat közöl a beszélő személyéről, a beszélőpartnerek közötti viszonyról, a beszédhelyzetről stb. is (vö. SÁNDOR 1999: 147, ACTON 2014: 24–27). A nyelvi elemek mentális reprezentációja tehát nyilvánvalóan erre vonatkozóan is kell, hogy információkat tartalmazzon a fogalmi, enciklopédikus jelentésen túl: adott nyelvi forma használata ugyanis csoporthoz, közösséghez (bizonyos társadalmi csoporthoz, régióhoz stb.) tartozást fejezhet ki; emellett pedig a csoporton belüli viszonyokra is utal (a kommunikációs felek közötti viszonyra — ilyen szempontból nem is választható el élesen a kulturális jelentésként meghatározott ismeretelemektől). Ez a fajta társas jelentése (ECKERT *indexical meaning*-ként utal erre a jelentés-összetevőre, 2008: 454), identitásjelző funkciója a nyelvi elemeknek egy skálán jellemezhető: a nyelvi elemek egy részének aktuálisan erőteljes társas jelentése van, míg másoknak kevésbé, megint másoké pedig majdnem vagy teljesen semleges (SÁNDOR 1999: 147). A nyelvi szocializáció részeként ezeket az ismeretelemeket is megtanuljuk, vagyis azt, hogy bizonyos szituációkban hogyan illik, hogyan kell, hogyan lehet beszélni, milyen normák irányítanak, és ezeknek megfelelően a nyelvi változók közül melyiket kell/lehet/célszerű választanunk, hogy a kommunikáció sikeres legyen.[18]

Mint minden nyelvi elemnek, a neveknek is fontos jellemzője, jelentés-összetevője ez a fajta társas jelentés. A különböző névformák közötti választással is folyamatosan kijelöljük a helyünket a világban, a közösségben, a beszédhelyzetben. A hivatalos helynévi forma vagy bizonyos nem hivatalos helyi formák, esetleg szleng névváltozatok közüli választással a beszélő a saját identitását, csoporthoz tartozását is jelzi. Például a kelet-magyarországi *Hajdúszoboszló* településnévnek számos változata van, az általánosan ismert hivatalos névforma mellett a helybeliek egymás közötti beszélgetéseikben általában nem ezt a névformát preferálják, hanem valamelyik informális változatot: *Szoboszló, Szobi, Szob*. Emellett több további névforma is használatban van bizonyos csoportokon belül. A *Sznoboszló* névforma például az ott élő fiatalok egy csoportjához kapcsolódik, s negatív attitűdöt fejez ki. A város nem támogatta a szubkultúrához tartozó

[18] TERHI AINIALA ezek alapján elkülöníti a névhasználó-specifikus, azaz szociális variánsokat, illetve a szituációspecifikus variánsokat (2016: 115).

fiatalok extrémsport-pálya létesítéséről szóló kérelmét, ezért a várost, a városvezetőséget sznobnak nevezték, ez jelenik meg a névben (GYŐRFFY 2018: 129–132). Ennek a névformának a használata tehát a névadó fiatalok csoportjához való tartozást, a csoporttal való azonosulást tükrözi.

A tulajdonneveknek ez a funkciója a leghétköznapibb szituációkban is megjelenik. Azáltal például, hogy valakivel megismerkedve az illetőt *Kovács úr*-nak vagy *Péter*-nek szólítom, másként jelölöm ki a viszonyunkat, s egyúttal a saját identitásomat is (vö. HOFFMANN 2010a: 54).

Az egyén által ismert, azonos denotátumhoz tartozó különböző névváltozatok között szerves kapcsolat van, s adott szituációban az épp relevánsnak gondolt változatot hívjuk elő, illetve egy adott névformát tartalmazó megnyilatkozás feldolgozásakor annak társas jelentéskomponensére is tekintettel vagyunk. A nevek közötti választásnak politikai, hatalmi vonatkozásai is lehetnek, különösen két- vagy többnyelvű környezetben.

A kognitív nyelvészet által alkalmazott perspektiváltság fogalma, jelensége csupán részben fedi le ezt a fajta identitásjelző funkcióját a szavaknak. A perspektiváltság ugyanis — mint utaltam rá — a mindenkori beszédeseményt, a produkciót és megértést egyaránt befolyásoló tényező, melynek lényege, hogy egy tapasztalt vagy elképzelt jelenetet, dolgot vagy folyamatot többféleképpen meg lehet konstruálni fogalmilag és nyelvileg (LANGACKER 2008: 55–89, CROFT–CRUSE 2004: 42, KÖVECSES–BENCZES 2010: 145, TOLCSVAI NAGY 2010: 14). A nézőpont ugyan részben a kisebb nyelvi elemek, lényegében a szavak szintjén mutatkozik meg: a különböző variánsok közötti választásban érvényesül, de alapvetően nem az identitásjelzés a funkciója. A jelenlegi kognitív nyelvészeti elméletek ugyanis a szavak kapcsán jobbára a specifikusság, a funkció szerinti változatok közötti választást vizsgálják, s nincsenek tekintettel az ugyanazon fogalmat jelölő, s csupán nyelvváltozat vagy regiszterbeli különbséget tükröző nyelvi változókra. A névváltozatok közötti választás jelentéshordozó szerepe viszont nagyon is lényeges tulajdonságjegye a névhasználatnak, a nevek jelentésszerkezetének leírásakor tehát mindenképpen tekintettel kell lennünk erre is. Ez pedig valójában gond nélkül beépíthető a már vázolt rugalmas és komplex jelentésmodellbe: a nevek reprezentációjának részét képezik azok az ismeretek is, hogy adott forma használata mely csoporthoz köthető, s mit árul el a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyáról, stb. Ez a fajta társas jelentés részben átfedésben van a már tárgyalt identitásjelző funkcióval, illetve a kulturális ismeretekkel.

3.5. A szituáció szerepe

A tulajdonnevek jelentése tehát nem csupán az azonosító funkció. A nevek komplex mentális reprezentációjának a szó formájára és nyelvi használatára vonatkozó ismeretelemek mellett részét képezik a különböző jellegű fogalmi

tudáselemek, a név által jelölt entitásról tárolt valamennyi ismeret (asszociációk, konnotációk, érzelmek), azaz a neveknek a közszavakéhoz hasonlóan enciklopédikus, fogalmi alapú jelentése van. S mint az asszociációk kapcsán láttuk, valójában nem választhatók szét a fogalmi-szemantikai ismeretek, illetve a tisztán nyelvi sajátosságok, ezek összefonódva képeznek egy komplex, kiterjedt tulajdonnévi reprezentációt. A nevek jelentésszerkezetében a vázolt jelentés-összetevők sem különíthetők el élesen egymástól, a rendkívül tágan értelmezett enciklopédikus ismeretek részeként értelmezhetők mind a denotatív, mind a kulturális ismeretek, s hasonlóan az ezekkel átfedő társas vonatkozások.

A nevek ugyanakkor soha nem önmagukban funkcionálnak, nem izoláltan dolgozzuk fel őket, hanem mindig kontextusban, adott szituációban töltenek be valamilyen szerepet. A vázolt jelentésmátrixra alapozva képződik meg adott kontextusban, a megnyilatkozások részeként a nevek jelentése. Ez leggyakrabban — referáló funkciójukból adódóan — személyneveknél a SZEMÉLY jelentéskomponens, helyneveknél a HELY jelentés-összetevő, azaz a személy, hely képét, imidzsét reprezentáló ismeretelemek aktiválódnak. A személynevek emellett használatosak megszólításként, illetve bemutatás, bemutatkozás során, ami szintén a denotatív jelentésnek nevezett jelentéskomponens működtetésével hozható összefüggésbe. Az az intuíciónk azonban, hogy jellemzően csak a denotatív jelentésen alapuló elsődleges referáló funkció érvényesül, valós beszélgetések elemzése révén még megerősítésre szorul.

Más jelentéskomponensek is előtérbe kerülhetnek azonban bizonyos kontextusokban, ezzel magyarázható, a kognitív nyelvészet terminusával: profilálásként (zónaaktivációval) értelmezhető a tulajdonnevek nem prototipikus, azaz nem identifikáló funkcióban való használata. Ennek lényege, hogy a nyelvi kifejezések bizonyos értelemben a percepcióhoz hasonlóan működnek, az észlelés–feldolgozás során ugyanis bármilyen tárgyat a környezetéhez képest tudunk értelmezni (ezt fejezi ki a gestalt pszichológia figura–háttér elve), s különböző helyzetekben ugyanakkor ugyanaz a tárgy másként is értelmezhető, konceptualizálható, más aspektusai kerülhetnek előtérbe. Ehhez hasonlóan a nyelvi kifejezések is felidéznek, aktiválnak egy általánosabb fogalmi keretet (háttér vagy alap), s ezen belül kiemelnek egy részt (profil). Ugyanez érvényesül a szójelentések különböző jelentés-összetevői kapcsán is (a figyelemáthelyeződés, zónaaktiváció kapcsán vö. még a III. 1.1. fejezetben írottakat). Például a *Tudod, milyen Lili.* típusú mondatokban a tulajdonnév különböző szituációkban az előzményekből következően a jelölt kislány legkülönfélébb tulajdonságjegyeire utalhat, előtérbe helyezve azt a többi, szintén ismert, de aktuálisan nem lényeges jellemzővel szemben. És persze a nevekkel végzett nyelvi játék vagy épp egy nyelvem hegyén van szituáció is a név komplex reprezentációjának számos összetevőjét aktiválhatja.

Gyakran szerepelnek ugyanakkor a nevek metonimikusan vagy metaforikusan is a megnyilatkozásainkban, általában konvencionális sémákra támaszkodva *(Lóri az új Dániel Andrást kapta a szülinapjára.; Párizs új polgármestert választott., A többségnek még mindig fáj Trianon, pedig alig tud róla valamit.),* s ezek a megnyilatkozások és bennük a nevek a szövegkörnyezetükből, illetve az adott szituációból kiszakítva is jól értelmezhetők. Az ilyen típusú mondatokban nem a legszáliensebb SZEMÉLY, illetve HELY jelentéskomponense aktiválódik az idézett neveknek, hanem a SZERZŐ MŰVE, a LAKÓK, az ESEMÉNY ismeretelemek kerülnek aktuálisan a figyelem előterébe.

Az aktuális (új) jelentések tehát a régi, begyakorolt, konvencionalizált jelentésekből képződnek; minden nyelvhasználati esemény a beszédpartnerek interszubjektív jelentésalkotásaként működik, melynek során, ha szükséges, új jelentéseket működtetnek. A nyelvhasználati események változó kontextusában tehát a kommunikációs partnerek módosíthatják a megnyilatkozások és az azt felépítő nyelvi kifejezések konvencionális jelentését (vö. VON MENGDEN–COUSSÉ 2014). Amennyiben ez a fajta használat gyakorivá válik, ez visszahathat a név mentális reprezentációjára, átszervezheti annak struktúráját, azaz gyakorlatilag a jelentését. (Minderről bővebben lásd az I. 4., illetve a III. 1. fejezetben írottakat.)

A nevek jelentésmátrixában leképezett sokféle ismeret tehát nem kerül mind előtérbe a nevek használata során. S a nevek — a különböző jelentés-összetevőiknek megfelelően — maguk is rendkívül változatos módon tudnak hozzájárulni a megnyilatkozások jelentéséhez. Sőt a névhasználat elkerülésének is lehet jelentése (vö. SACKS 1992: 3–11, FARKAS 2014: 133–135).

Arra is utalnunk kell továbbá, hogy a referáló funkció betöltésére nem csupán a tulajdonnevek alkalmasak, s az is izgalmas kutatási kérdésként merül fel ennek megfelelően, hogy milyen más módokat preferálnak egy-egy tulajdonnévvel is megjelölt dolog megnevezésére a beszélők, illetve hogy mikor használnak ténylegesen tulajdonneveket más megoldások helyett. A verbális interakciók elemzése révén az is kitűnik, hogy nem csupán a nevek jelentése, funkciója képződik meglehetősen dinamikusan, hanem valójában a nevek, a megnevezések, azaz hogy mi számít névnek, is igen rugalmasan értelmezhetők a valós kommunikációs helyzetekben (mindehhez lásd DE STEFANI 2016).

Nevekkel ugyanakkor persze nem csupán beszélgetések részeként találkozunk, hanem rengeteg írott névforma vesz körül minket a nyelvi tájkép részeként is (vö. PUZEY 2016), amelyek szintén szerepet játszanak a környezetünk értelmezésében, és fordítva, a környezet maga is hatással lehet a név reprezentációjára. Ebben az esetben természetesen a vizuális forma sajátosságai is hozzátartoznak a név mentális leképeződéséhez, jelentéséhez (ezt leginkább behatóan a helynevek, intézménynevek és márkanevek kapcsán vizsgálták, vö. i. m.; a márkanevek vizuális vonatkozásainak mentális reprezentációjához lásd RESZEGI 2021).

4. A nem prototipikus tulajdonnév-használat és a tulajdonnév > közszó váltás

Az eddigiekben jórészt a tulajdonnevek és a köznevek, közszavak elkülönítéséről, a két kategória közötti különbségekről, illetve hasonlóságokról, a köztük lévő átmeneti helyzetű elemekről esett szó. A két kategória viszonya ugyanakkor nem statikus, mindkét irányban átjárhatók egymás számára. Gyakori jelenség, hogy a közszavakból tulajdonnevek alakulnak, emellett ugyanakkor az sem ritka, hogy tulajdonnevek kerülnek át akár alkalmilag, akár állandó jelleggel a közszói lexikonba.

4.1. A tulajdonnév > közszó váltás megközelítései

A nemzetközi névtani szakirodalomban több kifejezést is találunk annak a jelenségnek a megnevezésére, amelynek során adott közösségben egy tulajdonnevet köznévként, közszóként, közszói funkcióban is elkezdenek használni: *deonimizáció, deproprializáció, kommonizáció, appellativizáció.* A magyar szakirodalomban jellemzően *köznevesülés*-ként, illetve *közszóvá válás*-ként utalnak a folyamatra. Az elnevezések a tulajdonnév > közszó/köznév váltás különböző aspektusaira utalnak: a kutatók egy része a tulajdonnév > közszó váltást mint deonimizációs folyamatot elemzi, azaz a tulajdonnévi jelleg megváltozására koncentrál (LEVITT 1981, HAJDÚ M. 2002, KARPENKO 2011); mások mint appellativizációt vizsgálják, vagyis a változás eredményeként létrejövő szó szempontjából viszonyulnak a jelenséghez (HARVALÍK 2012, HAJDÚ M. 2002, a formális nyelvészet közelítésmódjához vö. BALTEIRO 2007: 119–122). Ezzel összefüggésben nem teljesen egyformán határozzák meg magát a folyamatot, s nem egyformán ítélik meg a változás különböző típusait sem. Részben talán ezzel is magyarázható, hogy a tulajdonnév > köznév váltás kapcsán a nyelvészetben nincs konszenzus arról, hogy ez a folyamat nyelvileg (szemantikailag, illetve grammatikailag) miként értelmezhető. Vitatott többek között például, hogy ennek során jelentésváltozás vagy jelentésalkotás történik-e; végbemegy-e grammatikai kategóriaváltás; de az sem egyértelmű, hogy mely példák tekinthetők a jelenség körébe tartozónak. A kérdésekre adott válaszok alapvetően attól függnek, hogy a szakemberek hogyan vélekednek a tulajdonnevekről, a tulajdonnevek jelentéséről, funkciójáról, grammatikai státuszáról. A konkrét példák értelmezését emellett az adott nyelvben való használat sajátosságai ugyancsak jelentősen befolyásolják. (A téma nemzetközi szakirodalmának áttekintését lásd RESZEGI 2018c, a magyar nyelvű szakmunkák összegzéséhez vö. TAKÁCS 2007: 19–33, munkájában a szerző saját felfogásáról is képet kapunk.)

A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy miként értelmezhető a tulajdonnév > közszó váltás a mentális rendszerben, abból kiindulva, hogy a tulajdonnevek használhatók prototipikus tulajdonnévi, referáló szerepüktől eltérő funkcióban is. A kérdés tárgyalása során a folyamat társas jellemzőire is figyelmet fordítok. A jelenség neurális és pszicholingvisztikai vonatkozásairól alig állnak rendelkezésünkre adatok, s esetenként csak közvetett eredményekre utalhatunk, ezeket a folyamat értelmezése során ismertetem.

Mielőtt azonban erre rátérnék, még mindenképpen utalnom kell arra, hogy a kérdés kognitív kiindulású megközelítése nem előzmény nélküli: névelméleti munkáiban WILLY VAN LANGENDONCK sajátos magyarázatot ad a folyamatra (2007, 2013). Elméletében központi szerepet játszik a *lemma* fogalma. A lemmák eredetileg WILLIAM LEVELT modularista beszédprodukciós modelljének egyik szintjét alkotják: a mentális lexikon elemei, amelyek a szóra vonatkozó szintaktikai és szemantikai információkat tárolják (2003). Hasonló értelemben használja a fogalmat VAN LANGENDONCK is. Elméletének központi tézise az, hogy különbséget kell tennünk a feldolgozás két szintje között, a szavak (és köztük a nevek) és a lemmák között (2007: 8). A lemmák lehetséges funkciókkal bíró mentális lexikonbeli egységek, s a funkciójuk a használatuktól függ. A *tulajdonnévi (proprial) lemmák* magukban hordozzák egy elsődleges (tulajdonnévi) funkció és számos másodlagos (közszói) funkció lehetőségét (2007: 17). Az aktuális szerepük attól függ, hogy miként szerkesztjük be őket a nyelvi konstrukciókba, tagmondatba, megnyilatkozásba (2007: 95). A proprial lemmák különböző, a tipikustól eltérő értelmezései a metonímia, metafora, generalizáció, specializáció és a további alapvető kognitív mechanizmusok működtetéséhez köthetők (2007: 94).

A *tulajdonnév* tehát ebben az elméletben a proprial lemma egyik (a prototipikus) megvalósulási módja, egyfajta funkció.[1] S a konkrét nyelvhasználat részeként értelmezett nevek azok, amelyek mint konkrét szómegvalósulások szemantikai-szintaktikai kategóriákba sorolhatók. Ennek megfelelően a tulajdonnév VAN LANGENDONCK definíciója szerint főnév, egyedi entitást jelöl, jellemzően önmagában állva. A tulajdonnevek továbbá gyakran jelennek meg olyan szoros értelmező konstrukcióban, mint *the poet Burns, Fido the dog, the River Thames, the City of London* (2007: 87), vö. még *Debrecen városa, Tisza folyó, Mátyás király*. Azt a jelenséget, amikor egy proprial lemmát nem a tipikus tulajdonnévi funkcióban használunk, hanem másodlagos funkciójában, azaz a köznevekre jellemző szintaktikai szerkezetben szerepel egy megnyilatkozásban, VAN LANGENDONCK nem jelöli meg külön terminussal (csupán néhány helyen szerepel nála a névelméleti fejezetében az *appellativizáció* kifejezés, 2007: 65, 117),

[1] Hasonlóan vélekedik ELENA KARPENKO is: nevekről csak a nyelvhasználat folyamatában beszélhetünk, amelyek a mentális rendszerünkben fogalmakként *(onymic concept)* léteznek (2006).

az elméletből adódóan ez ugyanis a proprial lemmák teljesen általános, de nem prototipikus használata.

Amint látható, VAN LANGENDONCK a lemmák és a nevek (a szómegvalósulások) elválasztásával gyakorlatilag eliminálja a köznevesülés kapcsán felmerülő kérdések egy részét. A köznévi szerepben álló proprial lemma esetében értelmetlen jelentésváltozásról vagy szófajváltásról beszélni, hiszen ezek a jelentések, funkciók a lemmák esetében eleve adottak, a névnek a jelentését és szófaját pedig a lemma köznévi használata nem érinti. A tulajdonnevekre mint nyelvi elemekre kidolgozott modell azonban lényegében statikus. Igaz ugyan, hogy VAN LANGENDONCK többször utal a tulajdonnevek elsajátításának bizonyos jellemzőire (például arra, hogy a nevek a legkorábban elsajátított nyelvi elemek közé tartoznak, illetve hogy a kategoriális jelentés szintén a korai tanulás része), azt viszont nem magyarázza meg, hogy miképpen épül ki a proprial lemmák másodlagos funkciója, és ez hogyan állandósulhat, illetve válhat esetleg dominánssá. A fokozatos tulajdonnévvé válás jelenségére konkrét példát is hoz a saját nyelvi tapasztalataiból, azt azonban ennek kapcsán sem részletezi, hogy ez a folyamat a lemmák szintjén miként is értelmezhető. Emellett a szavak (a lemmák) ebben a modellben mintha függetlenek lennének egymástól, legalábbis nem hangsúlyozódik a közöttük lévő kapcsolat. Nem kerül előtérbe a modellben továbbá az sem, hogy a nyelv és ezen belül a nevek használata közösségben történik.

Érdemesnek tűnik tehát a holista kognitív nyelvészet keretein belül, a választott dinamikus hálózatmodellben is körüljárni a folyamatot.

4.2. A tulajdonnév > közszó váltás a hálózatmodellben

A tulajdonnév > közszó váltás lényegében a mentális lexikon tulajdonnévi és közszói része közötti dinamikus kapcsolatra vezethető vissza. Amint a korábbiakban láttuk, a szavak az elménkben természetes kategóriákba rendeződnek részben a jelentésük alapján, részben aszerint, hogy a beszélők jellemzően hogyan használják az egyes szavakat (vö. MACWHINNEY 2003: 520); ezek a kategóriák, az azokat megvalósító hálózatok azonban messze nem statikusak. Így szerveződik a főnévi kategórián belül a tulajdonnevek és a köznevek hálózata, melyek között szerves és kétirányú kapcsolat van csakúgy, mint a mentális lexikon más alhálózataival. A kognitív nyelvészet használat alapú modelljének lényege, hogy a nyelvi tudás, a nyelvi elemek reprezentációja a valós nyelvhasználatból épül ki, s egyúttal folyamatosan módosul is, gyakorlatilag minden egyes nyelvhasználati esemény egyúttal apróbb változásokat eredményez a hálózatban a tudást hordozó kapcsolatok erősségén. A dinamikus nyelvi rendszerben a tulajdonnevek és a közszavak hálózata között is történhet mozgás mindkét irányba. A közszavakat felhasználva új megnevezéseket hozhatunk létre, amik névként épülnek be az onomasztikonba, bizonyos szintig megőrizve kapcsolataikat közszói párjukkal.

Másrészt viszont a nevek is használhatók a prototipikus referáló funkciójuk mellett közszói funkcióban, sőt ez a szerepük valamilyen formában rögzülhet, és akár általánosan elterjedtté is válhat.

A tulajdonnevek nem prototipikus használatában jelentős szerepe van a korábban ilyen szerepben megismert, feldolgozott tulajdonnévi elemek analógiájának. A gyerekek a nyelvi szocializációjuk során hamar megértik, hogy a tulajdonnevekkel közvetlenül lehet utalni valakire vagy valamire, vagy épp közvetlenül lehet vele megszólítani, felkelteni egy konkrét személynek a figyelmét, azaz nagyon hamar elsajátítják a nevek referáló, illetve konatív, felhívó funkcióját. Ugyanakkor folyamatosan hallanak olyan megnyilatkozásokat is, amelyekben a tulajdonnevek nem ilyen funkcióban állnak, hanem lényegében köznévi vagy valamilyen más közszói szerepben, sőt bizonyos szóformák esetében mind a két használat igen jellemző lehet. Vagyis eleve úgy tanuljuk a nyelvünket, hogy vannak elemek, amelyekhez tulajdonnévi és közszói jelentés, használat is társul. E nevek mentális reprezentációja úgy épül ki, hogy kisebb-nagyobb mértékben átfedésben van a közös ismeretelemek révén a közszó reprezentációjával. (Emellett persze a köznévből tulajdonnevesült elemek hatásával is számolnunk kell.) Ezzel a tudással, ennek mintájára tehát képesek vagyunk az újabb és újabb referáló funkciótól eltérő tulajdonnév-használat, a köznévként, a közszóként használt tulajdonnevek feldolgozására, illetve magunk is képesek vagyunk ilyen formákat létrehozni, azaz tulajdonneveket közszóként használni. A feldolgozás során a kontextus és a szituáció, a beszédpartner tudásáról való feltételezéseink is segítik a köznévként használt elem feldolgozását. Amikor tehát a kontextus, illetve a szemantikai összeférhetetlenség alapján a tulajdonnévi forma bizonyosan nem tulajdonnévi, nem referáló funkcióban áll egy megnyilatkozásban, aktiváljuk a tulajdonnév jelentésmátrixából azt a komponenst, ami a leginkább releváns lehet az adott szituációban. A beszédpartner tudásáról való feltételezések a produkció során is szerepet játszanak a nyelvi elemek közötti választásban, illetve egy-egy köznevesült forma használatában.

4.3. A tulajdonnév > közszó váltás típusai

A tulajdonnevek nem prototipikus használata, a tulajdonnév > közszó váltás sokféleképpen megvalósulhat, változatos eseteket, típusokat eredményezve. Ezek közül a továbbiakban mintegy skálaszerűen — alapvetően a tulajdonnévi jellegtől távolodva, egyúttal az újabb példák létrehozásának magyarázatát, mechanizusait keresve — tekintünk át néhány tipikusabb esetet.[2] Ez nyilvánvalóan leegyszerűsíti

[2] A köznevesülés során lezajló jelentésváltozás különböző típusait veszi számba SEIFERT STEFANIE is TANJA ANSTATT modelljére alapozva, ő ugyanakkor elsősorban a metonímia és a metafora megvalósulásait különíti el (2008).

ugyan a valós változatosságot, hiszen számos egyéb szempont, körülmény szervezi a valóságban az ide sorolható példákat, az általános jellemzők azonban talán jobban megragadhatók ilyen módon. A sokszínűség ellenére összekapcsolja a nem tulajdonnévként való használat példáit, típusait az a körülmény, hogy valamennyi eset a nevek komplex jelentésszerkezetével magyarázható, melyen belül különböző jelentéskomponensek kerülhetnek előtérbe, továbbá hogy a folyamatban fontos szerepet játszanak a kognitív rendszer — velünk született (vö. NERLICH–CLARKE–TODD 1999: 370–371, RESZEGI 2011: 81) — mechanizmusai, a profilálás, a metafora és a metonímia.

1. A tulajdonnevek — tágabb értelemben vett metonímia által motivált — rövidítés funkciójú köznévi használatának eseteit hagyományosan nem tartják köznevesülésnek, vö. pl. *Ez egy másik John* 'John nevű ember'; *Négy Lili van az osztályunkban.* 'Lili nevű lány', *104 Szentmárton volt a középkori Magyarországon.* 'Szentmárton nevű település'. Ezek az esetek a nyelvi gazdaságosságot tükröző kifejezések (vö. HARVALÍK 2012: 13–14, VAN LANGENDONCK 2007: 95), melyek a nevek típusjelentésére építenek, s a legalapvetőbb NÉV AZ EMBER HELYETT, illetve NÉV A HELY HELYETT metonímiával magyarázhatók. Ez a használat valójában meglehetősen közel áll a denotatív funkcióhoz.

Az *egy másik John* példáján értelmezve ezeket az eseteket azt mondhatjuk tehát, hogy ilyenkor valóban a tulajdonnév jelentésének típusjegye, kategoriális jelentése ('férfi') kerül előtérbe (profilálódik), akárcsak a köznevek hasonló szerkezetben való használatakor. Lényegében hasonló folyamat zajlik tehát, mint amikor — annak tudatában, hogy több macska létezik — a szituáció és a kontextus által kijelölt macskához képest egy másik példányt *másik macska*-ként jelölünk meg. Olyan tudásunk is van, hogy a *John* férfinév, tapasztalataink szerint több férfit is nevezhetnek így, még ha mi nem is feltétlenül ismerünk személyesen ilyet. Ezért a szituáció és a kontextus alapján egy korábban említett *John*-hoz képest egy ugyanezt a nevet viselő személyről szólva, korábbi nyelvi tapasztalataink alapján használhatjuk a nevet a köznevekhez hasonló szerkezetben.

2. A nevekhez tartozó enciklopédikus tudásunkat, a denotatív jelentéskomponenst kell viszont mozgósítanunk számos további konvencionális metonimikus séma működtetésekor, pl. ALKOTÓ A MŰ HELYETT: *Több Monet is van a múzeumban.* 'Monet által festett képek', *Neil Gaimant olvasok.*, HELY AZ EMBEREK (LAKÓK) HELYETT: *Faültetési lázban égett Sándorfalva a hétvégén.*, HELY AZ INTÉZMÉNY HELYETT: *Hétfőn a Fehér Ház megszavazta, hogy törvényileg büntessék az internetes spyware tevékenységet.* Ezek a példák FRISSON és PICKERING szóhasználatával élve: extrém módon természetesek (1999: 1367), jól érthetők és könnyen feldolgozhatók, mert maguk a sémák olyannyira általános és gyakori használatúak, hogy sem a feldolgozásuk, sem egy-egy újabb névvel való produkciójuk nem igényel különösebb erőfeszítést, s különösebb kreativitást sem.

Esetükben a séma begyakorlottsága, könnyű aktiválhatósága miatt nem is feltétlenül kellene számolnunk azzal, hogy a tulajdonnév mentális reprezentációjában változást okoz. A pszicholingvisztikai kutatások szerint azonban ez a csoport már önmagában is rendkívül változatos.

A szemmozgáskövető eljárást alkalmazó kísérletes vizsgálatok szerint számolhatunk azzal, hogy a gyakori aktiválás nyomán rögzül valamilyen módon a metonimikus használat. Különbségek mutatkoznak ugyanis a gyakori, konvencionális metonímiák (pl. *válaszol az iskolának*), illetve a ritka, újszerű metonimikus kifejezések (pl. *válaszol a stadionnak*) feldolgozásában, az utóbbiak feldolgozása nehézséget okoz, hosszabb időt vesz igénybe. Az előbbiek esetében eszerint inkább értelemkiválasztásról lehet szó, vagyis a metonimikus használathoz kapcsolódó értelmezés valamennyire rögzült (a HELY–INTÉZMÉNY típus gyakori eseteiben a kísérletek adatai szerint lexikalizálódhatott, azaz esetükben valamiféle metonimikusan motivált poliszémiáról van szó), ezt feltételezhetjük a *Fehér Ház* típusú példák kapcsán is. A nem konvencionális metonímiáknál ezzel szemben értelemalkotásra van szükség (vö. FRISSON–PICKERING 1999, BENCZE M. 2009a, 2009b: 688–689), feldolgozásukban feltehetően nagyobb mértékben támaszkodunk a pragmatikai jellegű ismereteinkre.

Még produktívabbnak tekinthető a HELY AZ ESEMÉNY HELYETT séma a nevek közszói használatát illetően. A *Sok amerikai tiltakozott Vietnám idején.,* illetve *Sok amerikai tiltakozott Finnország idején.* típusú mondatok feldolgozásának vizsgálata pedig esetükben is a konvencionális használat rögzülését mutatta (azaz a tulajdonnév jelentésszerkezetében az esemény jelentéskomponens erős behuzalozódását, azaz nagy kapcsolaterősségét, szálienssé válását). Míg ugyanis az első mondat reakcióideje szignifikánsan rövidebb, addig a második példa megakadást idézett elő a feldolgozásban (FRISSON–PICKERING 1999).

A pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményeiből az is kiderül, hogy a tulajdonnevek metonimikus közszói használatának nem pusztán a konvencionalizáltság szempontjából különíthetők el típusai, és az alapján sem csak két kategóriáról beszélhetünk. A SZERZŐ A SZERZŐ MŰVE HELYETT sémában szereplő tulajdonnevek feldolgozását tanulmányozva azt találták ugyanis, hogy az ismert tulajdonnevet tartalmazó mondatokhoz képest az ismeretlen elemet tartalmazó mondatok feldolgozása lényegesen időigényesebb (pl. *A dédnagymamám gyakran olvasott Dickenst szabadidejében.* vs. *A dédnagymamám gyakran olvasott Needhamet szabadidejében.*). Az ismeretlen tulajdonnevet tartalmazó mondatoknál ugyanakkor az értelmezési nehézség a fentebb idézett közszói példákhoz *(válaszol az iskolának, válaszol a stadionnak)* képest késleltetve jelentkezett (vö. PICKERING–FRISSON–MCELREE–TRAXLER 2004). További pszicholingvisztikai eredményeket is figyelembe véve úgy tűnik, hogy a tulajdonnevek metonimikus köznévi használatának különböző típusai lehetnek, melyek egy skálán helyezhetők el aszerint,

hogy értelmezésükhöz milyen mértékben van szükség nyelvi (szemantikai és szintaktikai), illetve nyelven kívüli tényezők, a világról való tudásunk bevonására, és ezt a skálát a konvencionalizáltság mértéke is befolyásolja (vö. BENCZE M. 2009a, lásd még 2009b: 685, 2006: 76–77). Az ugyanakkor nem világos, hogy ezek a rögzült használatok milyen módon reprezentálódnak a mentális rendszerben (a metonimikus séma és a tulajdonnév kapcsolata erősödik meg, vagy egy újabb jelentés lexikalizálódik, azaz poliszém jelentésűvé válik a szó).[3]

Mindenesetre már az egészen kicsi gyerekek is alkotnak ilyen formákat, a *gyulázni (Mikor megyünk gyulázni?)* forma valami efféle jelentésben: 'Gyulán, az Erkel hotelben wellneszezni, pancsolni, eltölteni az időt' a létrehozásakor hároméves kisfiamtól származó forma, amely családon belül jó ideig használatban volt. Ennek alapja a helynév egészen szűk, lényegében a hotelre korlátozódó értelmezése (ez az alulláltalánosítás ebben az életkorban igen jellemző, vö. a következő II. 1. fejezet), illetve a HELY A TEVÉKENYSÉG HELYETT metonimikus séma. S az igei forma jelentését is egyértelműen a létrehozója határozta meg, azaz annak ellenére, hogy a városban is sétáltunk, cukrászdába mentünk stb., ezekre a tevékenységekre nem vonatkozik a *gyulázik* megjelölés.

3. Az egyes példákat tekintve megítélésem szerint nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük a tulajdonnevet reprezentáló hálózatnak a megváltozását, illetve esetleges közszói pár kiépülését a tulajdonnév > közszó váltás azon eseteiben, amikor egy metaforikus megfeleltetés húzódik a háttérben (lásd a III. 2. fejezetet).

Korábbi tapasztalataik fényében a beszélők hamar rájönnek arra, hogy a tulajdonnevek alkalmasak a denotátumuk jellemző tulajdonságjegyének mint közszóval megjelölendő fogalomnak a kifejezésére. Ennek alapján, valamint a metafora és a metonímia mechanizmusai segítségével alapvetően képesek vagyunk a tulajdonneveket a száliens, tipikalitási feltételszerű jelentésmozzanatuk révén aktuálisan köznévként, egy kategória megjelölésére vagy valamely más közszói szerepben használni és értelmezni, s egészen új, addig soha nem hallott formákat tudunk produkálni, illetve feldolgozni. A sikeres közszói használatnak persze előfeltétele az is, hogy ez a száliens jegy mások számára is ismert, hozzáférhető legyen (hasonlóan vélekedik PAULA SJÖBLOM is, vö. 2016: 30). Ezek az esetek már egyértelműen a köznevesülés, közszóvá válás körébe tartoznak.

A *Hoffer* vezetéknév például egy olyan sorozatszereplő neveként vált ismertté a magyar tévénézők számára a 2000-es években, aki minden probléma miatt nagyon mérges lesz, így a sorozat nézőinek mentális rendszerében a dühössé válás

[3] JOSEPH E. GRADY szerint azon szavak esetében, amelyeket nagyon gyakran használunk metaforikus jelentésükben (például *világos*) a gyerekek egyidejűleg tanulják meg a nyelvtörténeti szempontból elsődleges és a metaforikus jelentéskiterjesztéssel alakult másodlagos jelentést; s utólag szerveződik át ezek viszonya — már ha valóban végbemegy — a felismert sémáknak megfelelően (vö. 2007: 194). Ezzel a nevek konvencionális közszói használata kapcsán is számolhatunk.

fogalma és a név között szoros kapcsolat épült ki. A név mentális reprezentációjába tehát az ezt a tulajdonságot reprezentáló ismeretelem nagyon nagy erősségű kapcsolatokkal épül be a nevet viselő személy egyéb sajátosságait reprezentáló ismeretelemek mellett.[4] Ezáltal a név jelentésszerkezetében egy olyan száliens jelentés-összetevővé vált, ami valamelyest már a közszók jelentését jellemző tulajdonságjegyként, tipikalitási feltételként működtethető. Így magyarázható, hogy az idézett sorozat nézői közül valaki egyszer csak a metafora műveletére alapozva, a profilálás műveletével megalkotta és kimondta a *felhofferozza magát* 'felmérgeli magát' kifejezést. A köznevesült formát tartalmazó megnyilatkozást a sorozatot néző beszédpartner a névhez kapcsolódó ismeretei alapján feldolgozza, és akár az első előfordulás alapján rögzülhet is a kifejezés a mentális rendszerében. Kiépül tehát egy új közszói elem — egyelőre kis kapcsolaterősségű — reprezentációja a mentális lexikonuk közszói részében a tulajdonnévi jelentésszerkezetből származtatott jelentéssel, s esetleges további használatot tesz lehetővé, amelyek egyúttal meg is erősítik a szó kapcsolatait a használók mentális rendszerében. A közszói forma a használók kapcsolati hálóinak kiterjedtségétől, modellértékétől függően akár általánossá, a teljes nyelvközösségben ismertté válhat, konvencionalizálódhat. A szó tehát olyan beszélők nyelvhasználatában is megjelenhet, akik nem is ismerik a sorozatot (a kontextus alapján azonban dekódolni tudják a szó jelentését, s maguk is elkezdhetik használni). Ez a fenti példa esetében nem így történt, a szó használata szűk beszélői közösséghez kötődik, sőt visszaszorulóban van.

A köznevesülés/közszóvá válás mentális folyamata tehát a következőképpen összegezhető: egy adott személy vagy hely stb. nevét (vagy általában véve egy nevet) reprezentáló hálózaton belül egy vagy több tulajdonságjegy szálienssé válik, s a közszókkal jelölt fogalmi tartalmakhoz valamelyest közelítő jelentésszerkezetet eredményez, ami megteremti az alapját annak, hogy a névformát közszóként, közszói jelentéssel használjuk. A metafora és a metonímia asszociatív mechanizmusai révén és korábbi nyelvi tapasztalataink alapján pedig létre tudunk hozni olyan megnyilatkozásokat, amelyekben a tulajdonnév közszói funkcióban, közszói jelentésben szerepel. Ez gyakran közszóval is kifejezhető jelentéstartalom, máskor viszont nagyon is sajátos, s csak bonyolult körülírásokkal tudnánk visszaadni azt, amit a köznevesült forma önmagában kifejez. Ezek analógiájára pedig újabb példákat vagyunk képesek magunk is létrehozni és feldolgozni. Fontos továbbá, hogy ezek a jegyek, képek mások számára is hozzáférhetők legyenek, adott közösségen belül közös ismeretnek számítsanak, ez teszi lehetővé,

[4] Egyes vélekedések szerint ezeket az eseteket komplex metonímia + metafora folyamatként foghatjuk fel: egy RÉSZ–EGÉSZ (EMBER A TULAJDONSÁGA HELYETT) metonímia mellett egy metaforikus leképezés történik, amikor a tulajdonnév száliens jelentéskomponense és egy ezzel a tulajdonsággal jellemezhető másik személy között megfeleltetés jön létre (BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2007).

hogy a hallgató a szót közszóként, a szándékolt közszói jelentésben tudja feldolgozni. A kognitív rendszer működése szempontjából az ide sorolható példák létrehozása nagyfokú kreativitást igényel, s a feldolgozásuk is nagyobb kognitív erőfeszítést kíván, hiszen egy rendkívül absztrakt rész–egész séma és/vagy valamilyen metaforikus leképezés húzódik a háttérben.

A metafora és metonímia szerepének felismerése a tulajdonnevek köznévként való használatában nem új gondolat (vö. pl. KIEFER 2007: 158, KARPENKO 2011), de a mentális rendszer szintjén bemutatott szerves kapcsolatuk a kognitív megközelítés révén fogalmazódhatott meg.

4. A fenti folyamatok eredményeként létrehozott szóforma, a közszói használat lehet csak alkalmi, egyszeri eset, de állandósulhat is, s akár a teljes nyelvhasználói közösségben általánosan elterjedhet. És persze a kettő közötti átmenetekkel is számolnunk kell mind az egyén mentális rendszerében, mind a közösség szintjén.

A kulturalizáció részeként általánosan ismertnek mondható tudáselemek kapcsolódnak a nyugati kultúrkörben jó néhány névhez, s ezek az általános műveltség részének tekinthető, gyakran szélsőségesen sztereotíp ismeretek, közös képek, képzetek szolgálnak alapul az *Einstein, Don Juan, Casanova, Rómeó, Lolita, Kánaán* nevek közszói használatához. A közszói szerep esetükben olyannyira elterjedt, hogy egyértelműen számolhatunk egy (rejtett) közszói megfelelővel, mely szoros kapcsolatban van a névvel. Ezek a példák tehát a köznevesülés eseteinek tekinthetők. Sőt az elsajátítás szempontjából akár reciprok folyamattal is számolhatunk. Egy gyerek, amikor először hallja ezeket a formákat, a tulajdonnév ismeretének hiányában eleve köznévként tanulhatja meg őket — még ha névszerűnek is tarthatja őket a névmodellje alapján —, majd emellé építi ki a személynévi párt és a hozzá vezető kapcsolatot (vö. a 3. lábjegyzetben írottak).

Ebből a szempontból érdekes tanulságokkal szolgálhat más nyelvek tanulmányozása. A különböző nyelvek köznevesült tulajdonneveit bemutató szakmunkák alapján (a cseh köznevesült tulajdonnevekhez vö. POKORNÁ 1978, a lengyel példákhoz pedig RUTKOWSKI 2007) látható ugyanis, hogy bizonyos nemzetközileg ismert tulajdonneveknek több nyelvben is megjelent a köznévként való használata. Ezek egy része már az átadó nyelvben köznevesült, s ez a használat is átkerülhetett más nyelvekbe. De esetenként az adott nyelvben is végbemehetett ez a folyamat. Az is látható, hogy egyes nyelvekben bizonyos nevek köznévi használata más nyelvekhez képest eltérést mutat. Például az említett *Einstein, Don Juan* nevek közszói jelentésben való elterjedt használata ellenére az angolban és a magyarban látszólag jobban megőrződik a tulajdonnévi jelleg, mint a csehben, ahol ezeket a szavakat kis kezdőbetűvel is írják. Ez pedig egyáltalán nem lényegtelen momentum, a tulajdonnév > köznév váltás folyamatát ugyanis

napjainkban ebben a kultúrkörben az írásmód is befolyásolja.[5] A kulturális ismeretek mellett az írott szövegek, a nagy kezdőbetűs írás mint metanyelvi tudás hatására az angol és a magyar beszélők — a közszói használat ellenére — jórészt nem tekintik köznévnek ezeket a formákat, azaz a köznévi használat kapcsán nem feltételeznek egy másik szót. A csehben viszont — nyilvánvalóan az írásmóddal is összefüggésben — két külön lexémával számolnak.[6] Megítélésem szerint ugyanakkor a mentális rendszer szintjén valami hasonlóval, bár kevésbé elkülönült, inkább két egymást jórészt átfedő reprezentációval kell számolni a magyarban is a tulajdonnévi és a köznévi használat kapcsán. Ennek megerősítéséhez persze mindenképpen kísérletes vizsgálatok szükségesek.

5. A konvencionalizálódott formák egy részében még általánosan ismert az elsődleges tulajdonnévvel való kapcsolat, míg más köznevesült formák (eponimák) esetében csupán történetileg van a köznév kapcsolatban az eredeti névvel, a jelen kori nyelvhasználat szempontjából viszont már két független lexémával számolhatunk (VAN LANGENDONCK ebben az esetben már elkülönült tulajdonnévi és köznévi lemmát tesz fel, vö. 2007: 9).

A *maca* szónak például mára rögzült a magyarban a nem túl pozitív 'nőcske, férfi szeretője' jelentése (ÉrtSz.). A szó eredetileg a *Mária* keresztnév becéző formája volt, használata napjainkban nem jellemző. A név és a köznév közötti kapcsolatnak azonban a beszélők (legalábbis a fiatalok) nincsenek tudatában, s a szót már elsődlegesen köznévként sajátították el. Ilyen esetekben a köznévből alakult kifejezések (pl. a *szolármaca* 'szoláriumozástól barna nő', *bögyös maca* 'nagy mellű nő' kifejezések) értelmezése során a névnek nincs szerepe, semmiféle kapcsolat nincs ugyanis a név és a köznevek reprezentációja között a mentális rendszerben. A köznevesülés itt csak az elsődleges közszó létrejöttének történeti magyarázatában használható.

Más esetekben még sokak számára érezhető lehet a tulajdonnév és a köznév közötti kapcsolat. Jó példa erre a magyar nyelvből a *Pál* férfi keresztnév becéző alakjából alakult *pali* 'férfi' lexéma, a *Pali* ugyanis napjainkban is ismert, bár magának a névnek a visszaszorulásából adódóan kevésbé gyakori becenév. De ehhez hasonlóan a *paprikajancsi* 'bohóckodó, éretlenül komédiázó vagy rikítón öltözködő személy, pojáca' *jancsi* eleme esetében is számolhatunk azzal, hogy még napjainkban is kapcsolatban van a *János* férfi keresztnév *Jancsi* becéző

[5] Az írásnak a nevek létrejöttében, használatában játszott szerepét egyértelműen mutatják a betűszóként létrehozott névformák, vö. pl. *Zé (< Zoltán), Zsé (< Zsolt), BJ [bídzséj] (< Balogh János)* személynevek. (Az efféle névformák létrehozásához a hangjelölő írás elsajátítása révén kiépülő, prototipikusan szerveződő fonémareprezentációk szükségesek; a fonémák mentális reprezentációjához lásd FEHÉR 2008.)

[6] A *Don Juan* esetében a magyar sztenderdben is megfigyelhető az írásmód átalakulása, vö. *donhuan, donhuánkodik* (ÉrtSz.).

alakjával a magyar beszélők mentális rendszerében (vö. még *Paprikajancsi* ’bábjátékban nagy orrú, piros ruhájú siheder, aki ravasz, ötletes módon védi az elnyomottakat a hatalmasokkal szemben’, ÉrtSz.). E szavak esetében ugyanakkor feltehető, hogy a beszélők egy részénél az elsajátítás során a név és a köznévi származék akár egymás mellett, egymástól függetlenül is beépülhet a mentális lexikonba. Vagyis itt sem kell az egyes emberek fejében feltétlenül a tulajdonnév > köznév váltás folyamatával számolni.

Az idézett példák azt is mutatják, hogy nem csupán konkrét személyek, helyek stb. nevei mehetnek át a tulajdonnév > köznév váltáson. Találunk példát arra is, hogy az egy-egy csoportban gyakori, így a csoport jellemzésére felhasználható neveket kezdik el a csoportnak vagy a csoport valamely sajátosságának a jelölésére használni, így jött létre például a *fritz* megjelölés a németekre a második világháború idején az amerikaiak körében, s — talán a háborús filmek közvetítésével — ez a köznevesült forma más nyelvekbe, köztük a magyarba is bekerült.

A már rögzült köznévi/közszói használatú elemek hasonlóan épülnek be a mentális lexikonba, mint általában a más nyelvekben köznevesült átvett szavak és tulajdonnévi párjaik (pl. *garbó, panama, szendvics*). Ezeket a példákat a magyar szakirodalomban már jó ideje nem tekintik a magyar nyelvhasználatban köznevesüléssel létrejött elemeknek. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez sem ilyen egyértelmű: amennyiben az egyén tisztában van a névhez kötődő, a köznevesülés alapjául szolgáló ismeretekkel, és első alkalommal dolgozza fel a köznévi származékot, az ő mentális rendszerében éppen hogy végbemegy vagy tudatosul a köznevesülés az asszociatív folyamatoknak megfelelően. Az elsődleges tulajdonnév és a köznév közötti kapcsolat ismeretét, s így a köznevesülést a *pali, paprikajancsi* példák esetében sem zárhatjuk ki a magyar beszélők egy részének mentális rendszerében. S ugyanígy érdemes közelíteni a több különböző köznévi jelentéssel, köznévi származékkal rendelkező tulajdonnevekhez is. Az újabb jelentések, formák kialakulása szempontjából ugyanis nyilvánvalóan nem hagyhatók figyelmen kívül a már használatban lévő köznévi jelentéstartalmak, köznévi alakok sem. Vácon a *Pista* névforma három szerkezetben is használatos közszói jelentésben: a *fordíts pista* ’hazug, köpönyegforgató (személy)’, *igyekezet pista* ’iparkodó ember’, az *őgyelgő pista* ’az utcás, mindig az utcán kódorgó ember’ megjelölésére használatos, s a szerkezetek kialakulása nyilvánvalóan nem független egymástól (a fenti példákhoz lásd TAKÁCS 2007: 133–134).

4.4. A tulajdonnév > közszó váltással kapcsolatos problémák

A köznevesülés fentebb vázolt felfogásával több, a korábbiakban felmerült probléma is új megvilágításba kerül.

1. Mint utaltam rá, nincs egyetértés a jelenséggel kapcsolatban abban a kérdésben, hogy a folyamat során történik-e szófajváltás. Ez a probléma valójában leíró szempontból érdekes, és a tulajdonnevek szófaji besorolásának problémája miatt merült fel. Ez a fajta rendszerszerű leírás a köznevesülést is jól körülhatárolható jelenségként próbálta értelmezni. Láttuk azonban, hogy még egy főbb típusokra koncentráló áttekintés is számos különböző esetet tár fel. Ez a változatosság, illetve dinamizmus jól modellálható a hálózatként felfogott mentális rendszerben. E felfogás szerint a szófajok nem eleve adott, élesen elkülönülő kategóriák, hanem a tárolt nyelvi elemek hasonlóságai alapján szerveződő alhálózatok. A tulajdonnevek nem prototipikus funkciójukban való használata változásokat idéz(het) elő a mentális reprezentációjukban, s új — a tulajdonnévivel részben átfedő — lexikális elem kiépülésével is járhat a mentális lexikon közszói részében, ezért számolhatunk szófajváltással (persze attól függően, hogy mely típusokat vizsgáljuk és milyen szintjén a szófaji kategóriáknak).

Itt érdemes utalni arra, hogy az is vitatott, vajon a tulajdonnevek igei származékai köznévi fokon keresztül jönnek-e létre, vagy közvetlenül. TAKÁCS JUDIT a strukturalista szemléletű szakmunkákra támaszkodva úgy véli, hogy egy „tulajdonnévből csak úgy lesz ige, ha van közbülső állapot, vagyis kialakul (még ha nem is használják, de »elvonódik«) egy névszó (főnév, melléknév) a nevet viselő sajátságaiból, tulajdonságaiból". Sok esetben azonban nem találunk igazoló példákat az igék névszói előzményére, ezért esetükben felveti, hogy a közvetlen tulajdonnévi eredettel is számolnunk kell (2007: 56). Jó példa erre a már idézett *felhofferozza magát* kifejezés, aminek a létrejöttét nem előzte meg egy **hoffer* névszói forma, sőt később sem alakult ki ilyen alak. A hálózatként felfogott mentális rendszer szempontjából ez nem jelenik meg problémaként. A nyelvi kommunikáció során tapasztaljuk, hogy a köznevesült tulajdonnévi elemek származékos alakjaikban igeként, melléknévként is használhatók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden igeként használatos tulajdonnév esetében mindenkinek a mentális rendszerében számolnunk kell a tulajdonnév > köznév > ige alakulásmóddal, sőt. A nyelv elsajátításától kezdve folyamatosan találkozunk igeként vagy melléknévként használt, de felismerhetően tulajdonnévi eredetű elemekkel, s ezek analógiájára, az ezekből elvont sémákat működtetve egy újabb név esetében is képesek vagyunk az igei alak használatára a közbülső, köznévként való használati fok nélkül is.

2. A köznevesülés kapcsán a másik sarkalatos probléma, hogy jelentésváltozás vagy jelentésalkotás történik-e. Az utóbbi felfogás a milliánus hagyományra épít, mely szerint a neveknek nincs jelentésük, csupán azonosító szerepük van (vö. MILL 1872: 37). A kognitív keretben nem különülnek el egymástól a nyelvi és a nem nyelvi funkciók, így maguk a szavak és a fogalmak is kapcsolatban vannak egymással, s a tulajdonnevek maguk is fogalmi jelentéssel bírnak. Amikor

közszói funkcióban használjuk a neveket, az ebben a jelentést is leképező hálózatban idéz elő változást. A már eleve a hálózat részét képező ismeretelemek egy részének kapcsolaterősségei változnak meg. Jelentésalkotásról tehát a folyamat során semmiképpen sem beszélhetünk. Esetükben nem a semmiből lesz valami, hanem átstrukturálódik, változik a hálózat belső szerkezete, ami a szóhasználatban, a mondatba foglalás módjában is változást eredményez (vö. a jelentésváltozásról írottakat az I. 2. fejezet 3.5. pontjában).

4.5. A tulajdonnév > közszó váltás a különböző névfajták körében

A nevekhez kapcsolódó nem nyelvi információk (társadalmi vonatkozások, asszociációk) legnagyobb számban a személynevek reprezentációjába épülnek bele. Ez a névfajta pszichológiai fontosságával és az egyes elemek gyakoriságával magyarázható. TAKÁCS JUDIT szerint e kapcsolódó információk révén az emberek számára a személynév, különösen a keresztnév speciális prezentáló kódként működik (2008: 22). A prezentáló kódok körébe hagyományosan a személyek vizuálisan feldolgozható külső tulajdonságait (magasság, bőrszín, gesztusok, öltözködés stb.) sorolják. Ezek segítségével társadalmi szerepet, szociális helyzetet, tulajdonságokat feltételezünk előzetes tudásunk alapján a kommunikációs partnerről (RÓKA 2002: 19–20).

A nevek szintén közölnek információkat, s ezt pszichológiai kísérletek is igazolják. Egy vizsgálatban a kísérletvezető ismeretlen nők fényképeit mutatta a kísérleti alanyoknak, s azt kérte tőlük, hogy jellemezzék őket szeretetreméltóság, ambíció, intelligencia, jellem és szépség szempontjából. Két hónappal később ismét jellemezniük kellett a nőket, ez alkalommal a jellegzetes ír, olasz, zsidó, angolszász nevük ismeretében. A második vizsgálatban a nevek nemzetiségre, vallási hovatartozásra utaló jelentésmozzanatai, illetve megszokottsága függvényében a kísérletben részt vevők egészen más személyiségjegyeket társítottak a fényképekhez, mint korábban (RAZNAN, idézi FORGÁCS 1999: 85, hasonló magyarországi vizsgálathoz lásd LIGETI 2006). Ebben az esetben egyértelműen a nevekről tárolt ismeretek, a típusjelentés alapján alkottak véleményt a résztvevők. Egy másik — angol nyelven végzett — vizsgálatban általános iskolai tanárokat kértek arra, hogy osztályozzák kétszáz 10–12 éves gyerek fogalmazását, a gyerekeknek csak a keresztnevét adták meg, ezek egy része átlagos, gyakori, pozitív konnotációjú név volt *(David, Michael, Karen, Lisa),* más részük ritka, esetleg furcsa *(Elmer, Hubert, Bertha).* A különleges nevű gyerekek dolgozatai majdnem egy jeggyel rosszabbak lettek, pedig maguk a dolgozatok nem voltak rosszabbak (HARARI–MCDAVID 1973). Mint láttuk, a név reprezentációja a példánygyakoriságról is tartalmaz információt. (További hasonló jellegű vizsgálatokhoz lásd M. HORVÁTH 2014, ALDRIN 2016: 390–391.)

A név is illeszkedik tehát a személyészlelést befolyásoló tényezők közé, s hozzájárul a névviselőről kialakított vélemények, benyomások összességének a létrehozásához. Minden anyanyelvi kompetenciával rendelkező ember azonnal és akaratlanul csoporthoz, társadalmi réteghez köti, lelki tulajdonsággal ruházza fel a névviselőt. Ezek alapján nem meglepő, hogy a köznevesülés éppen e névfajta esetében a legjellemzőbb: a nevek köznévi jelentésének kialakulását ugyanis, mint láttuk, épp a kapcsolódó ismeretek hangsúlyossá, szálienssé válása idézheti elő. Az ezeket reprezentáló egységek közötti kapcsolatok erőssége a külső körülmények, illetőleg az ezeket közvetítő kommunikációs helyzetek hatására megnőhet, lehetővé téve, hogy a szó egy adott szituációban köznévi jelentésben, kategóriajelölőként legyen használható.

A tulajdonnév > közszó váltás folyamata, ennek különböző típusai természetesen más névkategóriák (a helynevek különböző fajtái: országnevek, városnevek stb., állatnevek, intézménynevek, művészeti alkotások neve, címek stb.) esetében is érvényesülhetnek, ez azonban — amint azt HAJDÚ MIHÁLY a magyar neveket vizsgálva kimutatta (vö. 2002) — lényegesen kisebb arányban realizálódik ténylegesen (és közöttük is mutatkoznak további aránybeli különbségek). Ez nyilvánvalóan összefügg azzal a körülménnyel, hogy az ember pszichológiai beállítottságából adódóan a személynevektől eltérően más névfajták esetében általában kevésbé válik meghatározóvá, a vázolt módon szálienssé a kapcsolódó ismeretek súlya.[7]

[7] Sajátos helyzetűek ebből a szempontból a márkanevek, melyek jelentésszerkezetében eleve hangsúlyosabb a típusra utalás, hiszen nem pusztán egy adott márkához kötődő termékkategóriát jelölnek meg, hanem minden egyes terméket is. A prototipikus (adott termékkategórián belül elsőként megismert vagy domináns stb.) márkanevek típusjelentése olyan meghatározó lehet, hogy ezáltal egy adott márkanév egy egész termékkategória köznévi megjelölőjévé válhat. Ez a fajta használat azután az egész nyelvközösségben elterjedhet, mint például a *matchbox* (újabban a gyerekek körében a *hotwheels*) vagy a *túrórudi* esetében, melyek a legtöbb magyar beszélő számára márkától függetlenül jelölnek minden kis játékautót, illetve túrórudiszerű édességet (vö. még *labelló, rotring ~ rotling, postit* stb.). A köznevesült használat több nyelvközösségben is megjelenhet, pl. *kóla, cellux* (vö. RESZEGI 2021, KOVÁCS L. 2019).

II. A kognitív szemlélet nyújtotta új kutatási témák a névtudományban

1. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban

A kitágított perspektíva, a nyelvi elemek mentális vonatkozásainak figyelembevétele nemcsak a régi kérdések kapcsán nyújt új megoldást, gyakran magukat a problémákat eliminálva, hanem új kutatási irányokat is nyit a nevekkel foglalkozó szakemberek számára. Erre láthatunk példát a következő fejezetekben.

A névtani kutatások szinte kizárólag a felnőttek által birtokolt tulajdonnévi anyaggal foglalkoznak: akár közösségi, akár egyéni névanyag áll a vizsgálatok középpontjában, minden esetben a felnőtt névhasználók tudására támaszkodnak a szakemberek. Így ma már egyre több ismeret áll rendelkezésünkre a felnőtt beszélők névadási-névhasználati szokásairól a különböző névfajtákra vonatkozóan. A tulajdonnévi kategória első elemeinek elsajátítása ugyanakkor nem is igen merül fel a vizsgálatokban annak ellenére, hogy a kérdés önmagában is érdekes, ráadásul az ilyen irányú információk a tulajdonnevek működése szempontjából általában véve is tanulságosak.

A tulajdonnevek elsajátításával összefüggő kutatások az onomasztikán belül mindeddig nem folytak, így a kérdéssel foglalkozó szakembereknek kiindulásképpen a gyermeknyelvvel kapcsolatos pszicholingvisztikai eredményekre érdemes támaszkodniuk. E fejezetben ezért először a tulajdonnevek, illetve ezen belül a személynevek elsajátítására irányuló meglehetősen kisszámú idevágó pszicholingvisztikai kutatás megfigyeléseit tekintem át. Majd — ilyen jellegű vizsgálatok híján — a helynevek elsajátításának kezdete kapcsán saját kutatásomat és az ennek alapján leszűrhető tanulságokat összegzem. Emellett utalok a szocioonomasztika szempontunkból is hasznosítható, jórészt névismeretre koncentráló vizsgálati eredményeire is.

1.1. A személynevek elsajátítása

Az anyanyelv-elsajátítás[1] során a babák a bizonyos helyzetekben ismételten feltűnő szótagegyütteseket az adott szituációkhoz (például a szokásos reggeli üdvözléshez vagy étkezéshez) kapcsolják. A különböző megnyilatkozásokban szereplő azonos mintázatokat a kicsik képesek kiszűrni, s az adott hangsormintázat fokozatosan szóvá rendeződik a mentális rendszerükben (vö. GOPNIK–

[1] Az anyanyelv-elsajátításnak különböző elméletei vannak, munkámban a konstruktivista irányt követem, mely szerint a nyelvi tudás nem velünk született, de bizonyos általános kognitív mechanizmusok (kategorizáció, mintázatmegfeleltetés, disztribúciós elemzés, analógia, statisztikai tanulás stb.) igen, s ezek teszik lehetővé a nyelvelsajátítást is.

MELTZHOFF–KUHL 2005: 138), azaz nyelvi egységként rögzül egy jelentés–fonológiai forma pár. A folyamat idegrendszeri mechanizmusait tekintve lényegében véve arról van szó, hogy amikor „a gyerek egy adott hallási formát hall, és ugyanakkor lát egy tárgyat, akkor azok a neuronok, amelyek a hangra reagálnak és azok, amelyek a vizuális formára, együttes aktivációjukkal létrehoznak egy kapcsolatot a konnekciók harmadik mintázatán keresztül, mely a hallási formákat fogalmi formákká képezi le" (MACWHINNEY 2003: 513). Minthogy a babák a megnyilatkozásokat az egyes szituációkban relevánsnak tekintik, ezért a nyelvi kifejezések kezdeti reprezentációjának olyan összetevők is a részei, amelyek a szó előfordulásának kontextusával, az adott szituáció sajátos epizódjaival kapcsolatosak. A szavak jelentése azután a jobbára analóg szociális megerősítések, illetve az újabb és újabb előfordulások hatására egyre finomodik (i. m. 510–513).

A nyelvelsajátítás, a szójelentések kialakulása kapcsán sokáig nemigen foglalkoztak a gyermeknyelv kutatói a tulajdonnevekkel; a köznevek és a tulajdonnevek elsajátításának esetleges eltérései, a folyamatokat irányító mechanizmusok lehetséges különbségei nem képezték vizsgálatok tárgyát. Ilyen irányú ismeretek híján korábban a tulajdonnevek gyermeknyelvbeli megjelenésére vonatkozóan leginkább csak feltevéseket fogalmaztak meg a nevekkel foglalkozó szakemberek. LOTMAN és USZPENSZKIJ szerint például a személyneveket a gyermek először sajátítja el, és utoljára veszíti el a beszéd afáziás leépülése során (1988: 8, vö. VÁRNAI 2005: 87).[2] SZÉPE GYÖRGY pedig úgy vélekedett, hogy a gyermeknyelv egy korai szakaszában még differenciálatlan a tulajdonnév és a köznév (1970: 308), s majd csak a későbbiek folyamán különül el a két kategória.

Az újabb gyermeknyelvi kutatásokat tekintve azonban már konkrét vizsgálatok alapján pontosíthatjuk ezeket a felvetéseket. Az általános tapasztalatok szerint a babáknak egyéves korukra már vannak szóreprezentációik, s egyéves koruk előtt megértenek, fel tudnak dolgozni szavakat, és kb. egyéves korukban vagy kicsit később produkálni is kezdenek szavakat (ezek valójában szó terjedelmű, de megnyilatkozás értékű kijelentések). Az is kiderült, hogy a kicsik már a lexikális fejlődés kezdetén elsajátítanak tulajdonneveket és megszámlálható dolgok köznévi megjelöléseit egyaránt. Az angol nyelvi környezetben élő gyerekek nyelvi fejlődését természetes körülmények között nyomon követő és dokumentáló szülők megfigyeléses adatait behatóan tanulmányozva úgy tűnik, hogy a picik 8–9

[2] A patológiás esetek tanulmányozása alapján — mint láttuk — ma már tudjuk, hogy a nyelv teljes leépülése valóban történhet olyan módon, hogy a közszói elemekhez való hozzáférés károsodása megelőzi a tulajdonnevekét, ám a nyelvi sérülések másik részében esetenként épp a tulajdonnevekhez (a legtöbb esetben egy-egy tulajdonnévtípushoz) való hozzáférés sérül a közszók ép előhívása mellett. Ez utóbbi esetek azonban nem kiterjedt nyelvi zavarok, vagyis nem olyan sérülések jellemzői, amelyekről fent LOTMAN és USZPENSZKIJ beszélt (vö. mindehhez részletesebben RESZEGI 2014).

hónapos korukban különbséget tesznek a tulajdonnevek és a megszámlálható dolgok nevei, vagyis a köznevek között. A nevek (pl. *Mummy, Daddy*) és a köznevek (pl. *ball, book, bottle*) reprezentációi olyan módon különböznek, hogy a köznéveket a gyerekek hajlamosak kiterjeszteni új egyedekre is, míg a neveket nem (FENSON és mtsai 1994).[3]

Kísérleti körülmények között kimutatható ugyanakkor, hogy ez a folyamat jóval korábban kezdetét veszi: már a hat hónapos csecsemők képesek erre a különbségtételre (vö. TINCOFF–JUSCZYK 1999, 2000).[4] Egyes kutatási eredmények pedig arra utalnak, hogy a négy és fél hónapos babák már preferálják a saját nevüket más nevekhez képest. Ezek a vizsgálatok persze nem azt állítják, hogy a picik ekkor már meg is értik a saját nevüket, de felismerik és reagálnak a gyakran megjelenő hangmintázatokra, és a saját nevük feltehetően a leggyakrabban hallott szavak közé tartozik (MANDEL–JUSCZYK–PISONI, 1995, JUSCZYK–MANDEL, 1996: 36–37, JUSCZYK 2014: 185–188, PARISE–FRIEDERICI–STRIANO 2010).[5] Ez a mintázatmegfeleltetési készség előfeltétele a hangok, hangsorok fogalmi tartalommal való összekapcsolásának. Saját nevük leggyakrabban hallott formája pedig (néhány további, különösen gyakori szóforma mellett, pl. *mommy*) szerepet játszhat az inputként szolgáló folyamatos beszéd későbbi szegmentálásában: segíti azonosítani a következő nyelvi elemet a folyamatos beszédfolyamban (BORTFELD és mtsai 2005). Ezek a szavak, illetve a jelentés-hozzárendelések azonban ekkor még nem felnőtt módon működnek.

GEOFFREY D. HALL szerint kezdetben olyan konceptuális megszorítások állhatnak a háttérben, hogy bizonyos entitásokat, kifejezetten az embereket, a picik

---

[3] Néhány esetben ugyan adatolták a közszók alulláltalánosítását, illetve a tulajdonnevek túlláltalánosítását, de az ilyen előfordulások meglehetősen ritkák (vö. G. HALL 2009: 407).

[4] A vizsgálatok egy részében a babáknak a szüleik képét mutatták egymás mellett videón, közben a *Mummy* és a *Daddy* szavakat játszották le nekik, és azt figyelték, hogy mikor melyik kép felé fordulnak. Azt tapasztalták, hogy a babák a *Mummy* szót hallva szignifikánsan nagyobb arányban fókuszáltak az anyukájuk képére, míg a *Daddy*-t hallva az apukájuk képére. Majd ellenőrzésképpen azt is megnézték, hogy ismeretlen férfiak és nők képét vetítve tapasztalható-e, hogy a *Mummy*-t hallva a nők képére néznek, a *Daddy*-t hallva pedig a férfiakra, ez ugyanis azt jelentené, hogy a két szó kategóriajelölőként is funkcionál számukra. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy a babák nem így reagáltak ezekre a képekre (TINCOFF–JUSCZYK 1999). Egy másik kísérletben a *hands* és a *feet* szavakat játszották le, és közben kezekről és lábakról mutattak képeket, itt viszont a gyerekek kiterjesztették a szókategóriát a különböző kezek és lábak képére (TINCOFF–JUSCZYK 2000). (A vizsgálatok feltevése szerint a *Mummy* és a *Daddy* szavak kezdetben tulajdonnévi funkciójúak a babák számára, csak a saját szüleik azonosításához kapcsolódnak, köznévi jelentéstartalmukat később nyerik el.)

[5] A kísérletben 24 angol nyelvi hátterű babának mutattak be négy különböző nevet ismétlésekkel, a picik hosszabban figyeltek a saját nevüket hallva, mint más nevek esetében, még a hasonló prozódiájú formákkal összevetve is. Ez arra utalhat, hogy a négy és fél hónaposoknak már meglehetősen részletes reprezentációjuk van a saját nevük hangsormintájáról (MANDEL–JUSCZYK–PISONI 1995).

mint individuális létezőket fogják fel, míg más entitásokat, a tárgyakat, a kategóriájuk egyik példányának tekintik. Vagyis a két kategóriának a kezdetektől nagyon eltérő referensei vannak, ám a kategóriákat szervező elvek még sajátosan mások, mint a felnőttek esetében. (A későbbiekben azután a két kategória szerveződése átalakul.) Ez a két fogalmi osztály szolgál tehát HALL szerint a nyelvi kategóriák alapjául, más szóval ezek a korai megszorítások vezetik a gyerekeket, amikor az emberekre vonatkozó szavakat tulajdonnevekként, a legtöbb más tárgyra vonatkozó szót pedig a megszámlálható nevek kategóriájába tartozó megjelölésként értelmezik. Ezt a feltételezést az új szavak feldolgozására vonatkozó, babákkal végzett kísérletek eredményei is támogatni látszanak (2009: 422–429). A megszorítások elméletével kapcsolatban azonban még számos kérdés megválaszolatlan: nem világos, hogy pontosan melyek azok a kritériumok, amelyek meghatározzák a babák kezdeti konstrukcióit, vagy hogy milyen alapokon lesznek képesek később az individuumokon kívül más tartományokra (pl. városok, utcák, mozik stb.) is kiterjeszteni a tulajdonneveket.

A fenti elmélet tehát nem tekinthető általánosan elfogadottnak. Bár azt jobbára elfogadják, hogy konceptuális megszorítások állnak a gyerekek korai jelentéshozzárendeléseinek háttérben, mások szerint azonban inkább egy kezdeti tulajdonnévként értelmező beállítással (megszorítással) számolhatunk, ám a gyerekek, mivel képesek tárgyakat elkülöníteni és kategorizálni, ennek a képességnek a birtokában a szavak használata alapján is képesek az elsődleges tulajdonnévi feltevést gyorsan módosítani, és köznévként értelmezni a megnevezéseket (vö. HENNON és mtsai 2002).

A társas elméletek legismertebb képviselője, MICHAEL TOMASELLO viszont azt hangsúlyozza, hogy a szótanulás kezdetben nem direkt módon zajlik, a babák kezdetben — még ha látszólag ez történik is — nem szavakat, hanem egész megnyilatkozásokat, kijelentéseket tanulnak meg megérteni. Ennek fő hajtóereje egyrészt a közös figyelem, a figyelem megosztásának képessége egy közös figyelmi keretben (azaz egy olyan háromtényezős keretben, melyben két személy egy adott tárgyra irányítja egyidejűleg a figyelmét, és ennek tudatában is vannak, aktív módon megosztják egymással a figyelmüket). A másik alapvető, a nyelvelsajátítást motiváló készség pedig az intencionalitás, vagyis a társ intencionális lényként kezelése, akinek szintén gondolatai, szándékai vannak, s így a gyerekek másokat, mások cselekedeteit mint célirányos, szándékos cselekvéseket értelmezik. Ezek alapján a beszédhelyzetben a kommunikáló felek — egyikük a gyerek — a társra és a közös figyelem (a beszéd) tárgyára irányítják a figyelmüket, s erről kölcsönösen tudnak. Ezek az általános kognitív készségek segítik tehát a kezdetektől a kisgyerekeket a kijelentések értelmezésében adott szituációban. Majd fokozatosan megtanulják, hogyan vonjanak ki (vonatkoztassanak el) részeket, szavakat és más funkcionális szempontból fontos egységeket. TOMASELLO

véleménye szerint ez a folyamat 9 hónapos kor körül veszi kezdetét (2009: 69–75). Több olyan vizsgálati eredmény született azonban, mint fentebb is láttuk, melyek szerint a folyamat bizonyos összetevői már korábban működhetnek.[6] Mindenesetre a közös figyelem és a szándéktulajdonítás nyilvánvalóan a neveket tartalmazó megnyilatkozások értelmezésében és a tulajdonnévi jelentés kialakulásában is alapvető jelentőségűek.

Fontos szerepe van emellett a szülők névhasználatának, illetve nyelvi viselkedésének. Az újabb vizsgálatok szerint ahogyan a szülők megnevezik, címkézik a tárgyakat a gyermekeik számára, az hatással van a gyerekek értelmezési tendenciáira (HALL–BURNS–PAWLUSKI 2003).[7] A szülői viselkedés a mintaadáson és értelmezésen túl nyilvánvalóan a gyermekek névhasználatának pozitív vagy negatív megerősítése szempontjából is lényeges.

A későbbiekben további tényezők is támogatják az újabb és újabb tulajdonnévi és köznévi elemek megfelelő elsajátítását, illetve az ennek részét képező kategorizációt és jelentésalkotást. KATZ és munkatársai 17–24 hónapos gyerekeket vizsgáltak két különböző szituációban: vagy két különböző színű játékbabát, vagy két szintén eltérő színű dobozszerű figurát adtak nekik, s az egyiket úgy mutatták be a gyerekeknek, hogy ez *Zaw*. Majd a *Show me a zaw!*, illetve *Show me Zaw!* utasításokkal azt kérték tőlük, hogy válasszanak közöttük. Amikor a *zaw* hangsor névelő nélkül szerepelt a mondatban, a gyerekek a játékbabás kísérleti helyzetben inkább a tulajdonnévvel megnevezett játékbabát adták oda a kísérletvezetőnek, a dobozszerű figuráknál ez a különbségtétel kevésbé érvényesült. Úgy tűnik, hogy a megkülönböztetésben alapvetően két dolog segíti a gyerekeket: egyrészt az általános szemantikai jellegű ismereteik, vagyis az a tapasztalatuk (az újabb felfogások szerint elsődleges konceptuális megszorítás), hogy bizonyos objektumokat szokás tulajdonnévvel megnevezni, másokat nem. Emellett azonban bizonyos szintaktikai jegyekre is támaszkodnak: a 17 hónapos kislányok már azt is tudják, hogy például a játékbabákra alkalmazott hangsorokat nem kell

[6] Egyes kutatások szerint a közös figyelmi keret valamiféle előzményeivel (mások figyelmének követése; párhuzamos figyelem) már korábban is számolhatunk. Ez lehet az alapja bizonyos hangsorminták korai kezdetleges reprezentációjának (GROSSMANN–JOHNSON 2010, STRIANO–BERTIN 2005, CARPENTER–CALL 2013).

[7] A kutatók arra voltak kíváncsiak, hogyan kezeli a szülő nyelvileg azt a helyzetet, amikor egy tulajdonnevet egyik alkalommal egy, más esetben két azonos kategóriába tartozó egyed (állatfigura) neveként tanít meg a gyerekének, majd ugyanezt vizsgálták — összevetve az állatfigurákkal — olyan tulajdonnévvel bemutatott tárgyak esetében, amik általában nem kapnak nevet. Ezekben az esetekben a szülők nem csupán használták a nevet, hanem röviden meg is magyarázták a gyerekeknek az adott szituációt. Bár az idézett vizsgálat nem a szóelsajátítás kezdetén járó gyerekek és szüleik nyelvi viselkedését vizsgálta, hanem 2–4 éves korú gyerekekhez szóló beszédet elemzett, a szülők részéről tapasztalt nyelvi viselkedés nyilvánvalóan jellemzi a gyerekekhez szóló korábbi kommunikációt is. E speciális esetek mellett természetszerűen általánosabb értelemben is számolhatunk a szülők nyelvi mintaadásának, illetve esetleges korrekcióinak a segítő szerepével.

automatikusan tulajdonnévként értelmezni, s ebben a névelő meglétére vagy hiányára alapozzák döntésüket (1974, vö. még GELMAN–TAYLOR 1984, G. HALL 1991).

A szintaktikai jegyekre való támaszkodás azonban nem feltétlenül univerzális jelenség. A japánban például nincsenek olyan nyelvi, grammatikai elemek, amelyek egyértelműen jelzik egy szó tulajdonnévi vagy közszói voltát. Ennek ellenére a gyerekek az új szavak esetében ki tudják szűrni azok vonatkozását, s ez a képességük a közös figyelmi keretben zajló intencionalitáson, konceptuális megszorításokon (és a szülői segítségen) alapulhat (vö. IMAI–HARYU 2004: 413–416). Ez a nyelvi sajátosság azonban nem jelenti azt, hogy azok a babák, akiknek az anyanyelvében grammatikailag jelölt a két szóosztály különbsége, ezt ne használnák ki, az angol vagy a magyar gyerekek nyilvánvalóan a fejlődés megfelelő fázisától erre is támaszkodnak az új szavak referensének feltérképezésében. (S ugyanakkor a japán szülők nyelvhasználatában is mutatkozhatnak bizonyos következetes jellegzetességek, amik szintén segíthetik a gyerekeket.)

Mint láttuk, a jól azonosítható személyek nevének korai elsajátítása is felvet elméleti kérdéseket, s egyelőre nem ismeretes, hogy a jelentés-hozzárendelést meghatározó kezdeti megszorításokat mikor és hogyan váltják fel a felnőttekre jellemző mechanizmusok. Nem terjednek ki a vizsgálatok a névelsajátítás későbbi menetére sem. Nincsenek megbízható adataink arról, hogy mikor kezdik használni a gyerekek a különböző típusú személyneveket, például a kétrészes neveket, s hogy ez utóbbiakat nyelvi egységként kezelik-e; hogyan tanulják meg, hogy mikor milyen módon érdemes utalni valakire (személynévvel vagy körülírással); vagy hogyan dolgozzák fel azt, hogy egy személynek több tulajdonneve is van; illetve hogy a gyerekek mikor kezdenek el maguk is neveket adni, stb. Az viszont ma már egyértelműnek látszik, hogy az anyanyelv-elsajátítás folyamatában a köznevekkel egyszerre jelenik meg ez a szócsoport, s noha a mögöttes mechanizmusok vitatottak, az nyilvánvaló, hogy a babák ezt a feladatot a nyelvelsajátítás kezdetétől igen sikeresen oldják meg.

1.2. A téri megismerésre irányuló vizsgálatok

A személynevekhez (illetve bizonyos állatnevekhez) képest más tulajdonnévfajták, például a (tipikus) helynevek megtanulása jóval bonyolultabbnak tűnő és hosszabban tartó folyamat. Különösen érdekes, hogy a nyelvi (és antropológiai) szempontból szintén univerzálának tekintett helynevek a személynevekhez képest milyen óriási késéssel jelennek meg a gyerekek nyelvében, és a felnőttekéhez közelítő jelentéstartalmak kialakulására még ezt követően is várni kell. Mindez azért is tűnhet talán indokolatlannak, mert a tér ismerete és a benne való tájékozódás alapvető feltétele az emberi létnek, az egyik legalapvetőbb tapasztalat. A

mindennapi tevékenységek szervezése a térbeli világ ismeretében történik.[8] Maguk a téri tapasztalatok is igen korán megjelennek a baba fejlődése során, s a hagyományosan a nyelvelsajátítás kezdetének tekintett 9–12 hónapos korra a gyerekek már rendelkeznek téri tapasztalatokkal a szűk környezetükről. Ugyanakkor az ezek alapján kiépülő téri tudásuk még erősen korlátozott, s további hosszú fejlődés eredménye lesz, amíg a felnőttekéhez közelítő szintet elérik. A térről való beszéd, s köztük a helynevek elsajátítása és használata pedig lényegében követik ezt a fejlődést. Ezért ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a helynévelsajátítás jellemzőit, mindenképpen érdemes röviden áttekintenünk a téri megismerés fejlődési folyamatát, amiben a kognitív fejlődéspszichológia eredményeire támaszkodhatunk.

A téri tájékozódás, a tér megismerése a saját test határainak, a testben létezésnek (embodiment) a felfedezéséből indul ki, majd a kezdeti szemlélődés fázisától a baba mozgásának, az exploráció lehetőségeinek fejlődésével párhuzamosan fejlődik a gyermek és a környezet közötti folyamatos kétirányú interakció eredményeképpen (vö. MULDER–OUDGENOEG-PAZ–HELLENDOORN–JONGMANS 2017: 310–318). A gyermek a perceptuális és a motoros képességek alakulásával, a tér élményével és tapasztalatával fokozatosan egyre összetettebb összefüggésrendszert hoz létre. Minden újonnan elsajátított mozgásfejlődési forma új beállításokat eredményez az akció-percepció rendszer kapcsolataiban. Például a vizuális perspektíva változásával (fekvés után felülés) a téri tapasztalatok is változnak, vagyis fokozatos funkcionális újraszerveződés megy végbe. A statikus felülés után pedig a mászás megjelenése különösen jelentős fejlődési állomás, ezáltal ugyanis elérhetővé válnak a tér tereptárgyai. A saját kezdeményezésre indított mozgás segítségével nagyjából 6,5 hónapos korban a tájékozódásban az énközpontú térészlelés mellett már az allocentrikus (környezetcentrikus) helyzet támpontjai is segítik csecsemőt a téri kapcsolatok felismerésében, s 9–10 hónapos korukra ez válik uralkodóvá (GYÖRKŐ–LÁBADI–BEKE 2012, vö. még IVÁDY–FELHŐSI–PLÉH 2008: 219–222). Ugyanakkor a tér értelmezésében még sokáig meghatározó marad az énközpontúság.

A babáknak ekkor formálódnak az első helyfogalmai. A saját szűk téri környezetben alakul ki a tájékozódási pont funkciója, s a mentális terek legkorábbi előzményei (olyan terekről van szó, amelyek nincsenek szükségszerűen fizikailag lehatárolva, de sajátos funkció kötődik hozzájuk, s ez nem feltétlenül a hely sajátosságaiból fakad, hanem emberi döntés eredménye, szociálisan szerveződik). Az útvonalakról is ekkor szerzik első tapasztalataikat, reprezentációjukat. Ehhez kapcsolódóan a második életév során azt is elkezdik tanulni, hogy hogyan kell

[8] Bár ma már úgy gondoljuk, hogy a helynevek nem a térben való eligazodást segítik, szerepük mégis jelentős a térről való beszédben, erről bővebben lásd az II.2.3. alfejezetet.

ezekről a helyekről, téri viszonyokról beszélni. A kisgyerek ezt a legszűkebb téri környezetben elsajátított téri tudását viszi majd át, alkalmazza a szűkebb és később a tágabb földrajzi környezetének értelmezésére (CATLING 2018: 271).

A gyerekek nagyobb léptékű térbeli gondolkodásának fejlődését hagyományosan a rajzoltatás és az interjúzás módszerét alkalmazva vizsgálják. PIAGET és INHELDER különböző korú (6–10 éves) gyerekekkel lerajzoltatták a lakóhelyüket és annak környékét, s ezeket a térképeket elemezve a térszemlélet fejlődésének három fázisát különítették el. A kezdeti, ún. topologikus szintet még alapvetően az egocentrikus látásmód jellemzi: a gyerekek mentális térképeinek középpontjában a saját otthonuk áll, szerepel még rajta néhány ismertebb hely, ám ezek nincsenek kapcsolatban egymással, s az irányok, méretarányok, távolságok sem tükrözik a valóságot. A következő, az ún. projektív szint önmagában is fejlődést mutat (projektív 1. és 2. szint): a környező tér képe folyamatosan részletesebbé válik, kialakulnak a térkapcsolatok, javulnak az irányok, méretarányok és távolságok. A legkomplexebb, a felnőttekre is jellemző ún. euklidészi szinten már megjelenik a térképi elvonatkoztatás, a tér elemeit egy absztrakt referenciarendszer figyelembevételével rendezi az egyén (1967, hasonló fejlődést szakaszokat ír le SIEGEL és WHITE 1975, vö. BIEL 1986). Konkrét életkorokat azonban nem kapcsolnak az egyes szintekhez, mivel ezek elérésében a gyerekek jelentős egyéni különbségeket mutatnak. Újabban azt feltételezik, hogy a tértanulás folyamata hasonló fázisokkal jellemezhető felnőttkorban is, lényegi különbség csupán az egyes fázisok időtartamában mutatkozhat (vö. BUDAI 2008: 14).

A PIAGET által leírt fejlődési fázisokhoz SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA a romániai Kisbábony településen mentális térképezéssel végzett vizsgálatai alapján — az adott közösségre vonatkozóan — életkorokat is kapcsolt az egymást váltó fejlődési szakaszokhoz. Az 5–8 évesek csak a számukra fontos objektumokat tüntették fel a rajzaikon, melyeket saját házuk köré véletlenszerűen helyeztek el, a térkapcsolatok ugyanis még nem épültek ki esetükben olyan formában, hogy ezt ábrázolni is tudják (vagy épp az ábrázolásban nem tanulták meg még ezt jelölni) (topologikus szint). A 8–9 évesek már térképszerű rajzokat készítenek, s elszakadnak az énközpontú nézőponttól, noha az irányok, távolságok, méretek tekintetében továbbra is mutatkozik esetlegesség (projektív szakasz). SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA a 12–13 éves kort találta jelentős választópontnak a felnőttekéhez hasonló térképek készítése szempontjából (euklidészi szint) (2017a).

1.3. A helynevek elsajátítása

Amint a fenti áttekintésből látható, a kicsik téri ismereteinek fejlődése hosszú folyamat, melynek során egyre nagyobb léptékű terek és helyek értelmezésére, valamint az erről való kommunikációra válnak képessé. Ehhez a folyamathoz kapcsolódik a helynevek elsajátítása, amelyről viszont alig tudunk valamit.

A folyamat kezdeti szakaszának megismeréséhez két kisgyerek — a vizsgálat kezdetén kétéves Lili, a saját kislányom, illetve a három és fél éves Máté — helynévismeretét, illetve téri fogalomkészletének alakulását követtem nyomon háromnegyed évig, ebből idézek példákat. Ezek révén, úgy gondolom, nem csupán a gyerekek helynévállományának formálódásáról kaphatunk képet, hanem a tágabb földrajzi környezet megismerésének sajátosságaira is következtethetünk, szem előtt tartva persze, hogy e következtetések általánosításához jóval kiterjedtebb további kutatások szükségesek. Saját vizsgálati megállapításaim megerősítéséhez, illetve árnyalásához — ahol lehetséges — utalok az idevágó névszociológiai eredményekre is. Ezek a kutatások, noha nem annyira a folyamat komplexitására, hanem elsősorban a névismeretre koncentrálnak, és jórészt a fejlődés későbbi fázisáról adnak képet, mégis fogódzóul szolgálhatnak a fejlődés menetének értelmezéséhez.

1. Lili — a „Hol laksz?" kérdésre válaszolva — már kétévesen használta első helyneveit *(Debrecenben; a Sinai Miklós utcán),* majd ezekkel közel egy időben további városnevekkel, illetve országnevekkel bővült a névállománya. Az ezt követően eltelt majdnem háromnegyed év alatt további elemeket tanult meg. A különböző helyekről többször is beszéltünk (megítélésem szerint ez a téma — saját érdeklődésemből is adódóan — más családokhoz képest gyakrabban előkerült), részben mert a rokonság az ország különböző részein, illetve külföldön lakik; részben egy-egy utazás kapcsán, melyek egy részében Lili is részt vett; másrészt pedig a gyerekkönyveivel összefüggésben, melyekben szintén találkoztunk az utazással, távoli földrészekkel, stb. Ezek mellett egy-egy szóba kerülő helyet a térképen is megkerestünk. Így a vizsgált időszak végén Lili mintegy másfél tucat helynevet, jórészt makrotoponimákat ismert és használt — legalábbis valamilyen módon (utcanevek: *Sinai Miklós utca, Darabos utca, Damjanich utca,* városnevek: *Debrecen, Radvány, Nánás, Budapest, Gyula, Sárospatak,* országnevek: *Magyarország, Svájc, Hollandia, Németország,* kontinensnevek: *Afrika, Európa, Dél-Amerika,* egyéb makrotoponimák: *Balaton, Duna*). Emellett időlegesen használt még néhány helynevet, amelyek a beszélgetések során egyszer-kétszer felmerültek, később azonban már nem kerültek szóba, így ezek kognitív relációja nem erősödött meg annyira, hogy megőrződjenek. A nevek mellett — részben azokhoz kapcsolódva — egy-egy földrajzi köznév jelentését is igyekeztem elmagyarázni neki. Ezek a szóformák rögzültek is, noha a hozzájuk kapcsolódó jelentéstartalom még messze áll a felnőtt nyelvitől (erről lásd a későbbiekben).

Ahogy utaltam rá, Lilivel beszélgetve gyakran kerültek elő a helyek, helynevek, sok esetben direkt módon, más családokban azonban ez általában kevésbé központi téma. A három és fél éves Máté családjában direktebb módon a vizsgálat révén került előtérbe a kérdés. Máté hasonló jellegű ismeretekkel rendelkezett a vizsgált időszakban, mint Lili, ő is ismert utcaneveket: pl. *Pereces utca, Rákóczi,*

városrészneveket: pl. *Liget,* városneveket: pl. *Debrecen, Genf,* országneveket: pl. *Ausztria, Svájc;* valamint néhány földrajzi köznevet is. A helynevek és a földrajzi köznevek azonban egyelőre számára is elég esetleges jelentéstartalmúak voltak.

A városi környezetből adódóan ugyanakkor az is jellemző, hogy a tipikus helynevek mellett mindkét kisgyerek ismert és használt kevésbé tipikusnak tartott helyneveket is: pl. *Alla, Spár, Kínai* üzletnevek Lili esetében. S ezek mellett hasonló jellegű objektumok köznévi (eredetű) megjelöléseit is használták egyfajta helynévi funkcióban *(Óvoda).*

Amint látható, elsőként a saját lakóhely, esetleg valamilyen más szempontból fontos terület néhány nevét sajátítja el a gyermek, majd a tényleges vagy csupán a beszéd révén közvetített téri tapasztalatoknak megfelelően bővül a névkincse. S ezek szemantikai tartalma szempontjából a lehetőségeknek megfelelően a saját téri tapasztalatok és a beszédbeli információk együttes felhasználásával számolhatunk.

Utalnunk kell továbbá arra is, hogy — noha a névtani vizsgálatok jórészt erre nincsenek tekintettel — az egyének névismeretének részét képezik nem valós, fiktív helyek nevei is, s az olvasmányélmények, filmek alapján az ezekhez kapcsolódó téri reprezentációk is akár igen kidolgozottak lehetnek, sőt térképszerű összeszerveződésüket is megfigyelhetjük. A fiktív helyet jelölő nevek már a gyerekek névkincsében megjelennek a gyerekkönyvek, mesék, rajzfilmek és egyéb médiatartalmak révén (vö. pl. a két kisgyerek névkincséből *Heart Lake City, Ninja Go City*). Ezek reprezentációja nem különbözik azon távoli helyek nevétől, amelyeket például valamilyen gyerekeknek szánt ismeretterjesztő műsorból sajátítanak el (vagy épp mesékből, pl. *Greendale,* a Postás Pat sorozat helyszíne, ugyan valódi helynév, de nem általánosan ismert, így egyértelműen a meséhez kapcsolódik; a mese és a valóság ekkor még nem válik el a kicsik világképében).

2. A tágabb tér, a földrajzi környezet felosztásában, reprezentációjában, illetve a helynevek elsajátításában, abban, hogy milyen típusú helynevekkel találkozik a kisgyerek, nyilvánvalóan óriási szerepe van a szülők, illetve azon közösségek nyelv- és névhasználatának, amelyeknek ő maga is a tagja. A másik alaptényező az a földrajzi környezet, ahol a gyerek a térről, helyekről való tapasztalatait megszerzi. További lehetőséget ad ezek mellett a téri és helynévi ismeretek alakítására és bővítésére például a térképek tanulmányozása, bár azt hiszem, ez általában véve ilyen korai életkorban nem jellemző, ha azonban mégis, akkor szintén nem úgy működik, mint a felnőtteknél.[9]

---

[9] A térképek olvasása előfeltételezi a tágabb környezetről, a világról való tudást. S noha a pszichológiai vizsgálatok szerint már 2–3 éves gyerekek is képesek megérteni a madárperspektívát saját környezetükről készült modelleken (pl. saját szoba, egy séta útvonala), a kis felbontású térképeket viszont még a 4–5 évesek is viszonylag nehezen tudják értelmezni, még akkor is, ha a

Ugyanakkor a téri megismerés kutatói egy jelentős változásra is felhívják a figyelmet a modernizációval, a városias életmóddal kapcsolatban: a tényleges téri tapasztalatok sok esetben korlátozottabbak, mint korábban. A szülők nem szívesen engedik gyermekeiket a nagyobb városokban egyedül felfedezni a tágabb környezetüket még idősebb életkorban sem, ehhez gyakran hozzájárul az egyéni érdeklődés hiánya is. Megnő viszont a digitális és a virtuális terek jelentősége. A szakemberek egyre fontosabbnak tartják ezeket a különféle médiumok által közvetített ismereteket az egyéni téri ismeretek kiépülése szempontjából (CATLING 2018).[10]

3. A helynevek elsajátításában valószínűleg nem számolhatunk olyan jellegű konceptuális megszorításokkal, mint a nyelvelsajátítás kezdetén a személynevek és a köznevek elkülönítése kapcsán. Mire azonban a gyerekek a földrajzi környezetet leíró helyjelölő szavakat, illetve helyneveket elkezdik tanulni, már javában alakulóban van a nyelvi rendszerük, szókincsük, nagy gyakorlatuk van a jelentéshozzárendelésekben, emellett arra a tudásukra is támaszkodhatnak, hogy vannak egyedítő megjelölések és kategóriamegjelölések, s ezeknek bizonyos szintaktikai jegyeit is ismerik.

A folyamat ebben az esetben is hasonló elven működik, mint más szavak esetében. Lili fejlődését nyomon követve egyértelmű, hogy egy két és fél–hároméves gyerek számára a *Debrecen, Radvány, Nánás, Pest* hangsorok még messze nem azt a jelentik, mint általában a felnőttek számára. A *Debrecen*-t kezdetben a saját lakásunkra vonatkoztatta, majd ugyanezt a szerepet a *Sinai Miklós utca* vette át (vö. *Menjünk haza a Sinai Miklósomba!*), vö. még: Radványban egy rokonnál: *Mi most megyünk haza Radványba.,* azaz ’a nagyszülők házába, portájára’. Ezekre a korai jelentésekre jellemző az alulálталánosítás, már amennyiben a felnőtt nyelvi jelentés felől szemléljük a gyermeknyelvi jelentést. Valójában azonban — a fejlődő kognitív rendszer felől értelmezve a jelenséget — a gyermek saját kolátozott tapasztalataiból kiépülő, szubjektív jelentést figyelhetünk meg: az adott hangalakhoz csupán azokat a sajátos tartalmakat társítják, amelyekről tényleges tapasztalatuk van. S minthogy Lili esetében a *Radvány* névhez a nagyszülők meglátogatása kapcsolódott, s jóval szűkebb körű egyéb élmény kötődött hozzá (pl. séta a faluban, a kastélykertben), ezért a helynév az ő számára a nagyszülői házat és közvetlen környezetét jelölte. A különböző helyfajták nevei tehát egyaránt egy szűk, jól felfogható helyre vonatkozva értelmeződnek. Így értelmezte a *Svájc* vagy a *Németország* helyneveket is: ’az a hely, ház és környéke, ahol a

térkép funkciójával tisztában vannak (CATLING 2018: 275). Ebben bizonyára szerepet játszhat az, hogy az ő világképük még távol áll a felnőttekétől.

[10] Újabban a téri megismerésre irányuló pszichológiai kísérletek is egyre gyakrabban támaszkodnak a digitális technika, a virtuális valóság nyújtotta lehetőségekre, ezáltal ugyanis könnyebben megteremthető, kontrollálható a szükséges környezet.

nagynénje dolgozik' vagy 'az a hely, ház és környéke, ahova anya elutazott, és onnan minibanánt hozott'. Sok esetben pedig csupán a felnőttekéhez hasonló beszédmód imitálása érdekében használt egy-egy korábban hallott, de jelentését tekintve valójában egyáltalán nem ismert helynevet: például (telefonbeszélgetést játszva) *Most még Hollandiában, Miskolcon vagyunk.,* ekkor csupán a helyjelölő funkció a lényeges, más konkrétabb tartalom ezekhez a hangsorokhoz nem kapcsolódott.

Hasonlóan jellemezhető Máté névismerete is: a „Hol laksz?" kérdésre válaszolva a vizsgálat idejéhez képest már jóval korábban nyelvi egységként kezdte használni a *Pereces utca 6.* megjelölést; a *Rákóczi* az ő esetében is a nagyszülők házát jelölte, *Genf* pedig számára az a szűken értelmezett hely volt, ahol az unokatestvére családja lakott.

Mindkét gyerek névismerete jól szemlélteti, hogy a helynév-elsajátítás korai fázisára jellemző a számukra értelmezhetetlen formák nyelvi egységként kezelése, Máté esetében ilyen a fent említett *Pereces utca 6.*, amit adott kérdésre elmondandó válaszként tanítottak meg vele a szülei, s valóban ilyen válaszfunkcióban használta (vö. a Lilitől már idézett *a Sinai Miklós utcán* szerkezetet is). Hasonló példát idéz E. NAGY KATALIN is ugyanebben a funkcióban a kétéves és tíz hónapos kisfia kapcsán: *Debrecen, Alsójózsa, 23, Bodai utca.*, s különösen jól mutatja e korán megtanult komplex helynévi kifejezések nyelvi egységként funkcionálását egy ötéves kislánnyal folytatott beszélgetésének következő részlete: *Hol laksz? – Magyarországon, Hajdú-Bihar megyében, Bakonszegen. […] Melyik megyében laksz? – Nem tudom.* (MÉSZÁROSNÉ 2020: 93).

A helynevek értelmezése alapján az is kitűnt, hogy ebben az életkorban még nagyon szoros a helyek és a személyek kapcsolata. Ez részben abban nyilvánult meg, hogy egy-egy helynevet konkrét emberekhez kötöttek (esetenként nem is annyira a hely jelleg dominált, inkább valahogy úgy határozható meg egy-egy helynév jelentése, hogy pl. 'papáék és az ő házuk', azaz 'ahol papáék lenni szoktak'). Más oldalról viszont Lili a jól körülhatárolható, de a felnőttek által névvel nem megnevezett helyek, például játszóterek megnevezésében is szívesen élt a személyneves helymegjelölő szerkezetek alkalmazásával: *Anton játszótere, Benedek játszótere,* arra utalva, hogy ott ilyen nevű barátaival szokott együtt játszani, az ő lakásukhoz van közel. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy ez a fajta helymegjelölés a felnőttek kommunikációjában sem ritka (vö. DE STEFANI 2016: 60), azaz egy effajta mintaadással is számolhatunk.

Igaz ugyan, hogy a helynevekhez kötődő információk tekintetében a felnőttek ismeretei is nagyon különbözőek, hiszen a hely fajtája, lokalizációja, a helyhez kötődő események, emberek, szokások mind ennek részét képezhetik, ám a tapasztalatoknak megfelelően egyénenként más és más ismeretek reprezentálódnak. Mégis nagy különbség van a felnőttek és a kisgyerekek helyneveinek

jelentéstartalma között: a gyerekek esetében nem azért nincs meg vagy bizonytalan a helyfajta ismerete, mert nem jutottak ilyen információkhoz, hanem mert maguk a helyfogalmak (mi egy város?, mi egy utca? stb.) nem épültek még ki. Ennek hiányában pedig nem képesek felhasználni a beszélgetésekből az erre vonatkozó információkat.

A szemantikai bizonytalanságok nyomán felmerül a fogalmi kategóriák és a nyelv viszonyának kérdése is, bár meg kell jegyeznünk, hogy holista nézőpontból a kettő nem választható szét. A látott példák egyértelműen mutatják, hogy igaz ugyan, hogy a gyerekek képesek helynévi hangsorokat elsajátítani a helyfajta fogalmi kategóriájának kialakulása nélkül, ám éppen ezért ekkor még nem számolhatunk a felnőttekéhez hasonló fogalmi tartalommal, csupán valamiféle nagyon általános 'hely' típusjelentésként leírható kezdetleges hozzárendeléssel.[11] Az *utca, város, ország* szavakat ismerte mindkét gyerek, s mivel olykor beszéltünk erről, Lili néhány helynevet példaként is tudott sorolni rájuk (vö. pl. *Svájcország*), mégis a szavak, illetve ennek megfelelően a helynévi jelentések még esetlegesek és igen hasonlóak voltak egymáshoz. Ugyanakkor a viszony a köznevek és a tulajdonnevek között kétirányú: az egy-egy helynévhez kapcsolódóan elraktározott ismeretek is segítik a helyet jelentő köznevek fogalmi tartalmának az alakulását. Az interakciók eredményeképpen fokozatosan módosul a neveknek, illetve a földrajzi közneveknek, valamint magának a környezetnek a reprezentációja.

A szemantikai esetlegességek hátterében tehát nyilvánvalóan több tényezővel is számolnunk kell. a) Egyrészt, mint láttuk, a gyerekek törekednek arra, hogy konkrétan körülhatárolható, megragadható helyhez kössék az adott nevet, illetve hogy általában véve a helyet a tér egy adott részeként értelmezzék. b) A tér elemei azonban nem különülnek el olyan módon élesen egymástól, mint a személyek, vagyis a helyek nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek (vö. HOFFMANN 1993/2007: 44). Ez is magyarázhatja részben a két névtípus elemeinek megjelenésében tapasztalt időbeli különbségeket. c) Ráadásul annak megválaszolásához, hogy mi egy utca, s különösen, hogy mi egy város vagy ország, megítélésem szerint a környezet jóval nagyobb léptékű szemléletére van szükség, mint amit egy 2–3 éves gyerek ténylegesen meg tud tapasztalni és át tud látni, s ekkoriban még nemigen képes másként kialakítani ezeket a reprezentációkat. A város és ország fogalmak még az idősebb gyerekek számára is problémát okoznak. NEMES MAGDOLNA egy kiterjedt vizsgálatban száz kisgyereket kérdezett a saját

[11] Esetenként ez sem alakul ki. Máté például az óvodában tanult egy dalt, amelyben szerepel a *Duna* név, ám a kérdésre, hogy tudja-e, hogy mi a Duna, a válasza nemleges volt. Ennek kapcsán ugyanakkor fontos szem előtt tartani, hogy a dalok vagy mondókák a gyerekek számára sokáig nem annyira a jelentésük miatt, sokkal inkább a ritmikusságuk miatt fontosak, sokszor nem is jól tudják a szöveget, csak halandzsáznak a dal vagy mondóka ritmusának megfelelően — vagyis eleve más elvárásokkal tanulják ezeket a hangsorokat.

lakóhelyükkel kapcsolatban. A gyerekek 4 és fél és 9 év közötti életkorúak voltak, s közülük esetenként még a hatéveseknek is gondot okoztak a „Melyik országban élsz?” és a „Melyik városban élsz?” kérdések, többen felcserélték a választ, vagy egyáltalán nem tudták megválaszolni. A „Melyik utcában laksz?” kérdés azonban már nem okozott számukra problémát (2018: 35–36). Az utca fogalmuk ugyanis eddigre feltehetően jobbára már kialakult, s így maguk az utcanevek is könnyebben rögzíthetők.

Talán valamivel kézzelfoghatóbbak a domborzati formák, ezek tulajdonnévi megjelölései azonban a vizsgált időszakban még hiányoztak Lili esetében, s maguk a hegyrajzi köznevek is elég bizonytalan tartalmúak voltak, hasonlóan a vizek megnevezéseihez. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy — a lakóhely földrajzi sajátosságaiból adódóan — az ilyen irányú tapasztalatai ekkor még nagyon szűkkörűek voltak.

Ebből a szempontból a későbbiekben (mind a természetes, mind a mesterséges helyek szempontjából) segíthet majd a térkép is, ám ezek értelmezése nyilván meghaladja egy ilyen fiatal gyerek képességeit. Bizonyos vonatkozásait azonban Lili már nagyon is jól értette: például ha meg akartuk nézni, hogy hol van egy hely, tudta, a térképet kell gyorsan előkeresni; és felismerte például Magyarország térképeit — noha az ország fogalma még bizonytalan volt —, s össze is tudott rajta kapcsolni néhány pontot néhány városnévvel. Ebben az életkorban persze inkább csak néhány nyelvi forma vizuális jelhez rendelése történik, a későbbiekben viszont a térképről leolvasható információk is segítik a tágabb földrajzi környezet képének alakulását, de emellett a helyfogalmaknak és a helynevek jelentésének a formálódását is.

4. A téri megismerőrendszer működése, mint láttuk, valamivel több, mint egy évtizedes fejlődés eredményeként éri el a felnőttekre jellemző szintet. Ebből kiindulva és a fejlődés menetének ismeretében valójában nem is annyira meglepő a helynév-elsajátításban tapasztalt késés a személynevekhez képest, sokkal komplexebb és egészen más léptékű ismeretek összerendezését igényli ugyanis a helynevek fogalmi tartalmának kialakítása, mint a személyneveké.

Lili esetében már az első nevek megjelenésétől eltelt háromnegyed év alatt is felfedezhetők voltak a fejlődés bizonyos mozzanatai: úgy tűnt, Lili *utca* fogalma lassan közelített a felnőttekéhez: az *Ez még mindig a Darabos utca?* kérdés, mely a Darabos utcán sétálva hangzott el, például azt jelzi, hogy az *utca* szót már ki tudta terjeszteni, és nem csupán egy konkrét épületre vonatkoztatta, mint korábban. A kezdeti alulálталánosítás, a szűkre szabott jelentés után tehát kezd a szó jelentése bővülni, kiterjesztődni. Ráadásul a nevekhez kapcsolódó lokalizációs ismeretek is fejlődnek, bővülnek. Az utcanevek esetében ez részben konkrét tapasztalatokon alapul; ugyanakkor egy-egy városnév kapcsán is felmerül, hogy efféle ismereteket is tárol már a gyermek, vö. *Radvány messze van, oda vonattal*

kell menni. Amint láttuk, a névkincs bővülése is megfigyelhető. Emellett a mentális térkép, a környezet mentális reprezentációjának alakulása is kimutatható: bizonyos kitüntetett támpontok közötti irányok részben már rögzültek, például hogy merre van *Anton* vagy *Benedek játszótere,* vagy merre szoktunk menni kenyeret venni. (Hasonló objektumok szerepelnek az idősebb gyerekek szűkebb lakóhelyükről rajzolt térképein is, vö. BUDAI 2008.)

A fejlődés a továbbiakban is egyaránt jelent minőségi és mennyiségi változásokat. A gyerekek helyfogalmai, a téri tagolás alapvető kategóriái lassan a felnőttekéhez közelítenek, ezekkel interakcióban a helynevek szemantikai tartalma is változik, és a számuk is növekszik. Ennek üteme nyilvánvalóan függ a gyermek érdeklődésétől, képességeitől, illetve ez irányú (tényleges téri és a beszédből származó) tapasztalataitól.

A folyamat menetéről azonban egyelőre csak meglehetősen töredékes ismereteink vannak. Az utóbbi években nagyobb lendületet vevő névszociológiai vizsgálatoknak köszönhetően arról már van némi információnk, hogy milyen gazdag a tíz év alatti iskoláskorú gyerekek helynévismerete saját lakóhelyükre vonatkozóan. A rendelkezésre álló adatokat E. NAGY KATALIN összegezte, s így húsz 3 és 10 év közötti kisgyerek lokális névismeretéről kapunk képet (MÉSZÁROSNÉ 2020: 90–96, 93). Noha ez az összevetés több szempontból sem kiegyenlített adatokat tartalmaz (nagyságrendi különbségek vannak a települések teljes névanyaga között: például Debrecen, illetve Tépe és Pród méretű kistelepülések; másrészt a vizsgálatok egy része nem volt tekintettel a *Bolt, Óvoda* típusú nevekre, míg a többi településen ezeket is beleszámolták az ismert névállományba), összességében mégis jól mutatja a lokális névkincs fokozatos bővülését. E nevek között pedig már áttetsző mikrotoponimák is megjelennek, tovább színezve a gyerekek névmodelljét. A lokális téri és helynévi tudás bővülése mellett persze a nagyobb léptékű térre vonatkozó névismeretük folyamatos növekedésével is számolhatunk.

5. A legkorábbi toponomasztikon alapvető szerepet játszik a formálódó névmodell kialakulásában. Természetesen két kisgyerek korai téri ismereteinek és helynévtudásának, helynévhasználati szokásainak alakulását nyomon követve nem lehet általános következtetéseket levonni — ez még az idősebb gyerekekkel végzett névismereti vizsgálatok eredményeit figyelembe véve is merész vállalkozás lenne —, inkább csak további vizsgálatokkal alátámasztandó megállapításokat tehetünk. Mindenesetre úgy tűnik, hogy — legalábbis városias környezetben — a helynév-elsajátítás kezdetétől a nem áttetsző, illetve nem a hely sajátosságait leíró, címke jellegű nevek dominálnak, s ezek mellett ott vannak még a bizonytalanul megítélhető, átmeneti jellegű, köznévvel azonos alakú helymegjelölések. Majd fokozatosan megjelennek a nagyobb domborzati formák, vizek nevei, illetve a mikrotoponimák, ez utóbbiak révén a gyerekek névmodelljébe az áttetsző, leíró nevek is beépülnek.

A helynévmodellről a névismeret mellett még pontosabb képet kaphatunk a névalkotás révén. A névismeret ugyanis csak a toponomasztikon elemeiről tájékoztat, arról viszont nem, hogy milyen erősségű kapcsolatokkal épülnek be az ismert helynevek a mentális hálózatba. Erről a gyerekek által adott helynevek s e nevek nyelvi sajátosságai révén kaphatunk pontosabb képet. Amint utaltam rá, Lili a személynév + helyjelölő szó szerkezetet alkalmazva maga is hozott létre helymegjelöléseket, más kisgyerekek korai névalkotásairól azonban egyelőre nincsenek ismereteink. Az iskolás korú finn gyerekek névadásáról kaphatunk képet KAISA TIKKA dolgozatából. A kisiskolások a gyerekek számára kiépített terek bizonyos részeit, titkos búvóhelyeket neveztek el, s a névadásban és a névhasználatban már fontos szerepet kapott a csoporthoz tartozás kifejezése is (idézi AINIALA 2016: 115). Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a helynevek jelentésszerkezetének különböző összetevői egymással párhuzamosan, egymással összefonódva alakulnak.

2. Kognitív térkép és helynévhasználat

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a kognitív szemléletet alkalmazva, azaz azáltal, hogy a neveket a mentális rendszer részeként vizsgáljuk, a névhasználat olyan vonatkozásai is elemezhetők, amelyek korábban fel sem merültek a névkutatásban. Egy további ilyen új irány a helynévadás-helynévhasználat és a tér mentális modellje közötti kapcsolat tanulmányozása.

A téri tapasztalat különböző aspektusainak tanulmányozásával több tudományterület foglalkozik, s ezeken belül — az empirikus vizsgálatokon túl — számos elmélet fogalmazódott meg a téri megismerésre vonatkozóan. Dolgozatomban, minthogy a nagy léptékű földrajzi környezet reprezentációjának és a földrajzi objektumok nyelvi megjelöléseinek elemzése a cél, alapvetően a pszichológia és a földrajztudomány (PIAGET, SIEGEL–WHITE, LYNCH, DOWNS–STEA) kognitív szemléletű modelljeire támaszkodom.[1]

Noha a térszemlélet és a helynévadás viszonya jó ideje foglalkoztatja a neveket vizsgáló szakembereket, eddig jórészt a nevekből leszűrhető tapasztalatok, illetve egyéni intuíció alapján tudták megfogalmazni vélekedéseiket. A kognitív pszichológia és a kognitív neuropszichológia kognitívtérkép-modellje, az ezzel kapcsolatban feltárt kutatási eredmények ugyanakkor lehetőséget adnak arra, hogy a téri megismerés általános sajátosságait figyelembe véve közelítsünk a kérdéshez, és ezek alapján értelmezzük a nevek téri vonatkozásait egy olyan koherens modellben, amelyet a téri kognícióval kapcsolatos valamennyi tudományterületen belül eredményesen alkalmaznak.

A kognitív térkép, illetve a hozzá kötődő névanyag és a térről való beszéd összefüggéseinek feltárásához mindenekelőtt egy átfogó leírási modell szükséges. Az alapfogalmak tisztázása után ezért a második alfejezetben egy ilyen keretet vázolok fel. A névtani vizsgálatokhoz ugyanakkor elengedhetetlen az is, hogy átfogó képünk legyen a témában az eddigiekben feltárt ismeretekről. Ezért

---

[1] Mindenképpen utalni kell ugyanakkor a kognitív térszemantika modelljeire is (vö. pl. a LANGACKER-féle referenciapont elmélet, LEVINSON-féle referenciakeret elmélet, TALMY térszemantikája), melyek általában véve a téri vonatkozású kijelentéseknek, a téri viszonyok, a térben való mozgás nyelvi kifejezéseinek, valamint ezek fogalmi (esetleg perceptuális és neurális rendszerbeli) alapjainak komplex leírására törekednek. Felfogásukban a téri jelenetek feldolgozásakor és nyelvi megkonstruálásakor egy *tartomány*-on *(frame, region)* belül a *trajektor* (vagy *figura*) helyzete / mozgása egy *landmark*-hoz *(alap, ground)* képest értelmeződik valamilyen *referenciakeret*-et érvényesítve, további alapfogalmaik az *ösvény, irány* és *mozgás* (ZLATEV 2007a: 326–334). A helynevekben nem fejeződnek ki komplex téri vonatkozású jelenetek, csupán bizonyos elemei jelenhetnek meg a névben, de ez sem szükségszerű. A nevek ugyanakkor használhatók mint a téri jelenet elemeinek nyelvi kifejezései. Ennek ellenére a helynevek ilyen irányú interpretációjára még nem történt kísérlet.

annak demonstrálására, hogy miként is használható a leírási modell, e keretben elrendezve összegzem mindazokat a hazai és nemzetközi — földrajzi, társadalomföldrajzi, antropológiai, pszichológiai, neuropszichológiai, illetve kognitív nyelvészeti és szocioonomasztikai — kutatási eredményeket, amelyek a kérdéskörhöz kapcsolódnak. Ilyen módon képet kaphatunk arról is, hogy milyen egyéb konstellációkat vehet fel a kognitív térkép, illetőleg a toponomasztikon azon túl, amit a nyugati típusú társadalmakban tapasztalhatunk. Reményeim szerint a modell leírási rendszere jó alapul szolgál majd a névhasználat és a kognitív térkép viszonyára irányuló további vizsgálatokhoz. Ehhez olyan módon is igyekszem hozzájárulni, hogy az eredmények áttekintése során mindig kitérek arra is, milyen további új kérdések, kutatási témák merülnek fel e kérdéskör kapcsán.

Ezt követően a kitágított perspektíva nyújtotta új lehetőségek szemléltetésére magam járom körül a kognitív térkép és a helynevek kapcsolatának egyik legizgalmasabb kérdését. Az emberi kogníció kapcsán hosszú ideje foglalkoztatja a szakembereket a gondolkodás és a nyelv viszonya, konkrétabban, hogy vajon befolyásolja-e a nyelv a gondolkodást. Ebben a napjainkban is sok vitát kiváltó kérdésben a nyelv számos részrendszerét, köztük a téri nyelvet (a téri fogalmakat, a téri viszonyokat kifejező különböző nyelvi elemeket) tanulmányozták már, a helynevek azonban kívül rekedtek a kutatók érdeklődésén. Annak ellenére, hogy a helynévrendszerek, névmodellek kultúrafüggő vonásai ismertek, azt még nem vizsgálták, hogy ez vajon hatással van-e, s ha igen, milyen formában a beszélők téri megismerésére. Erre a kérdésre igyekszem választ találni a fejezetet záró harmadik egységben.

2.1. A kognitív térkép és a helynévi reprezentációk viszonya

1. A térben való tájékozódás alapvető fontosságú az állatvilágban, s hasonlóképpen az emberi faj szempontjából is. A téri orientáció alapja a térészlelés, a kognitív térképezés, aminek eredményeképpen kiépül azután a környezet kognitív vagy mentális térképe.[2]

A térészlelés és a kognitív térkép két nagyon szorosan összetartozó fogalom. Az előbbi azt a módot jelenti, ahogyan a szűkebb és tágabb környezetünket

[2] A kognitív pszichológián belül jobbára szinonimaként használják a két terminust (a továbbiakban én is ezt az eljárást követem). A földrajztudományban azonban a mentális térképet gyakran a belső téri modell aktuális (általában rajzos formában való) megvalósulásának tekintik (a terminológiához lásd KITCHIN 1994: 1–5). Ezen a különbségtételen alapul a kognitív térképezés implicit és a mentális térképezés explicit folyamatként való elkülönítése is (ezt az eljárást követik a névszociológiai kutatásokban is, ehhez lásd GYŐRFFY 2018: 53–59).

szemléljük, feldolgozzuk. A téri információk feldolgozását velünkszületett organizációs elvek (figura–háttér szétválasztása, szomszédosság, hasonlóság, zártság, jó folytatás elve) irányítják (KÁLLAI 1998: 52). A térszemléletet, a téri információk magasabb szintű feldolgozásának folyamatát ugyanakkor több tényező is befolyásolja: egyrészt a téri környezet, amiben az egyén szocializálódik, vagyis a tapasztalat, amit napi mozgása során szerez a világról, másrészt az, hogy az egyén milyen módon kerül kapcsolatba téri környezetével, s ez mennyire érdekli; továbbá a térrel kapcsolatos kanonizált kulturális, történelmi ismeretek, az enyém/mienk–másé viszonyok, valamint a média (akár a naponta megnézett időjárás-jelentés) is hatással van rá (vö. HARDI 2015: 9). Mindezeken túl számolnunk kell olyan általánosabb pszichikus eltérésekkel is, mint az agy információtároló képességének, a (rövid- és hosszútávú) memóriának a különbségei, az észlelést követő asszociációs folyamatoknak, valamint a tanulás folyamatának, a személyiségnek, attitűdöknek a sajátosan egyéni jellegzetességei (POREISZ 2013a). Ezért az észlelés általános jellemzői ellenére a tér észlelése egyénenként különbözik, szubjektív.

A térészlelés eredményeképpen kialakuló téri reprezentációk persze nem egymástól függetlenül állnak, hanem hálózattá szerveződnek össze (DÚLL 2007: 120–121, 133). A pszichológusok már a 20. század elején felfigyeltek arra, hogy a rágcsálók meglehetősen gyorsan képesek megoldani útvesztő feladatokat, valamint hogy milyen intelligensen reagálnak a környezet megváltozására (vö. LASHLEY–BALL 1929). EDWARD C. TOLMAN 1940-es években végzett patkánykísérletei után pedig általánosan elfogadottá vált az a feltételezés, hogy az elme reprezentációkat készít a téri környezetről. E többféle modalitásból származó reprezentációk szorosabb-lazább összeszerveződéséből épül ki a tájékozódást is segítő kognitív térkép (vö. TOLMAN 1948, vö. még KUIPERS 1982, TVERSKY 1993).

A kognitív térkép fogalma kezdetben annak magyarázatára szolgált, hogy az emberek és az állatok miként tájékozódnak a közvetlen környezetükben. Később azonban — a várostervező KEVIN LYNCH hatására — kiterjesztették a fogalom használatát a tágabb földrajzi környezetre. Eszerint az emberek elméjében kiépül egy kép a lakóhelyükről, városukról, ami a tényleges környezetben való eligazodás alapjául szolgál konkrét orientációs, illetve identitási és kulturális értelemben egyaránt (LIPPAI–DÚLL 2003). Ez irányítja az ember valamennyi térbeli viselkedését. „Legyen szó akár arról, hogy reggel hogyan találunk ki a hálószobánkból a fürdőszobába, vagy hogy hogyan jutunk el a sarki boltba. Akkor is kognitív térképünket használjuk, amikor egy-egy híradáskor földrajzi helyeket említenek.” E belső térkép „nagyon fontos a világunk történéseinek megismerésekor és megértésekor, hogy a különböző események helyszíneit megfelelően helyezzük el a térben, és mindez természetesen akkor is lehetséges, ha az adott helyen

még sose jártunk. Kognitív térképünk van a legkisebb szobától kezdve a közvetett környezet földrajzi elhelyezkedéséig" minden ismert helyről (vö. FAZEKASNÉ 2013).

A kognitív térkép jellemzően kartográfiai elemekre épül, különböző helyek reprezentációi, illetve ezek viszonyai alkotják. A helyek reprezentációi kategorizációs ismereteket is tartalmaznak, s kontextuális információk is kapcsolódnak hozzájuk többek között arról, hogy mi található ott (milyen étel, víz, eszközök stb.), s gyakran az egyén véleményével, sztereotípiákkal is kiegészülnek (DÚLL 2007: 135). A tér mentális modellje ugyanakkor nem csupán a közvetlen tapasztalás révén szerzett vizuális (és más érzékszervi) ismereteket foglalja magába és működteti, hanem távoli vidékekről, más földrészekről különböző forrásokból származó tudást is felölel.[3] Vagyis a kognitív térkép egészen különböző térdimenziókban, térnagyságokban, különböző térbeli szinteken, léptékekben segít eligazodni.

A belső térkép ugyanakkor nem a külső valóság objektív és koherens képe, hanem a környezet téri struktúráinak szubjektivizált és dinamikus tudati leképeződése. Ezt pedig a térészleléshez hasonlóan számos tényező befolyásolja, az egyéni perceptuális különbségek mellett a mentális térképezés módszerével végzett vizsgálatok szerint az egyének társadalmi helyzete (vö. ORLEANS 1973), felfedező vagy éppen otthonülő személyisége (GOULD 1975, WALMSLEY–JENKINS 1991), valamint az életkor és a foglakozás (vö. GARDA 2009: 45) is jelentős hatással van rá. A tér mentális reprezentációja az objektív mérésekhez képest sok esetben igen pontatlan, „torzítások" jellemzik: egyrészt aránytalanok téri emlékezetünkben a távolságviszonyok és a méretek. A távolság megítélésére például hatással lehet, hogy milyen gyorsan tudjuk azt megtenni, a gyorsan leküzdhető távolságot rendre a valósnál kisebbnek érzékeljük, és így képezzük le a mentális rendszerben. Ráadásul a téri információhálózat nem független a helyekhez kapcsolódó érzelmektől, értékítéletektől, s ezek — mint majd látni fogjuk — szintén hatással lehetnek a téri reprezentációk kiépülésére. Az irányok, a különböző helyek tájolása is gyakran eltér a valóságtól. Hajlamosak vagyunk például Pozsonyt északabbra pozícionálni Sárospataknál annak tudatában, hogy Pozsony a szlovák főváros, Szlovákia pedig Magyarország északi szomszédja (RÉVÉSZ 2002: 139). A pontatlanságok (szubjektív reprezentációk) mellett jellemző az is, hogy bizonyos helyek hiányoznak a kognitív térképről.[4] E belső mentális térkép

[3] A humán téri kogníció természetes feltételei a biológiai evolúció eredményei, s épp a mentális modellek megosztása, a szociális tanulás, illetve a tudás külső reprezentációja eredményezi a sajátos humán téri gondolkodást (SCHEMMEL 2016: 5–14).

[4] Különösen szembeötlőek ezek a „torzítások", ha a téri reprezentációk rajzolással való előhívásának módszerét, a már említett mentális térképezést alkalmazzuk. A mentális térkép valóságtól

az elme működésének köszönhetően mégis koherens téri modellként működik (vö. PLÉH 2003).

Az, hogy a kialakult kép mennyire közelít a valósághoz, függ a személyes tapasztalatok mértékétől. A valósághoz legközelebbi képet akkor őrizzük magunkban a különböző helyekről, ha már jártunk ott, ha jól ismerjük azt, de még így is számolnunk kell a térészlelésnek — a konstruálás sajátosságaiból adódó — szubjektív jellegével. A reprezentált terület növekedésével egyenesen arányosan nő a másodlagos információk és a közvetett tanulás szerepe, egyre inkább támaszkodunk a képekre, térképekre, szövegekre, médiainformációkra. E másodlagos információk miatt a kognitív térkép nem korlátozódik csupán az útmegtalálás és tájékozódás működtetésére, hanem általánosabb kognitív és szimbolikus ismerettárként értelmezhető (DÚLL 2007: 140).[5]

A fejünkben lévő térkép jelentősen különbözik a nyomtatott térképektől is: a kézzel fogható térképek sokkal részletszegényebbek, mint a fejünkben meglévő képek. A mentális térkép ráadásul nem csupán vizuális képekből áll össze, és más oldalról gyakorta nem olyan koherens, mint a tényleges térképek. Ehelyett multimodális, azaz több modalitásból származó információk egyaránt részét képezhetik a helyek reprezentációjának, valamint események, élmények, kulturális ismeretek, érzelmek is kapcsolód(hat)nak hozzájuk. Egyes helyek reprezentációja részletgazdagabb, míg másoké kevésbé, és nem alkotnak egy — a nyomtatott térképekhez hasonló — összefüggő struktúrát, inkább kollázsszerűen lehet jellemezni ezt az ismeretanyagot (vö. TVERSKY 1993), ami az egyén élete folyamán folyamatosan változó, dinamikus képzetstruktúra. Az ilyen módon kiépülő és működő kognitív térkép visszahat a térszemléletre, arra, hogyan szemléljük megszokott környezetünket, illetve egy új helyet látva hogyan értelmezzük azt.

A térszemlélet és a kognitív térkép vizsgálatával több tudomány, illetve tudományterület is foglalkozik. A pszichológusok és neurológusok elsősorban a szűkebb környezetben való tájékozódás mentális és neurális mechanizmusaira kíváncsiak. A makrotérre (tágabb földrajzi környezetre, városokra, országokra) irányulnak a geográfusok és kartográfusok vizsgálatai. Az antropológusok a térszemlélet, térhasználat kulturális vonatkozásait kutatják. A tér, a térről való beszéd emellett fontos kutatási terület a nyelvészet és a pszicholingvisztika számára is. E tudományterületek képviselői gyakran együttműködve igyekeznek a téri

---

eltérő szerveződése még akkor is szembeötlő, ha szem előtt tartjuk, hogy az így kapott rajzok, térképek részben a rajzoló térképrajzolási képességét tükrözik.

[5] A kognitív térkép fogalmának további tágításával is találkozunk, eszerint nemcsak a téri környezet egyes elemeihez kapcsolódó tudást tartalmazza, hanem a társadalmi tér szabályait is: például hogy az egyén hol mit tehet, a nemekre vagy egyes helyekre milyen viselkedési elvárások vonatkoznak stb. (vö. BRÓZIK–KESZEI–DÚLL 2019: 22–23).

megismerés folyamatairól minél átfogóbb képet kapni. Így formálódott többek között az interdiszciplináris térinformatika (GIScience), illetve az etnofiziográfia[6] nevű tudományterület (vö. MARK és mtsai 1999). Az idézett tudományterületek képviselői tapasztalataikra támaszkodva gyakran hangsúlyozzák a helynevek szerepét is a téri kognícióban, módszeres vizsgálatok azonban nem folytak ezzel kapcsolatban.

2. A tér, a térszemlélet és a kognitív térkép több vonatkozásban is szoros kapcsolatban van a nyelvvel: egyrészt a téri viszonyok nyelvi kifejezése (pl. helyhatározó ragok vagy prepozíciók), másrészt maguknak a téri kategóriáknak a megjelölése (földrajzi köznevek), harmadrészt a tájékozódásban használt referenciakeret nyelvi vonatkozásai (elsődlegesen helyviszonyt jelölő szavak, pl. *jobbra – balra, elöl – hátul, fent–lent, észak–dél*), végül pedig az egyes konkrét helyeket, téri objektumokat azonosítva megjelölő helynevek révén.[7] A hagyományosan a téri nyelv körébe sorolt, helyet, irányt jelölő közszavak, grammatikai elemek és téri vonatkozásaik vizsgálata hosszú időre tekint vissza a kognitív tudományokban. Meglátásom szerint azonban a helynevek vizsgálatba való bevonása is hozzájárulhat a mentális térképről, illetve a névhasználati szokásokról való ismeretek bővítéséhez.

Ehhez abból érdemes kiindulnunk, hogy a hálózatelvű konnekcionista közelítésmód szerint egészleges mintázatok formájában tároljuk el a tapasztalt és feldolgozott információkat. A mentális rendszerben a nyelvi hálózat részét képező helynévi reprezentációk és a téri leképeződések is kapcsolatban állnak egymással. A téri információkat leképező hálózatok tehát a tér bizonyos objektumaira, például a tájékozódási pontokra vonatkozó információk révén érintkeznek a helyneveket reprezentáló hálózatokkal, de tekinthetjük ezt úgy is, hogy ezek is a téri reprezentációk részét képezik. S más oldalról a helynevek reprezentációi szintén az egyén komplex tudásrendszerébe ágyazódnak, s a vonatkozási tárgy(ak)ról feldolgozott és tárolt információállomány, valamint a szóra vonatkozó (hangalaki, morfológiai, szintaktikai) sajátosságok hálózataként képzelhetők el, melyen belül nem különíthetők el élesen a nyelvi, szemantikai információelemek és a nem nyelvi ismeretelemek. A kognitív rendszerben tehát a téri reprezentációk és a téri jellegű nyelvhasználat között szerves kapcsolat van.

---

[6] A tudományterület a helyet jelölő szavakra, a földrajzi köznevekre, ezek nevekben való megjelenésére, illetve e nyelvi elemeknek a földrajzi objektumok, helyek kategorizálásában játszott szerepére fókuszál, valamint az embereknek a tájhoz fűződő érzelmi és spirituális kapcsolatára (MARK–TURK–STEA 2011).

[7] Más nyelvi elemeknek, például az igéknek is lehetnek persze téri vonatkozásai, vö. pl. *jön – megy,* angol *enter* 'belép' (a téri nyelv körülhatárolásának kérdéséről, nehézségeiről lásd ZLATEV 2007a: 320–321).

E kapcsolat kiépülését és fennmaradását az is segíti, hogy a téri reprezentációk létrejöttében a fizikai észlelésen túl nyelvi ingerek is szerepet játszanak: az ember úgy nő fel, hogy a térről való beszédet is hall (bizonyos téri információk esetenként kizárólag nyelvi közvetítéssel válnak számunkra ismertté), s az így feldolgozott ismeretek is beépülnek az egyén mentális térképébe. Ennek kapcsán szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az egyén a világot közösségben tanulja, ismeri meg, s a közösség viselkedésmódja, kommunikációja is hatással van kiépülő kognitív rendszerére. A beszédnek tehát azon túl, hogy téri ismereteket közvetít, fontos szerepe van abban is, hogy a téri információk megfogalmazása (bizonyos téri vonatkozású nyelvi formák, pl. raghasználat) révén a kategorizációs folyamatok miatt különbségeket mutató egyéni kognitív térképeket közelíti egymáshoz.

Ebben a folyamatban a helynevek is fontos szerepet játszanak: nagyban segítik a teret alkotó helyek felidézését, a róluk való kommunikációt. Más oldalról a helynevek tudásszervező szerepével is számolhatunk: e névformák alkalmasak arra, hogy a saját tapasztalatból, másokkal való beszélgetésekből, iskolai tanulmányokból, olvasmány- és filmélményekből, a médiából stb. származó különböző tartalmú ismeretekhez a tér egy-egy eleme könnyebben hozzárendelődjön. A hellyel kapcsolatos ismeretek egy része pedig magában a névformában is megjelenik, s így korábbi idők viszonyaira következtethetünk általuk. A téri és nyelvi reprezentációk közötti kapcsolat abban is megragadható továbbá, hogy a kognitív térkép mindenkori szerveződése meghatározza a térről való nyelvhasználatot, a területről való beszédet, s ennek részeként a helynévalkotást és a helynévhasználatot. Ez pedig azért nagyon lényeges, mert ebből adódóan a nyelvi adatokat vizsgálva is következtetni tudunk a térbeli orientációt irányító kognitív struktúrákra, a kognitív térkép felépítésére (vö. RESZEGI 2012b).

Ez az összefüggés, noha mindössze egy évtizede fogalmazódott meg ebben a formában, mégis egyre hangsúlyosabban van jelen a névkutatásban, s több olyan szocioonomasztikai vizsgálatot motivált, amelyek a kognitív térkép és a hozzá kapcsolódó névanyag, névismeret leírására törekedtek (lásd GYŐRFFY ERZSÉBET, SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, E. NAGY KATALIN kutatásai, vö. pl. GYŐRFFY 2018, VARGA 2020, MÉSZÁROSNÉ 2020).

2.2. A kognitív térkép és a névhasználat kapcsolatát leíró modell

Az egyéni kognitív térképek és a hozzá kötődő névanyag leírására a magyar névkutatáson belül jobbára a várostervező KEVIN LYNCH modelljét alkalmazzák a kutatók. Eszerint a kognitív térkép utak, csomópontok, tájékozódási pontok, terek, határvonalak mentén szerveződik.[8] LYNCH azonban kizárólag városi környezetben vizsgálódott, s noha modellje az újabb szocioonomasztikai vizsgálatok szerint kisebb méretű településekre is jól alkalmazható (vö. GYŐRFFY 2015a, 2015b, 2018, SZILÁGYI-VARGA 2017a, 2017b), s a névanyag, illetve a névismeret kutatása során is jó alapul szolgál, a földrajzi térben való kiterjesztett, a természetes földrajzi objektumokat is figyelembe vevő vizsgálatokban viszont kevésbé jól használható. Ehhez talán jobban illeszthető SIEGEL és WHITE pszichológiai modellje, amely a kognitív térképnek lényegében három összetevőjével, három szintjével számol: a legelemibb szintű tájékozódási pontokkal (landmarks), az ezek mentén kiépülő útvonalakkal (roads), valamint a nagyobb léptékű áttekintéssel (survey) a térről (1975).[9] A névkutatás szempontjából azonban ez a modell túl általános.

A további névtani vizsgálatokhoz mindenképpen hasznosnak tűnik tehát — a fenti modellekből kiindulva — egy olyan leírási keret kialakítása, amely tekintettel van a makrokörnyezet és a névhasználat lehetőség szerint valamennyi aspektusára. A továbbiakban erre teszek kísérletet. A tipológia szemléltetéséhez, illetve hogy lássuk, a témakör interdiszciplinaritása folytán jelenleg milyen szerteágazó ismereteink vannak ebben a témában, a kognitív térkép és a helynévhasználat különböző aspektusait érintő antropológiai, földrajzi és nyelvészeti, névtani szakmunkák eredményeit tekintem át ebben a keretben.[10]

---

[8] A városban az utak mentén történik a közlekedés, tulajdonképpen ezek szervezik egységbe a városképet. A határok (pl. folyók, falak) választják el egymástól a különböző szektorokat, városrészeket. A terek, szektorok pedig körzetek, kerületek, városrészek, felismerhető jellegű közepes, illetve nagyméretű városterületek („a városkép alapanyaga"). A csomópontok olyan elágazódások, amelyek a város stratégiai központjai, az iránypontok pedig különféle tereptárgyak, épületek, grafikai jelzések lehetnek, melyek megkönnyítik a városon belüli eligazodást, sokuk — éppen a szerepéből adódóan — a város szimbólumává is válik (LYNCH 1960).

[9] Ezeket SIEGELék az egyéni fejlődés különböző fázisainak is tekintették, az újabb pszichológiai vizsgálatok szerint ugyanakkor párhuzamosan is kiépülhetnek (vö. pl. HIRTLE–HUDSON 1991). A tájékozódási pontok nélküli *path integration* stratégiának nevezett működést neurológiai vizsgálatok is támogatják (vö. EPSTEIN és mtsai 2017: 1507). S amikor az útvonal-integrációs stratégia a fellépő tévedések miatt már nem működtethető, a tájékozódási pontokra támaszkodva lehet újrakalkulálni a helyzetünket *(landmark-based piloting).* A stratégiák preferálásában egyéni különbségek is vannak.

[10] A vonatkozó neurológiai kutatásokra csupán lábjegyzetben utalok, ezek részletesebb ismertetése az egyébként is számos tudományterület eredményeit összefoglaló főszövegben szétfeszítené a dolgozat kereteit.

2.2.1. A kognitív térkép elemei

A tér különböző helyekből és ezek viszonyából épül fel, s ezek reprezentálódnak a kognitív térképen.

Ahhoz, hogy a tágabb földrajzi környezet elemeit és a hozzá kapcsolódó névadási-névhasználati szokásokat le tudjuk írni — LYNCH modelljéhez képest — mindenképpen általánosabb helykategóriákkal érdemes dolgoznunk. A helyeknek ugyanis méretük, fizikai és funkcionális sajátosságaik alapján különböző típusait, fajtáit különíthetjük el, s többféleképpen kategorizálhatjuk őket.

Méretük, térbeli kiterjedésük alapján beszélhetünk egyrészt pontszerű vagy nagyobb léptékben foltszerű (két- vagy háromdimenziós) helyekről. Ide tartoznak a városi környezetben a LYNCH által említett tájékozódási és csomópontok, továbbá a (mentális) terek; illetve általában véve a — különböző léptékben — egészként, egységként felfogott helyek, a települések, természeti objektumok nagy része: a kiemelkedések, erdőségek, tavak, szántóföldek, rétek stb., valamint ezek egységként felfogott részei. Beszélhetünk továbbá vonalszerű helyekről, ilyenek az utcák, utak, folyóvizek. Mindezek nyilvánvalóan nem kizárólagos kategóriák, valójában az elkülönítésük sem könnyű, hiszen sok esetben az alkalmazott léptéktől függ, hogy adott helyet minek tekintünk.

Egy másik kategorizálási szempont lehet a kognitív térkép elsődleges funkciója. A térbeli tájékozódás szempontjából beszélhetünk az orientációt segítő tájékozódási pontokról vagy landmarkokról, szemben a téri környezet más, az orientáció szempontjából kevésbé jelentős (inkább háttérként szolgáló) elemeivel. Ezek ugyanakkor megint csak nem állandó és nem mindenki számára azonosan kiépülő kategóriák, s a tér szemléletének léptéke is más-más megítélését eredményi adott helyeknek.

A helyek a funkcionalitás egy másik aspektusát tekintve is jellemezhetők, s így elkülöníthető az ember alkotta (vagy mesterséges) helyek és a természeti helyek két nagy csoportja (ezek aránya, szerepe az egyének kognitív térképén nyilván jelentős társadalmi-kulturális különbségeket mutathat). A helyek hasznosítása, az emberek életében betöltött szerepe alapján ezeken belül további kategóriákat lehet elkülöníteni. A kategóriahatárok ugyanakkor itt sem feltétlenül egyértelműek. Ezek a sajátosságok s továbbiak is, vagyis a helyekről való tudás, komplex módon reprezentálódhatnak a kognitív térképen.[11]

---

[11] A komplex helyreprezentációkat támogathatják azok a neurológiai vizsgálatok, amelyek szerint a kognitív térkép működése szempontjából központi jelentőségű hippokampuszban a patkányok agyában illatokat, időpontokat és hangfrekvenciát reprezentáló idegsejtek is találhatók (WOOD–DUDCHENKO–EICHENBAUM 1999, MACDONALD és mtsai 2011, ARONOV–NEVERS–TANK 2017). A tájékozódásért felelős agyterületek az emberi agyban is számos érzékszerv felől kapnak bemenetet: a látás agykérgi központja (nyakszirti lebeny) mellett az elsődleges szomatoszenzoros kéreg és

A helyek nyelvi, tulajdonnévi megjelölései kapcsán több kérdés is felmerül: a) milyen helyek, helyfajták kapnak tipikusan nevet; b) milyen névadási szokások, névadási módok kapcsolódnak a különböző helyekhez; c) milyen nyelvi elemeket használnak fel a helynevekben; d) mely helyek, helyfajták neve ismert szélesebb körben (névismeret és helyfajta összefüggései); e) mikor, milyen körülmények között használnak a beszélők neveket, s mikor utalnak a helyre inkább köznévi formákkal.

A kognitív térkép a különböző típusú helyek mellett azok egymáshoz való viszonyáról, illetve a térben létező ember hozzájuk való viszonyáról is tartalmaz információkat. A téri reprezentációk hálózatának jellemzésekor ezért a helyek — és megjelölésük — szempontjából tekintettel kell lennünk a helyek egymáshoz viszonyított helyzetére, azaz az irányokra, valamint a távolságokra; s emellett a helyek rész–egész viszonya, térbeli érintkezése stb. szintén reprezentálódik az egyének kognitív térképén.[12] Nyelvi oldalról pedig vizsgálni kell, hogy ez a viszonyrendszer miként jelenik meg a térről való beszédben és a helynevekben, s azt is, hogy az ennek kapcsán egyes területeken megfigyelhető névadási-névhasználati szokások mennyire tekinthetők univerzálisnak, vagy mennyire csak az adott közösségre jellemzők.

2.2.2. A helyek és megnevezéseik a kognitív térképen

1. A kognitív térkép szervezésében a pszichológiai vizsgálatok szerint kitüntetett szerepe van a tájékozódási pontoknak, lényegében ezek köré épül ki a térkép, a téri reprezentációk komplexe. Olyan stratégiai fókuszpontokról van szó, melyekhez képest értelmeződik a mozgásunk a térben.[13] A tájékozódási pontok jórészt a környezettől elütő, feltűnő jellegüknél fogva irányítják az orientációt, az észlelési mintázatok olyan egyedi elrendeződéseként értelmezhetők, amelyek azonosítanak egy földrajzi elhelyezkedést (SIEGEL–WHITE 1975: 23), emellett számolnunk kell a referenciapontok szociokulturális meghatározottságával is

---

számos multiszenzoros terület (fali lebeny) felől érkező információk együttesen alakítják a téri reprezentációkat (RAVASSARD és mtsai 2013).

[12] Környezetünk térképének neurális hátterét JOHN O'KEEFE, MAY-BRITT MOSER és EDVARD I. MOSER kísérletei világították meg. A patkányok idegrendszerében a hippokampusz területén egyes neuronok mindig akkor aktiválódnak, amikor az állat a tér egy adott pontján tartózkodik. Ezek a helysejtek (place cells) építik fel a környezet térképét. Amikor az állat a tér egyik pontjáról átmegy a másikra, működésbe lépnek az úgynevezett rácssejtek (grid cells) is. Ezek egy olyan koordinátarendszert alkotnak, mely összeköti térben a helysejtek által meghatározott pontokat (vö. O'KEEFE 1976, HAFTING és mtsai 2008). A képalkotó eljárások azt mutatják, hogy az emberi agyban is működik egy interaktív és dinamikus térkép, ami leképezi a környezetet, és a sejtaktiváció jelzi, hogy éppen hol tartózkodnak és merre haladnak mentális térképükön.

[13] A tájékozódási pontok az idegrendszerben három terület együttműködése révén reprezentálódnak, illetve működtethetők: a parahippokampusz (PPA), a retroszpleniális komplex (RSC), valamint a nyakszirti lebeny (OPA) területén (EPSTEIN és mtsai 2017: 1508).

(MARK és mtsai 2011). Jellegüket tekintve egészen különböző helyek, természetes és mesterséges objektumok tölthetik be ezt a szerepet: a hegyektől a folyókig, de lehet az egy ház, egy fa vagy épp városok, települések. Városi környezetben e funkciót betölthetik távoli, de jól látható természetes vagy mesterséges objektumok, jellegzetes épületek, feliratok stb., illetve az egyének életében fontos szerepet játszó helyek (pl. egyetemisták esetében egyetemi épületek). A térben való mozgás (gyalog vagy járművel) is befolyásolja azt, hogy mely, illetve milyen típusú objektumok működnek tájékozódási pontként. A természeti népek kognitív térképén — a téri tapasztalatokból adódóan — a természetes képződmények, míg a modern társadalmakban inkább a mesterséges objektumok mint orientációs pontok túlsúlya jellemző. A referenciapontként szolgáló helyek tehát a közvetlenül megtapasztalható tér szintjén jelennek meg, s nem lehet olyan általános közös külső sajátosságukat megállapítani, ami alapján ezt a szerepüket betöltik.[14]

A tájékozódási pontoknak az emberi közösségek szempontjából két nagyobb csoportja van. Egy részük az ott élők többsége számára ismert, hiszen ezek a közös térhasználat helyszíneihez kötődnek, így számukra a helyek hierarchiájában magasan állnak. Emellett persze egyéni tájékozódási pontok is szerepelnek az egyének mentális térképén: a saját lakóhely, rokonok lakhelye stb. az adott egyén életében, téri tapasztalatszerzése során szintén referenciapontként szolgálnak. A gyerekek kognitív térképe éppen ezek köré kezd el kiépülni (vö. RESZEGI 2015b: 90–94, SZILÁGYI-VARGA 2017a: 179–180), s ez a szerepük a későbbiek során is megmarad.

A kognitív térkép szervezésében kiemelten fontos landmarkokra, orientációs pontokra történő utalás a térről való beszédben is központi jelentőségű (vö. THIERING 2012: 35–36).[15] A környező területre vonatkozó beszédben is gyakori az e pontokhoz viszonyítás, az emberek téri beszámolói, hely- és útvonalleírásai általában a tájékozódási pontokra utalással kezdődnek. HEINRICH ANDREA a Szatmár megyei, román, magyar, sváb és cigány etnikumú Szaniszló magyar helyneveit, illetve a térről való beszéd sajátosságait vizsgálva igyekezett képet alkotni a magyar nyelvű szaniszlóiak kognitív térképéről, s azt találta, hogy az általa vizsgált személyek útvonal leírásakor még a saját névvel jelölt helyek esetében is utalnak a közeli tájékozódási pontra (2000: 20). Kitüntetett helyze-

[14] További érdekes szempontot vet fel a turizmusföldrajz: egy adott hely mentális reprezentációja másként szerveződik a helyiek és a turisták kognitív térképén, másfajta referenciapontokat, határvonalakat stb. különböztetnek meg (ehhez lásd pl. AUBERT 2014).

[15] A kognitív pszichológia és a kognitív nyelvészet szerint a figura–alap (előtér–háttér) szerveződés alapvető a téri kapcsolatoknak mind a fogalmi, mind a nyelvi konstruálásában (LANGACKER 2008: 57–60, PINNA 2010, LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 878–879). LANGACKER kognitív nyelvtanában a *landmark* terminus a figura–háttér elrendezés hátterét jelöli a fogalmilag/nyelvileg megkonstruált jelenetben.

tükből adódóan a tájékozódási pontok még olyan esetekben is megőrződhetnek a kognitív térképen, s szerepelhetnek útvonalleírásokban is, amikor a hely a valóságban már el is tűnt (i. m. 22).[16] Ebből a szempontból persze lényeges az is, hogy kik a beszélgetés résztvevői, e névformák ugyanis csak akkor használhatók sikeresen, ha a hallgatónak is van róluk ismerete.

Az ide vonható, a tényleges nyelvhasználatra irányuló kisszámú vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy az, hogy egy hely tájékozódási pontként szolgál, nem feltétlenül eredményez tulajdonnévi megjelölést (vö. pl. HEINRICH 2000: 19–21). A szűkebb téri környezet kapcsán gyakran csak köznévvel utalnak rájuk a beszélők. Ez részben nyilván magyarázható azzal, hogy olyan objektumokról van szó, amelyek a beszélők névmodellje alapján nem feltétlenül kell, hogy nevet kapjanak. A tájékozódási pontok megnevezési és névadási gyakorlata azonban további névtani szempontú vizsgálatokat igényel. S érdemes lenne feltárni azt is, hogy amennyiben van neve az orientációs pontnak, az milyen gyakran szolgál alapul a közeli helyek nevének létrehozásához, azaz milyen gyakran jelenik meg más helynevekben is, illetve hogy ilyen szempontból találunk-e kulturális különbségeket.

Nagyobb léptékben beszélve a térről, a környezetről, a városias társadalmakban általában a települések, a nagyobb városok szolgálnak viszonyítási pontként, illetve olyan természetes vagy mesterséges földrajzi objektumok, amelyek neve széles körben ismert. Bár ilyen jellegű szocioonomasztikai vizsgálatok nem folytak (azok ugyanis általában egy-egy településre vonatkozóan elemzik a névismereti, névhasználati szokásokat), intuícióink lehetnek arra vonatkozóan, hogy a nagyobb viszonyítási pontokra általában tulajdonnévvel utalnak a beszélők. Már maguk a helyfajták is olyanok, amik általában kapnak nevet. A beszélők pedig feltételezik azt, hogy éppen méretüknél vagy általánosan ismert voltuknál fogva a kommunikációs partnerek is ismerik a helyet és nevét, s ezért kommunikációs szempontból hatékony a használatuk.[17]

A természeti társadalmakat vizsgáló antropológusoknak szintén az a benyomásuk, hogy a helyként felfogott tájékozódási pontok gyakran kapnak nevet a különböző kultúrákban (vö. ehhez FOWLER–TURNER 1999: 424). Azt azonban

---

[16] A Békés megyei Doboz község helynévanyagát közzétevő írásból is kitűnik, hogy a belterületen olyan épületek szolgáltak és szolgálnak jórészt tájékozódási pontként, amelyekben trafik, bolt üzemelt, míg külterületen a tanyák épületei és fák (RÉTHY 1989). Gyakran olyan esetben is megmaradt a tájékozódásban betöltött szervező szerepük, különösen az idősebbek körében, amikor az adott épület a település lakóinak életében betöltött közösségszervező funkcióját elveszítette, vagy akár maga az épület is eltűnt, a megnevezésük az idősek körében nem változik, s azt továbbra is referenciapontként használják.

[17] A beszélők egészen változatos módokon utalhatnak a helyekre (személyhez viszonyítva, eseményhez viszonyítva stb.), s ezek között egy lehetőség a helynevek használata. Nem ismert viszont az, hogy a szituáció különböző tényezői mellett a helyfajta hogyan befolyásolja a választást.

nem vizsgálták, hogy ez minden helyfajtára egységesen jellemző-e, vagy esetleg akadnak kivételek is. Nyilvánvaló viszont, hogy a nomád és félnomád életmódot folytató csoportok számára alapvető a földrajzi, biofizikai környezet beható ismerete. Ez a tudás a saját tapasztalat, megfigyelés mellett a kulturális ismeretátadás eszközeivel (gyakran ismételt mitikus történetek, úti beszámolók) hagyományozódott és bizonyos közösségekben hagyományozódik még napjainkban is generációról generációra, s ilyen módon gyerekkortól kezdődően fokozatosan szélesedik a téri ismeretek köre (vö. BARNHARDT 2005, KARI 2003). A téri tudás szempontjából pedig a megnevezéseik fontos szerepet játszanak a közösség tagjainak életében (vö. pl. JETT 2011, COGOS–ROUÉ–ROTURIER 2017, RESZEGI 2018d).

2. A kognitív térképen a földrajzi környezet percepciósan feldolgozott további elemei is reprezentálódnak, a referenciapontok épp ezekhez — a háttérként felfogott helyekhez — képest értelmezhetők. Természetesen attól függően, hogy mennyire jól ismerjük az adott környezetet, e helyek mentális reprezentációjának kidolgozottsága igen különböző.

A modern városias életformájú társadalmakban az emberek jórészt a városhatáron belül élik életüket, nem meglepő tehát, hogy a társadalomföldrajzi és a szocioonomasztikai vizsgálatok egyaránt azt tárták fel, hogy a belterület helyei és elnevezései jórészt viszonylag kidolgozottak a lakók kognitív térképén, szemben a külterület, illetve a tágabb földrajzi környezet képével. A városon, illetve településen belül egy sajátos térszerveződés is megjelenik: a szociálisan, kisebb-nagyobb közösségekhez kapcsolódóan szerveződő térrészeket LYNCH nyomán mentális tereknek nevezzük. A kognitív térkép sajátos szubjektív volta legszembetűnőbben talán esetükben nyilvánul meg: a mentális terek egy részét, s ehhez kötődően a tereket jelölő neveket ugyanis gyakran eltérő módon értelmezik a lakók (vö. LETENYEI 1993). A helyreprezentációkhoz értékítéletek is tartoznak, s ezzel összefüggésben az is megfigyelhető, hogy a fontosnak tartott, illetve pozitívan értékelt részeket jellemzően nagyobbnak is tartják, míg a kevésbé fontos, semleges vagy negatív asszociációkat keltő helyek elmosódnak (vö. POREISZ 2013b: 373–374, CSÉFALVAY 1990: 82–83, SZILÁGYI-VARGA 2017a). Az értékítéletek származhatnak személyes tapasztalatból, de gyakran sztereotípiák húzódnak a háttérben (vö. MICHALKÓ 2008: 100).

Jól szemléltetik ezt a jelenséget SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA egy romániai apró-faluban, Kisbábonyban végzett vizsgálatai. A kutató arra volt kíváncsi, hogy miként reprezentálódik az ott lakók számára a falujuk (a belterület), és hogy ez a névhasználatban hogyan tükröződik. A települést két — etnikai, felekezeti, területi alapon, valamint kapcsolatrendszerét, nyelvhasználati szokásait, végzettségét és foglalkozását tekintve is elkülönülő — koherens, homogén közösség lakja. Kisbábony hivatalosan egyetlen utca, de több térre és altérre osztják a lakók. A

településrészek felfogásában pedig a két közösség között különbség, míg közösségen belül hasonlóság mutatkozik. SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA vizsgálataiból az is kitűnik, hogy a mentális reprezentációjuk alapján elkülönülő térrészeknek nem feltétlenül van neve (2017a, 2017b).[18]

A kisbábonyi magyar és a cigány közösség eltérően értelmezi magát a falut is, az egyes csoportokon belül viszont nagyfokú hasonlóság figyelhető meg. A magyarok a magyarok lakta településrészt tekintik a falunak, a cigányok lakta rész gyakran meg sem jelenik az általuk rajzolt térképeken, vagy ezek a részek elmosódnak, kicsik. A cigány közösség mentális térképén szintén a saját lakóhely szerepel felnagyítva, ez szervezi a település reprezentációját (2017a). A jelenséget — amely a helyekhez kapcsolódóan reprezentált értékítéletekre vezethető vissza — CSÉFALVAY ZOLTÁN geoegoizmusként (1990: 14), SZILÁGYI N. SÁNDOR etnocentrikusságként írja le (1996: 27).

A beszélők térszemléletében megmutatkozó, az értékítéletből adódó különbségeket a névhasználat is tükrözheti. A magyar nyelvben a településnevek előtt nem használunk névelőt, míg több más helyfajta neve előtt igen. HEINRICH ANDREA már idézett vizsgálata szerint az idősebb szaniszlóiak a *Karoly* és *Liget* neveket, noha települések nevei, a külterületek neveihez hasonlóan névelővel használják. Két betelepített lakosságú helységről van szó ugyanis, s ezeket nem tekintik igazi, prototipikus településnek. A fiatalabb generáció azonban már nem tesz különbséget, amint a nyelvhasználatuk is mutatja, névelő nélkül használják a két nevet, hasonlóan a többi szomszédos település nevéhez (2000: 9).

A (mentális térként felfogott) helyekhez kapcsolódó értékítéletek, sztereotípiák hatása nagyobb léptékben is megfigyelhető. Ez jelenik meg az USA-ról egy texasi szemszögéből készült rajzolt térképen, melyen az államok nevének kifigurázása (pl. Wyoming mint *Why Home In,* vagy az összes északkeleti állam megbélyegzése, mint „átkozott jenki föld") jól szemlélteti az egyes régiókkal szembeni előítéletet (DOWNS-STEA 2006: 600).

A mentális terek sajátos értelmezése, az értékítéletek téri reprezentációt befolyásoló szerepe, mint látható, különböző léptékű ráközelítésekben egyaránt jellemzi a kognitív térkép kiépülését, s noha az idézett példák szinte kivétel nélkül a modern társadalmak térszemléletéhez kapcsolódnak, valójában a kognitív rendszer általános működési elvének tekinthető, azaz hasonlóan jelen kell lennie a természeti népek kognitív térképének működésében is.

---

[18] Szociálisan szerveződő helyekkel a természeti népeknél is számolhatunk, a pápua-új-guineai félnomád eipók településén belül is elkülönül a központ, a szent/felszentelt „férfiak háza", minden, a közösség szempontjából fontos helyet e köré alakítottak ki, míg a „nők háza" a periférián helyezkedik el (THIERING–SCHIEFENHÖVEL 2016: 67). Arról azonban, hogy ez a névadást és névhasználatot miként befolyásolja, nincsenek ismereteink.

Szintén általános jelenség lehet, bár ez még megerősítésre szorul, hogy egy helyet több névvel is jelölhetnek. A magyar, illetve európai gyakorlatban ez jól ismert (sőt azt is igyekeznek feltárni, hogy mely helyeknek van jellemzően több neve, s mi befolyásolja ezt), ám más társadalmakban már kevésbé. Ez összefügg azzal, hogy a körükben kutatást végző szakemberek nem névkutatók, s a neveknek csak a saját kutatási területük szempontjából lényeges aspektusait írják le. Az ausztráliai bininj gunwok dialektus névhasználói gyakorlatában ugyanakkor annyira jellemző jegy az egy adott szálláshely két névvel való megjelölése, hogy ez megragadta a kutatók figyelmét. A helyeknek van egy úgymond hivatalos, valamint egy helyi, közösségen belüli megnevezése, s ráadásul ezek használati értékére vonatkozó kifejezésük is van ('big' és 'small' names) (GARDE 2014). Szintén találunk példát alternatív névpárokra az észak-amerikai navahó indiánok körében: ezek lehetnek világi és szakrális megjelölések, de több szekuláris névváltozattal is jelölhetik ugyanazt a helyet (JETT 1997: 490).

3. A külterületet, illetve általában véve a természeti környezetet összefüggőnek tartott, egy helyként felfogott térrészek alkotják, melyek szintén fontos elemei a kognitív térképnek (annál is inkább, mivel ilyen természeti helyek a belterületen belül is találhatók). Ennek kapcsán ugyanakkor szem előtt kell tartanunk, hogy míg a mai modern társadalmakban a belterület és névanyagának reprezentációja viszonylag kidolgozott, addig a külterületről és neveiről csak a helyiek kis részének — jórészt a határban dolgozóknak — van ismerete (vö. GYŐRFFY 2015a: 110). Ezzel is összefüggésben nem ritka az a névhasználati jelenség, hogy a beszélők kiterjesztik az általuk ismert helyneveket: azaz ha ismernek, és nagyjából lokalizálni tudnak egy adott helynevet a határban, a környező helyek neveit viszont nem, akkor gyakran az ismert névformával utalnak a szomszédos területekre is. (Ez magyarázható olyan módon, hogy ők eleve nagyobb terület megjelöléseként tanulták meg az adott nevet, másrészt viszont a jelenség a névnek a használatban megmutatkozó metonimikus kiterjesztéseként is értelmezhető.) A természeti népek életmódja ugyanakkor szervesen kötődik a biológiai-földrajzi környezethez. Esetükben, még ha vannak is állandó vagy ideiglenes településeik, szálláshelyeik, ez jellemzően a földrajzi környezet részeként értelmeződik, nem választódik el tőle.[19]

A térszemlélet működése szempontjából lényeges maguknak az egységként felfogott helyeknek a kategorizálása is, azaz a helyfajta megállapítása. A helyfajták fogalmi kategóriái — a különböző forrásokból származó téri, földrajzi

[19] A kognitív térképen reprezentált helyekről nem csupán szigorúan vett földrajzi ismereteket tárolunk, hanem a helyre vonatkozó saját emlékeket, történeteket, eseményeket, érzelmeket, illetve az enciklopédikus ismereteket is ehhez kapcsoljuk és működtetjük. A természeti népekről szólva pedig több antropológus hangsúlyozza a helyekhez kapcsolódó spirituális ismeretek jelentőségét is. Az ausztrál őslakosok, a yindjibarndik kognitív térképén valamennyi állandó vízlelőhelynek

ismereteknek köszönhetően — fokozatosan válnak árnyaltabbá a világ megismerése és az anyanyelv-elsajátítás során. A kutatók jó ideje kíváncsiak, hogy vajon ezek a téri fogalmi kategóriák, illetve a földrajzi köznevek állománya mennyire tekinthető univerzálisnak, azaz hogy az összefüggő tér szegmentálása milyen általános és specifikus jegyeket mutat. Az idevágó nyelv- és kultúraközi összevető vizsgálatok (vö. BURENHULT–LEVINSON 2008, MARK és mtsai szerk. 2011) mind arra utalnak, hogy ebből a szempontból jelentős különbségek mutatkoznak a különböző kultúrák, nyelvek között. Még az olyan alapvetőnek feltételezett fogalmak, mint a kiemelkedések vagy a vízfolyások megjelölései is jelentős különbségeket mutatnak. Sőt az univerzálisnak gondolt fogalmak egy részéről kiderült, hogy nem minden nyelvben van megfelelője: a dél-ázsiai lao és a melanéziai yélî dnye nyelvben például nincs 'völgy' jelentésű szó (vö. ENFIELD 2008, LEVINSON 2008).

A helyek kategóriájának megítélése, illetve az, hogy milyen földrajzi köznévvel beszélnek róla, s ezek milyen módon jelennek meg a helynevekben, számos tényezőtől függ. Egyértelműen hatással van rá maga a földrajzi környezet, hiszen a földrajzi viszonyok jelentősen különböznek a föld különböző pontjain, s ezért például a sík területeken a földfelszín egészen kis méretű kiemelkedéseit is *halom*-ként, *domb*-ként, sőt esetleg *hegy*-ként jelölik meg a beszélők, míg a hegyvidéki területeken csak a magasabb kiemelkedéseket nevezik meg ilyen módon (vö. RESZEGI 2008). Ez a szemléletbeli különbség egyetlen nyelven belül is érvényesülhet. A földrajzi környezet jellemzői hatással vannak arra is, hogy a helyjelölő szavak csoportja az adott területen hogyan épül ki, például tavakban gazdag vidéken jellemzően gazdagabb a vízrajzi köznevek köre (NEMES 2005: 49–50, 64).

A kulturális-nyelvi meghatározottsággal magyarázható, hogy még hasonló természetföldrajzi környezetben élő népcsoportok fogalmi készlete is mutathat jelentős különbségeket. A különböző helyfajták elkülönítésében ugyanis számos tulajdonságra támaszkodhatnak a beszélők. A kiemelkedések esetében például a méret, alak, anyag, hasznosítás stb. egyaránt fontos szempont lehet a különböző kategóriák megállapításakor.[20] Jól szemlélteti ezt az Indonéziához tartozó nyugat-pantar nyelvet beszélők vízrajzi köznévi készlete. A szélsőséges környezeti viszonyok között, vulkáni környezetben élő nyugat-pantar népcsoport ugyanis a nyugati kultúrkörben megszokottól igen eltérő módon kategorizálja a vizeket. Az életben maradáshoz nélkülözhetetlen iható vizeket egyetlen szóval jelölik,

---

(yinda) van egy szelleme *(warlu)*, amely meghatározza, hogy hogyan kell viselkedni az adott helynél (MARK–TURK 2003: 45).

[20] A kognitív pszichológia és a kognitív nyelvészet szerint a fogalmi kategóriák tulajdonságjegyei közül vannak fontosak és kevésbé fontosak, s részben a nyelv közvetítésével tanuljuk meg, hogy a fizikai környezet elemeinek mentális feldolgozása, s ennek részeként kategóriába sorolása során, mely sajátosságokat kell nagyobb súllyal figyelembe venni, s melyek kevésbé meghatározók.

függetlenül attól, hogy ezek források, patakok vagy tavak, lagúnák, friss vagy állott, kevésbé tiszta vizek. Ezzel áll szemben a sós tengervizes helyek megjelölése; emellett a vulkáni működés miatt savas vizeknek különítik még el két típusát, az enyhén savas, s ezért mosásra alkalmas, illetve a nagyon savas, ezért csak egyfajta orvosi kezelés során alkalmazható vizeket (HOLTON 2011a: 161–164).[21]

Az etnofiziográfiai vizsgálatok a földrajzi fogalmak, földrajzi köznévi kategóriák eltérései mellett különbségeket találtak például a testrésznevek metaforikus földrajzi köznévként való használatában is (BURENHULT–LEVINSON 2008: 142–143). A kognitív nyelvészet szerint a megismerő rendszer alapvető jellemzője a testben levés tapasztalata, az emberi test működése meghatározza az érzékelhető dolgok körét, s ezen túl a világ értelmezésében is fontos szerepet játszik, s gyakran szolgál például az absztraktabb jelentések értelmezését segítő forrástartományként a metaforák nyelvi megvalósulásaiban. A testrésznevek metaforikus szemléleten alapuló földrajzi köznévként való használata tehát akár univerzális jelenség is lehetne, ám LEVINSONék szerint ebben is mutatkoznak különbségek (i. m. 142–143). Ennek alaposabb feltárása mind a kognitív nyelvészet, mind a névkutatás szempontjából igen tanulságos lenne. Mindenképpen sajátos ebből a szempontból a Maláj-félszigeten élő vadászó-gyűjtögető életmódot folytató jahai népcsoport térjelölése: megjelenik a testrészek metaforikus használata, ám a kérdéssel foglalkozó NICLAS BURENHULT szerint nem az álló ember, hanem az arccal lefelé fekvő helyzetű ember szolgál a testrésznevek metaforikus használatának alapjául (2005: 19–24, vö. még LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 879).

A tér szemlélete a névadásban is megjelenik. Jól ismert példaként idézhető ennek kapcsán az inuitok térszemlélete: amit ugyanis a területet nem ismerők egybefüggő végtelen hó- és jégmezőnek látnak, azt az ott szocializálódó inuitok tagoltnak érzékelik,[22] ebben a helynevek is segítik őket (APORTA é. n., 2009).[23]

---

[21] A szókészlet kulturális meghatározottsága mutatkozik meg Alaszka atabaszkán és eszkimó (inuit és jupik) nyelveket beszélő népcsoportjainál is. A két nép területe egy igen hosszú szakaszon határos, s ezt a vidéket a két nyelv beszélői másként konceptualizálják, ez megfigyelhető a hegyrajzi és a vízrajzi fogalmak esetében is. Az eszkimó nyelvet beszélők part menti területének földrajzi viszonyai, a terület egészének arculata ugyanis alapvetően eltér az atabaszkán nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélők által birtokolt és ismert, sokkal változatosabb domborzatú vidéktől, s az ezeket a viszonyokat leíró szókészletet alkalmazzák a közös határvidékre (HOLTON 2011b).

[22] Az eszkimók érzékelésének a világa egészen sajátos; tájékozódás közben másként használják érzékszerveiket, többnyire nem tényleges referenciapontok alapján tájékozódnak, hanem viszonylatok (a kontúrok, a hóminőség, a széljárás, a szél iránya és illata, a tengeri levegő, a hó és a jég változó ellenállása a talpak alatt, a repedő jég hangjainak összefüggései) segítik őket. A teret és az időt egyetlen egységbe rendezik, és jobbára nem vizuális, hanem akusztikus-szaglási térben élnek (E. HALL 1995: 91–92, lásd még APORTA é. n.).

[23] A népcsoport életmódja jelentősen változott az utóbbi fél évszázadban, ám még most is jellemző, hogy a nyomvonalakra mint „(át)élt helyekre", az utazásaik fontos elemeire tekintenek, s nem mint puszta összekötő helyekre (APORTA 2009: 135).

A helyek kategorizálásának vannak a tér holisztikus szemléletéből adódó sajátos esetei is, amikor különböző típusú, de a környező tájban jellemzően együtt előforduló helyeket egyetlen helyként jelölnek akár köznévvel, akár tulajdonnévvel. Az erdők és hegyek, valamint neveik összefonódását vizsgálva például kitűnik, hogy a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén gyakran egyazon denotátumként dolgozza fel. Ezt a szemléletet pedig a névhasználat maga is támogatja: egy-egy névvel a beszélők a kiemelkedés egészét jelölik meg, a rajta lévő erdővel, tisztással stb. együtt, s ezért nem is tekintik külön objektumoknak őket (RESZEGI 2009a: 35, 2007: 40–41). A két helyfajta hasonló összefonódását GYŐRFFY ERZSÉBETnek a névadói kompetenciára irányuló vizsgálata is kimutatta. A résztvevőknek különböző névformák névszerűségét kellett megítélni, illetve egy tájleírás alapján saját maguknak kellett nevet adni különböző helyeknek, s ennek során többen alkottak a tér holisztikus szemléletéről árulkodó neveket (2018: 120–127). Hasonló jelenségről számol be HOCHBAUER MÁRIA egy romániai magyar település, Négyfalu névanyagát vizsgálva: az *árok* szóval a helynevekben egyaránt jelölnek völgyet és annak patakját, a kétfajta objektumot a nyelvi világ egyetlen egészként észleli (2007: 14).

Az etnofiziográfiai vizsgálatokból kitűnik, hogy a magyar nyelvű példák mellett más kultúrák névhasználatában is megfigyelhető ez a fajta térszemlélet. A már idézett nyugat-pantar nyelv beszélői számára például a térszíni formák kevésbé fontosak, pontosabban ezeket inkább csak a rajtuk kialakított, kulturális szempontból jelentős települések, kertek, totemikus helyszínek hátterének tekintik. Ez gyakran a névadásban is megjelenik: a kétféle hely gyakran viseli ugyanazt a nevet, feltehetően a metonímia mechanizmusának eredményeként. S akárcsak az idézett erdő–hegy egységét szemléltető példa kapcsán a magyar beszélők, úgy ők sem érzik, hogy az azonos név zavarná a kommunikációt, s nem is igénylik, hogy a kontextusban valamilyen módon egyértelművé tegyék, melyik helyről van szó: számukra „A falu a domb, és a domb a falu” (HOLTON 2011a: 150, 144).

A holisztikus szemlélettel ellentétes térfelfogásra is találunk ugyanakkor példát: nem ritka, hogy a vízfolyások egyes szakaszai más-más nevet viselnek, ezzel a mai magyar névanyagban is találkozhatunk. Természetesen a szakasznevek a névadás korának térszemléletét tükrözhetik (még ha hatásával a későbbiekben is számolhatunk), s feltehető, hogy a nevek különböző beszélőközösségekhez köthetők, melyeknek tagjai nem voltak tudatában annak, hogy az adott vízfolyást másutt máshogy nevezik, de akár ennek ismeretében is létrehozhattak az általuk ismert szakaszra vagy a víz egészére maguknak egy nevet. Hasonlóan homályba vész a nyugat-pantar beszélők szakaszneveinek létrejötte is, a nevek ugyanakkor napjainkban is használatban vannak, noha az ott lakók tudják, hogy egy vízfolyás különböző részeiről van szó (HOLTON 2011a: 162–163, hasonló mai magyar és történeti példákhoz lásd HOFFMANN 2010b, GYŐRFFY 2009, RESZEGI 2015b).

A helyek, helyfajták konceptualizálásában megmutatkozó különbségek más módon is megragadhatók: kultúránként változó az is, hogy a különböző fajtájú helyek közül mi kap nevet. Az európai kultúrkörben igen jellemző, hogy a szántóföldeknek van nevük, s ezt láthattuk fentebb a nyugat-pantar közösség esetében is. Ezzel szemben a mexikói celtál nyelvű közösségben a megművelt területeknek ritkán van neve, de a vándorlási útvonalak, gyalogösvények mentén sok a névvel jelölt hely, s a szentnek tartott forrásoknak, hegyeknek is van neve (BROWN 2008: 179). Ez a gyakorlat természetesen — például kulturális hatásra — változhat. A Maláj-félszigeten élő s a legutóbbi időkig vándorló nomád életmódot folytató jahaik nyelvében pedig a településre nincs szó — feltehetően összefüggésben az életmódjukkal —, s az újabban létrejött települések nevei sem belső keletkezéssel alakultak, hanem maláj neveket vesznek át ezek jelölésére (BURENHULT 2005: 27).

A helynevek esetében a név és az általa megjelölt objektum kapcsolatában elmozdulást hozhat a jelölt dolog megváltozása: ez ugyanis nyilván változást eredményez az érzékelésben, a hely reprezentációjában. S noha nem feltétlenül jár együtt a név módosulásával, a használatára viszont hatással lehet. Ezt szemlélteti HEINRICH ANDREA szaniszlói példája: a településen az erdős területek nevéhez a távoli külső helyviszonyra utaló toldalékokat *(-hoz/-hez/-höz, -nál/-nél)* kapcsolják: *Fenyveshez, Fenyvesnél.* A korábban szintén erdős tájegységekre vonatkozó *Pétererdő, Csere, Nyíres* nevekkel azonban napjainkban már szántót, parlagot jelölnek, s ezt a kapcsolódó belső vagy közeli külső helyviszonyra utaló toldalékok is tükrözik: *Pétererdőre, Cserére, Nyíresbe* (2000: 10).[24]

4. A kognitív térkép fő funkciója, hogy erre támaszkodva, ezt működtetve mozogni tudjunk a térben, környezetünkben. Ehhez alapvető az utak, útvonalak reprezentációja. Az utak kétdimenziós (nagyobb távlatból egydimenziós) helyek, térrészek. Emellett azonban a helyek, jellemzően a tájékozódási pontok mentén kirajzolódó komplexebb, a tájékozódási pontok sorrendjét, valamint metrikus információkat is magában foglaló téri reprezentációként s egyúttal ennek működéseként, azaz egyfajta procedurális tudásként is értelmezhetők (BUCHNER–JANSEN 2008), vagyis átmeneti jellegű helykategóriát képviselnek.

Az utak különösen fontosak a belterület kognitív térképének szervezésében napjaink modern társadalmaiban, a legtöbb lakó belső térképén ezek a leginkább domináns elemek. Az utak mentén történik a haladás, a közlekedés, a városkutatók szerint ezek a városkép keretelemei. A városias életmódból adódóan

[24] E névhasználati jelenség kapcsán ugyanakkor további vizsgálatokra van szükség, hogy magyarázni tudjuk, a FELÜLETEN LEVÉS, illetve a TARTÁLYBAN LEVÉS viszonyok miért funkcionálhatnak itt szinonimaként, szemben a távoli külső helyviszonyra való utalással (a helyviszonyt kifejező esetragok kognitív nyelvészeti megközelítéséhez lásd TOLCSVAI NAGY 2017b: 284–288, SZILÁGYI N. 1996: 27–29).

pedig a szocioonomasztikai vizsgálatok szerint a beszélők által ismert nevek legnagyobb hányadát — legalábbis saját településük kapcsán — út- és utcanevek teszik ki (GYŐRFFY 2015b, E. NAGY 2015). E nevek jórészt a legutóbbi időkben keletkeztek, s jellemzően nem tükrözik a hely sajátosságait. Megítélésem szerint — az általánosan ismert átlátszatlan makrotoponimák mellett — e névformák igen fontos szerepet játszanak abban, hogy a modern társadalmakban az emberek nem várják el, hogy a nevek lexikális arculata tükrözze a hely sajátosságait. Az efféle utcanevek azért terjedhettek el ilyen nagy számban — felváltva a középkorban jellemző sajátosságjelölő típust —, mert megváltoztak a szociokulturális körülmények. Az újkortól kezdve például adminisztrációs és egyéb okokból minden utcának nevet kellett adni, ugyanakkor szintén kívánalom volt, hogy ne legyen több azonos utcanév egy településen belül. Az utcák nagy száma miatt nem mindegyiknek tudtak rá jellemző nevet adni névazonosság nélkül, ezért fokozatosan terjedtek a ma ismert címkeszerű nevek, ez pedig a névismeret átrendeződésével az emberek névmodelljét is átalakította.

Az utak, útvonalak emellett persze a tágabb földrajzi környezetben is értelmezhetők, a településeket összekötő útvonalak mellett a gyalogösvényekre, túraútvonalakra is gondolhatunk. Míg az előbbieknek általában van — jobbára hivatalos névadással adott — neve, addig az utóbbiakról viszonylag keveset tudunk.[25]

A városias életmódban szocializálódva, illetve akár a középkori névanyagban fellelhető útnevek alapján (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 455–457) azt feltételezhetnénk, hogy a települések utcák, utak szerinti szerveződése, s ezek elnevezése másutt is általános. Ám például a tanzániai névanyag vizsgálatából kitűnik, hogy a települések utcák szerinti felosztása, illetve az utcanévadás csupán a 20. században jelent meg, a német gyarmatosítók tevékenységének eredményeként. Az utcák, utcanevek bevezetése azonban — mivel ezek csak bizonyos kommunikációs helyzetekben használatosak — az ott élők térszemléletét nem vagy csak alig változtatta meg (MUGEREZI 2002: 84, RIEGER 2014).[26] Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az ő kognitív térképükön ne lennének útvonalak, az ő esetükben azonban ezek nem egy egységként felfogott térrészként, hanem komplexebb téri rendszerelemként értelmezhetők.

Egy életmódjában talán valamivel a nyugati társadalomhoz közelebb álló példa szintén azt mutatja, hogy az utcák szerinti településszervezés nem univerzális.

---

[25] Az utak megnevezése kapcsán utalhatunk egy mind névhasználói körét, mind nyelvi felépítését tekintve sajátos, néhány évtizede megjelenő névcsoportra, a sziklamászó utak neveire (BAUKO 2015: 127–130, KUNA 2006a, 2006b), ám az út- és utcanevekhez képest ezek — legalábbis a magyar helynévanyagban, még a névanyagot ismerők helynévmodellje szempontjából is — perifikusak.

[26] Még az *utca* névrészt tartalmazó magyar névformák sem mindig utcát jelölnek ugyanakkor: Debrecenben a középkorban kialakult az *utca* szónak, illetve az utcaneveknek egy városrészt is megjelölő funkciója (É. KISS 1970: 74).

Japánban ettől alapjaiban eltérő térrendszer dominált egészen a 20. század végéig: a japánok ugyanis a keresztezési pontoknak szenteltek kitüntetett figyelmet, csak az útkereszteződéseknek volt nevük, gyakorlatilag egy kereszteződésnek mind a négy sarkát más-más névvel jelölték, magának az útnak viszont nem volt akkora jelentősége. Ezzel összefüggésben a házakat sem téri rendjük szerint, hanem időben viszonyították egymáshoz: felépülésük sorrendjében számozták őket (E. HALL 1995: 119, 162–163). Ez a szemléletmód az amerikai megszállást követően a nagyvárosokból kiindulva fokozatosan átalakult.

5. A határok lényegi tulajdonsága — függetlenül attól, hogy fizikai mivoltukban megjelenő vagy immateriális határokról van szó —, hogy egyszerre képesek a vég és a kezdet megtestesítésére, illetve a köztük lévő átjárhatóság biztosítására (vö. MICHALKÓ 2008: 146). Ebből kiindulva, megítélésem szerint erősen átmeneti jellegű kategóriát képeznek a helyek és a viszonyok között, hiszen két vagy több hely viszonyában értelmezhetők. A helykategóriák közötti tárgyalásuk azzal indokolható, hogy ez a funkció nem ritkán konkrét téri objektumokhoz kapcsolódik.

A tér reprezentációjára irányuló kutatások jórészt a települések, illetve a mentális terek határát, az arról való tudást célozzák. Egy település kapcsán alapvetően két határvonalat vizsgálnak: a bel- és külterület határát, illetve a települést más településektől elválasztó határvonalat. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy az embereknek nincs pontos képük ezekről (vö. GYŐRFFY 2015a, HEINRICH 2000: 26). A belterületi mentális terek határai — annak ellenére, hogy ezeket túlnyomórészt a térképek nem jelölik — jobbára nagyobb hasonlóságot mutatnak egy település lakóinak mentális térképén (vö. LETENYEI 1993). SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA a saját téri tapasztalat fontosságára hívja fel a figyelmet a határok reprezentálásával kapcsolatban: hogy kinek meddig tart a falu, elsősorban annak függvénye, hogy ki milyen napi/heti, esetleg havi térpályákat tudhat magáénak (2017a: 188).

A határok bizonytalan jellege többnyire a természeti objektumok kapcsán is érvényesül. A helyek (a helynevekkel jelölt területek is) foltokként követik egymást a beszélők mentális térképén (HEINRICH 2000: 28–29), tehát jórészt elmosódó, bizonytalan határokkal, időnként átfedő helyreprezentációkkal számolhatunk.

A határok mindezeken túl nagyobb léptékben is jelen vannak a mentális térképeken. A különböző alapon szerveződő tájegységek határai jobbára ugyancsak nem húzhatók meg élesen. Az országhatárok határozottabbak, különösen a határ mentén élők tudatában. Minden területi változás (politikai változás, államhatár módosulása stb.) új térszemléletet és gyakran új földrajzinév-anyagot is jelent (vö. HAJDÚ Z. 2015: 45–48).

A határoknak jórészt nincs nevük, ugyanakkor bizonytalan voltuk ellenére is fontos szerepük lehet a térről való beszéd szervezésében. HEINRICH ANDREA vizs-

gálatai szerint ez irányítja a KINT–BENT dimenzió működését a romániai Szaniszló magyar lakói körében. Ha ugyanazon az úton közlekedik valaki, de azzal a céllal, hogy átlépje a határt, azaz átmenjen egy másik településre, akkor *kifelé* igyekszik, ám ha a településen belül akar elérni valamit, akkor *lefelé* megy (2000: 26).

Amennyiben ugyanakkor a határt valamilyen mesterséges vagy természetes objektum testesíti meg, akkor az helyként értelmeződik, és természetszerűen sokkal határozottabban van jelen az emberek kognitív térképén. Ezeknek a határobjektumoknak jellemzően nevet is adnak, és a határról való beszéd során ezzel utalnak magára a határra is (ez lényegében ugyanazzal a kognitív működéssel magyarázható, mint a kiemelkedés és a rajta lévő erdő megnevezése esetén). A berlini fal tulajdonnévi formája például *Die Mauer,* kelet-német hivatalos neve *Antifaschistischer Schutzwall* volt. Ugyanez figyelhető meg a határként funkcionáló folyók esetében is.

Hasonló a helyzet a határpontokkal is, míg ugyanis a határok elmosódottabbak, egyes rajtuk lévő pontok nagyon is egyértelműek lehetnek mindenki számára, és jellemzően nevet is kapnak, pl. a *Checkpoint Charlie* a felosztott Berlinben vagy az ismert határátkelők az országok között, valamint a középkori határjárásokban említett határpontok.

A határok felfogásában is mutatkoznak ugyanakkor kulturális különbségek. Az ausztrál eipók településeinek szerveződéséről THIERING és SCHIEFENHÖVEL azt írja, hogy a faluból kifelé indulva szektorról szektorra haladunk, melyek határai pontosan meghatározottak, s noha maguknak a határoknak nincs neve, de az általuk elkülönített területeknek igen, s a hozzájuk kötődő valós vagy fiktív események is jól ismertek (2016: 61). A képzeletbeli skála másik végpontjához közel helyezhető el az arab kultúra. A határok itt igen bizonytalanul értelmezettek: EDWARD T. HALL kutatásai szerint a városok pereme létezik, ám a külterületen, a földeken nincsenek állandó határok (1995: 176).

2.2.3. A helyviszonyok és nyelvi kifejeződésük a kognitív térképen

Egy adott helyet mindig más hely(ek)hez való viszonyában szemlélünk. Ezeket a viszonyokat szintén leképezzük a helyekkel összefüggésben a kognitív térképeinken. Ennek kapcsán ki kell térnünk a helyek között az egyének kognitív térképén kiépülő hierarchiára, az irányokra, távolsági viszonyokra, a helyek rész–egész és egyéb viszonyaira.

1. Az emberi kogníció egyik alapvető jellemzője, hogy benne a fogalmi kategóriák prototípus elven épülnek ki, bizonyos példányok a kategória tipikus elemeinek tekinthetők, míg mások kevésbé vagy csak alig. A fogalmi kategóriákat jellemző központ–periféria szerveződés a tér reprezentációjában is megfigyelhető. Mint láttuk, ilyen módon képezzük le a lakott területeket (vö. az eipók településének kiépülését), s ez a szemlélet a térről beszélve is érvényesül. A mentális

térképezés módszerét alkalmazó vizsgálatok szerint a központ–periféria elv a tér különböző léptékű szemléleteiben egyaránt érvényesül, s ez a közelítésmód a helyek méretének megítélését is befolyásolja: a központi helyek nagyobbak, a periferikus helyek kisebbek, elmosódottak, vagy meg sem jelennek a kognitív térképeken (vö. LETENYEI 1993). Ez a szemléletmód a névismeret szempontjából is fontos tényező: a központi helyek neveinek ismerete sokkal kiterjedtebb, mint a távolabb levőké. Mivel ez a viszony gyakran az irányokkal összefonódva fejeződik ki nyelvileg, ezért azt tárgyalva még visszatérek rá.

2. A helyek valamilyen irányban helyezkednek el egymáshoz képest, ezt szintén reprezentáljuk a kognitív térképünkön, s a kommunikáció során is gyakran megjelenik az erre való utalás. Arra pedig, hogy hogyan történik az irányok reprezentációja, hatással van az adott közösségben preferált referenciakeret. A helyzetviszonyítás, az irányok megjelölése ugyanis többféleképpen történhet: az egocentrikus referenciakeret a beszélőhöz viszonyít; az intrinzikus referenciakeret külső dolgokhoz, például utakhoz vagy tájékozódási pontokhoz (e kettőre relatív referenciakeretként is utalnak); míg az abszolút referenciakeret érvényesítésekor abszolút irányokat, például égtájakat alkalmazunk az irányok kifejezésekor (LEVINSON 2003: 26–32).[27]

A földrajzi térről való beszéd során a nyugati típusú társadalmakban jellemzően az intrinzikus vagy az egocentrikus keretet használják, s a helynevekben is jobbára az intrinzikus kerethez kötődő helyzetviszonyító elemek jelennek meg. A relatív (egocentrikus, intrinzikus) perspektíva többnyire zártabb terekhez, a városias társadalmakhoz kötődik, az abszolút irányokkal a nyílt terekhez szokott, nomád életmódot folytató közösségek egy részében találkozhatunk. Egyes természeti népek csak az abszolút referenciakeretet ismerik, nyelvükben is csak ez jelenik meg. A kuuk thaayorre ausztrál bennszülött közösség tagjai például a helymegjelölések teljes skáláján az égtájak szerinti iránymutatást használják, pl. „Van egy hangya a délkeleti lábadnál", „Mozdítsd a csészét észak-északnyugat felé egy kicsit." A köszöntés pedig a következő módon zajlik: „Hová mész?" – „Dél-délkeletre, közepes távolságra." (BORODITSKY 2009). Ehhez hasonló rendszer működik a mexikói celtál nyelvű népcsoport nyelvhasználatában is, amelyben szintén hiányoznak a relatív viszonyok nyelvi megjelölései, s ehelyett egy sajátos, a domborzati viszonyokból adódó DOMBNAK FEL–DOMBNAK LE viszony szervezi a referenciakeretet, amely azonban a DÉL–ÉSZAK viszony jelölésére is

[27] A neurális rendszer szintjén valójában együttműködik a két fő rendszer. Az egocentrikus referenciakeret a fali és nyakszirti kérgi területek működéséhez kapcsolható, míg az allocentrikus (abszolút) viszonyítási keret inkább a kéreg alatti területek aktivitásával függ össze (RAVASSARD és mtsai 2013). Az irányok reprezentálásában fontos szerepet játszanak az ún. fejirány sejtek (TAUBE–MULLER–RANCK 1990), emellett a hippokampusz már említett rácssejtjei szintén kódolnak irányra és távolságra vonatkozó ismereteket (EPSTEIN és mtsai 2017: 1504).

használatos, s az erre merőlegesen értelmezett KERESZTÜLlel kiegészülve abszolút referenciakeretként funkcionál (BROWN 2008: 155–160).

Nem állja meg a helyét azonban az a vélekedés, mely szerint a modern társadalmakban az elnevezőnek nem lehet olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik (LŐRINCZE 1947: 10). Az intrinzikus és egocentrikus keret használatánál ugyanis sokkal ritkábban ugyan, de találkozhatunk az abszolút irányokat alkalmazó allocentrikus térmeghatározással is (vö. HEINRICH 2000: 24, HOCHBAUER 2010, lásd még GYŐRFFY 2015a: 111), használata ugyanakkor inkább a tágabb környezet leírásában figyelhető meg (MARK és mtsai 1999: 759, TAYLOR–TVERSKY 1996). A valóságban ez a kétféle közelítésmód sem ennyire egyszerűen különíthető el. Találunk példát ugyanis arra, hogy az intrinzikus kerethez kötődő nyelvi elemek akár közszóként, akár helynevek részeként allocentrikus jelentéstartalommal használatosak (vö. BÖLCSKEI 2010: 157). Meglehetősen gyakoriak továbbá a kommunikáció során a perspektívaváltások, általában jelzés nélkül (MARK és mtsai 1999: 759).

A — SZILÁGYI N. SÁNDOR elméletére alapozó — kognitív szemléletű vizsgálatok szerint azonban a vázolt referenciakeretek mellett egy sajátos, a nyelvi világmodellen alapuló dimenzió (értékjelentés) is érvényesül mind a térszemléletben, mind a helyekről való beszédben és a helynevekben. HEINRICH ANDREA szerint a szaniszlóiak kognitív térképének FENT–LENT, BENT–KINT, illetve KÖZEL–TÁVOL viszonyai nem a valós vertikalitás vagy horizontalitás szerint szerveződnek, hanem egy hierarchikus viszony (központ és periféria; a központ a mienk, az ismert, hozzánk közeli) szervezi ezek észlelését. Ugyanez az elv érvényesül a helyek nagyobb léptékű megközelítésekor, a bel- és a külterületek együttes szemléletekor is: ebben az esetben a falu lesz a FENT-hely, s a külterület a LENT. A domborzati formák esetében ugyanakkor a valós vertikalitás szerinti szemlélet is érvényesül: a külterületen lévő dombok szintén FENT-helyek. Ezt indokolja egyébként az is, hogy fontos tájékozódási pontnak számítanak (2000: 34). A nézőpont megváltozása a kognitív térkép működtetésében is változásokat okozhat (HEINRICH 2000: 3). Hasonló eredményre jutottak a legújabb szocioonomasztikai kutatások is (vö. pl. GYŐRFFY 2015a: 112). Kisbábonyban szintén a BENT és FENT jelöli a központot; a LENT és KINT a perifériát. A cigány és a magyar közösség ugyanakkor ezt részben különböző módon ítéli meg, de közösségen belül nagyfokú hasonlóság tapasztalható (SZILÁGYI-VARGA 2017a: 186–188).

Ez a jelenség SZILÁGYI N. SÁNDOR elmélete szerint azzal magyarázható, hogy a szavakhoz, köztük az irányokat jelölő ún. helyzetviszonyító elemekhez is (a szubjektív viszonyulástól független) értékjelentések kapcsolódnak, ami e nyelvi elemek sajátos összeszerveződését eredményezi: a pozitív értékjelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív értékjelentésűekkel kapcsolódnak össze, míg a

negatív értékjelentésűek más negatív értékjelentésűekkel. A tényleges iránymegjelölés mellett ez tehát egy sajátos kétpólusúságot eredményez a nyelvi térben (1996: 12–13).[28] GEORGE LAKOFF a testben levés (embodiment) tapasztalata alapján, illetve az egész gondolkodásunkat átható metaforikus szemlélettel, és a téri metaforák szisztematikus összeszerveződésével magyarázza ezt a jelenséget (LAKOFF–JOHNSON 1999, GOSCHLER 2005, GOTTWALD–ELSNER–POLLATOS 2015, TOLCSVAI NAGY 2017b: 256–259; az elméletet pszichológiai kísérletek is megerősítik, vö. pl. MEIER–ROBINSON 2004, LU és mtsai 2014).

A helyzetviszonyító nyelvi elemek a helynevekben is megjelenhetnek. Különösen jellemző ez a névadási gyakorlat a HOCHBAUER MÁRIA által vizsgált négyfalusi helynevekre: a településen száznegyven ilyen névszerkezetet gyűjtött és vizsgált helyfajták szerint (pl. *Alsó-Kecskeláb, Felső-Kecskeláb, Középső-Kecskeláb*). Eredményei azt mutatják, hogy a tapasztalati világ térbeli dimenziói a nyelvi világban némileg másképpen képződnek le: a nyelvi világ a horizontalitást is (az értékjelentések szerint szerveződő) vertikalitásként érzékeli. A szemantikai korrelációk tulajdonképpen két pólus köré tömörülnek, s még a méretre utaló lexémák is beillenek ebbe a rendbe: ALSÓ–BELSŐ–ELSŐ–BAL–KICSI–KÖZEL ↔ FELSŐ–KÜLSŐ–HÁTSÓ–JOBB–NAGY–TÁVOL (2008). Ugyanakkor egy szembeötlő különbség is megmutatkozik itt a korábbi példákhoz képest. Négyfalu névanyagában a *fent* lexéma a falutól távol eső, periferikus helyek nevében szerepel, azaz a négyfalusi helynevek eltérnek az értékstruktúra szerveződésének prototipikus formájától (ami talán a domborzati viszonyokkal magyarázható).

A helyzetviszonyító elemek Négyfaluban tapasztalt komplex összefonódása unikálisnak tűnik, s a dolgozatból nem tudjuk meg, hogy ez a térről való beszédet általában véve befolyásolja-e (az is kérdéses, hogy az érintett helynevek mennyire ismertek). Mindenesetre a helyzetviszonyító elemeknek az értékjelentésük alapján megjósolhatótól eltérő használatára másutt is akad példa a magyar helynévanyagban (PESTI 1969: 230–231). Ilyen esetekben a lexémák különböző — SZILÁGYI N. SÁNDOR jelentéselmélete szerint értelmezett — denotatív jelentése(i) érvényesülnek. A magyarban ugyanis e szavaknak számos téri jelentése, komplex jelentésszerkezete van.[29]

---

[28] A nyelvi világmodell térstruktúrájában a legfontosabb dimenzió a vertikális, a FENT–LENT ellentéte, amelyhez a szolidáris értékek vonzása folytán rendszerszerűen kapcsolódnak bizonyos más, egymással többé-kevésbé összefüggő értékdimenziók (a pozitív pólus a FENThez, a negatív a LENThez) (SZILÁGYI N. 1996: 12–13).

[29] A nevekben az *alsó – felső* lexémák a következő jelentésekben használatosak: a) domborzati, azaz lényegében kvázivertikális viszonyra utalás (*alsó* 'mélyen fekvő' – *felső* 'magasan fekvő'), b) folyóvizek folyásirányára utalás, c) a felszín horizontális tagolódására utalás (*alsó* 'közelebb eső'– *felső* 'távolabb eső', *alsó* 'valaminek a vége, határa' – *felső* 'valaminek a középpontja'), d) településtörténeti, néprajzi vonatkozásokra utalás (pl. *alvég* 'cigányok lakta falurész'), e) égtájakra utalás (*alsó* 'déli' – *felső* 'északi'); ezek a jelentések sok esetben kombinálódnak (PESTI 1969: 230–231,

Ahhoz, hogy lássuk, a helyzetviszonyító elemeknek a nevekben, illetve a helyekről való beszédben tapasztalt összeszerveződése mennyire általános jellegű, a magyar mellett más nyelvek névrendszerét, illetve névhasználati sajátosságait is meg kellene vizsgálni, ilyen jellegű elemzésekről azonban nincs tudomásom. HOCHBAUER MÁRIA ugyanakkor Négyfalu román névanyagát is elemezte, s eszerint a magyar–román névpárok gyakran tükörfordítások, azaz szoros kapcsolat van közöttük. A románban azonban jóval több helyet neveznek *kicsi/nagy*-nak, melyek a magyarban gyakorta *alsó/felső* helyzetviszonyító elemmel szerepelnek (2007: 32–33), ami a helyzetviszonyító elemek értékjelentés szerinti szerveződésének (illetve LAKOFF metaforaelméletében az orientációs metaforák szisztematikus összeszerveződésének) univerzális jellegét látszik támogatni. A felvetés azonban további megerősítést igényel, az idézett példák ugyanis a magyar nevek tükörfordításának analógiás hatásával, illetve a kétnyelvűséggel, a két névrendszer egymásra hatásával is magyarázhatók.

3. Az egyének a helyek egymáshoz viszonyított távolságát is rögzítik a mentális rendszerükben különböző léptékekben, a távolságérzetet azonban több tényező is befolyásolja (például a kanyarok száma, vö. MCCORMACK és mtsai 2007, vagy a helyekhez kapcsolódó értékítéletek, az ott élőkről alkotott sztereotípiák, vö. MICHALKÓ 2008: 100–101, lásd még POREISZ 2013a, 2013b), s ennek eredményeképpen a kognitív térképen ezek gyakran „torzításokkal", a személyes tapasztalatoknak megfelelően szubjektíven (vö. LANGACKER szubjektivitás fogalma, 1990) reprezentálódnak (ezt a jelenséget szubjektív távolságreprezentációnak vagy kognitív távolságnak nevezik).[30] A távolságviszonyok érzékelésének szubjektív jellege a kommunikáció során is megjelenik, s a *közel–távol* ellentétpár jelentése a fentebb említett irányt jelölő szavakkal is összefonódik. HOCHBAUER MÁRIA megfigyelése szerint az értékdimenziók Négyfaluban a helyekről való beszéd egyéb sajátosságait is szervezhetik: a közeli helyekről ugyanis egyik adatközlője mindig közelre mutató névmást, illetve jelen időt használva beszélt, míg a távolabbi, magasabb helyekről távolra mutató névmással, illetve szinte végig múlt időt használva (*Nagy-Paláj,* az *már ugy fele uttól, az áfonnyáson... ott* vuolt *egy áfonnyás... azon küjjel* vuolt *a Nagy-Paláj... na... […] A Kicsi-Paláj,* ez *az Ó-sánccal szembe* van*... s ki az áfonnyásig... s az áfonnyástól küjjebb* vuolt *a Nagy-Paláj,* 2007: 27–28). A távolságnak a térről való beszédben, illetve a helynevekben való megjelenéséről azonban az idézett dolgozatot leszámítva alig van ismeretünk. Nincs információnk arról sem, hogy más kultúrákban hogyan

---

további lehetséges jelentésekhez, pl. korra utalás, ti. korábbi és újabb település, illetve településrészek, vö. még KÁZMÉR 1970: 37, MEZŐ 1982: 223, BÖLCSKEI 2010: 157–158).

[30] A távolságbecslés nemcsak a metrikus rendszerre támaszkodva történhet: utazási időként is megközelíthető, illetve költséggé is konvertálódhat (vö. MICHALKÓ 2008: 118–121).

értelmeződnek és nyelvileg hogyan fejeződnek ki a távolságviszonyok, illetve általános-e, hogy e lexémák a helynevekben is megjelennek.

A távolságok persze több szinten értelmezhetők. A saját tapasztalatból ismert környezeten túl a más forrásból származó információk is beépülnek a kognitív térképbe. Ez nyilvánvalóan a távolságok reprezentációjára is hatással van. A másodlagos információforrások mellett a modern társadalmak esetében ugyanakkor — az utazás lehetőségeinek kiszélesedésével — a saját tapasztalattal felfedezhető helyek köre is kitágult. Ebből adódóan alapvető különbség jelentkezik a természeti népek és a modern társadalmak között a kognitív térkép által felölelt információk, a térkép által lefedett terület szempontjából. A természeti népeknél a földrajzi környezet az élet szerves része: behatóan ismerik; a téri ismeretek ugyanakkor más oldalról behatároltak: a saját tapasztalaton, illetve a közösség tapasztalatán túli területekről nem vagy alig lehet ismeretük. A hegyekben gazdag vidéken élő ausztrál eipók saját tapasztalatból származó földrajzi ismerete például kb. háromnapos gyors gyaloglással bejárható területre terjedt ki (THIERING–SCHIEFENHÖVEL 2016: 63). A vándorló életmódot folytató nomád közösségekben már lényegesen nagyobb ez a terület, több tíz, sőt akár több száz négyzetkilométerre is kiterjedhet (HARARI 2019: 55), de még mindig erősen korlátozott, a közösség életmódja és a természeti viszonyok egyaránt meghatározók ebből a szempontból. Ezzel szemben a modern társadalmakban élőknek az egész földről van valamiféle vázlatos képe, ismeretrendszere, emellett jól ismerik a közvetlen környezetüket, ez azonban jobbára városias környezet. A kognitív térképnek ez a fajta kitágulása a helynévismeretre s ezáltal a névmodellre is hatással van.

A kognitív térkép információtartalma és a vele kapcsolatban lévő névismeret jól leírhatónak tűnik a skálafüggetlen hálózatokkal. Legkiterjedtebb és legváltozatosabb ismeretanyagunk a saját lakóhelyünkről van. A kognitív térkép és a névanyag sokkal kevésbé részletes az ezt magában foglaló nagyobb léptékű téri egységről (régió, ország), de összességében nagyjából hasonló mennyiségű információt tárolunk ezen a szinten is, mint az előzőben. Ezek az ismeretek azonban — a terület méretéből adódóan — nem fedik le olyan részletességgel az adott területet, lényegében a nagyobb földrajzi objektumok, városok és nevük, illetve néhány — kulturális jelentőségű vagy saját tapasztalat miatt kitüntetett — kisebb hely és helynév szerepel ezen a szinten. A földrészek szintjén (ezzel a modern társadalmakban számolhatunk) jellemzően csak országok, fővárosok, jelentősebb városok, földrajzi helyek, a kultúra, gazdaság és turizmus szempontjából fontos helyek és nevek tárolódnak.

4. A kognitív térkép a helyek további viszonyairól is tartalmaz információkat. Az ember ugyanis — sajátos térszemléletéből adódóan — igen gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat: a legnagyobb területek kisebb részekre tagolódhatnak,

s ez, valamint a szomszédosságról, a lokális érintkezésről való tudás szintén megjelenik a kognitív térképen. Az ember tehát többszintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki a környezetéről (HOFFMANN 1993/2007: 113–114), azaz a helyek reprezentációi egy sajátos alá-fölé-, valamint mellérendeltségi viszonyban állnak egymással. Emellett a felismert egyéb téri érintkezések is reprezentálódnak, vagyis a tapasztalat szerint a valóságban egymás mellett elhelyezkedő téri objektumok a fogalmi térben is közel képeződnek le. E viszonyok felismerésének és működtetésének hátterében a metonímia általános kognitív képessége áll. Ennek révén képesek vagyunk az egymással valamilyen módon kontiguitásban lévő dolgok, fogalmak között asszociációkat alkotni, és egyikből következtetni a másikra.

A helyek rész–egész, egész–rész, illetve szomszédsági rész–rész viszonyai gyakran az elnevezésekben is tükröződnek, ennek jellegzetes példája a névbokrok kialakulása. Névbokrosodásnak azt a metonimikus szemléleten alapuló névadási folyamatot nevezzük, amelynek során a meglévő helynevek újbóli felhasználásával jönnek létre a rendszer újabb elemei (vö. KOCÁN 2017: 201). Az egymással lokális kapcsolatban álló helyek megnevezésére tehát nem ritkán az egyik, már névvel jelölt, száliens objektum nevét használják fel, s különféle névalkotási módokkal ebből kiindulva hoznak létre névformákat. Az Ugocsa megyei *Batár* víznév például számos, a patakkal kapcsolatban álló különböző hely nevében megjelenik: *Batár* falu, *Holt-Batár, Batár-hát, Batár-part, Batár-szeg* (KOCÁN 2017: 203–204, ehhez lásd még a III. 1. fejezetben a metonimikus névadásról írottakat).

A rész–egész viszonyok sajátos szerveződése figyelhető meg a japán földterületek megnevezésében. A falvak határában az egy öntözési rendszerbe tartozó rizsföldek nevei közösségi szinten ismertek, ezek szerepelnek a kataszteri térképeken. E földterületek számos kisebb részre oszlanak, e kisebb parcellák azonban inkább csak a területtel foglalkozók számára ismertek. A kis parcellák jórészt mind nevet is kapnak, ezeket a névformákat azonban nem tekintik igazi tulajdonnévnek, összefüggésben azzal is, hogy nem is ismertek széles körben, csak a területet megművelő háztartáson belül vannak használatban (IMAZATO 2013). E nevek között is találunk példát ugyanakkor arra, hogy az egész terület neve a kisebb egységek nevében is megjelenik, jellemzően valamilyen helyzetviszonyító lexémával összekapcsolva (i. m. 29–33). Ez a névadási mód a magyar névanyagban is igen általános, s a földterületek felosztását tükröző névformák mellett a faluosztódás révén a településnevek kapcsán is számolhatunk vele (vö. BÖLCSKEI 2010).

A beszélőknek a helyek, illetve ezzel összefüggésben a helynevek ilyenfajta összeszerveződéséről szintén van tudása. A tépei beszélők például a *Bika-legelő, Bika-kút, Bika-erdő* nevek ismeretében, illetve a nevek által jelölt objektumok

egymás melletti elhelyezkedése alapján, a számukra ismeretlen, esetleg hallomásból ismert, de azonos előtagú *Bika-zug* nevet is ezek mellé lokalizálták, noha a névvel jelölt hely nem ott fekszik (GYŐRFFY 2015b: 32).

A már meglévő helynév, névelem új névben való felhasználása, illetve a lokális viszony tükröztetése csak egy a sok lehetséges névadási motiváció és névalkotási mód közül, s noha ismeretes, hogy a magyar névrendszerben igen meghatározó szerepű (vö. pl. KOCÁN 2017: 211–212), arról egyelőre keveset tudunk, hogy más kultúrákban mennyire jellemző.

2.2.4. Összegzés

A vázolt leírási modell a kognitív térkép különböző típusú elemei kapcsán tárgyalja a téri reprezentációk és a hozzájuk kapcsolódó helynévadási, helynévhasználati jellemzőket, s így részletes képet kaphatunk általa egy-egy közösség téri és névmodelljéről. A fentiekben a modell alkalmazhatóságának szemléltetésére viszont nem egyetlen csoport, hanem számos különböző típusú társadalom név- és térhasználatát tekintettük át. Ez alapján megmutatkozik néhány általános jegy a kognitív térkép és a helynevek viszonyát illetően, amire érdemes kitérni.

Az idézett vizsgálatok azt mutatják, hogy az emberek kognitív térképének kiépülését számos körülmény irányítja. A földrajzi környezettel kapcsolatos saját tapasztalatok mellett jelentős a más forrásokból származó, illetve az ezek kombinációjának eredményeként beépülő földrajzi ismeretek aránya is. Ezzel összefüggésben az egyén földrajzi fogalmi készletét s áttételesen a térszemléletét is befolyásolja a nyelvi-kulturális háttér. Vannak ugyanakkor általános(nak tűnő) jegyek, a kogníció működési mechanizmusaiból adódó szervezőelvek a tér szemléletében, melyek a mentális térkép kiépülésére, illetve a névadásra is hatással vannak. Ilyen például, hogy az ember egy adott helyet csak más helyhez való viszonyában tud meghatározni (HOFFMANN 1993/2007: 113), s ez a viszonyítás gyakran a helynevekben is tükröződik. Ezzel szorosan összefügg a tér központ–periféria szemlélete, ami a helyekről való beszédben s esetenként a helyek nevében is jelentkezik. Szintén általános jegyként említhető, hogy a szavak (szempontunkból az irányjelölő szavak) sajátos (az értékjelentéssel / a metafora mechanizmusával magyarázható) összeszerveződést mutatnak, s ez mind a térről való beszéd szervezésében, mind a helynevekben tükröződik. Ezek az egymással is érintkező elvek területenként, közösségenként, kultúránként különbözőképpen jelennek meg.

2.3. Nyelvi relativizmus a kognitív térkép és a helynevek viszonyában

A nyelv, illetve a kogníció vizsgálatával foglalkozó szakembereket hosszú ideje foglalkoztatja, hogy milyen viszony van a megismerő rendszer e két funkciója között, másfelől közelítve: hogy a szemantikai struktúrák elsődlegesek-e a nyelvhez képest, illetve a nyelv is hatással van-e a fogalmi kategóriákra, a gondolkodásra. A kognitív tudományok szerint a kognitív megalapozottság fontos szerepet játszik a nyelv elsajátításában. Sokkal ellentmondásosabb a nyelv gondolkodási struktúrákra gyakorolt hatásának, a nyelvi relativizmusnak a megítélése.[31]

Mint ismeretes, a nyelvi relativizmus fogalma két alapvető tézist takar a nyelv és a gondolkodás viszonyáról. Az egyik arra vonatkozik, hogy a nyelvek relatívak, azaz a valóságot különbözőképpen közvetítik. A másik vélekedés hipotetikusabb: eszerint a fogalmak nyelvi kifejezése bizonyos mértékig hatással van arra, ahogyan a valóságról gondolkodunk, ahogyan a valóságot konceptualizáljuk (PEDERSON 2007: 1012). A nyelvészeti és pszicholingvisztikai kutatások ennek kapcsán egyrészt arra irányulnak, hogy leírják a nyelvek között a valóság szegmentálásában megmutatkozó különbségeket, másrészt pedig hogy feltárják ezeknek a különbségeknek az esetleges hatásait a fogalmi rendszer, illetőleg az idegrendszer szintjén. Mivel az előbbire számos példát láthattunk az előző egységben a térről való beszéd vonatkozásában, a továbbiakban a nyelvhasználatnak a gondolkodásra gyakorolt hatását állítom a középpontba.

A nyelvi relativizmusra irányuló kutatásokban szinte a kezdetektől központi szerepet kapott a téri nyelv (a helyet, irányt jelölő közszavak, grammatikai elemek) vizsgálata. A téri kifejezések ugyanis jól körülírt grammatikai és lexikai mezőt alkotnak, s így a gondolkodás és a nyelv közötti illeszkedés szisztematikusan vizsgálható e nyelvi részrendszeren belül. A téri nyelvnek ugyanakkor nyilvánvalóan részét képezik a téri elemek tulajdonnévi megjelölései is. A helynevek vizsgálata azonban, mint általában a nyelvészeti jellegű kutatásokban, a nyelvi relativizmus kapcsán is kívül maradt ezidáig a kutatók érdeklődésén. A továbbiakban ezért azt mutatom be, hogy miként látom ezt a kérdést a helynevek kapcsán megközelíthetőnek, majd igyekszem állást is foglalni azzal kapcsolatban, hogy vajon a helynevek esetében számolhatunk-e valamilyen formában a nyelvi relativizmus jelenségével. Mielőtt azonban erre rátérnék, a téri nyelvvel

[31] A kognitív nyelvészek nem képviselnek egységes álláspontot e kérdés kapcsán. Az elméletek egy részében, így például LANGACKER elméletében a nyelv a fogalmi rendszer egyik kifejezési módja, s fel sem merül, hogy a nyelv is hatással lehet a fogalmi kategóriák kiépülésére. Ehelyett a perspektíva fogalmának a leírásba bevonásával a konstruálás többféle lehetőségére helyezi a hangsúlyt. Az Oxford Handbook of Cognitive Linguistics című kézikönyvben ugyanakkor külön fejezet foglalkozik ezzel a témával (PEDERSON 2007). Szintén meghatározó aspektus a nyelvi relativizmus SZILÁGYI N. SÁNDOR elméletében (vö. a következő, 2.3.1. alfejezetben írottakat).

kapcsolatos vizsgálatokra utalok röviden, ezek ugyanis tanulságosak lehetnek számunkra mind módszertanuk, mind a nyelvi relativizmus kapcsán feltárt eredményeik tekintetében, s azért is szükséges ezeket áttekinteni, hogy el tudjuk helyezni saját vizsgálatunkat a nyelvi relativizmus kutatásán belül.

2.3.1. Téri nyelv és nyelvi relativizmus

1. A nyelvek jelentős különbségeket mutatnak abban a tekintetben, hogy milyen téri viszonyokat ragadnak meg, kérdéses viszont, hogy ez egyúttal azt is jelenti-e, hogy a különböző nyelvet beszélők másképpen is gondolkodnak a téri viszonyokról. A kognitív fejlődéspszichológusok sokáig kizárólag a fogalmi fejlődésnek a nyelvre gyakorolt hatását hangsúlyozták. A téri nyelv vonatkozásában eszerint a téri szemantikai fogalmak univerzálisak, s megelőlegezik a nyelvi fejlődést (vö. PIAGET 1970a, 1970b, LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 892), bizonyos téri viszonyok nyelvi jelölőinek elsajátítási sorrendje ugyanis egységesnek tűnik a különböző nyelvet beszélő gyerekek fejlődése során. Az újabb nyelvközi összehasonlító vizsgálatok szerint azonban ez a sorrend csupán a nyugati kultúrára jellemző, azokban a kultúrákban viszont, ahol a nyelvi kifejezések alapjaiban más téri rendszert kódolnak (tehát nincs például BENNE és RAJTA viszony), a téri kifejezések elsajátítása természetszerűen a saját nyelvükben kódolt viszonyokhoz alkalmazkodik (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 893–895). A koreai nyelvben például nem különböztetik meg a BENNE és a RAJTA viszonyt, van viszont egy SZOROS és LAZA ILLESZKEDÉSt magába foglaló téri reláció. BOWERMAN és CHOI koreai és angol gyerekekkel végzett vizsgálata a nyelvi relativizmust látszik alátámasztani. Eredményeik azt mutatják ugyanis, hogy noha a csecsemők bármilyen téri megkülönböztetés megtanulására képesek, anyanyelvük elsajátítása révén reprezentációs készletükben igen hamar azoknak a téri viszonyoknak a megkülönböztetése lesz jelentős, amelyekre külön nyelvi kifejezések vannak (2003).

2. A téri fogalmi kategóriák a folyamatos felszín szegmentálásán alapulnak, a tér pedig különböző módon szegmentálható kváziobjektumokra, ezt egyértelműen igazolják a nyelvközi összevető vizsgálatok (vö. BURENHULT–LEVINSON 2008). Kérdéses viszont, hogy ez visszahat-e a tér észlelésére. Erre vonatkozóan egyelőre csak elméleti feltevéseink vannak. SZILÁGYI N. SÁNDOR nyelvi világmodell elmélete szerint a nyelvben nagyon sok ismeret van tárolva, amelyek észrevétlenül a világhoz való teljes viszonyulásunkat meghatározzák. Az „ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul a környezetéhez […], amelyek egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra”, vagyis rendelkezünk egy sajátos elmélettel a világról, amely implicit módon magába a nyelvbe van beleszerkesztve. Ez a nyelvspecifikus nyelvi világmodell megszabja, hogy beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben

társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhetünk (1996: 7–9, 58–59).

3. A nyelvek eltérnek aszerint is, hogy milyen referenciakeret határozza meg a téri leírásokat. A legtöbb nyelvben a jobbra és balra forduláson, elöl–hátul stb. viszonyokon alapuló relatív perspektívarendszer domináns, a gyűjtögető-vadászó, illetőleg a kevésbé strukturált tájban élő népcsoportok egy részének nyelvében azonban, amint erre már utaltam, az abszolút irányok, égtájak használata jellemző.

A nyelv által közvetített referenciakeretek a pszicholingvisztikai vizsgálatok szerint hatással lehetnek a téri gondolkodásra, meghatározva a téri tájékozódás jellegét. Az ezt alátámasztó vizsgálatban mexikói celtál és holland anyanyelvi beszélőket ültettek le egy asztalhoz, melyen előttük feküdt egy ceruza, ami hozzájuk képest jobbra vagy balra nézett. Ezután 180 fokkal elforgatták őket egy újabb asztalhoz, amin két ceruzát láttak ellentétes irányban, és nekik ki kellett választani, hogy eredetileg merre nézett a ceruza. A celtálok az abszolút téri referenciakeret szerint oldották meg a feladatot, míg a hollandok inkább a relatív perspektívára támaszkodtak (LEVINSON és mtsai 2002).

4. A nyelvi relativizmussal nemcsak a téri nyelv, hanem számos további nyelvi kategória kapcsán számolnak a szakemberek. Nehéz ugyanakkor igazolni, vagyis olyan kísérleti elrendezést teremteni, amellyel egyértelműen bizonyítható, hogy valóban kizárólag nyelvi hatásra (és nem például kulturális különbségekre) vezethetők vissza a tapasztalt kognitív működésbeli eltérések. A téri nyelv kapcsán több esetben úgy tűnik, sikerült igazolni a nyelvi relativizmust, utalnunk kell ugyanakkor arra is, hogy az idézett és a további ide kapcsolódó kísérleti eredmények megítélésében nincs teljes egyetértés a kutatók között.

2.3.2. A nyelvi relativizmus vizsgálati lehetőségei a helynevek kapcsán

Az előzőek alapján azt a kérdést is felvethetjük, hogy vajon a helynevekkel kapcsolatban számolhatunk-e a nyelvi relativizmussal, azaz egy-egy népcsoport által használt, adott nyelvhez köthető helynevek befolyásolják-e valamilyen módon azt, hogy a névhasználók miként észlelik a környezetüket, illetve mutatkoznak-e ilyen szempontból általánosabb nyelvi-kulturális különbségek.[32]

[32] A kutatók egy része magának a helynév-kategóriának az univerzalitását is megkérdőjelezi. A BURENHULT–LEVINSON szerzőpáros megemlít ugyanis egy lehetséges kivételt: Ulrike Zeshan személyes közlése szerint a Balin lévő kata kolok falujelölési rendszeréből látszólag hiányoznak a helynevek, ehelyett egy abszolút kijelölési rendszert használnak (2008: 139). A rövid, lábjegyzetben közzétett megjegyzés azonban nem ad meg további részleteket, így az a további megerősítéséig nemigen cáfolja meg a helynevek univerzális jellegét.

Ez a problémafelvetés részben különbözik a nyelvi relativizmus modern kutatási témáitól, az idevágó vizsgálatok ugyanis — mint a téri nyelv kapcsán láttuk — jellemzően arra irányulnak, hogy feltárják, egy adott nyelvi kifejezésnek a megléte, használata hatással van-e a fogalmak nem nyelvi reprezentációjára, a kognitív működésre (PEDERSON 2007: 1013). A helynevek kapcsán — a téri fogalmak kiépülése szempontjából meghatározó lexikális jelentés vagy szemantikai viszonyjelentés híján — ez a közelítésmód nem alkalmazható. Megítélésem szerint ugyanakkor a helynevek általános sajátosságainak, a névmodellnek a téri ismeretek formálásában betöltött szerepével esetleg számolhatunk.

A kérdés megítéléséhez mindenekelőtt arra érdemes visszautalnunk, hogy az elme hálózatelvű felfogása szerint a térszemlélet és a kognitív térkép szerves kapcsolatban van a toponomasztikonnal. S láttuk az előző alfejezetben, hogy a téri ismeretek miként befolyásolják a térről való beszédet, köztük a névadást-névhasználatot. A téri és névreprezentációk közötti kapcsolat esetleg a másik irányú hatást — a nevek téri reprezentációra gyakorolt hatását — is lehetővé teheti.

A helyneveknek a térszemlélet alakításában betöltött szerepét, súlyát emellett nyilvánvalóan befolyásolja az is, hogy egészlegesen vagy analitikusan tárolódnak-e a mentális lexikon elemeként. Mint láttuk, a kognitív nyelvészet szerint a helyneveket tartalmazó megnyilatkozások létrehozásához és feldolgozásához nincs szükség a név belső szerkezetének elemzéséhez (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 32), az egységként való feldolgozás jelentősen meggyorsítja a kommunikációt. Az egység szerinti feldolgozáshoz persze másodlagosként hozzájárulhat az elemző feldolgozás. Az, hogy ezzel valóban számolhatunk-e, s ha igen, milyen mértékben, nyilván függ az egyén nyelvi érzékenységétől, korábbi helynévi tapasztalataitól, vagyis attól, hogy általában véve mennyire motiváltak azok a nevek, amikkel találkozott, lehet-e rájuk a denotátum reprezentációjának kiépítésében támaszkodni.

A kognitív térkép leírási modelljének tárgyalásakor már láthattuk, hogy jelentős különbség mutatkozik a kognitív térkép elemeit, illetve a hozzájuk kötődő névanyagot illetően a különböző természeti népcsoportok és a modern társadalmak között. A nyelvi relativizmus vizsgálatának megalapozásához a továbbiakban is hasznosnak látszik e két szélsőség, a tipikus tradicionális és a modern társadalmak[33] névmodelljét és téri reprezentációit összevetni, az antropológiai és szocioonomasztikai szakirodalomra támaszkodva. Így ugyanis nagyobb eséllyel mutatkozhatnak meg a névmodellek és a kognitív térkép viszonyában meglévő

[33] Ezek a terminusok vitatott voltuk ellenére is használatosak a humán tudományokban. Az antropológián belül a hagyományos társadalom kifejezés azokra a kultúrákra vonatkozik, amelyek az őslakos és gyakran ősi kulturális gyakorlatokat követik. Ezzel szemben tárgyalják a modern, folyamatosan változó indusztriális társadalmat.

esetleges különbségek. A kérdés összetett voltából adódóan egy ilyen rövid áttekintés persze nem lehet tekintettel a különböző kultúrák névmodelljének és kognitív térképének valamennyi releváns vonatkozására, s ráadásul nyilvánvalóan e két nagyobb társadalmi típuson belül is különbségekkel számolhatunk a tér- és helynévhasználatot illetően (sőt valójában a két csoport között sem számolhatunk éles határral). Az összevetés alapján megítélésem szerint mégis tehetünk néhány óvatos megállapítást a nyelvi relativizmusra vonatkozóan.

2.3.3. Névmodell és kognitív térkép viszonya a modern társadalmakban

Napjainkra a modern társadalmakban az emberi látókör kiszélesedett: a bárki számára hozzáférhető közlekedési lehetőségek révén, valamint az oktatás és a média közvetítésével más földrészekről, távoli vidékekről is van közvetlen vagy közvetett tudásunk. Más oldalról viszont — a technikai eszközök széles körű alkalmazásából adódó életmódváltozással összefüggésben — az emberek többsége eltávolodott a természettől, a környező földrajzi tájtól. A mindennapi élet a lakott területekhez kötődik, a települések külterületéről az emberek zömének alig van ismerete, mentális térképükön a határ jórészt kidolgozatlan, fehér foltokkal teli (RESZEGI 2022c).

Mindezzel összefüggésben a legtöbb ember esetében a helynevek ismerete is korlátozott, illetve az ismert névanyag máshogyan, a különböző helynévfajtákat tekintve más arányokat mutatva tevődik össze, mint feltehetően akár száz-kétszáz évvel korábban. Amint a legújabb hazai szocioonomasztikai vizsgálatok feltárták, a mindenki által ismert nevek még a kisebb településeken is az adott helység teljes helynévkincsének mindössze 1–5%-át teszik ki. Noha az alapnévkincset (azokat a neveket számítják ide, amelyeket az adatközlők legalább 70%-a ismer) tekintve ez az arány lényegesen magasabb, 30–64% közötti a vizsgált településeken (vö. GYŐRFFY 2018: 104–107), ám ezek jórészt a belterülethez köthető névformák, melyek fontosabb, központi helyeket jelölnek meg. E ténynek lényeges módszertani vonatkozása, hogy a helynevek alapján a térszemléletre következtető vizsgálatok eredményeit számba véve kellő óvatossággal kell eljárnunk, ezek ugyanis még a vizsgált közösség esetében sem feltétlenül általánosíthatók, nemhogy nagyobb léptékben. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az embereknek saját lakóhelyük névanyaga mellett számos további helyről és annak nevéről vannak ismeretei (ezek jórészt makrotoponimák), melyek valamilyen formában szintén részét képezik a mentális térképüknek, illetve a helynevek hálózatának.

Ezekben a társadalmakban a beszélőknek sajátos tapasztalatai vannak a helynevekről: a névrendszerben meglehetősen nagy arányban vannak ugyanis jelen az átlátszatlan névformák, s az egyének nyelvi szocializációjuk során viszonylag

hamar szembesülnek azzal is, hogy az áttetsző nevek sem feltétlen tükrözik a táj jellegét és sajátosságait. Az ilyen tapasztalatok alapján pedig a névhasználó ténylegesen a nevek azonosító funkcióját tartja inkább dominánsnak, a nevek nyelvi felépítése, illetőleg a névben megjelenő jelentéstartalom és a valóságos táj összevetése kevésbé tűnik jelentősnek. Ezt az elméleti kiindulású feltevést erősítik meg GYŐRFFY ERZSÉBET interjúi is, amelyek során adatközlői a nevek kapcsán először minden esetben a név által jelölt helyre utaltak, illetve a helyekhez kapcsolódó eseményekre. Eredményei szerint a helynevek esetében nem feltétlenül jellemző a nevek analitikus nyelvi feldolgozása. Tépén folytatott gyűjtőmunkája során az egyik adatközlője például a *Békás* név kapcsán arra a kérdésre, hogy miért lehet ez a földterület neve, azt válaszolta, hogy nem tudja, illetve hogy soha nem gondolkodott el ezen, s csak kicsit később tette hozzá, hogy biztosan a békákról kapta a nevét (2018: 110–112). Noha az efféle névhasználói viselkedés csupán a tudatos elemző feldolgozást cáfolja, a mai névhasználat vonatkozásában mégis megalapozottnak tűnhet a kognitív szemantika felfogása, azaz a nevek unitként való kezelése, hiszen még a neveket ismerők és használók sem szükségszerűen feleltetik meg a nevekben megjelenő tartalmat a táj sajátosságainak, s ez csökkentheti a valószínűségét annak, hogy a név hatással van a térszemléletükre. Egyelőre nem ismert azonban, hogy mennyire jellemző a névhasználókra ez a fajta beállítódás, azt ugyanakkor bizonyosnak tarthatjuk, hogy nem általánosítható. Különböző névismeretű emberekkel folytatott beszélgetéseim alapján megítélésem szerint a névismeret mellett a nevekhez való viszonyulás szempontjából is akár jelentős egyéni különbségekkel számolhatunk.

A névismeretre irányuló szocioonomasztikai kutatásokból olyan példák is idézhetők, amelyek épp a nevek elemzéséről, analógiás megfeleltetéséről tanúskodnak, illetve arról, hogy a névhasználóknak a nevek közötti összefüggésekről is van tudásuk. A romániai Szalárd falu lakói a számukra ismeretlen *Dóci-rét* és *Sziki-kút* neveket a szomszédos faluhoz közel lokalizálták annak ismeretében, hogy a nevek előtagjában szereplő *Dóci* és *Sziki* családok ott laknak (VARGA 2020: 32). Az effajta nyelvi viselkedés, illetve a mentális lexikon működéséről feltárt eredmények alapján mégis számolnunk kell valamiféle analógiás megfeleltetéssel a nevek esetében is (még ha ez nem is tudatosul), különösen új nevekkel találkozva, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a különböző köznyelvi szóformákat sem tudatosan elemezve tanuljuk a nyelv elsajátítása során.

A helynevek esetleges térireprezentáció-szervező szerepét ugyanakkor a beszélőknek az a tapasztalata is befolyásolhatja, hogy a nevek, még az áttetsző nevek sem feltétlenül tükrözik a hely tényleges sajátosságait. A nevek motivációja, a nevekben megjelenő szemantikai tartalom e társadalmakban a névadás idejének viszonyairól tájékoztat, azaz még ha meg is történik a nevek analógiás elemzése, ezt az adott beszélő nevekről való tudása, illetve a táj jelenkori

viszonyairól való ismerete irányítja, s a kettő nem feltétlenül feleltethető meg egymásnak (vö. ehhez HOFFMANN 2012: 23–24). Ezek alapján a nevekkel kapcsolatban nem elvárás, hogy a tényleges téri viszonyokat, a környezet sajátosságait tükrözzék.

Mindezeket mérlegelve általában véve azt mondhatjuk tehát, hogy a modern társadalmakban — a névismeret hiánya, illetve a névmodell miatt — nem számolhatunk a prototipikus helynevek (jelentős) térképalkotó szerepével. A fenti tényezőkből adódóan pedig módszertani szempontból az is nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy képet alkothassunk az egyének mentális térképének szerveződéséről, illetve a térszemléletéről, nem elegendő csak a nevek elemzésére támaszkodnunk, tekintettel kell lennünk a névhasználat sajátosságaira, illetve általában a térről, a helyekről való beszéd jellemzőire is.

Ezek fényében érdemes újragondolnunk azt a régi feltevést, mely szerint az ember elsősorban a térbeli tájékozódásának megkönnyítésére használja a helyneveket. LŐRINCZE LAJOS megfogalmazásában: a „földrajzi nevek keletkezésének oka [...]: az ember tájékozódni akar a tájban, s ezt a táj feltűnőbb felszínalakulatai segítségével éri el, azok általános (köznévi) vagy különleges (tulajdonnévi) megjelölésével" (1947: 3, vö. még BALÁZS 2008: 349). Az idézett példák és általában a kognitív megközelítésű vizsgálatok azonban cáfolják ezt a felfogást: a tájékozódáshoz alapvetően nem szükségesek helynevek. Jól mutatja ezt, hogy egy idegen, a helyet nem ismerő személy útbaigazításakor kétféleképpen járhatunk el: vagy megmutatjuk az utat, vagy szóbeli eligazítást adunk. Ez utóbbi módszer azonban akkor sikeres, ha olyan fogalmakat, közneveket használunk fel, amelyek nyelvileg minősítenek, kategóriába sorolnak, vagyis megértésükhöz elég a nyelvet tudni (vö. SZILÁGYI N. 2006). A helynevek viszont alapvetően nem ilyen jellegű nyelvi elemek: csak akkor segítik a tájékozódást, ha a tájékozódni akarónak már van egyfajta, nem csak nyelvi tapasztalaton alapuló tudása a területről. E nyelvi elemek lokalizálásához meg kell jegyezni a nevet a vele megjelölt területhez kapcsoló szabályt. A helynevek ismerete eszerint egy olyan plusz tudást feltételez (a nevet a területtel összekapcsoló jegyeknek az észben tartását), amire a térbeli orientáció során nem feltétlenül van szükség. A helynevek tehát nem a tájékozódást irányítják, alapvető szerepük sokkal inkább kommunikációs jellegű, arra szolgálnak, hogy egy adott beszélőközösség tagjai számára könnyebbé, egyértelműbbé tegyék egy adott terület megjelölését (HEINRICH 2000: 5, HOCHBAUER 2010: 108, RESZEGI 2012b).

A térben való eligazodás pedig — mint a kognitív térkép működése kapcsán láttuk — elsősorban nem a helynevek ismeretét (a hely és a név összekapcsolását) igényli, hanem számos más ismeret (téri elemek és viszonyaik) tárolását és működtetését feltételezi.

2.3.4. Névmodell és kognitív térkép viszonya a tradicionális társadalmakban

A nyugati típusú társadalmak névhasználati szokásainak jellemzői és az ezekből a nevek mentális reprezentációjáról, kognitív térképpel kapcsolatos viszonyáról levonható tanulságok semmiképpen sem általánosíthatók térben és időben. A megfogalmazott megállapítások nyilvánvalóan csupán az adott közösségekre jellemzők, s kellő óvatossággal is csupán az azonos életmódot folytató más közösségekhez használhatók analógiaként. Tanulságos lehet ugyanakkor a tradicionális típusú társadalmak névhasználatával való összevetés. Habár a globalizáció ezeket a közösségeket is egyre fokozódó mértékben érinti, az életmód fokozatos átalakulását eredményezve (a globalizáció téri tudást érintő hatásához lásd a LOVIS–WHALLON szerkesztette tanulmánykötet írásait, 2016, a bennszülött kultúrákra gyakorolt általános hatásokhoz vö. K. COATES 2004, vö. még RESZEGI 2022c), ez a hatás e társadalmak egy részében csak az utóbbi néhány évtizedben jelentkezett, míg más csoportokban már akár több mint egy évszázada. A korábbi kiterjedt antropológiai és antropológiai nyelvészeti kutatások ugyanakkor jó alapot nyújtanak ahhoz, hogy képet alkothassunk az ún. tradicionális névmodellről és téri tudásról.

A COGOS–ROUÉ–ROTURIER szerzőhármas a számik téri tájékozódási rendszerét ismerteti: egy számi rénszarvaspásztor-közösség helyneveit, a csoporttagok helynevekről való tudását és a helyneveknek a környezetet használó pásztorok mindennapi életében játszott szerepét, illetve térképhasználatukat vizsgálták. A számik hagyományosan nem használtak térképet a tájékozódáshoz, nincsenek is saját készítésű térképeik, s még manapság is igen ritkán használnak térképet. Amint egyik interjúalanyuk fogalmaz: „térkép nélkül jobban megtaláljuk az utat. Vannak tavaink, és ott a napfény és a folyók, a patakok nyugatról keletre folynak, és a fák a nap felé nőnek” (2017: 45). Ehelyett kifejlesztették sajátos módszerüket a navigációhoz és a tájban való haladáshoz. Különösen nagy szerepet játszanak ugyanis a mindennapi életben zajló beszélgetéseikben a narratívák, a történetmesélések, az úti beszámolók, s amikor a helyekről beszélnek, ahova elutaztak vagy el fognak utazni, a számik a mentális térképalkotás módszerét használják, mely a megnevezett tájékozódási pontok köré szerveződik, gyakran kapcsolódva azokkal az információkkal, hogy ezek milyen lehetőségeket nyújtanak a pásztorok számára. A megnevezett tájékozódási pontok a mikroperspektíva részei: dombok, feltűnő téralakulatok, kövek, bokrok stb. Ebben a nem írott térképben központi szerepet játszanak a helynevek, egy csoporttag szerint „A múltban a név volt a térkép” (i. h.). A számik számára a helynevek biztosítják a tájhoz kötődő kulturális ismeretek átadásának alapját. A helynevek ugyanakkor a kutatók szerint nemcsak elmesélt térképként működnek, hanem valóban mentális térképet alkotnak, megrajzolva egy kulturális tájképet egy történet elmesélése

során, melyben az eseményeket ők együtt formálják (2017: 45–46). A helynevek generációk közötti átadása is elválaszthatatlan a narratívák általi orális térképezéstől. A vándorlások során a vezetők megmutatják a jellemző, a tájékozódási pontként szolgáló térelemeket, s a nevüket, esetleg a hozzájuk kapcsolódó történeteket is elmesélik. A csoport tagjai még az időről is így beszélnek: valamely utazáshoz kötik a tárgyalt időszakot. Ezek a térképek azután elősegítik a táj karakterisztikájának előhívását, serkentik a helynevek köré szerveződő kommunikációt.

STEPHEN C. JETT (2011, 2014), valamint KLARA KELLEY és HARRIS FRANCIS (1994) az észak-amerikai navahók földrajzi tudását tanulmányozva szintén azt tapasztalta, hogy a közösség életében fontos szerepet játszanak a mítoszok és az utazás. A mitológiai hősök útvonalait és aktivitását pedig a helynevekkel kapcsolták a tájhoz, s így az asszociált történetek és a leíró nevek „mnemonic" (emlékezeti) vezetőkként szolgáltak a nagy távokat utazó navahóknak (JETT 2011: 327). A mitikus történetekben fontos helynevek és a topográfia megjelentek a dalokban, mesékben és az imákban, s ezek a tájhoz kapcsolják az embereket.[34] Hagyományosan nem író közösségről van szó,[35] a történetek ugyanakkor gyakorlatilag a térképek funkcióját töltötték be, ezek vezérelték a navahókat a vadászó helyekre, illetve a gyűjtögetések során. A navahó ceremoniális történetek tehát — akárcsak a számik történetei — egyfajta verbális térképet tartalmaznak, sorban azonosítják az utakat, a tájékozódási pontokat és kulturális tereptárgyakat. A történet sorrendje útikalauzként szolgált az utazók számára, hogy tudják, mely helyeket kell érinteniük, milyen sorrendben, milyen irányban. Az antropológusok szerint nemcsak működhetnek térképként a történetek, hanem a múltban ténylegesen így is használták ezeket (FRANCIS–KELLEY 2005: 98–99, KARI 1996: 443). E történetek részeként pedig a nevek gyakorlatilag olyanok számukra, mint az utcanévtáblák, s a vadászok és a gyűjtögetők támaszkodtak is rájuk a tájékozódásban (NELSON 1983: 39).

A helynevek gazdag asszociációja, a narratívához és a hiedelemvilághoz való kapcsolata más bennszülött népeknél is megfigyelhető. A sokat utazó, mobilis csoportokra pedig általában véve jellemző, hogy a (leíró) helynevek földrajzi tájékozódási és emlékeztető eszközként szolgálnak, s a tájékozódásban rendre hangsúlyozzák a helynevek szerepét. A mexikói szeri indián népcsoport aktív

[34] A helynevek asszociatív szerepét számos antropológus megerősítette. KEITH H. BASSO a nyugati apacsok közösségét tanulmányozva rögzített olyan — a kívülállók számára összefüggéstelen — párbeszédeket, amikor egy-egy megnyilatkozás lényegében egy-egy helynévből állt. A közösségben ugyanis a helyneveknek van egy sajátos használati módja — a konkrét helyre utalás mellett —, amikor a helynevet az adott helyhez kötődő történet egészét felidéző elemként használják (1988: 105–115).

[35] Az írásbeliség még napjainkban sem elterjedt a navahók között, illetve az írástudásuk az angolhoz kapcsolódik, nem a navahó nyelvhez (vö. WEBSTER 2017: 240).

halászai például azt vallják, hogy a hegynevek alapján (ti. a parthoz közel kiemelkedések húzódnak) találják meg a halászó helyeket (MARTINA 2017: 63).[36]

A tájékozódási technikákat, valamint a történelmi és mitikus ismeretekhez kapcsolódó téri tudást tanítás útján adják át ezekben a közösségekben. Ez a kiterjedt tudás mintegy kikristályosodik a tájat lefedő helynevekben. E nyelvi elemek nem pusztán a kommunikáció gazdaságos azonosító eszközei, hanem kulcsszerepet játszanak a környező táj, a föld észlelésében és használatában, segítik az utazót a megfelelő útvonal megtalálásában és követésében (APORTA 2016). Amint JARVENPA és BRUMBACH magyarázza: a mindennapi beszélgetésekben és gondolkodásban a helynevek kulturális tájképet alkotnak, s elhelyezik a vadászót vagy utazót mind a kartográfiai, mind a kulturális térben (2016: 20). A hagyományos társadalmakban ezért fel sem merül, hogy a helynevek egyszerű címkékként is értelmezhetők, gazdag szemantikai tartalom kapcsolódik hozzájuk.

Az idézett vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a helynevek a tradicionális társadalmakban kitüntetett szerepet játszanak a kognitív térkép szervezésében, illetve általában a tájékozódásban.[37] Ez a megállapítás eltér a helynevek funkciójáról a nyugati társadalmak névhasználati szokásai alapján fentebb megfogalmazott megállapítástól, mely szerint az emberek a térről való kommunikáció elősegítésére használják a helyneveket. Az idézett (számikra, navahókra és más tradicionális közösségekre irányuló) vizsgálatok ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a természettel, a tájjal szoros kapcsolatban élő közösségeknél a helynevek olyan szervesen épülnek bele a mentális térkép hálózatába, illetve az orális kultúrának köszönhetően feltehetően mindenkinél viszonylag egységesnek tekinthető ez a tudás, hogy a közösségen belül a helynevek — a helyek reprezentációjával jelentős átfedésben — áttételesen valóban segíthetik a kognitív térkép szerveződését, illetve a tájékozódást. Utalnom kell ugyanakkor arra is, hogy a névismeretről e közösségek kapcsán nincsenek konkrét vizsgálatok, csak feltevéseink lehetnek annak fényében, hogy itt a közösség tagjainak életmódja, foglalkozása azonos.[38]

---

[36] A helynevek szerepéhez a természeti népek körében lásd még pl. OETELAAR 2016 az északamerikai feketeláb indiánokról; APORTA 2016 a kelet-kanadai sarkvidéki iglulikokról; THIERING–SCHIEFENHÖVEL 2016 és THIERING 2015 az eipókról Pápua-Új-Guineában és a dene csipevákról Nyugat-Kanadában; az alaszkai ulgunigamiut eszkimókról és az ausztáliai ngaanyatjarra őslakosokról HETH–CORNELL 1985: 230–235; a mexikói szeri népcsoport bizonyos mértékig különböző helynévhasználatához vö. O'MEARA 2016: 145–146.

[37] E tapasztalatból kiindulva az antropológusok és az antropológiai nyelvészek feltételezik, hogy a múltban is hasonló feladatot tölthettek be a helynevek. „Az írás megjelenését és a történelem modern fogalmát megelőzően a helynevek olyan hosszú életű szimbólumokként és az emlékezést támogató eszközökként szolgálhattak, amelyek segítették a jövőbeli történések tervezését és a múltbéli események felidézését, az emlékezetet" (MEADOWS 2008: 5, vö. BASSO 1996: 7).

[38] Megítélésem szerint talán a családhoz mint elemi névközösséghez hasonló fokú névismereti hasonlóságot feltételezhetünk esetükben (ehhez vö. GYŐRFFY 2018: 106–107), ezek a közösségek ugyanis gyakran valóban nagycsaládok. Néhány nomád közösségben ugyanakkor egyfajta „gender

Az ez irányú vizsgálatok annál is inkább fontosak lennének (s nem csupán a nomád, vándorló életmódot folytató népcsoportoknál, hanem a letelepült közösségekben is), mert az így feltárt névismereti, névhasználati jellemzők alapján nagyobb valószínűséggel fogalmazhatnánk meg feltevéseket a mai modern társadalmak korábbi névhasználatával kapcsolatban is.

A helynevek és a nyelvi relativizmus viszonya szempontjából — megítélésem szerint — alapvető jelentőségű a közösségben használt helynevek nyelvi, funkcionális-szemantikai jellege, illetve a beszélőknek az erről való intuitív tudása, névmodellje. JETT már idézett kutatásában a navahó helynevek nyelvi felépítését is vizsgálta, s megállapította, hogy azok főként az adott hely, illetve a környezet tulajdonságait leíró nevek (pl. *Shąąą´ą´ Tóhí* 'napos oldalon lévő forrás', JETT 2011: 329), csupán a települések elnevezésében van példa más típusú névre, körükben esetenként megjelenik a birtoklásra vagy valamilyen eseményre utalás, elvétve átvételek is előfordulnak (2011: 329–330, 2014). A helynévkorpusz ilyenfajta szerveződése, az áttetsző leíró nevek dominanciája más nomád társadalmakban is jellemző,[39] pl. *Hast Hantip Quih Iti Iihca* 'kiemelkedés [szikla], ahol só van', *Xepe Coosot* 'tengervíz, ami szűk', *Moosni Ooja* 'az, amit tengeri teknősök vesznek körbe' a szeri nyelvben (O'MEARA 2016: 137–139); *Dǫigàuvā̃udā̃udéẽ̀* 'az a hely, ahol a folyó mélyen van', *Sépyáldá* 'esős domb' a kiowában (MEADOWS 2008: 21; további példákhoz lásd pl. VAARZON-MOREL 2016; HUNN 1996; egy általános áttekintéshez vö. SCHREYER 2006).[40] Úgy gondolom, hogy az ilyen tapasztalatokon alapuló névmodell, a nevek leíró jellege[41] is mintegy a név helyhez kötését segíti. Elvileg ugyanis számos egyéb motívum közül választhat a névadó egy adott hely megnevezésekor, ám ezekben a közösségekben jobbára a legszembetűnőbb külső sajátosság jelenik meg a névben. Amennyiben pedig a névhasználók azt tapasztalva szocializálódnak, hogy a helynevek ténylegesen információt adnak a tájról, s nem csupán átlátszatlan jelölői a helyeknek, ez egyrészt feltehetően egy elemzőbb feldolgozást eredményez a nevek kapcsán. Másrészt a helynevekhez való ilyen jellegű viszonyulás eredmé-

---

tájkép"-ről számolnak be a kutatók, a sajátos női és férfi terek pedig hozzájárulhatnak a „gender névismeret"-hez (JARVENPA–BRUMBACH 2016: 28–29). Még ebben az esetben is a leíró nevek dominanciája jellemzi azonban a női és a férfi toponomasztikont.

[39] Épp az őslakosok neveinek leíró jellege miatt alakult ki az a téves vélekedés az amerikai nyelvészek, névkutatók körében, hogy az amerikai bennszülötteknek nem voltak, nincsenek valódi helyneveik (vö. BRIGHT 2003: 674–676).

[40] HERCUS és SIMPSON a közép-ausztráliai helynevek szemantikai tartalmát elemezve néhány alapvető névtípust különített el: a) a környezet fizikai, biológiai sajátosságait (leggyakrabban növényvilágot) leíró nevek, b) ősökre utaló nevek, c) komplex nevek, amelyek az ősökre és a környezet sajátosságaira is utalnak (2002: 16–19).

[41] Ebből a szempontból talán az is meghatározó lehet, hogy az idézett nyelvek jellemzően inkorporáló típusúak, s eleve alkalmasak arra, hogy egyetlen névformába komplex leírást sűrítsenek bele.

nyeképpen a névben megjelenő jelentéstartalom mintegy irányítja a névhasználók téri figyelmét, a név objektumhoz kötését pedig segíti a motiváció, valamely fontos attribútum felismerése.[42] (Természetesen a modern társadalmakban is számolhatunk ezzel a fajta attitűddel a nevek kapcsán, de nem tekinthető olyan alapvetőnek, mint a természeti népeknél.)

A világ- és térszemlélet, a percepció és a tájjal való interakció különbségei — noha ebben az esetben nyilvánvalóan sajátos történelmi-kulturális szituációról van szó, mégis — jól szemléltethetők az alaszkai Glacier Bay tlingit és angol helyneveinek összevetésével. Az őslakos nevek több mint 90%-a a szárazföld és a tenger biológiai és topográfiai sajátosságaira utal, és közülük sok az adott hely részletes leírását tartalmazza, pl. *Anax Kuyaawal'ix'i Yé* 'ahol a gleccser jege áttör', *Lool̲xooshaa* 'hegy az erdei deréce (virág) közepette'. Az angol nevek ugyanakkor a tiszteleti névadás dominanciájával jellemezhetők ezen a vidéken, pl. *La Perouse Glacier, Dixon Entrance, Muir Inlet* (THORNTON 1995: 295–296, 298). Noha áttetsző nevek, de nem tükrözik a helyek sajátosságait.

2.3.5. Következtetések

E rövid áttekintés alapján jelentős (bár valószínűleg csak fokozati) különbségek látszanak a modern és a hagyományos társadalmak névhasználati szokásai, a nevekről való tapasztalatai, névmodelljei között, valamint — mindennek eredményeképpen — a helynevek és a kognitív térkép kapcsolatában. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a természeti népeknél a beszélőknek sajátos tudása és elvárásai vannak a helynevekkel kapcsolatban: e nyelvi elemek megbízhatóan tükrözik az általuk jelölt hely sajátosságait. Rendre hangsúlyozzák is a kutatások, hogy a helynevek jelentős szerepet játszhatnak a kognitív térkép szervezésében. Ezzel szemben a modern társadalmakban (a névismeretnek és a referáló funkciójú nevek dominanciájának a hatására) a helyneveknek nincs ilyen kitüntetett térképszervező szerepe.[43]

Mindezek alapján két óvatos következtetést fogalmazhatunk meg a nyelvi relativizmussal kapcsolatban. 1. A nevek mentális reprezentációiból kiváló névmodell bizonyos mértékig nyelv- és kultúrafüggő. 2. Ez a kapcsolat kétirányú, és

---

[42] A leíró nevek dominanciája semmiképpen nem tekinthető valamiféle primitív névadási gyakorlatnak, a helynevek valamennyi társadalomban (életmódtól függetlenül) kulturálisan meghatározottak, az adott kultúra normáit, névadási gyakorlatát követve hozták létre őket (DE STEFANI 2016: 53).

[43] A leíró nevek sajátos navigációszervező szerepét pszichológiai vizsgálatok is alátámasztják. MEILINGER és munkatársai kimutatták, hogy egy új környezetben a leíró nevek — a nyelvi és a nem nyelvi memóriaelemek közötti megfelelés révén — könnyebben beépülnek a kognitív térképbe, könnyebben előhívhatók, és segítik a tájékozódást későbbi kísérleti szituációkban. A nem leíró jellegű jelölések — a téri és nyelvi információk megfeleltetése híján — kevésbé rögzültek, későbbi előhívásuk gátolt volt (2016: 6).

az egy-egy közösséget jellemző névmodell maga is hatással lehet a megismerésre. A beszélőknek az a fajta tudása ugyanis, hogy a helynevek mennyire megbízhatóan feleltethetők meg a táj valós tulajdonságainak, vagy inkább csupán a tájat azonosító formaként kell tekintenünk rájuk, hatással lehet a nevek térképszervező funkciójára, és arra, hogy milyen mértékben támaszkodunk rájuk a tér strukturálásában, a kognitív térkép kiépítésében. Ez tehát azt jelenti, hogy a nyelv gondolkodásra gyakorolt hatását tekintve — noha az egyes nevek kapcsán nem számolhatunk megítélésem szerint olyan jellegű meghatározottsággal, mint a téri viszonyokat kifejező nyelvi elemek kapcsán —, a névmodell vonatkozásában mégis beszélhetünk nyelvi relativizmusról (még ha e tekintetben jelentős egyéni különbségek is lehetnek).

Annak ellenére, hogy az említett kutatások és vizsgálati eredmények egy irányba mutatnak, szem előtt kell tartanunk, hogy következtetésünk elméleti jellegű, s továbbra is hangsúlyoznunk kell a téma komplexitását, s ebből következően azt, hogy ahhoz, hogy határozottabban állást tudjunk foglalni a kérdésben, mindenképpen további (köztük lehetőleg kísérleti jellegű) vizsgálatok szükségesek.

III. Helynévadási módok értelmezése kognitív keretben

Az általános névelméleti kérdések, illetve a kognitív szemlélet nyújtotta új kutatási lehetőségek bemutatása révén, azt gondolom, sikerült meggyőzően igazolnom, hogy a kognitív közelítésmód — amely valójában soha nem volt idegen a névkutatástól —, illetve a kognitív nyelvészet leírási modellje eredményesen alkalmazható az onomasztikában. A dolgozat további részében magukat a helynévadási módokat értelmezem újra ebben a keretben.[1]

A magyar névkutatásban HOFFMANN ISTVÁN fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy a névadás kognitív aktus (1993/2007: 40). Márpedig ha így van, akkor — amennyiben pontos képet akarunk kapni az ide tartozó folyamatokról, illetve ezek nyelvi rendszeren belüli helyzetéről, viszonyaikról — lényegében nélkülözhetetlen, hogy a kognitív rendszer működéséből kiindulva, annak részeként, valójában tehát a kognitív nyelvészet átfogó nyelvleírási modelljében értelmezzük ezeket a nyelvi jelenségeket. Ilyen módon számos vitás kérdés új megvilágításba kerülhet, ami — mint majd látni fogjuk — többek között a metonimikus és a metaforikus névadás folyamatának újszerű felfogását eredményezi. Azáltal ugyanakkor, hogy a névkutatás eredményeit kognitív keretben gondoljuk újra, egyúttal a kognitív nyelvészet is gazdagodik, hiszen egy eddig ebben a modellben nem vizsgált nyelvi jelenségcsoportot integrálunk bele. A következő fejezetek ilyen módon tehát a kognitív mechanizmusok működéséről való tudásunkat is tovább árnyalhatják.

Ezt megelőzően azonban két dolgot még fontos tisztáznunk. Először is hangsúlyozni kívánom, hogy nem egy teljes tipológiai rendszert állítok fel a következőkben, hanem a korábban megfogalmazott célkitűzéseimnek megfelelően kiemelem azokat a jellegzetes névalkotási módokat, amelyek egyrészt jól rávilágítanak a kognitív szemléletmód előnyeire, lehetőségeire, másrészt pedig megmutatják azt is, hogy miként lehet a két tudományterület eredményeit egymáshoz illeszteni. Előrebocsátom továbbá, hogy az itt következő egységekben csupán az egyik fő tulajdonnévi kategóriára, a helynevekre fókuszálok.

[1] A pszicholingvisztika és a neurolingvisztika ezeket a folyamatokat — legalábbis a helynevek vonatkozásában — közvetlenül alig vagy egyáltalán nem vizsgálta, de a szempontunkból hasznosítható eredményeikre természetesen a továbbiakban is utalok.

1. Metonimikus névadás

A névkutatók jó ideje az egyik meghatározó mechanizmusnak tekintik a metonímiát az új helynevek létrehozásában, jellemzően azonban a metonímia hagyományos felfogásából kiindulva értelmezik ezt a névadási módot. Az ugyanakkor már ezekből a vizsgálatokból is kitűnik, hogy a névadás kapcsán a metonímia több szempontból is sajátosan jelentkezik, s ráadásul számos problémát felvet.

A metonímiakutatás a kognitív nyelvészeten belül is fontos területnek számít, s noha a metaforakutatáshoz képest bizonyos értelemben másodlagos helyzetűnek tekinthető, mára mégis bőven vannak ismereteink a folyamat mentális mechanizmusáról és a nyelvi metonímia sajátosságairól. Ezek a vizsgálatok azonban szinte kizárólag a közszókra irányultak, a metonímiának a névhasználatban játszott szerepét ebben a keretben csak a legutóbbi időkben kezdték el körüljárni. Még periferikusabb a metonimikus névadás vizsgálata a kognitív keretben, erre csupán a névkutatók részéről történt egy-egy kísérlet (RESZEGI 2009a, 2012a). Ezek az írások azonban azt mutatják, hogy több szempontból is hasznos a kognitív metonímiaelmélet keretében újraértelmezni ezt a névadási módot.

1.1. A metonímia hagyományos és kognitív nyelvészeti értelmezése

A metonímiát hagyományosan — már az ókori retorikák óta — olyan szóképként (trópus) értelmezik, amely „két fogalom közötti időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között asszociációs kapcsolat létezik, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak, a kifejezőnek a nevét átvisszük a másiknak, a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk” (FÓNAGY 1982, vö. még SZIKSZAINÉ 2007: 417).

A metonímia GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON által kidolgozott kognitív nyelvészeti megközelítése részben a hagyományos felfogáshoz hasonlóan értelmezi a jelenséget: a metonímiákban egy fogalmat egy másik fogalom jelölésére használunk, vagyis ahelyett, hogy közvetlenül a második fogalmat említenénk, egy elsőn keresztül biztosítunk gondolati hozzáférést (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980: 37, LAKOFF 1987a: 78–79, KÖVECSES 2005a: 147). Lényegi különbség viszont, hogy a kognitív megközelítés szerint a metonímia elsősorban a fogalmak és nem a szavak tulajdonsága, olyan fogalmi természetű jelenség, amely áthatja a gondolkodásunkat és a mindennapi nyelvhasználatunkat. Azért vagyunk képesek tehát a nyelvben metonímiákat használni és minden nehézség nélkül feldolgozni, mert már eleve metonimikusan gondolkodunk.[2]

[2] A metonímia fogalmi természetét támogatja, hogy nemcsak a nyelvben, hanem a nyelven kívül is találkozhatunk a megvalósulásaival. A mágia különböző formái, például az ember részeinek a felhasználása a rontások előidézésére ugyanezen a mechanizmuson alapulnak (vö. FÓNAGY 1999:

A metonimikus viszony alapja, hogy a világról való tudásunkat fogalmi tartományokba, LAKOFF kifejezését használva: idealizált kognitív modellekbe szervezzük (1987a: 68, KÖVECSES–BENCZES 2010: 51–52). A tapasztalataink alapján a világban együtt jelentkező dolgok a fogalmi térben is „közel" helyezkednek el egymáshoz, vagyis valamiféle kapcsolatban állnak egymással, ugyanabban az idealizált kognitív modellben kapnak helyet. Ez jelentheti tényleges fizikai kapcsolat leképeződését vagy valamiféle gyakori együtt előforduláson alapuló forgatókönyvszerű szerveződést. Általános emberi tapasztalat például a tartály és a benne lévő dolgok közötti viszony (TARTÁLY fogalmi tartomány), vagy hogy egy CSELEKVÉSnek különböző, egymással összekapcsolódó elemei vannak (cselekvő, cselekvés, eszköz stb.), ennek révén a fogalmi tartomány egyik eleme automatikusan aktiválni tudja a vele kapcsolatban álló további elemeket, sőt a fogalmi tartomány egészét is, s a fogalmi tartomány aktiválásán keresztül is eljuthatunk egy annak részét képező célfogalomhoz. Ezek a fogalmak közötti megfelelések pedig gyakran szolgálnak metonimikus kifejezések alapjául. Ezért nem okoz gondot senkinek a *Fel ne borítsd a sört!* (a sörösüveget) vagy a *Sztrájkolnak a buszok.* (a buszvezetők) mondatok értelmezése, senki sem értelmezi ezeket szó szerint.[3]

A kognitív nyelvészek felfogásában tehát mindezek alapján, a metonímia az emberi megismerés, a gondolkodás jellegzetes (ősi) eljárása. Olyan kognitív folyamatként értelmezhető, amelyben egy fogalom (a forrás- vagy közvetítő entitás) mentálisan hozzáférhetővé tesz egy vele kapcsolatban álló (ugyanabban a kognitív tartományban szereplő) másik fogalmat (célentitás) (KÖVECSES 2005a: 149). A folyamat alapja a fogalmi érintkezés (kontiguitás), ezek a fogalmak tehát „alapbeállítás szerint összetartoznak" (TOLCSVAI NAGY 2017b: 262). Jellemzően egy konkrétabb, inkább szembeszökő, száliens[4] fogalmat alkalmazunk egy vele érintkezésben lévő elvontabb, kevésbé szembeszökő fogalom eléréséhez (TESTRÉSZ

234). Az olyan RÉSZ–EGÉSZ viszonyhoz tartozó metonimikus kifejezések, amelyekben az ember egészének a megnevezése helyett a nemi szerv nevét használják, szintén biológiai alapú, öröklött viselkedésformákra vezethetők vissza. „A fallikus fenyegetés igen jól ismert a főemlősöknél, az agresszív hímek merev péniszükkel fenyegetik a rangsorban alattuk állókat. […] A modern társadalomban számtalan verbális megfelelője van a fallikus fenyegetésnek, a magyar nyelv is gazdag az ilyen kifejezésekben" (CSÁNYI 2003: 24). A pszichotikus és neurotikus zavarok egy része szintén a fogalmi érintkezésen alapul, például amikor a beteg épülettel azonosítja magát, vagy attól való félelmében kerüli a másokkal való kontaktust, hogy nem tudja őket saját magától megkülönböztetni (ehhez lásd FÓNAGY 1999: 236–237, vö. még RESZEGI 2011).

[3] A gyerekek, noha rendelkeznek a metonímia és a metafora képességével, bizonyos szintig tanulják ezek konvencionalizált nyelvi használatát, ugyanakkor már egészen korai életkorban képesek maguk is ilyen jellegű kifejezéseket alkotni. Jelentős problémát okoz viszont a metonimikus és különösen a metaforikus nyelvhasználat értelmezése az autista gyerekeknek (RUNDBLAD–ANNAZ 2010).

[4] A száliens fogalmak olyan entitások leképeződései, amelyek feltűnőbbek, jobban felkeltik a figyelmünket, például a személyre vonatkozó fogalmak jellemzően száliensebbek, mint az élettelen entitásokra vonatkozók (vö. ontológiai száliencia, SCHMID 2007: 119–120).

AZ EMBER HELYETT: *erősebb kéz kell erre a munkára,* ALKOTÓ A MŰ HELYETT: *Shakespeare-t olvasok,* ÚTI CÉL A MOZGÁS HELYETT: *idén is indult a maratonin,* stb.).[5] A metonímia fő funkciója tehát a nehezebben hozzáférhető célfogalom mentális elérése. A lehetséges metonimikus kapcsolatokat pedig — a tapasztalatainknak megfelelően — a fogalmi tartományok belső szerveződése határozzák meg.

A nyelvi formában megvalósuló metonímiák mögöttes kognitív folyamatában e felfogás szerint a közvetítő fogalomnak megfelelő nyelvi elem biztosítja a hozzáférést a célfogalomhoz, a célfogalomnak megfelelő nyelvi elem aktiválásán keresztül (KÖVECSES 2005a: 149). A metonimikus leképezés pedig meghatározza, hogy hogyan konceptualizáljuk a célfogalmunkat, ebben az esetben ugyanis nem közvetlenül, hanem a forrásfogalom perspektívájából értelmezzük azt.[6] A nyelvi metonímia értelmezését a nyelvi kontextus és a mindennapi ismereteink alapján tesszük meg (a folyamatban szerepet játszó kognitív operációkhoz lásd RUIZ DE MENDOZA 2011). A *vettem egy Picassót* kifejezés megfelelő értelmezéséhez tehát tudnunk kell, hogy a) Picasso festő volt, valamint hogy b) venni nem embert szoktunk, hanem tárgyat. Ezek alapján tehát létrehozható a kifejezés tényleges mondanivalója: 'egy Picasso által festett képet vettem' (KIEFER 2007: 101).

Az amerikai kognitív nyelvészek, illetve a nyomukban járó szakemberek tehát a nyelvi működést jellemzően közvetlenül a fogalmi működés megnyilvánulásának tartják. A nyelv és a fogalmi rendszer kapcsolatát nem tagadva SZILÁGYI N. SÁNDOR a nyelvhez kapcsolódó problémákat mégis nyelvi kérdésként értelmezi. Elutasítja ugyanakkor a metonímia hagyományos névátvitelként való felfogását is, azáltal tudniillik, hogy egy szó egy metonimikus kifejezésben szerepel, nem változik meg a jelentése, az *ég a pipa* kijelentést például mindenki egységesen úgy értelmezi, hogy valójában 'a dohány ég a pipában'. A nyelvben van ugyanis

---

[5] KÖVECSES és RADDEN szerint a közvetítő entitások megválasztását olyan kognitív elvek határozzák meg, mint az emberi tapasztalatok (főleg a világ antropocentrikus szemlélete), a perceptuális szelektálás, valamint a kulturális preferenciák, emellett olyan kommunikációs elvekkel is számolhatunk, mint a világosság (érthetőség) és a fontosság elve. A meghatározó („alapértelmezés szerinti") kognitív és kommunikációs elveket azonban esetenként különböző szociális-kommunikációs vagy retorikai hatások felülírhatják (vö. 1998: 63).

[6] Éppen ezért a metonímiát metonimikus figyelemáthelyeződésként, zónaaktiválódásként, profilálásként is leírhatjuk. Ennek alapja, hogy adott szituációban (illetve egy-egy megnyilatkozásban) a különböző fogalmak, illetve a nyelvi elemek fogalmi/szemantikai szerkezete nem teljes egészében aktiválódik, jellemzően csak egy részük kerül a beszélő és a hallgató fókuszába (ez az aktív zóna). Ez lehet a szó elsődleges, prototipikus használata, de kontextustól függően más összetevő is helyeződhet előtérbe (profilálódik). A *ház* szó elsődleges jelentése például számos absztrahált tulajdonságjegyből épül ki: építmény, szerkezete van, nyílások vannak rajta stb., s fő funkciója szerint menedéket ad, de ez utóbbi komponens a szó prototipikus használatakor *(Új házat építenek a szomszédban.)* nem kerül aktív zónába. Metonímia esetén viszont a másodlagos fogalmi elemek kerülnek előtérbe, pl. *az egész ház összecsődült* kifejezésben az a fogalmi jegy, hogy a házban emberek laknak (vö. LANGACKER 2008: 119, TOLCSVAI NAGY 2017b: 262–263, VERHAGEN 2007).

egy olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi a félreértés veszélye nélküli rövidítést, és ezt a beszélő és a hallgató egyaránt ismeri. A metonímia eszerint egy szemantikai-grammatikai törlő, illetve a hallgató oldaláról visszaállító szabályként, ellipszisként írható le, amelynek alkalmazási feltétele — a lakoffi modellhez hasonlóan — az, hogy ennek eredményeképpen a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsolata jöjjön létre (1996: 49–53). SZILÁGYI N. hangsúlyozza azt is, hogy a metonimikus mondatoknak általános szintaktikai szabálya, hogy az elhagyott elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja vagy névutója) megőrződik, és ahhoz az elemhez járul, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé tette az ellipszist, például „most éppen *Rejtő*[regényé]*t olvasom*", „semmire sem *maradt időm az iskola*[i munka] *miatt*".

BENCZE M. ILDIKÓ pszicholingvisztikai kísérleti eredményekre is támaszkodva a metonímia összetett jellegét hangsúlyozza, melynek magyarázatához a kétféle kognitív megközelítés együttes alkalmazásával juthatunk közelebb. Alapvetően egy általános kognitív képességről van szó, melynek révén képesek vagyunk az egymással valamilyen módon érintkező dolgok, fogalmak között asszociációkat alkotni, és egyikből következtetni a másikra. A nyelvi szinten megvalósuló metonímiának ugyanakkor különböző típusai különíthetők el, amelyek egy skálán helyezhetők el aszerint, hogy értelmezésükhöz milyen mértékben van szükség nyelvi (szemantikai és szintaktikai), illetve nyelven kívüli tényezők, a világról való tudásunk bevonására. Közös vonásuk azonban — s ebben az egymással szemben álló elméletek is egyetértenek —, hogy működési feltételük a két érintett elem (helyettesítő/megtartott és helyettesített/elhagyott elem) mentális reprezentációja közötti összeférhetetlenség (vö. 2009a, 2009b, különösen: 685, lásd még 2006).

A metonímia nyelvi megvalósulása a kognitív nyelvészet felfogásában nem jár jelentésváltozással, a metonimikusan használt szó szemantikai struktúrája ugyanis ezt nem engedi meg. A metonímia ugyanakkor elindíthatja a jelentésváltozást, hosszabb és gyakori együtthasználat esetén a metaforikus értelmezést biztosító attribútumok már kevésbé erőteljesen érvényesülnek az emberek tudatában, s a kontextusból adódó jelentést a metonimikus leképezés/ellipszis eredményeként a mondatban szereplő szó jelentéseként kezdik értelmezni. A konvencionalizálódott metonimikus használat tehát motiválhatja, előidézheti a szó használati sajátosságainak a megváltozását, azaz metonimikusan motivált poliszémia kialakulásához vezethet (vö. PARADIS 2011). Ez azonban ekkor már nem tekinthető a metonímia nyelvi megvalósulásának, a metonímia mint kognitív folyamat pusztán csak elindítja ezt a változást. A *toll* 'madártoll' szónak bizonyára ilyen módon (AZ ESZKÖZ ANYAGA AZ ESZKÖZ HELYETT séma alapján) alakult ki az írásbeliség egy bizonyos fázisában az 'íróeszköz' jelentése. Más esetekben maguk a sémák értékelődnek át, és válnak a poliszém jelentések kialakulásának

alapjaivá.[7] Az *iskola* szó magának az 'intézmény'-nek a megnevezése mellett ilyen módon használható 'az intézmény épülete', 'az intézményben folyó tevékenység' és 'az intézményben tevékenykedő emberek' megjelölésére (vö. PETHŐ 2003: 108–110, 2004, ehhez lásd még TOLCSVAI NAGY 2017b: 263).[8]

1.2. Metonimikus névhasználat

A kognitív megközelítések közös vonása a fentieken túl, hogy jobbára csak a köznevekhez kapcsolódóan tárgyalják a metonímia jelenségét. Legfeljebb a tulajdonnevek metonimikus használatára hoznak példákat, pl. *Washington Moszkvával tárgyal., Vezet a Debrecen!, Párizs bevezette a hosszabb szoknyákat ebben a szezonban., Amerika nem akar egy újabb Pearl Harbort., Szeretem Shakespeare-t., Dickenst olvasok.*, sőt még *Egy jó erős portóit innék.* A neveknek ez a fajta használata, mint láttuk, a nevek komplex jelentésszerkezetével magyarázható, melyen belül a név által jelölt személyhez, helyhez kapcsolódó ismeretek lehetővé teszik, hogy a nevet erre a tulajdonságjegyre leszűkítve, ezt előtérbe helyezve, lényegében közszóként értelmezzük. A megfeleltetés hátterében pedig a HELY AZ INTÉZMÉNY HELYETT (még specifikusabban a FŐVÁROS A KORMÁNY HELYETT, VÁROS A FOCICSAPAT/SPORTEGYESÜLET HELYETT), HELY AZ ESEMÉNY HELYETT, ALKOTÓ AZ ALKOTÁS HELYETT, HELY A TERMÉK HELYETT stb. sémák húzódnak. Az efféle szerkezetekben a tulajdonnevek mindig közvetítő (helyettesítő/megtartott) elemként állnak, és csak olyan nevek szerepelnek, amelyek denotátumaihoz az adott kisebb-nagyobb beszélőközösségben valamilyen jelentős esemény, intézmény vagy más hasonló kapcsolható (vö. KÖVECSES 2005a: 148–149, ehhez lásd még SIMON 2008).[9] A nevek ilyen módon való használata pedig egyúttal fel is erősíti a jelentésmátrixukban a séma által aktivált jelentéskomponenst.

A nevek metonimikus használata meglehetősen gyakori: az írott és beszélt nyelvi források széles skáláját magába foglaló British National Corpus angol nyelvű szövegeire irányuló korpuszvizsgálatok szerint a helynevek az összes

---

[7] A poliszémia és a metonímia viszonyához lásd még PETHŐ 2003: 108–110, 2004: 137–138, PARADIS 2004. PARADIS a metonímiát (metonimizációt) és a poliszémiához kapcsolódó zónaaktivációt két végpontnak tekinti, a metonimizáció mindig asszociatív folyamat, a metonimikus használat, valamint jelentés azonban elsáncolódhat, illetve konvencionalizálódhat. Ennek a folyamatnak különböző fokozatai vannak, s a végpontja a poliszém jelentések rögzülése, melyek közül a szituációnak megfelelő jelentés az adott zóna aktivációját jelenti már (2011).

[8] A pszicholingvisztikai kísérleti eredmények alapján a fenti sémák közül csupán a HELY–INTÉZMÉNY típus különösen gyakori, konvencionálisan használt eseteinél számolhatunk azzal, hogy a metonimikus használat a mentális lexikonban is rögzült (BENCZE M. 2009b: 692).

[9] A pszicholingvisztikai kísérletek tanulsága szerint ugyanakkor már egyetlen kontextusmondat is elegendő ahhoz, hogy a kísérleti személyek akár teljesen ismeretlen nyelvi formák metonimikus használatát megakadás nélkül feldolgozzák. Háttérismeret és kontextusmondat híján viszont nem tudják értelmezni a tulajdonnévi metonimikus kifejezést (BENCZE M. 2009b: 689).

említés 17%-ában (az országnevek az említések 20%-ában) ebben a szerepben fordulnak elő a vizsgált angol nyelvű szövegekben (MARKERT–NISSIM 2002, 2006). A nevek metonimikus használatának gyakori előfordulását más nyelvek (német, magyar és horvát) vonatkozásában végzett vizsgálatok is megerősítik (vö. BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2009). A vállalatok, cégek nevei esetében még nagyobb arányú, 30% a metonimikus használat (vö. MARKERT–NISSIM 2006).[10]

A metonimikus használat gyakoriságához az értelmezést, fogalmi elérést segítő funkción túl további pragmatikai tényezők is hozzájárulhatnak. A HELY AZ ESEMÉNY HELYETT sémában használt helynevek (a séma működésének értelmezéséhez lásd LANGACKER 2008: 250–251) például rendre — bár nem kivétel nélkül[11] — negatív eseményekre utalnak (pl. *Pearl Harbor, Auschwitz, Hiroshima, Vietnám, Csernobil, Fukushima; Mohács, Trianon, 203 koti* egy japán kerület neve, amely az orosz–japán háborúban brutális harcok helyszíne volt stb.),[12] melyek közvetlen említése fájdalmas, udvariatlan lenne bizonyos szituációkban. A nevek révén, a neveket mintegy eufemisztikus utaló/felidéző kifejezésként használva elkerülhető a konkrét negatív esemény leírása (vö. az udvariasság pragmatikája, ARIMITSU 2015).[13] Ez a funkció egyes — egyébként adott közösségekben helymegjelölésre ritkán használt — nevek esetében egyértelműen domináns.

A fenti sémák jórészt univerzálisak,[14] az egyes metonimikusan használt helynevek, illetve a hozzájuk kötődő ismeretek viszont jellemzően kulturális kötöttségűek, amint azt például a magyar történelmi eseményekre utaló helynevek mutatják. A globalizációnak köszönhetően, illetve az események globális hatásából adódóan ugyanakkor — ismét csak a fenti példasorra utalva — számos esetet

---

[10] Ennek hátterében nyilvánvalóan komplexebb, a metaforát is magában foglaló folyamatokkal számolhatunk: az intézmények, vállalatok, cégek olyan, az embernél jóval nagyobb léptékű és bonyolult működésű szervezetek, amelyeket nehéz a maguk komplexitásában elgondolni, konceptualizálni, ezért ehhez jellemzően metaforákat, többek között AZ INTÉZMÉNY EMBER metaforát használjuk (a jellemző metaforákhoz vö. pl. KÖVECSES 2005b). Ez mutatkozik meg abban, hogy a cég, intézmény a jog felfogásában jogi személy, de a közfelfogásban is gyakran személyként gondoljuk el, aki elad, vesz, bejelentést tesz stb. A nevek metonimikus használatának gyakoriságát felismerve a gépi beszédfelismerő, beszédfeldolgozó programok fejlesztői is próbálják ezeket a jelentéseket valamilyen formában beépíteni a programokba (vö. MARKERT–NISSIM 2006).

[11] Az olimpiák vagy egyéb nagy jelentőségű sportesemények említésekor is tipikus a sajtónyelvben a HELY AZ ESEMÉNY HELYETT séma alkalmazása, pl. *Tokió előtt.* Ezek jórészt semleges megfeleltetések, ebben a témakörben sem ritka ugyanakkor az sem, hogy egy-egy negatív eseményre, például súlyos vereségre utalnak így.

[12] EKMAN és munkatársai szerint bizonyos negatív érzelmeket sokkal intenzívebben tapasztalunk meg, a fiziológiai hatásukat tekintve is, mint a pozitívakat (1983).

[13] A metonímiának az eufémia egyik eszközeként való használatához vö. még SHI–SHENG 2011.

[14] A természeti népeknél különösen jellemző, hogy a helynevekkel eseményekre utalnak, illetve gyakran az időről is így beszélnek, korábbi események, utazások helyszíneire utalva (COGOS–ROUÉ–ROTURIER 2017, vö. az II. rész 2.3. fejezetében írottakat).

idézhetünk arra is, hogy maguknak a konkrét neveknek a metonimikus használata is nemzetközileg ismert. Az egyes nevek metonimikus használata időben is változhat, a nevek egy részénél ez a funkció visszaszorul, vagy átértékelődik, más jelentés kapcsolódik hozzájuk, illetve új nevek tűnhetnek fel ebben a metonimikus szerepben az aktuális eseményeknek megfelelően.

1.3. A metonimikus helynévadás

A nevek esetében a névrendszer elemeinek létrejötte, illetve további alakulása szempontjából nem a fent ismertetett metonimikus használat az érdekes, hanem sokkal inkább az, amikor egy konkrét személy, hely vagy más entitás megnevezésekor érvényesül ez az érintkezésen alapuló kognitív mechanizmus. Magam a továbbiakban a metonimikus helynévadásra koncentrálok. A helyek és neveik ugyanis nemcsak közvetítő fogalomként jelenhetnek meg a metonimikus folyamatokban, hanem célfogalomként is, azaz mint megnevezendő objektumok. Mint látni fogjuk, a metonímia a helyek megjelölésében sajátosan jelentkezik. Ekkor ugyanis egy egyedi téri objektumot jelölnek meg valamely vele érintkezésben lévő(nek felfogott) dolog (a közvetítő fogalom) közszói vagy tulajdonnévi megnevezésével a metonímia mechanizmusára támaszkodva (pl. kútmegjelölés vált a környező terület *Nagykút ~ Nagykúti-dűlő* megjelölésévé Veszprém megyében). A folyamat eredménye lehet alkalmi megjelölés (pl. egy ismert helynévvel utalok a környező területre adott szituációban), de lehet a névadás szándékával létrehozott megnevezés is (s a fokozatos névátvonódás jelenségét sem zárhatjuk ki). A névadás eredményeképpen ugyanakkor egyúttal természetesen jelentésváltozás is végbemegy, éppen ez a cél. Leképeződik tehát egy új tulajdonnévi jelentés a névadó és társas környezete onomasztikonjában, amely a fogalmi érintkezés révén szerves kapcsolatban van a szóforma eredeti fogalmi reprezentációjával.

1.3.1. A metonimikus névadás meghatározásának problémái

A helynevek leírására létrehozott és a magyar helynevekre alkalmazott elemzési modelljében HOFFMANN ISTVÁN is részben hasonlóan határozza meg a metonimikus névadás fogalmát: a névátvitel egyik fajtájaként értelmezi, amely a fogalmi jegyek érintkezése alapján megy végbe. Azáltal ugyanakkor, hogy a metonímia folyamata ebben a modellben elsősorban a nyelven belül értelmeződik — azaz mint jelentésváltozás más névadási módok mellett, azokkal egy szinten jelenik meg —, illetve hogy a tipológia a névalkotási módok között kölcsönösen kizáró viszonyt tételez fel, egyúttal az is adódik, hogy a különböző névadási folyamatok közül az egyes nevek esetében csak egy érvényesülhet (illetve esetleg egymás után több, de ebben az esetben csak az utolsó névalakulási módra van tekintettel a modell). Fontos kitételként szerepel ennek megfelelően a metonimikus

(és a metaforikus) névadás meghatározásánál, hogy a névátvitel anélkül megy végbe, hogy bármiféle formai változás történne a névformában. Ez azt jelenti, hogy azok a nevek nem tartoznak ebbe a kategóriába, amelyek metonimikusan motiváltak ugyan, azaz a hellyel kapcsolatban álló dolog neve vonódik át a hely megnevezésére, de valamilyen morfológiai vagy lexikális formánssal kapcsolódva (1993/2007: 116–118).

Megítélésem szerint annak érdekében, hogy valóban érzékeltetni tudjuk a folyamatok komplexitását, szerencsésebb bizonyos értelemben különválasztani a fogalmi mechanizmust, azaz a metonímia folyamatát, illetve a nyelvi jellegű folyamatokat — még ha a mentális rendszerben ezek nem is egymástól függetlenül működnek a nyelvi metonímia eseteiben. Így kaphatunk ugyanis teljesebb képet a mögöttes működésről. Emellett pedig épp ilyen módon kerülhetnek egy halmazba, s tanulmányozhatók együtt a különböző — de egységesen metonimikus szemléletre épülő — nyelvi formák, megoldások. A kognitív nyelvészet jelentésfelfogásából természetszerűen adódik ez a fajta közelítésmód. A nyelvi elemek a kognitív keretben, mint ismeretes, fogalmi jelentés és nyelvi forma egységeként írhatók le (lásd a nevek jelentéséről szóló I. 3. fejezetben írottakat, vö. LANGACKER 1987: 76–77, 2008: 15), a névadási-névalkotási folyamatok pedig mindkét pólust érinthetik, s erre a tipológiáknak is érdemes tekintettel lenniük, még ha ezek jellemzően összefonódva végbemenő folyamatok is. A továbbiakban erre alapozva egy lehetséges új közelítésmódot vázolok a metonimikusan motivált nevek leírására a kognitív közelítésmódot alkalmazva.

Abból kell kiindulnunk, hogy a metonímia mechanizmusával (részleges) fogalmi megfeleltetést tudunk létrehozni egymással érintkező dolgok között, ezek egyike lehet egy egyedi hely is, amelyhez számos különböző dolgot tudunk asszociálni a tapasztalataink alapján (a növényzetét, állatvilágát, vele kapcsolatban álló személyt, más helyeket, eseményt stb.). A köztük lévő kapcsolat révén ezek a kapcsolódó dolgok is fel tudják idézni a hely képét. Ezek az asszociációk a hely megnevezésében is megjelenhetnek, ami ugyanakkor nyelvileg többféleképpen valósulhat meg. Egyrészt olyan módon, hogy a közvetítő fogalom nyelvi megjelölésének formájában nem történik változás (puszta metonimikus névadás, puszta névátvitel). Másrészt ugyanez a mechanizmus együtt járhat a szóforma nyelvi változásával is: a beszélők nyelvük jellegzetességeinek megfelelően, nyelvi intuícióik, névmodelljük alapján, a meglévő nevek mintájára a metonimikusan aktivált szóalakot formánssal vagy lexikális elemmel kapcsolva használják fel a célfogalom megjelölésére (metonimikus névadás névformánssal, metonimikus névadás összetétellel).[15] HOFFMANN ISTVÁN egyébként maga is hangsúlyozza,

[15] ANTONIO BARCELONA szerint ugyan a célfogalom a metonímiában nem lehet explicit (2011: 32), megítélésem szerint ez a névadás kapcsán kevésbé szigorúan veendő kitétel, itt ugyanis a

hogy a „szerkesztett nevekben is érvényesülhet a metaforikus vagy a metonimikus szemlélet" (1993/2007: 117), s több esetben úgy jár el, hogy egy-egy altípus tárgyalásakor esetenként a metonimikusan motivált, de formánssal/névrésszel alakult névformákat is megemlíti (pl. *Csapás* < *Csapási út,* 1993/2007: 120), a név keletkezése szempontjából azonban a nyelvi megformáltságot, a nyelvi szerkezetet érintő alakulást veszi alapul. Ennek megfelelően a magyar névanyag leírásánál rendre elkülönülnek a *Komló – Komlód, Agár – Agárd, Péter – Peterd* alakok (TÓTH 2001: 183, 184): az alapalakok a metonimikus névadással alakult nevek közé, a toldalékos formák a névképzéssel alakult nevek közé sorolódnak. Ami a nyelvi arculat alakulását tekintve teljesen rendjén is van, valójában azonban mindkét névforma mögött ugyanaz a metonimikus séma húzódik, ami azután nyelvileg kétféle formában valósul meg: puszta névátvitellel, illetve névformánssal kapcsolódva. Az idézett példákban szereplő *-d* képzőnek ráadásul tényleg pusztán a névszerűvé tétel a funkciója, más nyelvi funkciója, jelentése nincs. Eszerint a *Peterd*-féle nevek is leírhatók mint metonimikus sémán alapuló nevek, amelyek azonban a korban gyakori, jellemző végződéssel együtt váltak a hely megjelölésévé. A közszói lexikonból az onomasztikonba átkerült, azaz eredetileg valamilyen viszonyjelentéssel bíró végződések, névformánsként szintén jórészt függetlenednek az eredeti funkciójuktól, s a tulajdonnévi szerep jelzése az elsődleges feladatuk (vö. a III. 4. fejezet).

A metonimikus szemlélet és a nyelvi megvalósulás bizonyos értelemben külön kezelését a közszói metonimikus formák is támogatják, a magyarban például a származásra utalás egyik módja az *-i* képző helynévhez kapcsolása, s ez gyakran így jelenik meg a HELY A TERMÉK HELYETT metonimikus kifejezésekben is: *jénai, portói, párizsi, herendi, tokaji, csabai*. (E kifejezések egy részének létrejöttében a metonímia, illetve a jelzős szerkezetből ellipszissel való — A MEGNEVEZÉS EGY RÉSZE A TELJES MEGNEVEZÉS HELYETT metonímiaként is értelmezhető — alakulás összefonódva eredményezte a metonimikus jelentést.) Ezt a felfogást támogatja közvetve a másik alapvető asszociációs mechanizmuson, a metaforán alapuló metaforikus kifejezések nyelvi (szófaji, nyelvi felépítésbeli) sokszínűsége is (vö. pl. A JÓ – FENT sémához: *magas színvonal, feldobódik,* TOLCSVAI NAGY 2017b: 256). A formánsos alakok tehát nem kell, hogy kimaradjanak a metonimikus névadás tárgyalásából. S hasonlóképpen a lexémával kapcsolódó alakokra is tekintettel kell lennünk, még ha ezek átmeneti helyzetű elemek is szempontunkból (ehhez lásd a fejezet 20. lábjegyzetében írottakat). Egyébként sem ritka az, hogy a metonimikus névátvonódás két névvariáns létrejöttét eredményezi: egy változatlan forma mellett egy elő- vagy utótaggal kapcsolódó névváltozatot, s ezeket akár egymás mellett, egyidejűleg is létrehozhatták.

---

különböző névszerkezeti sémák egészen más módon befolyásolják az új nevek létrejöttét, mint a közszói megnyilatkozásokban.

Amennyiben az általam javasolt keretben közelítjük meg a metonimikus névadást, más nyelvek névrendszereiben is sokkal árnyaltabban feltárhatók és leírhatók a metonimikus folyamatok. A korábbi keletkezéstörténeti modelleket a szláv (szlovák, cseh) nyelvekre alkalmazva például úgy tűnhet, hogy ott elvétve játszott, illetve játszik szerepet a metonímia a nevek létrehozásában, s lényegében nem számolhatunk a SZEMÉLY A HELY HELYETT metonímiával. Ez meglehetősen furcsa lenne, tekintve, hogy ez a kognitív mechanizmus igen általános (ebben a kultúrkörben legalábbis). Megítélésem szerint csupán arról van szó, hogy ezekben a nyelvekben a nyelvi sajátosságoknak, illetve a névmodellnek megfelelően másként — jellemzően morfológiai névalkotással — válnak végül a névrendszer elemévé ezek a nevek (vö. pl. ŠTĚPÁN 2018, 2012).

Bizonyos részeiben az általam javasolt közelítésmódot tükrözi a finn névkutatásban használt leírási modell, amely elkülöníti az ún. direkt (közvetlen jelentésbeli kapcsolat a hely és a név között) és az indirekt (közvetett, asszociatív kapcsolat a hely és a név között) kategóriákat. Az előzőbe sorolják azokat a neveket, amelyek közvetlenül informálnak a denotátum sajátosságáról, a második csoportba a hely által keltett asszociációk alapján adott nevek tartoznak, azaz a metaforikus és a metonimikus névadással létrehozott helynevek, melyek — legalábbis a metaforikus nevek kapcsán megengedő a leírás — kapcsolódhatnak más nyelvi elemmel, jellemzően fajtajelölő lexémával (pl. *Kaanaanpelto* 'Kánaán mező'). A rendszerezés problémája ugyanakkor itt is az, hogy a szomszédos, érintkező hely nevéből alakult új helynevek mindkét csoportban előkerülnek. A puszta metonimikus névátvitel indirekt esetei mellett a direkt/közvetlen nevek között ezek alkotják az ún. csatolt (annexe) neveket, azaz olyan másodlagos neveket, melyek valamilyen szerkezeti változással együtt tartalmazzák az elsődleges névformát, az alapnevet (AINIALA 2016: 75–79), s egy-egy alapnév köré akár komplex névbokrok is szerveződhetnek (sőt az észt névanyag kapcsán névláncokat is leírnak, vö. LAANSALU 2018). E modellt követve az észt nyelv kapcsán tovább szűkíti a metonimikus nevek körét az is, hogy még a puszta névátvitel során is kicserélődik a név nominativuszi formája. Ez viszont megint csak egy a metonimikus szemléletet nem érvénytelenítő nyelvi jellegű sajátosság.

Szintén kérdésként merül fel a nemzetközi névkutatásban, hogy a puszta metonimikus névadás eredményeként két névvel kell-e számolnunk vagy egy névvel, aminek két denotátuma van (ez utóbbi a skandináv névkutatás álláspontja, vö. AINIALA 2016: 78). A kognitív közelítésmódot alkalmazva, mint láttuk, a helynevek az onomasztikonban névfajtánként is alhálózatokba szerveződnek, ennek megfelelően egy név két hálózat részeként is reprezentálódhat olyan módon, hogy köztük szerves kapcsolat, átfedés van. Ez tehát egy sajátos poliszém viszonyként értelmezhető kapcsolat a név létrejöttekor a névadó mentális rendszerében. A névhasználat alakulásának megfelelően ez persze változhat (s maguk a közszói jelentések leírására használt kategóriák is prototipikusan értelmezhetők).

1.3.2. A metonimikus névadás sémái

A helyekhez számos különböző, érintkezésen alapuló asszociáció kapcsolódhat, s ezekről a metonimikus sémákról több rendszerező áttekintés is készült. HOFFMANN ISTVÁN meglehetősen kiterjedt névanyagot vizsgálva részletesen kidolgozott képet ad a metonimikus névadás alapjául szolgáló sémákról, az érintkezés lehetséges relációiról a magyar helynévrendszerre vonatkozóan. A nemzetközi névtani szakmunkáknak köszönhetően ugyanakkor más nyelvek metonimikus névanyagáról is szerezhetünk információkat. Némileg eltérő rendszerezést alkalmaz PAVEL ŠTĚPÁN a csehországi Bohémia névanyagának (2012), SANDA RAPA a lettországi (2019), STAFFAN NYSTRÖM a svédországi (2013), TIINA LAANSALU az észtországi (2018),[16] VIBEKE DALBERG a dán metonimikus helyneveknek (2008) a leírására (vö. még a finn névanyag kapcsán AINIALA 2016). E munkák alapján mindenekelőtt az látszik, hogy a metonimikus szemlélet jellemzően jóval gyakrabban szolgál a helynévadás alapjául, mint a metaforikus leképezések. Emellett persze az is kitűnik, hogy a leírt metonimikus megfeleltetések túlnyomó része — mivel ezek feltehetően univerzális fogalmi relációkat írnak le — univerzális, ugyanakkor akad néhány sajátosabb eset is. A látszólag eltérő terminusok, kategóriák, sémák részben csak a kutatók által választott közelítésmódból adódnak, s bizonyos típusok kapcsán a szerzők nem egyformán részletezően járnak el, emellett ugyanakkor néhány sajátosan nyelvspecifikusan érvényesülő megfeleltetésről is képet kapunk (ŠTĚPÁN 2012).

A részletesebb feldolgozásokból az is kitűnik továbbá, hogy az a korábbi feltételezés, mely szerint a metonimikus megfeleltetés alapjául tulajdonnevek szolgálnak — s más oldalról a metaforikus névadás a közszói állományra épít —, nem tartható (ezt meggyőzően bizonyította HOFFMANN ISTVÁN: 1993/2007: 116, 118–125). Sőt az látszik, hogy bizonyos metonimikus sémák jellemzően köznévi alapszóval valósulnak meg (pl. a növényzettel való megfeleltetés), más esetekben inkább tulajdonnévi előzménnyel számolhatunk (érintkező hellyel, a területtel kapcsolatban álló személlyel való megfeleltetés), de messze nem kivétel nélkül (vö. pl. a birtokost gyakran jelöli köznév: *Pálosok, Proletár, Proletárföld,* a régiségben: *Apáti, Asszonyfalva*). Az általános metonimikus helynévadási sémák továbbá, mint majd látni fogjuk, jellemzően sajátosan az onomasztikonhoz, illetve azon belül a toponomasztikonhoz kapcsolódnak, azaz nem feltétlenül fednek át a közszói metonimikus sémákkal.

A továbbiakban a metonimikus sémákat tekintem át a kognitív nézőpontot alkalmazva, a leggyakoribbtól a ritkább felé haladva. Az egyes sémákat a helynévadásban betöltött szerepüknek, illetve az általuk felvetett (vitás) kérdéseknek megfelelő részletességgel tárgyalom.

---

[16] TIINA LAANSALU a meglévő helynevek hatását vizsgálva tárgyalja a metonimikus névadást a névköltöztetés különböző esetei, illetve a szerkezeti változást mutató nevek mellett (2018).

1.3.2.1. HELY A HELY HELYETT (téri kapcsolat)

1. A metonimikus helynévadás alapjául leggyakrabban a térbeli érintkezés szolgál. Altípusait különböző szempontok szerint csoportosíthatjuk. A leggyakrabban alkalmazott kategóriák a leírásokban a metonímia általános sémáinak megfelelő, a bennfoglalási viszonyon alapuló RÉSZ–EGÉSZ (pars pro toto) és EGÉSZ–RÉSZ (totum pro parte), valamint szomszédos területek között a RÉSZ–RÉSZ (pars pro parte) megfeleltetések.

Elviekben ez a fajta névátvonódás könnyebben mehet végbe a szemantikailag nem áttetsző vagy elhomályosulóban lévő, illetve az általánosabb etimológiai jelentésű névalakulatok esetében. A névhasználók szempontjából ugyanis a név jelentéséhez — másodlagosan — hozzátartozik a név részeinek az esetleges köznyelvi jelentéstartalma is. Egy *Nyíres*-féle erdőnév esetében például ebből a szempontból látszólag semmi sem akadályozza azt, hogy átvonódjon annak a kiemelkedésnek a megjelölésére, amelyen az erdő található: a hely növényvilága ugyanis mindkét objektumfajta esetében gyakran szolgál a névadás alapjául. Az áttetsző s a megnevezendő hely jellegének ellentmondó etimológiai jelentésű névformák kapcsán ugyanakkor elvileg nagyobb ellenállással számolhatnánk, a valóságban viszont, amint azt például a nagy számban előforduló *Sárospatak-*, *Hegyeshalom*-féle településnevek mutatják, ez nem jelent problémát a névadók és névhasználók számára. Az egyes névelemek jelentéstartalma tehát nem feltétlenül meghatározó abból a szempontból, hogy a metonimikus névadásban részt vehet-e egy adott névalakulat vagy sem. Ez inkább a nevek nyelvi egységként való funkcionálásával, illetve a névmodell szerepével magyarázható. A metonímia által motivált névátvonódások mentén nem ritkán maguk a névszerkezetek is átértékelődnek a beszélők névmodelljében, s az adott névfajtától alapvetően idegen struktúrák, sémák metonimikus megfeleltetés nélkül válhatnak új megnevezések alapjává (például a *fő* utótagú településnevek, vö. TÓTH 2008: 182–183, ehhez lásd a III. 4. fejezetben írottakat).

A magyar névanyagban HOFFMANN ISTVÁN elemzései alapján túlnyomórészt a táj egy kisebb részletének, a téri környezetből mint háttérből inkább kitűnő pont- vagy vonalszerű objektumoknak, helyeknek a neve vonódik át a nagyobb terület megjelölésére (RÉSZ–EGÉSZ). Ezen belül igen változatos helyfajták közötti megfeleltetéseket találhatunk: folyó, forrás, állóvíz, út, mezsgye, épület, építmény, terepalakulat egyaránt előfordul közvetítő fogalomként, pl. *Marcal* folyónév > *Marcal* a folyó melletti terület, *Büdös-kút* > *Büdöskúti-dűlő, Kis-tó* > *Kistói-dűlő, Betekincs* kocsma > *Betekincs* utca (1993/2007: 119–121).

Jóval kevesebb példa idézhető a magyar névanyagból az EGÉSZ–RÉSZ sémához (jellemzően ilyen irányban csak a nagyobb terület és a rajta lévő épület közötti megfeleltetés mutatható ki, vö. pl. *Sőre-föld* > *Sőreföld-tanya*), amit HOFFMANN ISTVÁN azzal magyaráz, hogy a nagyobb terület egészének neve kevésbé

alkalmas a kisebb részek megnevezésére (1993/2007: 122). Más nyelvekben ugyanakkor kiterjedtebb az idesorolt nevek köre, a lettben SANDA RAPA vizsgálatai szerint ez a leggyakoribb névátviteli mód, számos mező és legelő megnevezésében szerepel annak a dombnak, halomnak a neve, amelyen fekszenek (2019). A csehben mindkét metonimikus megfeleltetés egyaránt szolgált helynévadás alapjául, de a RÉSZ–RÉSZ séma a leggyakoribb a metonimikus transzferekben mind a településnevek, mind más névfajták körében. *Most* (< *most* 'híd') települést például egy északnyugat-bohémiai mocsárvidéken átvezető régi cölöphíd közelében alapították, s a nevét is a hídról kapta; míg egy kápolnához közeli mezőt *Kaple*-nak neveztek < *kaple* 'kápolna'. Ugyanez a séma tulajdonnevek átvonódását (transzonimizáció) is eredményezheti (ŠTĚPÁN 2012: 772–773).

Amennyiben a metonimikus sémák mentén alakult neveket a morfológiai szerkezetüktől függetlenül egy csoportban kezeljük, akkor lehetőség nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, ez a névadási mód milyen módon, szerkezetileg milyen formában valósul meg a különböző nyelvekben. A magyarban igen gyakori a morfológiai változás nélküli puszta metonimikus névátvitel, de nem ritka az elő- vagy utótaggal való alakulás sem, sőt a jelöletlen és a jelölt nyelvi formák létrejöhetnek egymás mellett szinonim névváltozatokként. Az egyes alsémák, illetve a preferált nyelvi forma kapcsán HOFFMANN ISTVÁN kisebb-nagyobb területi eltéréseket is kimutatott a magyar névállományban. A választott nyelvi szerkezet tehát nyilvánvalóan összefügg a névjárások kérdésével is: ahol inkább a kétrészes nevek dominálnak a beszélők onomasztikonjában, ott a metonimikus sémák révén létrehozott új neveket is nagyobb valószínűséggel így illesztik be a névrendszerbe, míg ahol kevésbé dominálnak a kétrészes nevek, ott ezek modellértéke a metonimikusan motivált új nevek esetében is kevésbé meghatározó (1993/2007: 118–122). A preferált struktúrák időben is változtak, az ómagyar kor elején még az egyrészes nevek voltak túlsúlyban, majd fokozatosan dominánsabbá vált a kétrészesség, s a korábban puszta metonímiával alakult nevekhez is gyakran kapcsoltak elő- vagy utótagot.

A finnben és az észtben jellemzően fajtajelölő utótaggal alakulnak ezek a nevek, és nagy hányadát teszik ki a névállománynak: a finn névanyagban a sajátosságot kifejező előtagú kétrészes nevek majd 40%-a ide sorolható (AINIALA 2016: 68, 76). A dánban pedig azt láthatjuk, hogy a településnevek gyakran jöttek létre puszta metonimikus névátvitellel természeti nevekből, míg fordított irányú alakulásra alig akad példa, ezek jellemzően földrajzi köznévvel kapcsolódnak. Ezt VIBEKE DALBERG részben az írásbeliség konzerváló hatásával magyarázza: a településnevek ugyanis korán megjelentek az írott szövegekben, s köztük már ekkor nagyobb számban szerepeltek természeti névből szerkezeti változás nélkül alakult formák, melyek — az írásbeliség által is rögzítve — megőrződtek így, s modellhatásuk is jelentős. Ezzel szemben a természeti nevek csak később jelentek

meg nagyobb arányban a hivatalos iratokban, s körükben a 16–17. században általánosan elterjedtté vált a kétrészesség (a meglévő névformák földrajzi köznévi utótaggal egészültek ki, az új nevek pedig eleve összetétellel alakultak). Emellett talán a helyek eltérő társadalmi jelentősége is hozzájárult a két nagy névkategóriában mutatkozó szerkezeti különbséghez (2008: 46). A nevek körében jelentkező — a helyek szociokulturális jelentőségéből adódó — hierarchiára utal STEFAN BRINK is: a településnevek magasabb presztízsértékű névfajtát képviselnek, s ez a körülmény a nevek nyelvi arculatát is befolyásolja. Ezt szemlélteti a svéd *Björnsjön* 'medve-tó' víznév esete, amely a közeli településre átvonódva megőrizte ezt a formáját, s a homonímia elkerülése érdekében a tó neve egészült ki még egyszer a 'tó' jelentésű *jön* lexémával: *Björnsjösjön* 'Medve-tó-tó' (2016: 164).

Mindezek azt mutatják, hogy az azonos szemlélet és azonos kognitív mechanizmus ellenére a névátvitel nyelvi megvalósulása a nyelvekben különböző lehet. Ez nyilvánvalóan az adott nyelv grammatikai sajátosságaival, illetve esetlegesen az egyes névjárásaira jellemző névmodellel magyarázható.

2. A HELY A HELY HELYETT séma kapcsán még egy dologra kell utalnunk. TERHI AINIALA szerint a megnevezett helyek természetüknél fogva különböznek, és a denotátumuk alapján világosan elkülöníthetők egymástól (2016: 78). Az észlelési, megismerési folyamatok alapján kevésbé szorosan összetartozó helyek azonos megnevezései valóban a metonimikusan motivált névadás egyértelmű eseteinek tekinthetők, például a természeti névből alakult településnevek (pl. *Sárospatak, Hegyeshalom*). E nevek szemantikai tartalma egyértelműen megváltozott, hiszen egy másik objektum azonosítására is felhasználják őket. És minthogy ez a névadási mód nem ritka, mintaként szolgálhat(ott) újabb nevekhez, más helyfajták kapcsolatában is.

Nem mindig ilyen egyértelmű ugyanakkor a helyzet, bizonyos helyfajták kevésbé különülnek el a feldolgozó rendszer számára. E szorosan összetartozó helyeket jól szemléltetik az erdő- és a hegynevek. A két névfajta kapcsolatának a mai névhasználatban való realizálódását az abaúji Hegyköz KOVÁTS DÁNIEL által közreadott névanyagában vizsgálva úgy tűnik, a mai névhasználók igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében. A legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos* (2000: 78), *Pajna* (164), *Nagy-Milic* (122) egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt. Különösen gyakoriak e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: a *Farkas-hegy* (184), *Őr-hegy* (272), *Fekete-hegy* (78), *Kánya-hegy* (78), *Konc-hegy* (79), sőt a *Korom-hegy* (137, 292), *Lengyel-bérc* (186) neveket a névhasználók ma már inkább a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére használják. Nyilván ebből adódóan az 'erdő' utótagú nevek lényegesen ritkábbak ezen a vidéken, körükben is jellemző azonban, hogy azt a kiemelkedést

is jelölik, amelyen az erdő található: *Urasági-erdő* (127), *Erdő* (91), *Kossuth-erdő* (69). Azokban a ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek saját, önálló neve is van, azt általában egy földrajzi köznévnek az elsődleges névhez történő kapcsolásával hozzák létre: az erdőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* (83) név mellett szerepel például az erdő megnevezésére a *Szárhegy-erdő* (83) névforma is. Ez a jelenség azonban a névátvonódás helyett talán inkább azzal magyarázható, hogy a két helyfajta sem különül el élesen az adott közösség nyelvi tudatában. Saját gyűjtésem eredményei is azt erősítik, hogy az abaúji Hegyközben egy-egy névvel a kiemelkedés egészét jelölik meg, a rajta lévő erdővel, tisztással stb. együtt. Nem is igen merül fel a hegy és a rajta lévő erdő másmás névvel való elkülönítésének az igénye (vö. RESZEGI 2007).

A névadás-névhasználat e vonása könnyen magyarázható a kognitív szemléletet alkalmazva. A helynevek ugyanis — a közszókhoz hasonlóan — a kognitív folyamatok leképeződéseinek nyelvi megvalósulásai, ennek megfelelően magukon viselik a megismerő folyamat mögött meghúzódó osztályozó, rendszerbe illesztő mozzanatok jellemző vonásait. A megismerési folyamat eredményeképpen pedig a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén nem választja el élesen egymástól, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel. Ezt a szemléletet a névhasználat maga is támogatja, vagyis a viszony kölcsönös: nincs elkülönült neve az összetartozó helyeknek, ezért nem is tekintik őket külön objektumoknak. Metonimikusan motivált névhasználatról tehát esetükben a jelen kori állapotot tekintve nemigen beszélhetünk. Alaposabb vizsgálatot igényelne azonban, hogy feltárjuk, ezek a nevek a névadás pillanatától egységesen használatosak voltak-e az összetartozó helyek megjelölésére, vagy ez történetileg alakult ki, metonimikus névadással, ahogy az elemzések általában gondolják. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szorosan összetartozó helyek esetében egyáltalán nem is számolhatunk a metonimikus névalkotással. Ennek a megállapításához azonban az egyes nevek kapcsán nélkülözhetetlen az emberek, a névhasználók ismereteinek, névhasználati szokásainak a feltárása.

A metonimikus viszony kognitív hátterének a megvilágításában segíthet, ha a neveket a nyelvi környezetükkel együtt vizsgáljuk. Amennyiben egy név kétféle objektumot is jelöl, ez hatással lehet a név ragozására, illetve a település- és természeti nevek viszonyában a névelőhasználatra is. Vizsgált példánk, az erdő- és a hegynevek viszonyának a tisztázása jól szemlélteti a megközelítés hasznosíthatóságát, a helyviszonyt ugyanis a kiemelkedések esetében a RAJTA viszonnyal fejezzük ki, míg az erdők esetében BENNE viszonynak minősítjük. A nevek ragozása tehát egyértelműen megmutathatja, hogy végbement-e a jelentésváltozás, s hogy a névhasználók melyik objektum jelölésére használják az adott tulajdonnévi formát.

Az abaúji Hegyköz hegy és erdő megjelölésére is használt nevei részben ezt a feltevést látszanak igazolni, nem ritka ugyanis, hogy egy névhez mindkét végződés

járulhat, talán annak megfelelően, hogy épp melyik helyfajtára akar utalni vele a beszélő, pl. *Hátulsó-hegy, -be, -re* (KOVÁTS 2000: 92), *Remete-hegy, -be, -re* (125). A *Páska-hegy* (81), *Szár-hegy* (83), *Szemlő-hegy* (83) nevekhez azonban, noha erdőt is jelölnek vele, az adatok szerint mégsem kapcsolják hozzá a BENNE viszony végződéseit. Ugyanakkor például a *Korom-hegy* névvel az adattár szerint Füzérkajatán már jobbára csak a rajta lévő erdőre utalnak, s hozzá kapcsolódóan a helyviszonyt a névhasználók mindig BENNE viszonyként fejezik ki, másrészt viszont a dombos erdőt megnevező *Kossuth-erdő* formához mégis a *-re* végződést kapcsolják. Ezek az adatok azonban megint csak magyarázhatók olyan módon is, mint a szorosan összetartozó helyek nyelvi észlelésének a megnyilvánulásai. Amennyiben nem különülnek el a helyek a tudatunkban, akkor nem is várható, hogy a szövegbefoglalásuk módjában szabályosságot találunk.[17]

A bemutatott két típus (természeti név > településnév, erdő- és hegynév) egy skála két végpontjaként értelmezhető (valójában a természeti név > településnév alakulás esetében is elkülöníthető további két típus, a legegyértelműbb eset, amikor a település mellett található természeti objektum neve válik a település megnevezésévé, s ehhez képest szervesebb a településen belüli természeti hely neve > településnév viszony). A névadás további esetei (pl. hegy – rajta lévő vár, víz – vízpart stb. nevekben megjelenő viszonya) szintén e skálán, jellemzően a skála végpontjai között helyezhetők el. Érdemes lenne egy erre vonatkozó vizsgálat alapján feltárni, hogy miként is szerveződhet ez a skála, illetve hogy e téren milyen egyéni különbségek mutatkoznak. Ilyen módon közelebb juthatunk a történeti adatok megítéléséhez is.

A különböző helyfajták viszonyának skaláris jellege kapcsán arra is utalhatunk, hogy a metonimikusság kapcsán eleve számolnak egyfajta fokozatisággal a kognitív nyelvészeten belül: a referáló funkciójú prototipikus metonímia példái mellett ANTONIO BARCELONA elkülöníti a tipikus, illetve a sematikus metonímiát (vö. 2011: 19–26). Az általam a település- és víznevek viszonyával szemléltetett metonímia a BACELONA által vázolt prototipikus metonímia sajátos esetének tekinthető, ennek ugyanis alapfeltétele a referenciális funkció, illetve a forrás- és a célfogalom egyértelmű elkülönülése. A másik pólus, az erdő- és hegynevek viszonya kevésbé illeszthető be ebbe a tipikalitási sorba, inkább a profilálás általánosabb folyamatával értelmezhető az ide kapcsolódó névadás (ehhez lásd a 6. lábjegyzetben írottakat).

3. A névadás alapjául szolgáló kognitív mechanizmus szempontjából itt érdemes utalnunk a jelentésbővülés és jelentésszűkülés eseteire is. A helynevek körében nem ritka, hogy egy elsődlegesen csak kisebb területet jelölő név az adott

[17] A ragozásnak a komplex volta a helyekre vonatkozó említőnevek esetében is megmutatkozik, vö. *a hegybe* (az említőnevek terminushoz lásd RESZEGI 2009c: 39).

területet is magába foglaló azonos helyfajtába tartozó nagyobb hely megnevezésévé válik (például hegycsúcsnév > hegynévvé, kisebb földterület neve > nagyobb határrész nevévé válik). A *Mátra* például eredetileg a mai Kékes hegy megjelölésére szolgált, az idők folyamán azonban az egész hegység nevévé vált (FNESz.). A *Debrecen* név pedig eredetileg egy kisebb falut jelölt, ami azonban összeépült a szomszédos településekkel *(Szentlászlófalva, Mesterfalva),* s az egységesülő település összefoglaló elnevezésére szintén a *Debrecen*-t használták (vö. TÓTH 2008: 49). A név így létrejött két jelentése sokáig élhet egymás mellett. HOFFMANN ISTVÁN névtipológiájában ezt a RÉSZ–EGÉSZ szemléleten alapuló névadási módot jelentésbővülésként tárgyalja (1993/2007: 113–115), s elkülöníti a névátvitel egyik fajtájaként besorolt metonimikus névadástól, noha véleményem szerint a két folyamat több hasonlóságot mutat egymással.

A HOFFMANN-modell a jelentésbővülés kapcsán abból indul ki, hogy az ember — sajátos térszemléletéből adódóan — gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat: a nagyobb területek földrajzi vagy birtokjogi stb. ismeretek alapján kisebb részekre tagolód(hat)nak. Baranyában például az *Émen-tető* nevű dűlőnek négy részét különböztetik meg: a magasabb részét *Nagy-Émen-tető*-nek nevezik, szemben a *Kis-Émen-tető*-vel, emellett elkülönítik a terület *Belső-Émen-tető* és *Külső-Émen-tető* nevű részeit is (BMFN.). Az ember e viszonyok alapján „többszintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki" a környezetéről, hogy tájékozódását segítse (HOFFMANN 1993/2007: 113). A helyek reprezentációi tehát egy sajátos alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással. S ennek megfelelően (minthogy a fogalmi rendszer és a nyelv nem különül el a mentális rendszeren belül) a helyek nevei is egyfajta hierarchikus rendbe szerveződnek. S az egyén az adott szituációnak megfelelően aktuálisan választ a hierarchia valamely szintjéről.

A hierarchiában való elmozdulás, vagyis egy helynévnek egy új (a korábban jelölt helyet is magába foglaló nagyobb) terület összefoglaló jelölésére való használata új denotatív jelentés kialakulásával jár. Az így megragadott folyamatot nevezi HOFFMANN jelentésbővülésnek, a folyamat fordítottját pedig jelentésszűkülésnek (1993/2007: 114). (Az ennél kisebb mértékű, a denotatív jelentést nem érintő tartalmi változásokat — például a falvak belterületének egy-egy határrésszel való bővülése, beépülése következtében — nem sorolja e változások körébe.)[18] A folyamatot tehát csak azonos fogalmi kategóriába tartozó objektumok nevei között értelmezi, s ez alapján különíti el a fentebb tárgyalt HELY A HELY HELYETT metonímia eseteitől. A HOFFMANN-féle modellt továbbgondoló változástipológiájában TÓTH VALÉRIA az elkülönítés további szempontjaként említi,

[18] Ezek olyan jellegű változások, mint ahogy például a *gyümölcs* szó szemantikai pólusa bővül annak megfelelően, hogy egy újabb gyümölcsfajtával ismerkedünk meg, ez általában nem számít jelentős változásnak.

hogy a metonímia a helynevek keletkezésében játszik szerepet (azaz lényegében egy névformának új helynévi jelentése, használata is kialakul, vagyis két alhálózat elemeként is rögzül a név), míg a jelentésbővülés és -szűkülés inkább változástörténeti folyamatnak tekinthető (továbbra is egy helyfajta alhálózatán belül reprezentálódik a név tehát, noha a denotatív jelentése módosul) (2008: 16). Ez az elkülönítés természetszerűen adódik az adott megközelítésből.

Ugyanakkor viszont a HOFFMANN-féle tipológia szempontjából kevésbé lényeges, hogy a RÉSZ–EGÉSZ, EGÉSZ–RÉSZ viszonyon alapuló folyamatok, így a jelentésbővülés és a jelentésszűkülés is, mind a metonímia körébe tartoznak: egy fogalmi kereten belül történik elmozdulás, s ez a névhasználatban bekövetkező változás alapja. A jelentésbővülés tehát a RÉSZ–EGÉSZ séma, a jelentésszűkülés pedig az EGÉSZ–RÉSZ metonímia egy sajátos esetének tekinthető. A jelentésbővülés hátterében azzal a névhasználati sajátossággal is számolnunk kell, hogy a helynevek denotátumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek" (HOFFMANN 1993/2007: 44, 49), nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik például egy hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez a térszemlélet pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hely egészének esetleg nem is volt saját neve — a hely valamely részének a megnevezését kiterjeszthetik a névhasználók a hely egészére is. Ezek a HOFFMANN-féle tipológiában jelentésbővülésként meghatározott névadási módok azonban nem különíthetők el élesen a metonimikus névalkotásnak nevezett folyamatnak a kevésbé egyértelmű eseteitől, s hasonló problémákat is vetnek fel.

A jelentésbővülés és a jelentésszűkülés eltérő megítélése a közelítésmódok, a leírások célja közötti különbségből adódik, mely a folyamatok különböző aspektusait helyezi előtérbe. Magam az asszociatív mechanizmusokra fókuszálva a HELY A HELY HELYETT metonímia sajátos eseteinek tekintem a jelentésbővülést és a jelentésszűkülést, amelyek egyébként jól magyarázhatók RUIZ DE MENDOZA tartománykiterjesztés (domain expansion) és tartományszűkítés (domain reduction) fogalmaival (2011: 106–107). RUIZ DE MENDOZA a metonimikus konceptualizációt általában véve magyarázza ezzel a két kognitív operációval, az előbbi lényegében a RÉSZ–EGÉSZ (FORRÁS A CÉLBAN), míg utóbbi az EGÉSZ–RÉSZ (CÉL A FORRÁSBAN) metonímiák különböző eseteit működteti.

1.3.2.2. SZEMÉLY A HELY HELYETT

1. Az érintkező helyek esetében jelentkező névátvitel mellett a metonimikus névadás másik legjellegzetesebb típusát a helynek a valamely személlyel való kapcsolatán alapuló, azt kifejező nevek alkotják. Ez nem meglepő, tekintve, hogy az emberekre vonatkozó fogalmaink, s így a helyek reprezentációjában a kapcsolódó személyekre vonatkozó ismeretek a fogalmi rendszerünk működéséből adódóan jellemzően kiugróan száliensek (vö. SCHMID 2007).

A SZEMÉLY A HELY HELYETT fő séma valójában számos különböző alséma általánosítása: legjellemzőbb a BIRTOKOSsal való megfeleltetés, de emellett a HELY ALAPÍTÓJÁra, HASZNÁLÓJÁra, az ott LAKÓKra is utalhat a név, sőt a helynévben megjelenő személynév komplex módon utalhat a személyre magára, illetve a VELE KAPCSOLATOS ESEMÉNYre, ami a nevezett helyen történt. Ezek a sémák jórészt a településekhez kapcsolódnak, a birtokos személyével való metonimikus megfeleltetés ugyanakkor más helyfajták (földterület, mező, tó stb.) esetében is működik, de akadnak kivételek is, ugyanis a nagyobb folyók, hegyvonulatok elnevezésében ezzel nemigen számolhatunk. A természeti helyeknél emellett további sémák is érvényesülnek, például vizek megnevezésében a HALÁSZÓJOG BIRTOKOSA vagy A SZEMÉLY, AKINEK A BIRTOKÁN KERESZTÜLFOLYIK szintén szolgálhatott metonimikus megfeleltetés alapjául. Azt is meg kell említenünk emellett, hogy jelentős aránybeli különbségek lehetnek a különböző névfajták között a személlyel kapcsolatos sémák működése szempontjából.

A nevekre vonatkozó tapasztalatok alapján az európai névkutatásban elég általános az a felfogás, mely szerint „a személynevek helynévalkotó szerepe minden nyelvben jelentős" (vö. TÓTH 2017: 13, 183). Ez valóban jellemző a nyugati kultúrkörben, illetve mindazokban a társadalmakban, amelyekben a föld egyének általi birtoklása alapvető. Mégis érdemes óvatosabban fogalmazni talán, a természeti népek világ- és tájszemlélete ugyanis alapvetően más, s ez a fajta kulturális különbség a föld és az emberek közötti viszony felfogására is hatással van. Azokban a közösségekben, ahol a föld nem képez egyéni tulajdont, hanem egyfajta kollektív tulajdonként tekintenek rá, amit csak használatra kap meg az adott népcsoport, s ennek megfelelően igyekszik azon a lehető legkisebb mértékben rajta hagyni a nyomát, a BIRTOKOS A HELY HELYETT séma nyilvánvalóan nem alakulhat ki. Ennek megfelelően a személynevek eleve jóval ritkábban jelennek meg a természeti népek helyneveiben, s esetükben a névadás motivációja is más. Amint a navahók helyneveit monografikus formában (2001) feldolgozó STEPHEN C. JETT írja a népcsoport névadása kapcsán: „egy raktárt lehet birtokolni, de nem a földet vagy annak bármely részét; a navahók jellemzően nem neveznek el semmit személyekről […], mert az felkeltené a természetfeletti erők figyelmét" (1970: 183).

Azt lehet tehát mondani, hogy az általunk jól ismert európai kultúrkörben a fenti személynévi sémák jobbára mind jelen vannak. A sémák érvényesülésében persze aránybeli különbségekkel számolhatunk a különböző nyelvekben. A magyar névrendszeren belül a SZEMÉLY A HELY HELYETT séma napjainkig tartó produktivitásához a kognitív megalapozottság mellett a középkori magyarországi viszonyok is hozzájárultak. A 11–12. századi feudális államban az írásbeliség még csak terjedőben volt, s a szóbeliség körülményei között a birtokos nevét viselő helyek esetében a névazonosságnak egyfajta jogbiztosító szerepével számolhatunk, egyértelműen utaltak ugyanis a tulajdonosi viszonyra, s ezért a birtokosok

tudatosan éltek ezzel a megjelölési móddal (TÓTH 2017: 16–17, 106–113, a tulajdonos megváltozása más nyelvekben is együtt járhatott a név megváltozásával, vö. pl. a dán *Gökstrop*-ot [< *Gøk* férfinév] váltotta a *Knutstrop* névforma [< *Knut* férfinév], DALBERG 2008: 55).[19] A jogi írásbeliség fejlődésével a megnevezés jogi funkciója is fokozatosan visszább szorult, maga a metonimikus séma azonban továbbra is aktív maradt. A tulajdonosi viszony más idézett európai nyelvekben is a leggyakoribb megfeleltetési alap ebben a csoportban.

2. Lényeges eltérések mutatkozhatnak viszont a nyelvek között a sémák nyelvi megvalósulását tekintve. Ebből a szempontból ismét csak a nyelv sajátosságai, illetve a névmodell befolyásoló szerepe meghatározó, emellett közvetve kulturális hatásokkal, település- és birtoktörténeti vonatkozásokkal is számolhatunk (vö. TÓTH 2017: 161). A sémák ebben az esetben is lényegében három névszerkezetben jelentkezhetnek: morfológiailag jelöletlenül, azaz a személynévvel teljesen azonos helynévi formákban (puszta személynévi névadás, pl. *Bátor*), valamint formással (pl. *Peterd*) és közszói vagy tulajdonnévi lexémával elő- vagy utótagként kapcsolódva (pl. *Mihályfalva, Ábelbodony*). A finnben — akárcsak a térbeli érintkezésen alapuló metonímia eseteiben — az összetétellel való alakulás a legjellemzőbb, pl. *Matinpelto* 'Matti mezője' (AINIALA 2016: 74–75, 81, 84). A szláv nyelvekben ugyanakkor ebben az esetben is a morfológiai formánssal alakult formák majdhogynem kizárólagos egyeduralma a jellemző, s meglehetősen nagyszámú végződés van használatban ebben a szerepben, melyekkel az egyéni, illetve a közösségi birtoklás ténye is jelölhető, pl. *Radomysl* személynév > *Radomyšl* helynév, *Petrovici* 'Petr emberei > *Petrovice* 'Petr embereié' település (ŠTĚPÁN 2012: 113–117).[20]

A magyarban — mint a fenti példák is jelzik — mindhárom struktúra használatos, az arányuk ugyanakkor különböző. Ebből a szempontból jelentős változást

---

[19] Anonymus névmagyarázatai mögött is ez a szemlélet, a magyar kultúrában a személynév és a helynév között felfogott oksági kapcsolat húzódik (ehhez bővebben lásd BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait, 2003).

[20] A metonímia LANGACKER felfogásában a referenciapont-jelenség egyik típusa. Ennek lényege, hogy bizonyos fogalmakat más fogalmakhoz viszonyítva gondolunk el, azokon keresztül férünk hozzájuk (ez olyan nem tudatos mentális folyamatokban is megfigyelhető, mint például hogy az ábécét mondva mindegyik betű előhívja a következőt, vö. 1999: 173, 2008: 83–85, 505–508). Egy-egy hely reprezentációja kapcsán referenciapontként működhet a helyhez kötődő személy, azaz például a tulajdonosra utalva aktiváljuk a hely képét. A referenciapont-jelenség további tipikus esete a birtoklás, ami a metonímiához hasonlóan referenciapont-szerkezetekben jelenik meg. Ezekben egy olyan mentális entitás a kiindulópont, amelyről valamilyen ismeretük van a kommunikációs feleknek, s ezen keresztül jutnak el a tényleges témához, pl. *János → János fia* (TOLCSVAI NAGY 2005: 49–51). A birtokviszonyt alakilag jelölten is kifejező (kétrészes) helynevek a metonimikus leképezés mechanizmusa és a birtokos referenciapont-szerkezet sajátos kombinációjaként értelmezhetők, s nyelvenként, illetve koronként, valamint nyelvi megformáltságtól függően eltérő lehet, hogy melyiket ítélhetjük dominánsabbnak.

hozott a 13. század, amikor az addig különösen domináns puszta személynévi formák jelentősége csökkent, és a kétrészes formák aránya nőni kezdett. Ez részben a névrendszer egészét érintő változási folyamattal magyarázható, részben áttételesen a személynévrendszert érintő változásokkal van összefüggésben, TÓTH VALÉRIA mutatott rá ugyanis arra, hogy az adott személynév gyakorisága erőteljesen befolyásolta, hogy milyen formában alakul helynévvé,[21] ebből a szempontból pedig a magyarországi személynévhasználatban jelentős elmozdulást okozott a latin személynevek elterjedése (2017: 52–59). Ez persze nem jelenti azt, hogy a formáns nélküli személynévi névadás ne lenne napjainkban is produktív névalkotási mód.

3. Ez a névtípus kitüntetett figyelemben részesült a magyar névkutatásban. Több szempontból is sajátos helyzetűnek tekintették korábban a szakemberek: Európában egyedülállóan magyar sajátosságnak tartották, amely a nomadizáló időszak emléke lehet (és ezért fontos korszak- és etnikummeghatározó értéket is tulajdonítottak ezeknek a neveknek). Mára a személynévi helynevekhez kapcsolódó számos tévhit, hosszú ideje hagyományozódó mítosz megdőlt; a több szempontból vitatható korábbi felfogás tarthatatlanságát TÓTH VALÉRIA bizonyította be minden részletre kiterjedően a személynévi helynevekről készült monográfiájában (2017), melyben fontos szerepet kapott a névadási mód kognitív-pragmatikai aspektusainak feltárása is.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a SZEMÉLY A HELY HELYETT sémán alapuló névadás más nyelvekben is megvalósulhat formai változás nélkül, noha ez jellemzően periferikusnak mutatkozik. A patrocíniumi eredetű görög helynevek (SZENTGYÖRGYI 2010: 389–390, 2013: 175) mellett a finn településnevek körében is előfordul: pl. *Vaasa* (a svéd királyi családról, 17. sz.), *Loviisa* (Lovisa Ulrika királynőről a 18. század közepén) (PAIKKALA szerk. 2007). Még a szlávban is találunk rá példákat, noha ezek jórészt újabb nevek, pl. *Eliška* tónév < *Eliška* női névből, *Kučera* tónév < *Kučera* személynévből (ŠTĚPÁN 2012: 774). Ugyanakkor a személynévből *-jь* szláv helynévképzővel alakult nevekből egyes szláv nyelvekben a hangváltozási folyamatok eredményeképpen eltűnt a képzőelem, s az így létrejött, személynévvel azonos alakú helynevek esetleg újabb puszta személynévi helynévformák létrejöttéhez járulhattak hozzá (vö. TÓTH 2017: 78–79, KISS 1996/1999: 109–110). Az igazán döntő érv a névtípus egyedi magyar volta ellen viszont az, hogy az újlatin nyelvekben sem példa nélküli ez a névalakulási mód: pl. francia *Corneille, Marceille,* olasz *Calvigno, Serviglio,* spanyol *Cornelle, Oreja* (ROHLFS 1956: 17–18. lábjegyzet, vö. BÁRCZI 1960: 7). S más oldalról igaz ugyan, hogy a közép-ázsiai törökségi nyelvekből is valóban

[21] A személynevek gyakorisági viszonyai a későbbi korokban is hasonlóan befolyásolták a metonimikus névadás megvalósulását (vö. HOFFMANN 1993/2007: 123).

adatolhatók puszta személynévi névformák, pl. *Dilgi, Dilger, Muk(k)úr, Sadak, Tujdale* (JARRING 1997: 129, 396, 484), ám ezek jó része folyóvíz neve, míg a magyarban ez tipikusan településnév-adási mód (vö. TÓTH 2017: 81–82).

A puszta személynevek helynévvé válásának gyökerei a korábbi vélemények szerint a nomadizáló életformába nyúlnak vissza, amikor csak személyeket lehetett felkeresni és nem a személyek állandó lakhelyét, ezért a helyeket az éppen rajta tartózkodó ember után volt célszerű megnevezni (vö. MOÓR 1936: 110). Az az elképzelés is felmerült ugyanakkor, hogy egy „ősrégi, prelogikus tudatállapot csökevénye" lehet ez a névadási mód, melyben „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti" (KERTÉSZ M. 1939: 33, 76–77).[22] A kognitív rendszer szempontjából ugyanakkor — mint láttuk — a névtípus keletkezése egyszerűen olyan módon is elképzelhető, hogy a fogalmi rendszerben a két entitás, a személy és a föld között szoros, érintkezésen alapuló kapcsolat van, noha ez a kapcsolat nem jelenti a két entitás azonosítását. A fogalmi érintkezés lehetővé teszi a metonímia nyelvi megvalósulását a kommunikációban; ez azután (ahogy a helynév > helynév alakulásmód esetében is) elvezethet a poliszém jelentések, A SZEMÉLY A HELY HELYETT metonimikus séma kialakulásához. Amint ugyanis megjelenik ez a névtípus — bizonyos szemantikai feltételek teljesülése mellett —, újabb nevek létrehozásához is mintaként szolgál. E nevek esetében pedig az érintkezés mellett immáron a beszélők helynévmodellje is szerepet játszik. Ugyanez a megfeleltetés húzódik természetesen a személynévből valamiféle képzőelem vagy lexikális elem hozzákapcsolásával létrehozott helynevek mögött is. Esetükben azonban a névjelleget (a használatra vonatkozó ismeretek átértékelése mellett) a szerkesztés révén alakítja ki a névadó. Teljes mértékben egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁval abban, hogy a metonimikus sémákat megvalósító helynévstruktúrákra jellemző gyakorisági viszonyok nagyban függnek az egyes nyelvek specifikus rendszertani jellemzőitől (2017: 15).

4. A hellyel valamiféle kapcsolatban álló személy megjelölése történhet közszóval is. A csehben különösen tavak megnevezésében gyakori ez az ugyancsak birtokosra utaló struktúra, pl. *Komorník* 'kincstáros', *Písař* 'jegyző', *Rítyř* 'lovag' (vö. ŠTĚPÁN 2012: 774), vö. még a meglehetősen nagy számú magyar foglalkozásnévi és népnévi településneveket, pl. *Horvát, Horváti,*[23] *Szakács, Szakácsi, Pásztor*. Esetenként nem könnyen eldönthető ugyanakkor, hogy az ilyen típusú megjelölések közszóként vagy tulajdonnévként vonódtak-e át a hely megjelölésére.

---

[22] Az antropológiában prelogikusként jelölt gondolkodásmódot újabban a pszichológiában inkább transzlogikusnak nevezik, úgy tűnik ugyanis, hogy nem a „normális" gondolkodásmódot megelőző fejlődési fokról van szó, hanem olyan kognitív mechanizmusról, amely a mai hétköznapi gondolkodásunkban is jelen van, s „a formális logika szokásos útjai számára nem hozzáférhető területeit teszi elérhetővé" (MÉRŐ–VARGA 2000: 192, MÉRŐ 2001: 30, vö. még VÁRNAI 2005: 84–85).

[23] A népnevek, mint láttuk, inkább a közszói és a tulajdonnévi kategória határán helyezkednek el.

1.3.2.3. NÖVÉNY A HELY HELYETT

A hely jellegzetes növényzete vagy egy-egy jellegzetes, szembeötlő fa is gyakran asszociálódik az adott helyhez, ennek megfelelően ez a sajátosság is előhívhatja a hely képét, s ezért a névadás alapjául is szolgálhat — különösen természeti helyek esetében, pl. *Rekettye, Cseresznyés-dűlő* (HOFFMANN 1993/2007: 122–123). Ezek a nevek ugyanakkor sajátos átmeneti csoportot képviselnek. A növénynevek ugyanis nem ritkán vesznek fel 'ahol az adott növény terem' helyjelölő funkciót, például *dinnye* 'dinnyés, dinnyeföld', különösen gyakori az 'erdő, liget, bozót' gyűjtőnévi jelentés kialakulása: *haraszt, bükk, cser* (BÁBA 2016: 41–43). S ezért — noha a névadás pillanatában ezek a jelentések nem feltétlenül egyforma mértékben aktiválódnak — gyakran nem könnyű meghatározni, hogy valóban tisztán metonimikus névadásról van-e szó, vagy a jelentések egyidejű aktiválódása révén komplexebb kognitív folyamatokkal számolhatunk. (Megítélésem szerint ezeknél a kifejezéseknél a természetes névadási folyamatban inkább az utóbbival számolhatunk, és egy gestalt jellegű komplex fogalmi pólust működtetnek a beszélők, amikor ezeket az elemeket a nevekben felhasználják.)

A NÖVÉNY A HELY HELYETT séma által motivált nevekben — mint ahogyan a következő példákban is — természetszerűen köznév válik tulajdonnévvé, s ez a megfeleltetés is többféle nyelvi formában valósulhat meg. A magyarban ugyanakkor egyes képzett növénynévi formák *(bükkös)* esetében szintén jellemző a helyfajtajelölő szerep lexikalizálódása. Utalnunk kell arra is, hogy a növénynevek köznévi besorolása más nyelvekben kevésbé egyértelmű, arra is van példa, hogy a tulajdonnevek között tárgyalják őket (vö. pl. PAMP 1994, DALBERG 2008: 7–8). A kognitív rendszer szempontjából viszont nyilvánvalóan legfeljebb a két kategória határán való elhelyezkedésükkel számolhatunk, semmiképpen nem tekinthetők tipikus tulajdonneveknek. (Inkább csak a tudományosságban használt latin megjelölések esetében érezhetjük meghatározóbbnak a tulajdonnévi jelleget, nyilvánvalóan összefüggésben azzal, hogy ezek jellemzően nem áttetsző kifejezések, ami a prototipikus tulajdonnév egyik jegye általában véve).

Sajátosan ítélhetők meg a metonimikus névadás szempontjából a növénynévi előtagú utcanevek. A finnben különösen gyakoriak ezek bizonyos területeken (pl. *Kielotie* 'liliom út', *Kortetie* 'mezei zsurló út', *Kuminatie* 'kömény út', *Osmankäämintie* 'gyékény út', AINIALA 2016: 104), s a magyar utcanévadásban sem ritka egymáshoz közeli utcák megjelölésében (pl. Budapest második kerületében: *Gerbera u., Gyopár u., Gyöngyvirág u., Liliom u., Rózsa u., Szegfű u., Viola u.*), de nem leíró funkcióban, hanem egyszerűen egyfajta tematikus utcanévadás eredményeként. Noha az egyes nevek nem a konkrét hely sajátosságai által motivált metonimikus megfeleltetés révén jöttek létre, a közeli utcák növénynévi megjelölése mégis metonimikus folyamatként, egy fogalmi tartomány elemeinek aktiválódása révén magyarázható. (Hasonló utcanévbokrokat más témák köré is létrehoztak.)

HOFFMANN ISTVÁN ezt a fajta névadást a jelentésbeli névadás egyik altípusaként, indukciós névadásként tárgyalja (1993/2007: 133, s a fenti növénynévi előzményű nevek mellett számos további, az indukáló név etimológiai vagy fogalmi jelentése alapján indukált név létrejötte magyarázható ilyen módon, vö. pl. *Kőember ~ Emberkő-szikla* hegynév által motivált *Kőasszony-szikla, Vénember-szikla; Amerika* telep mellett Salgótarjánban *Kanada* nevű kolóniasor (HLAVACSKA 1989: 42, HOFFMANN 1993/2007: 133). Megítélésem szerint ezek is a metonimikus névadás sajátos eseteként értelmezhetők, mivel létrejöttükben egy fogalmi tartományon belüli megfeleltetések húzódnak.

1.3.2.4. ÁLLAT A HELY HELYETT

A helyhez tartozó állatvilág, illetve az állattartás is megjelenhet a metonimikus nevekben, vö. pl. *Compó* (halfajtáról), *Hódos, Rákos, Rák-patak, Hattyas pataka* víznevek (GYŐRFFY 2011: 58–59). Nem minden állatnevet tartalmazó helynév mögött kell azonban az ÁLLAT A HELY HELYETT metonimikus sémát gyanítanunk, a régiségben az állatnevek gyakran váltak ugyanis személynévvé. A madárnevek emellett igen jellemzőek a középkori várak megnevezésében, pl. *Baglyaskő, Sólyomkő, Csókakő, Keselyűkő* (vö. KOVÁCS H. 2015), melyek egy része állatnévből metonimikusan alakult hegynevekre vezethető vissza, s a HELY A HELY HELYETT metonimikus sémával magyarázható. Más részüknél viszont a már meglévő madárnév+*kő* szerkezetű várnevek analógiás hatásával, illetve — amennyiben valóban a terület jellegzetes madarára utalnak a névvel — az ÁLLAT A HELY HELYETT metonímia mechanizmusával számolhatunk. Nyilvánvalóan sajátos motivációval számolhatunk az *oroszlán*-t tartalmazó helyneveink (pl. *Oroszlán hegye*) magyarázatában, hiszen ez az állat nem volt honos a Kárpát-medencében, a legyőzhetetlen erő, a bátorság és a büszkeség megtestesítőjének fogalma ugyanakkor már a honfoglalás előtt része volt a magyarság tudatvilágának (vö. KISS 1989). Minthogy a szó személynévként is használatban volt, illetve oroszlános ábrázolásoknak is maradtak emlékei, így egyértelmű, hogy noha nem konkrétan az ÁLLAT A HELY HELYETT séma, de a metonímia mechanizmusa az *oroszlán*-t tartalmazó helynevek létrehozásában is szerepet játszhatott.

1.3.2.5. További metonimikus helynévadási sémák

Számos, a névadásban ritkábban megvalósuló metonimikus sémára utalhatunk még. Ezek közül néhány viszonylag tipikusat emelek ki a továbbiakban, hogy minél teljesebb képet alkothassunk e névadási módról.

AZ ANYAG A HELY HELYETT séma motiválhatta az ómagyar kori *Mész* hegynevet, amely a ’mészkő’ jelentésű szóból alakulhatot, e séma működtetésével magyarázható a cseh bányásztelepülések névadása is, pl. a cseh *Stříbro* ’ezüst’, *Ruda* ’érc’ (ŠTĚPÁN 2012: 775).

AZ ESEMÉNY/KÖRÜLMÉNY A HELY HELYETT sémán alapuló nevek egy részében egy-egy személlyel kapcsolatos esemény jelenik meg, ezúttal az esemény

jelleg kerül azonban előtérbe, vö. pl. *Borbélyhalála, Péterakasztó* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 124). A nagy számban előforduló középkori cseh *Lhota* és szlovák *Lehota*-féle helynevek irtványfalukat jelöltek meg, amiket egy soltész telepített, s a nevek arra a körülményre utalnak, hogy a lakók egy időre mentesültek a terheik alól, vö. *lhóta* 'mentes egy adott időszakra' (ŠTĚPÁN 2012: 775). Emellett ugyanakkor gyakran profilálódik a nevekben a hely vásárhely volta is, pl. *Szombathely,* cseh *Pátek* 'péntek' (ŠTĚPÁN 2012: 775).

A CSELEKVÉS fogalmi tartományon belül értelmezhető az ESZKÖZ A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT, mely jellemzően a közszói hálózaton belül érvényesül, de a helynévadásban is működhet, pl. a cseh *Sekera, Sekyra* 'fejsze' helynév erdőirtásos területet jelöl (ŠTĚPÁN 2012: 776). A HELYHEZ KAPCSOLÓDÓ ESZKÖZ A HELY HELYETT sémával magyarázható a svéd *Tunnan* 'hordó' hegynév. STAFFAN NYSTRÖM szerint ugyanis hordókat használtak a geodéziai felmérések során, a földmérők egy hordót szögeztek egy fa vagy egy magas pózna tetejére célpontként. Számos további svéd névben megjelenik ez a motívum: *Tunnberget* 'hordó hegy', *Tunnkullen* 'hordó domb' stb. (2013: 359).

Sajátos csoportot képviselnek a cseh nyelvben alkalmazott MOZGÁS A MOZGÁS ÁLTAL ÉRINTETT OBJEKTUM HELYETT metonimikus séma mentén létrehozott helynevek, pl. *Pád* 'leesik', *Běh* 'fut' nevek (ŠTĚPÁN 2012: 776).

1.4. Összegzés

A névadás során különböző fogalmi mechanizmusok működtethetők. Az egyik általános eljárás a direkt leírás: a közszói hálózat egy eleme vagy szerkezete közvetlenül írja le a hely sajátosságait, ez kerül át így a helynévi hálózatba. A másik lehetőség, hogy valamilyen fogalmi leképezési mechanizmust is működtetünk a névalkotás során, azaz valamilyen érintkezésen vagy hasonlóságon alapuló fogalmi megfeleltetés húzódik a névadás hátterében. Ezek a kognitív mechanizmusok azután nyelvileg különböző formában valósulhatnak meg. Ha átfogó képet szeretnénk kapni arról, hogy miként működik a metonímia mechanizmusa a helynevek létrehozásában, akkor a hagyományosan a metonimikus helynévadás körébe sorolt puszta metonímia példái mellett tekintettel kell lennünk a formánssal és összetétellel alakult formákra is. E felfogást alkalmazva kitűnik, hogy a metonímia valóban jelentős szerepet játszott és játszik az új nevek létrehozásában, sőt még jelentősebb ez a szerep, mint azt a korábbi rendszerezések láthatóvá tették. A metonimikus sémák áttekintéséből az is látható, hogy a helynévadásban alkalmazott megfeleltetések jó része valóban speciálisan e tulajdonnévfajta elemeinek létrehozására szolgál, s nyelvi megvalósulásuk más módon működik, mint a közszói metonímiák esetében. A különböző nyelvek névanyagának elemzése arra is rávilágított, hogy a metonimikus helynévadási sémák kapcsán nyelvi-kulturális eltérésekkel is számolhatunk.

2. Metaforikus névadás

A kognitív metaforakutatás a kognitív nyelvészet egyik emblematikus területének számít, a metafora helynévadásban játszott szerepét azonban ezidáig nem vizsgálták ebben a keretben. A kognitív nyelvészeti szakmunkákban legfeljebb a nevek metaforikus használata kerül elő. A névadási mód kognitív keretben való értelmezésére a névkutatók részéről sem történt kísérlet. Ez talán azzal magyarázható, hogy a metonimikus névadás különböző típusaihoz képest a metafora mechanizmusa jóval kisebb arányban érvényesül a helynevek létrehozásában, s jellemzően informális nevek, névváltozatok alkotásában támaszkodnak rájuk a beszélők, az ilyen módon létrehozott helynevek ugyanis szinte kivétel nélkül sajátos stílusértékkel bírnak. E fejezetben — a kognitív metaforaelmélet és a metaforikusan használt tulajdonnevek problematikájának rövid áttekintését követően — magam járom körül a metaforikus névadás kognitív mechanizmusait a helynevekre vonatkozóan, s értelmezem újra a metaforikus helynévadás jelenségét a kognitív metaforaelmélet keretében.

2.1. A metafora hagyományos és kognitív nyelvészeti értelmezése

A metaforát hosszú időn keresztül a képi beszéd egy fajtájának tekintették, melyben egy dolgot egy másik dolog nevével nevezünk meg, s melynek alapja a tartalmi vagy hangulati hasonlóság. Olyan nyelvi képről, nyelvi díszítő elemről van tehát eszerint szó, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk a másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással (vö. KÖVECSES 2005a: 13). A metafora fő funkciója ebben az értelemben a jelentésátvitel, adott fogalmak kifejezésének segítése és árnyalása a művészi önkifejezés, hatáskeltés folyamataiban, vagyis a metafora elsősorban művészi, esztétikai célokat szolgál, s külön tehetséget és tervezést igényel a létrehozása.[1]

A hagyományos metaforafelfogással szemben az 1980-as években bontakozott ki a metaforák egy újfajta értelmezése az akkoriban induló, s hamarosan domináns irányzattá váló kognitív nyelvészeten belül. GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON Metaphors We Live By (1980) című munkájában kiszélesítette a metafora jelentésátviteli folyamatainak határait, a metafora eszerint nemcsak nyelvi, sőt elsősorban nem nyelvi, hanem kognitív mechanizmusként határozható meg,

[1] A hagyományos metaforaelmélet összegző jellegű bemutatása (vö. pl. KÖVECSES 2005a: 13–14) persze némileg leegyszerűsítő (vö. FÓNAGY 1999: 200), nincs tekintettel a korábbi elméletek sokszínűségére, s arra sem, hogy a retorikai tradíció és az irodalmi stilisztika azért hangsúlyozta századokon keresztül a metaforák díszítő szerepét és a művészi tudatosságot, mert tárgya a szónoki beszéd és az irodalom, nem pedig a hétköznapi kommunikáció (NEMESI 2009: 38).

melynek nyelvi és nyelven kívüli megnyilvánulásai is vannak (vö. KÖVECSES 2005a: 69–77).[2]

LAKOFFék abból indulnak ki, hogy a külvilágban nyert tapasztalataink alapján építjük fel belső világunkat is. Az elme legfontosabb produktumai, a gondolkodás és a nyelv tehát aszerint alakulnak ki, ahogyan a minket körülvevő világot észleljük. Megismerésünket pedig azok a tapasztalatok formálják legnagyobb mértékben, amelyeket testünkön keresztül élünk meg,[3] azaz amelyek az észlelésen, a testmozgásokon és az ember fizikai, szociális és kulturális tapasztalatain alapulnak (LAKOFF–TURNER 1989: 119, KÖVECSES 2005a: 81, GRADY 2007: 192). A környezettel való érintkezésből szerzett tapasztalataink sémákba rendeződnek, s absztrahált komplex, multimodális reprezentációk formájában tárolódnak memóriánkban. Ezek az ún. képi (imidzs)[4] sémák határozzák meg a fogalmi rendszert, s ezek eredményezik a nyelvben a képes (figuratív) kifejezéseket. Az egyik leghétköznapibb tapasztalatunk például, hogy intenzív munkavégzés közben megnő a testhőmérsékletünk, így az intenzitáshoz általánosságban hozzátársítjuk a melegséget, a hőt. A fiziológiai összefüggés a mentális rendszerben a két séma közötti kapcsolat kiépülésével reprezentálódik (AZ INTENZITÁS – HŐ), s alapul szolgál olyan elvont fogalmak megragadásához, amelyeket más módon nem tudunk szavakba önteni. Így hozzuk létre, illetve értelmezzük azokat a kifejezéseket, amelyek érzelmi intenzitást jelölnek a hőfok segítségével: pl. *meleg helyzet volt, heves természete van, a társadalmi problémák már régóta izzottak a felszín alatt.* Szintén külső tapasztalatból származik az a tudásunk, hogy arról van tudomásunk, amit látunk. Erre alapozva társul a látás fogalmához a tudás, megértés fogalmi reprezentációja (A TUDÁS – LÁTÁS), s így magyarázhatók az *éleslátás, széles látókör, áttekinti a helyzetet* metaforikus kifejezések. Ezt a fogalmak között kiépülő kapcsolatot nevezi a kognitív nyelvészet metaforának.[5] Olyan általános kognitív mechanizmusról, gondolkodási eljárásról van szó, amely a nehezen felfogható elvont fogalmak megértését segíti olyan módon, hogy az elvont vagy kevésbé ismerős jelenségeket — tapasztalati vagy hasonlósági alapon — valamely

[2] A különféle kulturális szimbólumok például (mint a New York-i Szabadság-szobor) jellemzően az adott kultúrában erősen beágyazott fogalmi metaforákon alapulnak (KÖVECSES 2005a: 71).

[3] A kognitív nyelvészet, mint már utaltam rá, a nyelvi megismerés fiziológiai meghatározottságát hangsúlyozza. Eszerint bár mindenféle gondolkodási folyamat mentális jellegű, de mégis a fizikai világra, a fizikai környezetben zajló testi tapasztalatokra alapoz (vö. LANGACKER 2008: 4, LAKOFF 2012, KÉKESI 2019).

[4] Noha az *image* szót jellemzően *képi*-nek fordítják a magyar szakirodalomban, valójában nem pusztán vizuális képekről van itt szó, hanem komplex multimodális reprezentációk közötti megfeleltetés zajlik. A terminus LANGACKERnél még specifikusabban a konstruálás jellegére utal: a fogalmi és nyelvi megértés nem algoritmus alapú, hanem analóg.

[5] A szituációs tapasztalásból nyert tudást hordozó nyelvi struktúrák idegrendszeri hátteréhez lásd GERALD EDELMAN neuráliscsoport-szelekció elméletét. Eszerint a különböző, szenzoros információból származó neurális hálózatokban az ismétlődő impulzusok hatására egyes neurális csoportok között a szinaptikus kapcsolat megerősödik (1987, TURNER 1996: 111–112).

konkrétabb vagy ismerősebb fogalomra támaszkodva konceptualizáljuk (LAKOFF–JOHNSON 1980: 5, KÖVECSES 2005a: 20, SZABÓ 2012: 5–7). S ezen a fogalmi párhuzamon alapulnak a nyelv metaforikus kifejezései.

A metaforáknak (és nyelvi megvalósulásaiknak) ugyanakkor különböző komplexitású és funkciójú — egymással átfedő — típusai különíthetők el. Az egyik nagy csoport a fenti példákkal szemléltethető, egyszerű szenzomotoros tapasztaláson alapuló elemi összefüggéseket tükröző primér metaforák (vö. még A TÖBB – FELFELÉ, A KEVESEBB – LEFELÉ, A VONZALOM – MELEGSÉG, GRADY 2007: 190–194). Ezek, illetve a legalapvetőbb képi sémák (pl. TARTÁLY séma) képezik az alapját a komplexebb metaforáknak. LAKOFFék egy másik csoportosítást alkalmazva elkülönítik: a) az orientációs vagy irányultsági metaforákat (amelyek a célfogalmakat alapvető térbeli irányokkal szervezik rendszerbe, pl. A TÖBB – FELFELÉ, A JÓ – FELFELÉ); b) az ontológiai metaforákat (melyek révén a beszélők a tapasztalataikat alapvető absztrakt sémák segítségével értelmezik, pl. AZ ELVONT FOGALMAK – FIZIKAI TÁRGYAKként való felfogása, vagy a megszemélyesítés, pl. *Az élet kibabrált velem.*); illetve c) a strukturális metaforákat. Ebben az esetben nem egyszerűen két fogalom, hanem a két fogalom köré kiépült komplex fogalmi tartomány (összefüggő tapasztalatok rendszere) között hozunk létre megfeleltetéseket. A forrástartomány alapján, annak terminusaival értelmezzük az elvontabb céltartományt olyan módon, hogy a forrástartomány bizonyos elemeit megfeleltetjük a céltartomány bizonyos elemeinek (KÖVECSES 2005a: 20). Például vannak koherens ismereteink az épületekről, s ennek alapján gondolkodunk az elméletekről is (AZ ELMÉLET – ÉPÜLET),[6] ezáltal beszélhetünk például *elméletek megalapozásá*-ról és *összeomlásá*-ról (vö. még pl. A VITA – CSATA, AZ ÉLET – UTAZÁS, A NEMZET – EMBER). (A strukturális metaforák alapjául szolgáló megfeleltetések direkt módon gyakran meg sem jelennek a beszédben, de a kifejezések jó része csak ezek mentén értelmezhető.)

Ezek a különböző komplexitású fogalmi metaforák ismétlődő tapasztalatokból kiépülő fogalmi sémákon alapulnak, egyirányúság jellemző rájuk (azaz a forrástartomány és a céltartomány nem cserélhető fel), és a jobb fogalmi megértést segítik. A fogalmi metaforákat kifejező metaforikus kifejezések feldolgozása pedig olyan módon történik, hogy a nyelvi forma aktiválja a hozzá kapcsolt fogalmi pólust, illetve az adott fogalom köré kiépült fogalmi tartomány (egy részé)t, a fogalmi tartományok közötti megfelelések révén ugyanakkor a vele kapcsolatban álló fogalmi tartomány elemei is aktiválódnak, a megértésben ezek is szerepet játszanak.

A fogalmi sémák szisztematikus megfeleltetésén alapuló fogalmi metaforák e csoportja mellett azonban léteznek szintén alapvető képzeteken, de nem sémákon, hanem részletes mentális reprezetációkon, képeken (imidzseken) alapuló ún.

[6] A hátterükben pedig a még sematikusabb AZ ELVONT – KONKRÉT megfeleltetés húzódik.

képi (/imidzs/hasonlósági) metaforák. Ennek iskolapéldája LAKOFFnál az *A feleségem […] akinek dereka homokóra* André Breton-versrészlet (LAKOFF 1987b: 221, vö. még GRADY 1999). Ezek esetében is a fogalmi rendszer szintjén hozunk létre megfeleltetést (vö. GIBBS–BOGDANOVICH 1999: 43, KÖVECSES 2005a: 64, GRADY 2007: 193), ez azonban nem egy általános, sokszoros tapasztalatból kiváló, rögzült összefüggésen alapul, hanem egy egyszeri (one-shot) leképezés történik (vö. KÖVECSES 2005a: 53). További lényeges különbség a szisztematikus metaforákhoz képest, hogy az egyszeri képi metaforák nem a megértést segítik egy absztrakt és egy konkrét fogalom megfeleltetése révén, hanem specifikus tapasztalatot ragadnak meg, és fejeznek ki (s elméletileg akár megfordítható is lehet a megfeleltetés iránya). Ezek a metaforák igen jellemzőek a költészetben,[7] de előfordulnak a mindennapi beszédben is (DEIGNAN 2007).

A kognitív nyelvészet tehát kitágítja mind a metaforának, mind a metaforikus kifejezéseknek a körét. A metafora — akármelyik típusát tekintjük is — e közelítésmód szerint nem pusztán nyelvi díszítőelem, hanem olyan általános kognitív folyamat, amely áthatja mindennapi gondolkodásunkat és nyelvhasználatunkat. Produkciójuk és feldolgozásuk nem igényel különleges képességeket, olyan alapvető kognitív eszközről van szó, amely nélkülözhetetlen mind a hétköznapi, mind a (szép)irodalmi nyelvhasználatban (LAKOFF–JOHNSON 1980: 211–212, LAKOFF–TURNER 1989: 125, KÖVECSES 2005a: 14).

A metafora nyelvi vonatkozásait tanulmányozva fontos még kitérnünk e mechanizmusnak a jelentésváltozásban betöltött szerepére. A fogalmi megfeleltetés az orientációs, a komplexebb strukturális metaforák, illetve a képi metaforák nyelvi kifejezései esetében általában nem jár jelentésváltozással, különösen ha az érintett fogalmaknak már van megnevezésük (az *épület* szó tehát nem jelent ’elmélet’-et, és fordítva). Ugyanakkor az ontológiai metaforák kapcsán, illetve olyan esetekben, amikor egy új fogalmat (új tárgyat, új fogalmi kategóriát) akarunk megnevezni a fogalmi reprezentációk hasonlóságának leképezésére alapozva, számolhatunk jelentésváltozással, a forrásként szolgáló fogalmat jelölő szó jelentésszerkezete kibővülhet, újabb fogalmi jelentéssel gazdagodhat (pl. *egér*). Ezekben a metaforatípusokban a gyakori metaforikus szóhasználat is eredményezhet poliszémiát.

Noha e rövid áttekintésből úgy tűnhet, a kognitív nyelvészeten belül megoldottnak tekinthető a metafora magyarázata, valójában azonban nincs teljes egyetértés a metaforikus mechanizmus értelmezésében. A kérdéssel foglalkozó szakemberek egymással versengő, ugyanakkor egymást ki is egészítő magyarázatokat adnak (vö. a metafora lakoffi „standard” elmélete, a metafora mint kategorizációs

[7] A szépirodalmi metaforáknak ugyanakkor csak egy része képi metafora, másik részük konvencionális (vagy nem konvencionális) fogalmi metaforák újszerű nyelvi kifejezései (KÖVECSES 2005a: 47).

aktus elmélete, a fogalmi integráció elmélete). A fenti áttekintés ezek közül a talán napjainkig legmeghatározóbb lakoffi modellre fókuszált, mely azon elméletek legismertebb példája, amelyek a metaforát általános kognitív mechanizmusnak tekintik (a további modellekhez lásd GRADY 2007, KÖVECSES 2009). Találkozunk ugyanakkor olyan kognitív szemléletű leírással is, amely a metaforát nyelvi folyamatnak tartja (SZILÁGYI N. 1996).[8] Az alternatív elméleteket azonban nem részletezem, magam ugyanis a továbbiakban alapvetően a lakoffi modellt követem a nevek és a metafora viszonyának tárgyalása során (az ettől eltérő elméletekre, közelítésmódokra, ezek névadáshoz, névhasználathoz kapcsolódó vonatkozásaira lábjegyzetben utalok).

2.2. Metaforikus névhasználat

A kognitív nyelvészeti leírásokban a tulajdonnevek általában periferikus helyzetűek. Hasonlóképpen kis figyelmet kapnak a nevek a kognitív metaforakutatáson belül is. A metaforikus kifejezések és a nevek viszonyának csak egyetlen irányával foglalkoznak: azokkal az esetekkel, amikor a tulajdonnevet használják metaforikusan (vö. WEE 2006, HORVÁTH 2017). Ezekben a metafora forrástartományát a tulajdonnévhez kapcsolódó fogalmi tartomány adja. A tulajdonneveknek a kognitív nyelvészet szerint ugyanis, mint láttuk, komplex jelentésszerkezete van, mely magában foglalja a jelölt dologra (konkrét személyre, helyre, objektumra stb.) vonatkozó tudásunkat, illetve a típusjelentésként meghatározható általánosabb ismereteket is (vö. TOLCSVAI NAGY 2008, RESZEGI 2018a).

A tulajdonnevek metaforikus használatának két fő típusa különíthető el. Az egyik esetben a metaforikus leképezés forrástartományát egy tulajdonnév típusjelentése, illetve a típusjelentés kapcsán mozgósított enciklopédikus tudás adja, pl. *Na de csak megérkeztünk Aalenba, a Brünhildák fővárosába*. A *Brünhilda* név jellegzetes germán, német női név, s a német nők bizonyos sztereotíp tulajdonságait képes aktiválni (vö. még: *a csajok általában tagbaszakadt, magas Brünhildák; ezekhez képest mi kispisták vagyunk*). HORVÁTH PÉTER szerint ide sorolható a tipikus állatnevek emberekre való alkalmazása is, pl. *Mi van Röfi? Valami nem tetszik?* (2017: 78).

---

[8] SZILÁGYI N. SÁNDOR a metaforát a (perceptuális kategorizációtól bizonyos mértékig független) nyelvi kategorizáció folyamata kapcsán értelmezi, s nem is tekinti mindegyik LAKOFFék által idesorolt típust (orientációs metafora) idetartozónak, hanem értékjelentésként értelmezi (vö. II. 2.2. fejezet). SZILÁGYI N. ugyanis a metaforát a szóhasználat kiterjedéseként definiálja, melynek feltétele az érzékelt strukturális hasonlóság (azaz a nyelvi észlelési feltételek, a nyelvi kategóriába sorolás alapjául szolgáló tulajdonságjegyek között felfogott átfedés, 1996: 45–49), például a *ló* lexéma kiterjesztése a tornaszerre annak alapján, hogy az is elég magas, négy lába van, háta közepén pedig a két fogantyú nyeregre emlékeztet (2006: 215). A strukturális metaforát szintén nyelvi jelenségnek tartja, egyfajta lappangó metaforának, amely ugyanakkor a gondolkodásunkra is hatással van.

A tulajdonnevek metaforikus használatának másik típusában a metaforikus leképezés forrástartományát egy tulajdonnév konvencionális referense, azaz egy konkrét személy vagy hely kapcsán mozgósított enciklopédikus tudás adja, pl. *Tényleg az anyatejen múlik minden? Ha így lenne, minden anyatejes baba egy igazi kis Einstein lenne; Fantasztikus kiállítás nyílt a magyar Picasso több mint ezer kerámiájából. Gorka Géza életműve a Kieselbach Galériában.; Az első meccs ugyan egy gyors dán góllal indult, de a magyar Zidane (Kriston Attila) egyenlített, így a dániai visszavágón még volt esély.*[9] Ilyen esetekben a tulajdonnevet viselő személy, hely stb. fogalmi reprezentációja számos különböző típusú tulajdonságjegyet tartalmaz(hat), melyek közül néhány meghatározóbb, száliens, mások kevésbé fontosak. Az előbbiek azok, amelyek szélesebb körben ismertek, konvencionálisak, és ezek vál(hat)nak a metaforikus névhasználat, illetve akár köznevesülés alapjává (vö. RESZEGI 2018b).[10]

A két utóbbi példa *(magyar Picasso, magyar Zidane)* jól szemlélteti LIONEL WEEnek azt a nagyobb nyelvi anyag vizsgálatán alapuló megállapítását, hogy a tulajdonneveknek a metaforikus kifejezésekben való használata sok esetben egy LOKÁLIS ENTITÁSnak mint céltartománynak egy NEM LOKÁLIS ENTITÁS a forrástartománya sémával jellemezhető (2006: 365–366).[11] Az univerzálisan, illetve adott beszélőközösségen belül általánosan ismert nevek, illetve a hozzájuk kapcsolódó kulturális ismeretek (konvencionális fogalmi tartalmak) aktiválásán alapuló megfeleltetések mellett számolnunk kell persze újszerű metaforikus névhasználattal is.

HORVÁTH PÉTER szerint A LOKÁLIS – NEM LOKÁLIS metaforikus mintázatba tartoznak azok a példák is, amikor egy nem lokális helynevet egy lokális hely megnevezésére kezdenek el használni metaforikusan: például *Angyalföld*-nek nevezik el egy magyar település munkások által lakott részét, vagy *Abesszíniá*-nak egy, a helyi, lokális viszonyok között távolabb eső helyet (2017: 77–78, HOFFMANN 1993/2007: 130–133 példáit idézi). Az idézett, illetve a hasonló mechanizmus mentén alkotott megnevezések ugyanakkor már nem csupán a nevek metaforikus használatára mutatnak példát, azaz arra, amikor a nevek fogalmi reprezentációja forrástartományként szolgál egy céltartomány értelmezéséhez, itt a céltartomány is egyetlen konkrét objektum reprezentációja. Ráadásul az ilyen jellegű megnevezések gyakran nem pusztán alkalmi megjelölései az adott

---

[9] BRDAR és BRDAR-SZABÓ metonimikus és metaforikus folyamatok együttesével látja meggyőzően magyarázhatónak ezeket, illetve az előző bekezdésben idézett példákat (2007: 131–133).

[10] LAKOFF az IDEÁLIS TAG AZ OSZTÁLY HELYETT metonímiával magyarázza az ilyen eseteket (vö. *paragon* egy kategória ideális tagja, képviselője, 1987a: 87–88).

[11] WEE ugyanakkor a tulajdonnevek metaforikus használatát a metafora mint kategorizációs aktus elmélettel magyarázza. Eszerint a metafora valójában olyan kategorizációs mechanizmus, melyben egy entitást egy kategóriához rendelünk hozzá, amely kategóriát egy másik ugyanebbe a kategóriába tartozó entitás képvisel (GLUCKSBERG–KEYSAR 1993).

helynek, hanem — jobbára informális — tulajdonnévi megjelölései, esetleg névvariánsai az objektumnak. Így ezek a példák átvezetnek minket a metafora és a nevek közötti kapcsolat másik irányának megvalósulásához (ahhoz az esethez, amikor a céltartományként szerepel egyedi objektum), a helyek, személyek metaforikus megjelöléseihez, illetve a metaforikus névadáshoz.

2.3. Metaforikus helynévadás

A továbbiakban azt mutatom be, miként értelmezhető a metaforikus névadás a lakoffi metaforaelmélet keretében, illetve hogyan illeszthetők ide a névkutatás eredményei. Noha az igény az ilyen közelítésmódú vizsgálatok iránt már más névkutatókban is megfogalmazódott (vö. pl. BALODE 2012), konkrét tanulmányok egyelőre alig készültek. Lényegében csak a személynevek kapcsán találunk példát a nemzetközi szakirodalomban arra, hogy a kognitív metaforaelmélet keretében tárgyalják ezt a tulajdonnévfajtát (de ezek a munkák sem törekednek a jelenség átfogó analízisére). DUNJA BROZOVIĆ RONČEVIĆ és MILENA ŽIC FUCHS a *medve* és *farkas* szavakból alakult régi horvát személynevek metaforikus alapját vizsgálta. Meglátásuk szerint AZ ÁLLAT – EMBER fogalmi metafora lehetett az alapja az állatok emberi tulajdonságokkal való felruházásának, melynek révén az állat reprezentációja komplexebbé vált, és jó alapul szolgált személyek megnevezésére akár a fizikai erejük, akár a bátorságuk, vadságuk alapján (2005).[12]

Az én elsődleges célom viszont a metaforikus helynévadásnak a kognitív metaforaelméletben való értelmezése. S noha a fogalmi rendszer szintjén nyilvánvalóan általában véve hasonló mechanizmusokkal számolhatunk esetükben is, mint a metaforikus személyneveknél, mégis érdemes a helynevek kapcsán külön is áttekinteni ezt a névadási módot, hiszen a konkrét megfeleltetéseket nézve már csak a denotátumok különbségeiből adódóan is más-más típusokkal számolhatunk a két névfajta kapcsán.

2.3.1. A metaforikus névadás meghatározása

A metafora mechanizmusát működtetve, mint láttuk, konkrét, egyedi objektumokat is meg tudunk jelölni, sőt a névtani vizsgálatok szerint nem csupán az alkalmi megjelölések, hanem az új nevek, névvariánsok egy része is a metafora mechanizmusával magyarázható. A magyar szakirodalomban korábban többen *képzettársításon alapuló nevek*-ként utaltak az ide sorolható helynevek csoportjára (BENKŐ 1947: 32, KÁZMÉR 1957: 42–43, 65–66, PESTI 1970: 101–103), s ez a terminus valóban jól jellemzi a mögöttes folyamat lényegét (noha maguk a szerzők nem feltétlenül egységesen értelmezik a terminust).

[12] OLAF JÄKEL (1999) — német és angol személyneveket vizsgálva — inkább metonimikus mechanizmusokat valószínűsít az ilyen típusú nevek mögött.

Egy sajátos fogalmi megfeleltetés húzódik e nevek hátterében, mely a képi metafora mechanizmusához áll közel. A metaforikus névadással keletkezett nevek mögött ugyanis nem olyan stratégiák állnak, amelyek a megértést segítik, vagy konceptuális magyarázatokat adnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy részletgazdag mentális képet (egy konkrét hely reprezentációját) egy másik részletes mentális képnek feleltetünk meg valamely előtérbe került és hasonlónak észlelt tulajdonságjegyük alapján. A céltartomány tehát esetünkben egy konkrét, viszonylag jól körülhatárolható és felfogható téri objektum mentális leképeződése. E megnevezendő denotátum mentális reprezentációja a percepciós-kategorizációs folyamatoknak köszönhetően sokféle (vizuális és más modalitásból származó, illetve egyéb jellegű) tulajdonságjegyet tartalmaz (méret, alak, más objektumokhoz való viszony stb.), s ezek közül egy előtérbe kerül a névadás kontextusában. Amennyiben ez az észlelt fogalmi jegy egy másik, hasonló tulajdonságjeggyel mint száliens sajátossággal jellemezhető mentális képpel (forrástartomány) való megfeleltetés révén fejeződik ki nyelvileg, metaforikus neveket hozunk létre. Ennek szemléletes példája a *Kakastaréj* hegynév a Máramarosban, amely egy hatalmas sziklafalat jelöl, s amelynek létrehozásakor a hegy alakja és a kakastaréj jellegzetes formája között felfedezett hasonlóság alapján jött létre a megfeleltetés a két kép között a névadó mentális rendszerében, s ennek nyelvi kifejezésére szolgál az identifikáló funkciójú név. Az így létrehozott név tehát nem csak alkalmi megjelölésként szolgálhat, hanem egy kisebb-nagyobb közösségen belül állandósulhat a használata, azaz egy új — a közszói előzményével szoros kapcsolatban lévő — lexikális elemként épül be a beszélők mentális lexikonába, immár a helynevek alhálózatába.

A magyar szakirodalomban legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tárgyalta behatóan ezt a névadási módot, aki a fentiekhez hasonlóan értelmezi a metaforát: „nem nyelvi folyamatokat jelöl, hanem azok gondolkodásbeli, tudati hátterét" (1993/2007: 127). Tipológiájában azonban a névszerkezeti szempont előtérbe helyezéséből adódóan csak azokat a neveket sorolja a metaforikus névadással létrehozott nevek körébe, amelyeknél kizárólag a metafora érvényesülése eredményezte a nevet, és semmilyen egyéb nyelvi folyamat nem történt, azaz amelyek esetében puszta névátvitelről van szó (vö. még a III. 1. fejezet 1.3.1. pontjában írottakat). Eszerint a metaforikus névadás eredményeként mindig egyrészes név jön létre. A forrásfogalmat jelölő szó persze lehet összetett, ez a név szerkezetét nem befolyásolja, például a *Cserebogár* egykori malomnév (HBMH. 1: 310) egyrészes metaforikus névnek tekinthető, melynél a gőzmalom zúgó hangja szolgált a metaforikus megfeleltetés, s így a névadás alapjául, az összetett szó tehát egyetlen tulajdonságjegyet, egyetlen információt közöl a vele megjelölt denotátumról. Noha metafora húzódhat a kétrészes nevek valamely névrésze mögött is (mint a *Teknő-völgy* előtagjában, VMFN. 2: 77), ezeket a HOFFMANN-féle tipológia nem

tekinti metaforikus névadással (tágabban jelentésbeli névadással) keletkezettnek, mert végső formájukat egy másik névrésszel összekapcsolódva nyerik el, azaz a szintagmatikus szerkesztéssel alakult névformák körébe tartoznak.

Megítélésem szerint, amint azt a metonimikus névadás kapcsán már kifejtettem, a kognitív rendszer szempontjából sokkal indokoltabb az asszociációs, leképezési mechanizmusokat külön kezelnünk a nyelvi megvalósulásuktól. Ilyen módon együtt láthatjuk valamennyi metaforikusan motivált nevet, s árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy a névadásban hogyan jelentkezik a metafora mechanizmusa. A névadás szituációjában a metafora mechanizmusa ugyanúgy érvényesül a *Cserebogár*-féle egyrészes, illetve a *Teknő-völgy* típusú kétrészes nevekben. Az utóbbi esetben ezzel mintegy párhuzamosan a metaforikus névrészhez a beszélő hozzákapcsol egy lexikális névformánsként értelmezhető földrajzi köznevet a kétrészes nevek mintájára. Azaz a metafora által aktivált szóforma előhívása együtt jár egy további nyelvi elem, illetve bizonyos grammatikai sémák működtetésével. Ezek a folyamatok viszont nem választhatók szét a kognitív rendszer szintjén élesen, a metaforikus helynevek tárgyalásakor tehát ezekre a formákra is tekintettel kell lennünk.[13] A különböző szerkezetű névformák egy csoportban kezelését e névtípus kapcsán az is támogatja, hogy az ide sorolható nevek nyelvi kontextusban, nem rögzített formában keletkeznek, s gyakran több névváltozat is használatban van, amelyeket viszont a beszélők nem feltétlenül tekintenek külön névnek vagy akár külön névvariánsnak.

Annak ellenére, hogy mindennapi gondolkodásunkat és nyelvhasználatunkat át- meg áthatja a metafora, a névalkotásban lényegesen kevésbé jellemző. Sokkal nagyobb arányban jöttek létre például a magyar névanyagban metonimikus megfeleltetés vagy direkt leírás révén helynevek. A metaforikus névadás viszonylagos periferikus helyzete nemcsak a magyar helynévrendszerre jellemző, az idevágó kutatások alapján más nyelvekben sem tartozik a gyakoribb névalkotási módok közé. (Ez persze összefügg azzal is, hogy a tulajdonnevek kapcsán — lévén nem sematikus fogalmi kategóriákat jelölnek meg — nem számolhatunk a primér és a komplexebb strukturális fogalmi metaforák nyelvi kifejeződéseivel.)

A névkutatók a metaforikus nevek viszonylagos ritkasága ellenére sem hagyták figyelmen kívül ezt a névcsoportot: a magyar névanyagon belül elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS, BENKŐ LORÁND, PESTI JÁNOS és HOFFMANN ISTVÁN elemzéseire támaszkodhatunk, illetve egy-egy sajátos fogalomkör, sajátos altípus kapcsán SZABÓ T. ATTILA (1934) és INCZEFI GÉZA (1971) tanulmányaira. Ezek mellett nemzetközi szakmunkák tanulságaira is tekintettel voltam (lásd pl. a svéd nevekhez NYSTRÖM 2013, a szlovák nevekhez KRŠKO 2006, 2005, a finn nevekhez

[13] A névadási mód bemutatásakor HOFFMANN ISTVÁN maga is együtt tárgyalja az egyrészes metaforikus neveket, illetve a metaforikus névrészt tartalmazó kétrészes névformákat, bár eljárását elsősorban a névtípus ritkasága magyarázza.

AINIALA 2016, a lett víznevekhez BALODE 2012, a norvég nevekhez SÆRHEIM 2018, az észak-amerikai indián nyelvekhez HUNN 1996 stb.), ilyen módon ugyanis lehetőségünk nyílik a metaforikus helynévadás általánosabb kognitív hátterének értelmezésére, a névcsoport kapcsán az univerzális vagy nyelvi, illetve kultúraspecifikus sajátosságok megállapítására.

2.3.2. A metaforikus helynevek céltartománya, forrástartománya, a fogalmi megfeleltetés alapja

1. Céltartományként szinte kivétel nélkül bármilyen helyfajta előfordulhat a metaforikus helynevekben, az adott terület földrajzi viszonyainak megfelelően. A magyar névanyagon végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy leggyakrabban domborzati formák, utak, földterületek, kisebb arányban vizek szerepelnek ebben a funkcióban, pl. *Németkalap* domb (INCZEFI 1971: 192), *Kályhaválla* domb (VMFN. 1: 125), *Ördögágya* szikla (VMFN. 1: 210), *Kalapos-domb* (VMFN. 1: 56), *Asztal-völgy* (VMFN. 2: 248), *Csöbör* kerek mélyedés (INCZEFI 1960: 23); *Bikanyak* veszélyes útkanyar (VMFN. 2: 265), *Zsinór-út* (SzSzMFN. 2: 301), *Gatyaszár utca* (INCZEFI 1971: 192); *Citera-rét* földterület (ZMFN. 391), *Patkó* földterület (VMFN. 1: 39); *Patkó-föld* (SzSzMFN. 1: 150), *Pántlika* földterület (INCZEFI 1960: 70), *Túrószacskó ~ Túrószsák* földterület (INCZEFI 1971: 190), *Németkalap* földterület (i. m. 192); *Patkó-tó* (SMFN. 447), *Teknő-tó* (VMFN. 4: 437), *Patkó-kút* (VMFN. 1: 107). Emellett elvétve épületek is előfordulnak célfogalomként: *Galambház* a kisvasút végállomása Diszelen (VMFN. 1: 362), *Cserebogár* malom (HBMH. 1: 310, mindehhez vö. még HOFFMANN 1993/2007: 129).[14]

Hasonlóan változatos — természetesen az adott terület földrajzi sajátosságai által befolyásolt — képet mutat más nyelvek metaforikus helynévanyaga is, pl. svéd *Broken* 'nadrág' láp, *Gula märren* 'sárga kanca' sziget (NYSTRÖM 2013: 358, 360), finn *Katinhäntä* 'macskafarok', *Satulakivi* 'nyereg szikla' (AINIALA 2016: 77), lett *Āķis* 'horog' kanyarodó folyó (BALODE 2012: 11), szlovák *Závojový vodopád* 'fátyol vízesés' (GOÓTŠOVÁ–CHOMOVÁ–KRŠKO 2014: 487), *Dukátka* 'dukát, aprópénz' kerek mező, *Nohavičková* 'nadrág' völgy (KRŠKO 2006: 65), szahaptin (észak-amerikai indián nyelv) *Sk'in* 'bölcső' szikla (HUNN 1996: 16).

Viszonylag nagyobb arányban találunk metaforikus neveket a relatíve új helynév-kategóriának számító sziklamászóútnevek, illetve barlangi nevek (barlangok, illetve a barlagok különböző részeinek, barlangág, terem, kürtő, forrás, cseppkő stb. megjelölései, vö. BALÁZS 2001) körében, pl. a sziklák, sziklamászóutak névanyagából: *Krokodilfej, Szilvásgombóc* (BABCSÁNY–KANGYAL–RAVADITS 1997: 21, 32), *Ypszilon, „L" út, Z út, Kristályfal, Teve* (KUNA 2006a: 88, 90),

[14] A többször előforduló példák forrását csak az első említéseknél adom meg.

Katedrális, Küklopsz (egy repedésben vezet, ahol van egy lyuk) (KUNA 2006b: 115); *Bástya, Földgömb-terem, Sírgödör, Súgólyuk* barlangi nevek (BALÁZS 2001: 34–35). Ez a szemlélet a szlovákiai sziklamászóutak névanyagában is megjelenik: *Biela veľryba* 'fehér bálna', *Korytnačka* 'teknősbéka', *Komín* 'kémény', *Krumplík* 'kis krumpli' (BAUKO 2015: 129). Az átmeneti jellegű — a helynevek mellett az intézménynevek s még inkább a márkanevek sajátosságaival jellemezhető — lakóparkok hivatalos nevei szintén építenek a metaforikus asszociációkra (HEGEDŰS 2008), a metaforikus névadás persze nem hivatalos megnevezésekben is gyakori, vö. finn *Pirunlinna* 'az ördög vára' lakóépület, *Sardiinipurkki* 'szardíniakonzerv' iskola szleng neveként (AINIALA 2010: 105).

Szembeötlő ugyanakkor a névadási mód hiánya a (hivatalos) településnevek között a magyar névanyagban, s ez más nyelvek kapcsán is elmondható. Ez a hiány a nyelvi normával, illetve e nevek sajátos stilisztikumával, szociokulturális jelentésével magyarázható (a kérdést bővebben tárgyalom a 3. pontban).

2. A helyek leggyakrabban sajátos alakjuk miatt kapnak metaforikus nevet. Az *Ördögágya* például ágyhoz hasonló sziklát jelöl (amely a monda szerint az ördög ágya volt), bármely irányból nézve koporsó alakú a *Koporsó-hegy* (KOVÁTS 2008: 372, vö. még *Sátor-hegy*), a *Patkó* ívben hajló földterület, kerek tavacska neve a *Fillérke* (VMFN. 1: 149), a *Gatyaszár* nevű földterület alakja hasonlít a gatya két szárára (NAGY 1994: 44), a *Túrószacskó, Túrószsák* háromszög alakra utal (ilyen zacskóban felfüggesztve készült a túró, INCZEFI 1971: 190), a *Krokodilfej* nevű szikla bizonyos irányból nézve valóban mutat némi hasonlóságot a krokodilfejhez, a *Szilvásgombóc* relatíve gömbölyű szikla neve (BABCSÁNY–KANGYAL–RAVADITS 1997: 21, 32), az *Ypszilon* Y-alakú sziklamászóút (KUNA 2006b: 115), a *Fátyol-vízesés* földre hulló fátyol képét idézi, stb. Esetenként akár komplexebb, több — különböző modalitású — tulajdonságjegyet érintő fogalmi megfeleltetéssel is számolhatunk: a *Citera-rét* „épp olyan fekvésű, mint egy citera. Az árkok a húrjai, a bokrok a lyukak, és a tücskök folyton muzsikálnak benne" (ZMFN. 391).

A metaforikus névadást más nyelvekben is jellemzően az adott hely sajátos alakja — illetve sajátos minősége — váltja ki. Például a svéd *Tröjärmen* 'pulóver ujja' hosszan elnyúló öböl, *Broken* 'nadrág' kantáros nadrág alakú láp, *Stekpannan* 'serpenyő' kis kerek kiemelkedés, amely egy vékony földcsíkon keresztül kapcsolódik a szárazföldhöz (STAFFAN NYSTRÖM tanulmányában a helyekről készült fotók, ábrák is szemléltetik az alaki hasonlóságot, 2013), a lett *Āķis* 'horog' horog formában kanyarodó vízfolyás neve (BALODE 2012); a finn *Alttarikallio* 'oltár kő' oltár alakú sziklát nevez meg (AINIALA 2016: 77); a szlovák *Štanga* 'bot' hosszú völgy neve (KRŠKO 2006: 65); a szahaptin *Ayk*^{w}*s* 'üregi nyúl' a Columbia folyó egy részét jelöli, ahol a zúgókból lezuhanó víz fehér vízhabot képez, s ezek gyorsan elszaladó nyulak látványát idézik (HUNN 1996: 15).

Az esetek nagy részében e nevek létrejöttét azzal magyarázhatjuk, hogy nem áll olyan tulajdonságfogalom, illetve olyan melléknév rendelkezésre, amely kellően pontosan írná le az adott formát. A sajátos látvány, illetve az általános benyomás ugyanakkor — az agy automatikus mintázatmegfeleltető mechanizmusai révén — aktiválja egy hasonló alakú tárgy mentális reprezentációját, illetve annak közszói megjelölését. Persze emellett (ezzel összefüggésben) számolhatunk további, a metaforikus névadási módot preferáló motivációval is: a névadó esetleg sajátos stílushatásra is törekedhetett. A névadást, az új nevek, illetve névváltozatok létrehozását nem pusztán az identifikáció motiválja, jól ismert a nevek jogbiztosító szerepe, politikai vonatkozása, de a névadásban megnyilvánulhat a névadó fantáziája, nyelvi játékossága, egyfajta nyelvi hatáskeltésre törekvés is (vö. HOFFMANN 1993/2007: 129). Erre utal INCZEFI GÉZA is az alakjelölő metaforikus helynevek kapcsán: „Több metaforikus nevünk jelentéstartalma és a jelölt táj közötti azonosság megalkotásában több szerepe volt a képzeletnek, mint a szemléletnek." (1971: 193). Fokozottan számolhatunk ezzel azon nevek esetében, amelyek nem az objektum alakjára utalnak, hanem valamilyen más, olykor nehezen meghatározható megfeleltetésen alapulnak.

A magyar névanyagban meglehetősen kis számban találunk olyan közszói eredetű metaforikus helynevet, amelynél a mögöttes metaforikus megfelelés alapja nem az objektum alakja volt. Ezek a nevek jórészt valamilyen belterületi helyet jelölnek, több településen is találkozunk például *Dzsungel* nevű falurésszel, amely esetenként veszekedős, békétlen lakóiról, máskor elhanyagoltságáról, megint máskor sűrű növényzetéről kapta megnevezését (VMFN. 1: 169, SMFN. 796, ZMFN. 1: 415, SzSzMFN. 3: 262); távoli, kietlen terület a *Préri* (VMFN. 2: 43). Az elhelyezkedés hasonlósága miatt nevezik *Rókalyuk*-nak a domboldalba bevájt kunyhósort Nyírpilisen, ahol a falu legszegényebbjei laktak (SzSzMFN. 3: 304). Magaslattól övezett, védett helyet jelöl a Szeged környéki *Melegszoba* név (INCZEFI 1960: 61). Természetszerűen a denotátum jellege is befolyásolja, hogy milyen jellegű tulajdonságjegy szolgálhat a metaforikus megfeleltetés alapjául, a szlovák víznevek körében több példát is találunk arra, hogy a vízfolyás áramlásának jellegét fejezi ki a metaforikus név: erős áramlású patakot jelöl a *Fujak* 'hófúvás' és a *Lejak* 'felhőszakadás, sűrű eső' (GOÓTŠOVÁ–CHOMOVÁ–KRŠKO 2014: 135, 245), míg a *Hluchý jarok* 'süket' értelmű előtagja a patak gyenge, halk áramlását jelöli meg (i. m. 404–405). Valamivel nagyobb változatosságot mutat ebből a szempontból a svéd névanyag: pl. *Sorgen* 'bánat', *Nöden* 'ínség', *Munken* 'szerzetes', *Bagaren* 'pék', *Evigheten* 'örökkévalóság' (NYSTRÖM 2013). Több esetben nem állapítható meg egyértelműen a fogalmi megfeleltetés alapja, például a Makó környéki *Tyúkól* név esetében, amely egy kis, víztől övezett területet jelöl, de tyúkólak nem voltak ott (INCZEFI 1971: 193).

3. Forrástartományként általában köznapi dolgok, fogalmak szolgálnak: HÁZTARTÁSI ESZKÖZök, BERENDEZÉSI TÁRGYak, RUHADARABok stb. Ezek különösen gyakoriak alakmegjelölő szerepben: pl. *Teknő* (ZMFN. 557), *Kosár* (KOVÁTS 2000: 185), *Papkalap ~ Tótkalap* (UNTI 2002: 106), *Dívány-domb* (VMFN. 1: 99), *Kosár-hegy* (VMFN. 1: 163), *Sodrófa utca* (VMFN. 1: 177), *Törökasztal* (BARÁZ 2007); svéd *Kokgrytan* 'lábas', *Nåldynan* 'tűpárna', *Blompottan* 'virágcserép', *Sadeln* 'nyereg' (NYSTRÖM 2013); lett *Panna* 'lábas' (BALODE 2012: 14); szlovák *Bubienok* 'kis dob', *Nohavičková* 'nadrág', *Nohavice* 'nadrág', *Štanga* 'bot', *Malý klobouk* 'kis kalap', *Velký klobouk* 'nagy kalap' (KRŠKO 2006: 65–66).

ÁLLATok is szerepelhetnek forrátartományként, vö. pl. *Szöcske* (KISS 1961: 216), *Csiga* tekervényes terepalakzat (INCZEFI 1971: 190), *Csiga utca* csiga módjára kanyarodó kis utca (TMFN. 157), *Medve-szikla*. A magyar névanyag kapcsán azonban utalnunk kell arra, hogy az állatnevet tartalmazó helynevek egy részében nem könnyen eldönthető, hogy valóban metaforikus névadással alakultak-e. A svéd névanyagban ugyanakkor ez a második legnagyobb csoport a metaforikus helynevek körében, s leggyakrabban háziállatok, de emellett északon a rénszarvas, illetve a szigetvilágban többek között néhány hal neve is megjelenik a helynevekben: pl. *Hästen* 'ló', *Kycklingen* 'csirke', *Tuppen* 'kakas'. Érdekes módon viszont vadállatok neveit (medve, farkas, róka, kígyó stb.), noha egyébként gyakran szerepelnek helynevekben, metaforikus névformákban nem használták fel (NYSTRÖM 2013: 363). A norvég partokon, illetve a korábbi viking kolóniákon (Shetland, Feröer szigetek, Orkney stb.) meglehetősen általános a háziállatok köznévi megjelölése lesüllyedt sziklák nevében: *Hesten* 'ló', *Galten* 'malac', *Sugga* 'malac', *Havren* 'kecske', *Hunden* 'kutya'. Ezek a névformák nem állattartásra utalnak, hanem metaforikus névadással jöhettek létre, és az adott objektum formáját jelezhetik. Ugyanakkor INGE SÆRHEIM szerint, mivel ezek a nevek gyakran a hajózási útvonalak szempontjából kritikus pontokat, gyakorta veszélyes helyeket jelölnek, más tulajdonságokra is utalhatnak, elképzelhetőnek tartja, hogy néhány korábbi állatnevet viselő veszélyes pont analógiájára a veszélyes helyeket általában ezzel a névtípussal jelölték meg (2018). Ebben az esetben viszont már inkább egy sajátos séma aktiválásával, s nem egyszeri képi metaforikus megfeleltetéssel magyarázhatók az elnevezések.

AZ OBJEKTUM – EMBER metafora univerzalitása révén szinte kivétel nélkül valamennyi nyelvben számolhatunk a testrésznevek metaforikus jelentéskiterjesztés révén kialakult földrajzi köznévi jelentésével (vö. pl. *hát, oldal, fő*). Az ilyen lexémát tartalmazó névformák létrejöttében nem játszik szerepet a metafora mechanizmusa, egyszerűen a már elsajátított jelentésében használják a névadók a szót, megadva ezzel a hely fajtáját. A *Kakastaréj, Bikanyak,* illetve a svéd *Kattrumpan* 'macskafarok', *Kalvstrupen* 'borjútorok', *Svinryggen* 'malachát' (NYSTRÖM 2013: 360), finn *Hauenkuono* 'csukaorr', *Häränsilmä* 'bikaszem'

(AINIALA 2016: 77), szlovák *Šaušvonc* (< ném. *Sau* 'malac'+ *Schwanz* 'farok'), *Chvostová* 'lófarok' (KRŠKO 2006: 66), atabaszkán *Ch'idrii* 'az ő [jávorszarvas] szíve' (CAULFIELD–PETER–ALEXANDER 1983: 10) szerkezetekben azonban nyilvánvalóan nem erről van szó, az ezekben rejlő szóösszetételeknek ugyanis földrajzi köznévi jelentése nem alakult ki, hanem az állati testrész fogalommal való metaforikus megfeleltetés révén jöhettek létre. AINIALA magyarázata szerint például a *Häränsilmä* 'bikaszem' tó mélységével és sötétségével idézi fel a bikák szemének képzetét.

EMBERek igen ritkán jelennek meg forrástartományként a magyar metaforikus helynevekben, de vö. a siroki vár közelében lévő három bálványkő megjelölésére *Pap, Barát, Apáca, Törökember, Törökasszony, Szolgáló* (BARÁZ 2007), a svéd, illetve azon belül is a Stockholm környéki névanyagban valamivel nagyobb ezek aránya: pl. *Flickan* 'lány', *Käringen* 'öreg hölgy', *Länsman* 'rendőr', *Soldaten* 'katona', másutt viszont alig adatolható ilyen név (NYSTRÖM 2013). E nevek esetében már valóban nem mindig könnyű, legtöbbször nem is lehet a névadás alapjául szolgáló metaforikus megfeleltetést meghatározni.

A svédben emellett nem túl nagy számban, de valamilyen ÉPÜLETfogalommal való megfeleltetés is hozott létre helyneveket: a *Domkyrkan* 'katedrális', *Brogen* 'erőd', *Muren* 'fal' nevek által jelölt sziklákon ilyen épületek nem voltak (NYSTRÖM 2013: 361–362).

Amint látható, jórészt valóban az adott társadalmat jellemző hétköznapi élet, az adott kultúra mindennapos fogalmai kerülnek itt elő (vö. még a nomád, vadászó és rénszarvastartó életmódból adódó számi és balti finn metaforikus helyneveket Arhangelszkben, KABININA 2011), s csupán elvétve szolgál sajátosabb, specifikusabb tárgyfogalom forrástartományként a metaforikus nevekhez (a magyarban pl. *Hegedűnyak,* KISS 1961: 185; *Napóleonkalapja,* VMFN. 1: 153, lásd még HOFFMANN 1993/2007: 129). Ez a fajta szemléletmód a metafora univerzális kognitív mechanizmusára alapozva általános, ennek következtében az idézett metaforikus nevek jó része nem egyetlen területről adatolható, hanem több, egymástól távol eső vidéken, különböző nyelvekben is létrehozták ugyanazokat a metaforikus névformákat egymástól függetlenül. A magyar nyelvterületen például több *Teknő, Patkó, Pántlika, Németkalap, Gatyaszár utca* stb. név található (vö. INCZEFI 1971), de amint az idézett példák mutatják, a nyelvek között is találunk ilyen egybeeséseket, vö. pl. lett *Panna* 'serpenyő' – svéd *Stekpannan* 'lábas, serpenyő', svéd *Broken* 'nadrág' – szlovák *Nohavičková* 'nadrág', *Fátyolvízesés* – szlovák *Závojový vodopád* 'fátyol vízesés'.

Adott területen belül azonban ezek a névformák mégis erősen különböznek a tipikus, a helyek sajátosságait direkt módon leíró vagy épp a metonimikus sémák mentén alakult, illetve a nem áttetsző nevektől. E köznapi dolgok neveinek használata ugyanis bizonyos nyelvhasználati helyzetekhez kötődik, a névadás pedig

egy ettől eltérő nyelvhasználati helyzetnek tekinthető, amit a saját normái irányítanak. A mindennapi élet fogalmainak a nevekben való felhasználása szokatlan, s épp a szokatlansága, egyfajta normasértés révén sajátos (humoros, játékos) stílushatása van (vö. HOFFMANN 1993/2007: 133).[15] Ez a norma még erősebben érvényesülhet bizonyos helyfajták, így a településnevek esetében a névhasználói kör kiterjedtebb volta, illetve e névfajtának a formális beszédhelyzetekben való gyakoribb használata miatt. A szleng — illetve általában véve az informális — névváltozatok esetében ugyanakkor számolhatunk ezzel a névalkotási móddal, a szleng lényege ugyanis „egyféle verbális lázadás", normasértés (KIS 2010), s különösen jellemző rá a figurativitás (EBLE 1999: 231, GYŐRFFY 2018: 32–39).[16]

Szintén a metaforikus nevek körébe tartoznak azok a látszólag kétrészes formának tűnő névalakok is, amelyek egyértelműen a helynévszerűség jelölése funkcióban, azaz egyfajta másodlagos lexikális névformáns szerepben (vö. BÁBA 2016: 39–40) tartalmaznak egy földrajzi köznevet *(vár, tanya, kunyhó, temető),* ám egyáltalán nem ilyen helyet jelölnek meg, hanem valamilyen más helyfajta megnevezésére hozták létre őket. E nevekben a lexikális névformáns előtt gyakran állatnév szerepel, mely a terület állatvilágára utal: *Kacsavár, Kecskevár, Tetűvár, Rókavár, Bagolyvár, Madárkunyhó, Szarkatanya, Rókatemető;* de utalhat ez a névelem a hely lakóira is: *Katonavár* (ilyen családnevűek laknak az utcában) (vö. HOFFMANN 1993/2007: 132). Hasonló példák a svéd névanyagból is szép számban idézhetők: *Getkyrkan* 'kecsketemplom', *Grodkyrkan* 'békatemplom', *Hundkyrkan* 'kutyatemplom' három barlang megjelölésére (NYSTRÖM 2013: 362). Ezekben az esetekben a forrásfogalom egy aktuálisan megkonstruált sematikus kép, s a nyelvi humor, illetőleg a negatív irónia stratégiái is szerepet játszhattak a létrehozásukban. A fenti példák tehát semmiképpen sem a képi metafora prototipikus esetei, nem oldhatók fel egy „olyan, mint" szerkezettel, hanem bonyolultabb fogalmi asszociációk és nyelvi folyamatok állnak a hátterükben.

A metaforikus névadással létrehozott helynevek sajátos csoportját alkotják azok a nevek, amelyekben EGY MÁSIK EGYEDI OBJEKTUM fogalmi reprezentációja szolgál a metonimikus leképezés forrástartományául, azaz amikor egy már meglévő helynevet használnak fel egy másik hely megjelölésére a két hely valamely közösnek észlelt tulajdonságjegye alapján: pl. a *Csikágó, Jerikó, Szibéria*

---

[15] A korábbi helynév-tipológiák több esetben a néphumor megnyilvánulásaként létrejött nevekként tárgyalták ezeket a neveket (vö. BENKŐ 1947: 33, LŐRINCZE 1947: 19).

[16] Sajátos informalitás jellemzi a már idézett metaforikus sziklamászóút-neveket is. Valójában a névkategória egésze egy szűkebb, sajátosan szerveződő, zártabb közösség szociolektusához köthető, s ezzel összefüggésben is a nyelvi játékosság, az informálisabb stílus sokkal inkább jellemzik ezt a névfajtát (vö. BAUKO 2015: 129).

település- és határrésznevek.[17] Ez a névadási mód — akárcsak a helynevek alkalmi metaforikus használata — a nevek komplex jelentésszerkezetével magyarázható. A forrástartományként szolgáló hely reprezentációja, illetőleg a helynév konvencionális fogalmi jelentése olyan történelmi, földrajzi, kulturális, szociális ismereteket tartalmaz (ez gyakorta sztereotíp tulajdonságjegy),[18] amely más helyekre is vonatkoztatható. A *Szibéria* név fogalmi tartalmában például nagyon fontos összetevő a HIDEGSÉG fogalma (a két szó jelentésmátrixa átfedésben van), a név mintegy a hidegség szimbólumaként, szinonimájaként értelmezhető; míg a *Kánaán* név jelentésszerkezetében a zsidó-keresztény kultúrkörben a BŐSÉG fogalmi tartalom jelenik meg száliens jelentés-összetevőként. Így ezek — s a hasonlóan konvencionális száliens jeggyel bíró további nevek — felhasználhatók más denotátumok ezzel egybevágó tulajdonságának a kifejezésére. Amennyiben a névadó mentális rendszerében egy megjelölendő hely meghatározó sajátossága (pl. a HIDEGSÉG, illetve BŐSÉG) egy ilyen, általa ismert hely reprezentációját, illetve a hozzá kapcsolódó helynevet aktiválja, elnevezheti a falurészt, határrészt ez alapján *Szibériá*-nak, illetve *Kánaán*-nak, vagy a finn nyelvben: *Siperia*-nak, illetve *Kaanaa*-nak (vö. HOFFMANN 1993/2007: 130, AINIALA 2016: 77–78). A finn névanyagban mind külterületi *(Amerikka, Betlehem, Kaanaa, Siperia),* mind belterületi helyek megjelölésében *(Bronx, Harlem, Monaco)* viszonylag nagyobb számban szerepelnek ilyen típusú nevek (AINIALA 2016: 77–78), a cseh névanyagban szinte minden településen használatban vannak ilyen nevek külés belterületi helyek megnevezésére egyaránt (*Balkán, Čína, Česká Kanada, Černobyl, Sahara,* vö. MÁCHA–KRTIČKA 2016: 103–105). E speciális altípusba tartozó nevek létrehozásának kognitív mechanizmusai univerzálisak, további vizsgálatot igényel viszont, hogy az alkalmazása mennyire tekinthető általánosnak.

Mivel a nevek jelentéstartalma nem rögzített, illetve több száliens fogalmi jegyük is lehet, az sem meglepő, hogy egy-egy helynév többféle sajátosság kifejezésére is fölhasználható: az *Amerika* névvel jelölhetnek és jelölnek is ’távoli (határrész)’-t, illetve ’gazdagok lakta (falurész)’-t egyaránt. Arra is van példa, hogy ugyanazt a sajátosságot többféle helynévvel is jelölik: a TÁVOLI HELY fogalmi tartalmat kifejezhetik például az *Abesszínia, Doberdó, Sanghaj* nevek egyaránt

[17] Ez a névadási mód a legtöbb esetben több szempontból is jól elkülöníthető a névtranszfer, névköltöztetés eseteitől (vö. pl. *New Hampshire, New Jersey,* BÖLCSKEI 2009: 120, vö. még HOFFMANN 1993/2007: 135–136, BRINK 2016), noha az utóbbi esetben is kiválthatja a névadást egy metaforikus megfeleltetés, ez jellemzően nem sztereotíp ismereteken alapul, illetve formális névként adott és használt nevet eredményez. A költöztetett nevek esetében nem ritkán a fogalmi megfeleltetés is hiányzik, illetve más jellegű, azaz ekkor nem is metaforikus névadásról van szó.

[18] A magyar névanyagot tekintve a forrásfogalomként szolgáló helyek jellemzően a magyar nyelvterületen túli helyek, melyeket a névadók személyes tapasztalatból is ismerhetnek, de gyakran csak sematikus, másodlagos ismereteik vannak róluk, s ezek jelentik a névadás alapját (vö. HOFFMANN 1993/2007: 131).

(HOFFMANN 1993/2007: 130), a szlovák *Argentina, Austrálie, Balkán, Chorvátsko, Kamčatka, Kanada, Nový svět* 'Újvilág', *Mexiko, Peking, Sarajevo* (KRŠKO 2006: 63) és a cseh *Amerika, Čína* nevek (MÁCHA–KRTIČKA 2016: 103) szintén ezt a fogalmi jegyet fejezik ki. A nevek sajátos jelentésszerkezetével magyarázható az is, hogy a forrástartományként szolgáló helynevet száliens vonásával ellentétes fogalmi jegy jelölésére is használhatják: *Bécs*-nek nevezik például Makó legszegényebb részét (INCZEFI 1970a: 151), *Amerika* a neve Salgótarján egyik szegénynegyedének (HLAVACSKA 1989: 14, vö. HOFFMANN 1993/2007: 131). E nevek létrehozásában (és értelmezésében) a metafora mechanizmusa mellett a negatív irónia stratégiái is szerepet játszanak (vö. TÁTRAI 2017: 1053–1057). Szintén egy sajátos értelmezői pozíciót aktiválnak a *kis* előtaggal álló nevek: *Kis-Szibéria,* a jelző ugyanis nem az adott hely méretére vonatkozik, hanem a forrásfogalom száliens jegyéhez képesti viszonyítást fejez ki: 'majdnem olyan hideg hely, mint Szibéria' (vö. HOFFMANN 1993/2007: 131).

A köznévi alapú metaforikus nevekhez hasonlóan a helynévi alapú metaforikus helynevek körében is találnunk olyan példákat, amelyekben a névkutatók és a névhasználók utólag nem tudják egyértelműen megállapítani a megfeleltetés fogalmi hátterét, vagy pedig egyszerre többféle tulajdonságjegy alapján, illetve ezek együttesén is alapulhatott a névadás: mint a Veszprém megyei *Hortobágy* esetében, amely a) távoli, sík, puszta terület, ahol b) lovakat tartanak (vö. HOFFMANN 1993/2007: 130–131).

4. A helyek metaforikus megjelölései kapcsán utalnunk kell a fentieken túl egy sajátos esetre: VESZELSZKI ÁGNES (2008) MEYER ZU SCHWABEDISSEN és MICHEEL (2006) nyomán térkonstrukciókként tárgyalja azokat az alkalmi vagy többé-kevésbé állandósult metaforikus nyelvi kifejezéseket, amelyek egy adott helynévhez kapcsolódva azt egy bizonyos nézőpontot érvényesítve értelmezik, konceptualizálják, pl. *Kolozsvár, Erdély szíve; Wimbledon, a tenisz Mekkája; Debrecen, a kálvinista Róma; Székesfehérvár, a királyok városa és a városok királya; Prága, a városok királynője.* Ezek a kifejezések önmagukban is használhatók, pl. *a kálvinista Róma* a *Debrecen* név kitétele nélkül is a várost jelöli a magyarul beszélők számára, mégsem tekintjük őket a helynév variánsainak, nem történik meg a toponomasztikon elemeként való rögzülésük, továbbra is körülíró szerkezetként értelmezzük őket (vö. még az amerikai tagállamok megjelölésében: *Italy of America* 'Arizona', *Switzerland of America* 'Colorado', BÖLCSKEI 2009: 129). Az ide sorolható kifejezéseket a fogalmi metaforák mentén lehet értelmezni (a legutóbbit például A HELY – TARTÁLY és A CENTRUM – PERIFÉRIA megfeleltetések mentén), szemben a metaforikus helynevekkel, amelyek sokkal inkább a képi metaforákhoz állnak közel. Ráadásul ezek az alkalmi vagy akár a kollektív tudásban őrzött frázisok szinte teljes egészében a pozitív értéktartományban helyezkednek el (VESZELSZKI 2008: 62), jelentős részük az adott hely pozitív

arculatának megteremtése, attraktivitásának növelése érdekében létrehozott kifejezés. A metaforikus helynevek között ugyanakkor, mint láttuk, nincs ilyen egyoldalúság, egyaránt találunk pozitív, semleges és negatív jelentéstartalmú formákat.

2.3.3. A névmodell szerepe

A metaforikus nevek periferikus voltát többen is megfogalmazták a magyar (KÁZMÉR, HOFFMANN) és más nyelvek névanyaga kapcsán is (BALODE). Nem kizárólag a metaforikus neveket tárgyalja a képzettársítással keletkezett nevek körében KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz helyneveit elemezve, mégis érdemes utalnunk a statisztikai eredményeire, melyek szerint az egyrészes nevek mindössze 1,38%-a tartozik ide, míg a kétrészes nevek 3,6%-a (1957: 43, 66). Ezek a számok azonban még kisebbek, ha csak a metafora mechanizmusával létrejött neveket tekintjük. Ráadásul az ide sorolt nevek nagyobb hányada — legalábbis a magyar névanyagban — külterületi helyeket jelöl meg, azaz a használói körük jórészt egy-egy, esetleg néhány szomszédos település lakóira, vagy valamilyen egyéb módon szerveződő csoport tagjaira terjed ki. A nevek használata a kommunikációs helyzeteket tekintve is korlátozottabb lehet, sajátos stílushatásukból adódóan nem feltétlenül tekintik ezeket prototipikus, „jó" neveknek a beszélők, s formális szituációkban kerülhetik a használatukat. Ez a körülmény pedig e névadási mód alacsony produktivitását hosszabb távon is fenntartja.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a névtípus gyakorisága szempontjából is számolhatunk bizonyos szintű területi eltérésekkel. STAFFAN NYSTRÖM svéd helynévanyagra irányuló vizsgálatában három terület metaforikus neveit elemezve rámutatott arra, hogy igen jelentős területi különbségek lehetnek e névalkotási mód gyakoriságában akár egy nyelvterületen belül is. A változatos földrajzi arculatú Stockholm környéki szigetvilág, az északi Jämtland régió hegyvidéki területe, illetve a mezőgazdasági művelés alá vont síkvidéki Östergötland metaforikus neveinek arányait összehasonlítva azt tapasztalta, hogy ha csak az abszolút számokat tekintjük, a szigetvilágban található a legtöbb metaforikus név, a mezőgazdasági területen csak elvétve találni ilyen formákat, a hegyvidék pedig e kettő között foglal helyet (2013). Ugyanez a sorrend állítható fel akkor is, ha a metaforikus neveknek az adott terület névanyagán belüli arányát vizsgáljuk. Igaz ugyan, hogy a Stockholm környéki szigetvilágban eleve nagyobb a névsűrűség, de még ezt figyelembe véve is szembeötlő a metaforikus nevek nagyobb aránya a másik két vizsgált területhez viszonyítva (Staffan Nyström személyes közlése alapján).

Ez a különbség nem a beszélők eltérő nyelvi-fogalmi kreativitásának, kompetenciájának vagy eltérő világlátásának/térlátásának az eredménye, sokkal inkább a névmodellek területi különbségeivel, az ún. névjárásokkal magyarázható. Amint arra DITRÓI ESZTER vizsgálatai rávilágítottak, a különböző névszerkezeti

minták megoszlását illetően akár jelentősebb területi különbségekkel is számolhatunk (2017), s ez természetszerűen összefonódik a névalkotási folyamatokkal is. A beszélők a már meglévő névismeretük, illetve az abból kiváló névmodellük alapján hoznak létre új neveket. Az onomasztikonban tehát már eleve szerepel(het)nek metaforikus nevek. Ha ezek adott beszélők számára valamiért — a gyakori névhasználatból, a jelölt objektum fontosságából adódóan, vagy a már eleve nagyobb számú idesorolható példa alapján — nagyobb jelentőséget kapnak, nagyobb erejű sémaként reprezentálódnak a beszélők névmodelljében, s így nagyobb eséllyel hoznak létre maguk is hasonló jellegű neveket a metafora kognitív mechanizmusát alkalmazva. A különböző területek, névjárások névmodelljeiben tehát másként alakult ezeknek a neveknek, illetve magának a névadási módnak a súlya, s ez folyamatosan meghatározta/meghatározza azt is, hogy az újabb nevek létrehozásában milyen arányban követik a beszélők ezt a mintát.

A névmodell mellett ugyanakkor esetleg magának a tájnak a változatossága is hozzájárulhat a metaforikus nevek létrehozásához. Egy-egy különleges (formájú, elhelyezkedésű, szépségű stb.) földrajzi objektum is kiválthatja a metaforikus megfeleltetést a névadó mentális rendszerében. Földrajzi értelemben változatos vidéken, ahol több ilyen hely van egy adott területen, nagyobb az esélye annak, hogy a névadók egyedibb névvel neveznek meg egyes különösen sajátos tájrészeket.

A névmodell sajátos megnyilvánulásaként értelmezhetők az egyazon fogalomkörön, egyazon forrástartományon alapuló metaforikus névpárok is: egymáshoz közeli sziklákat jelöl a siroki vár közelében a *Pap – Barát – Apáca* névhármas, illetve variánsai: *Törökember – Törökasszony – Szolgáló,* összefoglalóan *Kőemberek* (BARÁZ 2007),[19] vö. svéd *Gubben* 'öregember' – *Gumman* 'öregasszony', *Skomakaren* 'suszter' – *Skräddaren* 'szabó', *Getingen* 'darázs' és *Bromsen* 'bögöly', *Femöringarna* 'az öt öre pénzérme' (NYSTRÖM 2013: 362). A metaforikus nevek összekapcsolása közeli helyek megnevezésében más módon is megvalósulhat: *Kiskalap – Nagykalap* ugyanannak a sziklának két kiugróját jelölik (VMFN. 1: 57), *Kisbajusz – Nagybajusz* (INCZEFI 1971: 193), szlovák *Malý klobouk* 'kis kalap' – *Velký klobouk* 'nagy kalap'.

2.3.4. A névadási mód kora

A metaforikus nevekre jórészt csak az élőnyelvi gyűjtésekből vannak példáink. Ezek keletkezési idejét korábbi írott említések híján jellemzően nem könnyű meghatározni. Esetenként persze a név közszói megfelelőjére, illetve a név által jelölt valóságdarabra vonatkozó ismereteink segítségünkre lehetnek.

[19] Az ilyen nevekhez nem ritkán történetek, hiedelmek is kapcsolódnak, sőt az is elképzelhető, hogy e történetek alapján kapták a nevüket a helyek (ez utóbbi esetben viszont már inkább metonimikus névadásról beszélhetünk).

A történeti névanyagból csupán néhány név sorolható ide, s az is meglehetősen bizonytalanul (a magyar történeti névanyagból pl. 1075/+1124/+1217: *kengelu* víznév, kengyel alakban kanyarodó folyóvíz, FNESz.; 1227: *Nerges berch* kiemelkedés, Gy. 4: 249; [1272–1290]: *Tekenus,* völgy, Gy. 1: 434, a *teknő* ugyanakkor ma földrajzi köznévként is használatban van). A már idézett norvég (állatnévi) metaforikus nevek eloszlása alapján a kutatók azt feltételezik, hogy ez a sajátos (a hely és az állat közötti megfeleltetésen alapuló) metaforikus névadási mód jelen volt már a viking időkben. A *Galta* 'disznó' név legkorábbi adata (1519) pedig arra utal(hat), hogy legalább fél évezrede használatban van az adott területen ez a névtípus (SÆRHEIM 2018).

Az egyértelmű korai névadatok hiánya egyrészt az etimologizálási nehézségekkel magyarázható. De talán még jelentősebb ebből a szempontból a beszélők nyelvi normája, illetve a metaforikus nevek jó részének sajátos stílustartalma. A beszélők névmodellje, mint láttuk, a nevek használati körére vonatkozóan is tartalmaz ismereteket. Több helyen olvashatunk arról, hogy a jó helynéviség normájának ellentmondó, vicces vagy épp negatív közszói jelentéstartalmú nevek gyűjtése sajátos helyzeteket teremt (vö. pl. „Gyűjtés közben gyakran megfigyelhettem, hogy a számunkra ma már érthetetlen […] neveket kissé restellkedve sorolták elő adatközlőim, mondván »Hát ez ujan csunya (bolondos, idétlen) név.«" PESTI 1970: 103). Számolhatunk ezzel a régi időkre vonatkozóan is: a korai adatok hiánya tehát magyarázható azzal, hogy a régi iratok készítésekor vagy maguk a névhasználók, vagy épp a dokumentumok készítői nem tekintették eléggé komolynak, hivatalosnak az ilyen neveket, hogy feltüntessék őket. (A nyelvi presztízsviszonyok nemcsak a nyelvek, illetve nyelvváltozatok használatát befolyásolják, hanem akár ilyen esetekben is számolhatunk vele.)

Ennek ellenére nyilvánvalóan régi, ősi helynévtípussal van dolgunk. A névadás olyan általános kognitív mechanizmuson alapul, amely feltehetően egyidős az emberiséggel (a nyelvevolúciós elméletek egy része a metaforával magyarázza a nyelvi szimbólumok és a nyelvtan kialakulását, vö. SMITH–HÖFLER 2015). A tulajdonnevek megjelenésétől kezdve rendelkezésre állhatott tehát ez a szemlélet (akárcsak a közszavak metaforikus használatában és jelentésváltozásában), s adott kommunikációs helyzetben vezérelhette a helynévadást.[20]

2.3.5. Összegzés

A kognitív nyelvészet felfogásában a metafora olyan általános — feltehetően velünkszületett — kognitív mechanizmus, amely alapvető szerepet játszik az emberi gondolkodásban és megértésben, a társadalmi, kulturális és pszichológiai

[20] Ezt támogatja az a tény is, hogy a metaforikus helynévadás természeti népek körében is jelen van (vö. HUNN 1996: 15, 16, PIPER 2014: 164, 165, 171, NASH 2014: 314, 320).

valóságunk megalkotásában, s átszövi a nyelvhasználatunkat (vö. KÖVECSES 2005a: 17). Ennek egy sajátos típusa, a képi metafora a névadásban is megnyilvánul, és egy nem túl népes, ám mégis jelentős névtípus alapjául szolgál. A metaforikus névadás során megfeleltetést hozunk létre a fogalmi rendszer szintjén egy részletgazdag mentális kép (egy konkrét hely reprezentációja) és egy másik részletes mentális kép között, valamely előtérbe került és hasonlónak észlelt tulajdonságjegyük alapján; s e leképezés alapján a hellyel hasonlónak észlelt kép (forrástartomány) nyelvi megjelölését a hely (céltartomány) megnevezésére is használhatjuk.

E folyamatban szinte bármely helyfajtába tartozó hely szerepelhet céltartományként (az adott terület földrajzi arculatának és az ember formálta környezet viszonyainak megfelelően), valamivel gyakoribb ugyanakkor ez a névadási mód az újszerű helyfajták (sziklamászóútnevek, barlangi nevek stb.) körében; a településnevek kategóriájára azonban egyáltalán nem jellemző. A metaforikus nevek forrástartományaként ugyanis jellemzően hétköznapi dolgok nevei szerepelnek, s ezek nevekben való használata sajátos stílushatást eredményez, ami nem összeegyeztethető a magasabb szociokulturális presztízsű településnevekkel. Általában véve elmondható tehát, hogy alapvetően az informálisabb nevek, névfajták esetében számolhatunk ezzel a névalkotással, s jellemzően mind a névhasználók számát, mind a névhasználati szituációk skáláját tekintve viszonylag szűk névhasználati körrel számolhatunk e névtípus kapcsán.

Egy-egy ilyen metaforikus névforma megalkotása a direkt leírás, illetve a konvencionalizált sémákon alapuló metonimikus névadás helyett a beszélő nyelvi kreativitását, a domináns névtípusok modelljétől való elszakadást igényli. Ugyanakkor az ide tartozó neveken belül is különböző típusokat különböztethetünk meg. A tipikus, alakra utaló közszói eredetű metaforikus nevek mellett esetenként komplexebb megfeleltetésekkel is számolhatunk, s a metaforikus leképezések több közeli hely, objektum összekapcsolódó megjelölését együttesen is eredményezhetik. A metaforikus névadás alapjául helynevek is szolgálhatnak, s ez a nevek komplex jelentésmátrixú nyelvi elemként való értelmezését támasztja alá.

3. Jelentéshasadás

A névadás fogalmi műveleteit tekintve a leképezési (asszociációs) mechanizmusokkal alakult (és különböző nyelvi formában megvalósult) helynevek mellett a nevek egy másik nagy csoportja közvetlenül jellemzi, direkt módon írja le a jelölt helynek — a névadó által a névadás pillanatában fontosnak tartott — sajátosságát, sajátosságait. Ugyanakkor e nevek csoportján belül is különböző típusok különíthetők el részben a nevek szemantikai tartalma (a hely fajtáját vagy valamely sajátosságát írja le), részben a nyelvi felépítése alapján (jelöletlen vagy jelölt, egy- vagy kétrészes), az egyes típusok között azonban nem számolhatunk éles határokkal. A továbbiakban egy több szempontból is sajátos helynévcsoportot, illetve az e nevek létrejöttében szerepet játszó fogalmi-nyelvi mechanizmus jellemzőit tárgyalom.

3.1. A jelentéshasadás meghatározása

A különböző nyelvek helynévanyagát közreadó és feldolgozó munkák, illetve a nemzetközi névtani szakirodalom alapján általánosnak mondható, hogy adott nyelv helyneveinek egy részét a földrajzi köznévből bármilyen megkülönböztető elem vagy formáns hozzákapcsolása nélkül alakult névformák alkotják (vö. pl. NICOLAISEN 1985: 60, POHL 1996: 1529, AINIALA 2016: 76–77, DALBERG 2008: 3, 1985: 127–128; RYAN 1964: 281–284, 299–300, KRATOCHVÍL és mtsai 2016: 85). Egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában ugyanis a helyek, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévnek új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat, s a típusba tartozó egyetlen egyed jelölőjévé válhat (vö. NICOLAISEN 1985: 60, HOFFMANN 1980: 12, AINIALA 2016: 76–77, 107). A puszta földrajzi köznév helynévvé alakulását jelentéshasadásnak nevezzük a magyar névkutatásban (HOFFMANN 1993/2007: 108, a nemzetközi szakirodalomban is használatos a *meaning split* megjelölés a folyamatra). A mentális rendszer szintjén ez úgy írható le, hogy a folyamat eredményeként egy köznévi elem a tulajdonnévi hálózat részeként is reprezentálódik, miközben megőrződik, sőt igen erőteljes marad a köznévi párjával való kapcsolata.

E névtípus kapcsán ugyanakkor több probléma is felmerül: utalnunk kell egyrészt az ide tartozó nevek bizonytalan nyelvi státuszára, s ráadásul a jelentéshasadás biztosnak tekintett példái mellett egyes esetekben (például bizonyos képzős vagy összetett formák kapcsán) az alakulás módja sem feltétlenül egyértelmű, mindezzel összefüggésben a nevek rendszerbeli helye is vitatott. Vannak viszont olyan tényezők, amelyek a tulajdonnévi használat megjelenéséhez, illetve megerősödéséhez hozzájárulhatnak.

3.2. A hasadásos nevek átmeneti jellege

A jelenséget már meglehetősen régen leírták, megítélése azonban máig vitatott. Lényeges problémát jelent ugyanis, hogy gyakran nem lehet eldönteni, ténylegesen tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e az ide sorolható nyelvi elemek, azaz végbement-e valóban a jelentéshasadás. HOFFMANN ISTVÁN szerint e megjelölések bizonytalan státusza állhat a hátterében annak, hogy a magyar szakirodalomban ezzel a névtípussal alig-alig foglalkoztak, és ha mégis, akkor leginkább kétkedve nyilatkoztak róla a szakemberek. A földrajzi köznévből formáns nélkül alakult helynevek tulajdonnévi értékének meghatározását ugyanis nehezíti, hogy a szó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával kapcsolatban a nyelvleíró mellett[1] magának a nyelvhasználónak a kompetenciája is bizonytalan (1993/2007: 108), a történeti forrásadatok földrajzi köznévi elemeinek értékelése pedig természetszerűen további problémákat is felvet. A névgyűjtést, illetve néhány további esetleges sajátos szituációt leszámítva a természetes kommunikáció során persze egyáltalán nem jelent problémát e helymegjelölések sajátos státusza. A magyarban például nincs jelentős különbség a helynevek és a köznevek használata között a mondatba foglalás nyelvtani sajátosságait illetően *(Elmentünk a Boltba/boltba ~ Szőlőbe/szőlőbe.),* az esetleges toldalékolási eltérések kapcsán pedig adott szituációban választ a beszélő, ami viszont már utalhat a szóforma aktuális közszói vagy tulajdonnévi használatára.

A puszta földrajzi köznévi helynevekkel kapcsolatos bizonytalanság mindenesetre jól megragadható a kognitív nyelvészet nézőpontjából, hiszen egy olyan kategorizációs bizonytalanságról van szó, amely a névhasználók helynevekre vonatkozó ismeretén alapszik. Mint láttuk, a mentális rendszerben a nyelvi kategóriák, s ezen belül a tulajdonnevek, illetve a helynevek osztálya is a természetes kategorizáció sajátosságai mentén, azaz prototípus elv szerint szerveződik. A puszta földrajzi köznévi helynevek ugyanakkor nyilvánvalóan a helynévi kategória periferikus elemei, s eleve a helynévi és a köznévi alhálózat átmeneti sávjában reprezentálódnak. Ezt a sajátos helyzetet jól visszaadják a nemzetközi szakirodalomban a névtípusra használt *appellatival names,* illetve *semi-apellatival names* megjelölések is (vö. ROSTVIK 1969, ANDERSSON 1973: 154).

---

[1] A névgyűjtés szituációja eleve nem kedvez a tulajdonnévi státusz megállapításának, az adatközlők nem természetes kommunikációs körülmények között használják a neveket, sokszor csak egyfajta listaszerű kikérdezés zajlik. Sokkal szerencsésebb, ha nem kontextusából kiragadva vizsgálják a nyelvi elemek használatát (ez a fajta rekontextualizáció, mint láttuk, a kognitív nyelvészetnek is fontos célkitűzése). A puszta földrajzi köznévi helynevek sajátos szubjektív megítélését jól tükrözik a helynévgyűjtemények, melyekben a közzétevők az ilyen nevek kapcsán egészen különböző módokon jártak el, s ennek megfelelően a kötetek egy része felveszi a *Legelő, Kaszáló* típusú megnevezéseket a nevek közé, míg másokból ezek teljességgel kimaradtak.

Mindezek alapján ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy a puszta földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy közszói státuszra vonatkozó döntésnek. Ezek a formák ugyanis gyakran mint állandósult említőnevek[2] használatosak, vagyis nem elnevezései (tulajdonnévvel való megjelölései), hanem megnevezései (közszói megjelölései) a helynek. Az efféle állandósult megnevezések azonban a nyelvi kategorizáció sajátos eseteinek tekinthetők, hiszen nemcsak a nyelvi minősítés ismérvei szükségesek jelentésük feltérképezéséhez (mint általában a közszavaknál), hanem, akárcsak a helynevek esetében, lokalizálásukhoz azt a „szabály"-t is meg kell jegyezni, amely a megnevező formát a területhez kapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 14–15). Vagyis ezek a rögzült megnevező formák valóban a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők.

A mentális lexikon, s benne a helynévi kategória természetesen nem statikus, történhetnek benne elmozdulások, ami ezeket a neveket is érintheti. Emellett pedig, minthogy minden ember a saját kultúrkontextusa alapján alakítja ki a megismerési és a nyelvi kategóriákat, ennek a köztes kategóriának a megléte és kiterjedtsége között is — akár jelentős — egyéni különbségek is adódhatnak. Abban az esetben, ha a beszélő nyelvi tapasztalatai egy adott forma tulajdonnévi használatára utalnak, az adott nyelvi elem erősebb szálakkal épül be a helynévi hálózatba, noha átmeneti helyzete még hosszú ideig fennmaradhat.

Vitatott ugyanakkor e formák köznévi jelentésének a helynévként való használatban játszott szerepe. Többen úgy vélik — s ez egybecseng a kognitív nyelvészet felfogásával —, hogy ez a szemantikai tartalom minden egyes használat során elérhető a beszélők számára, ugyanakkor viszont a tulajdonnévi használat során nem játszik jelentősebb szerepet (ANDERSSON 1973: 154). Ez persze nem független az adott nyelvi forma tulajdonnévként való használatának egyéni begyakorlottságától, illetve közösségi szintű konvencionalizáltságától. Minél inkább állandósul egy adott forma névként való használata, annál inkább rögzül a nyelvi egység, illetve címke jellege, s csökken a köznévi párral való kapcsolat erőssége.

Tovább fokozza a bizonytalanságot e névtípus kapcsán — bár ez lényegében csak a nyelvleírás, a nevek rendszerezése szempontjából jelentkezik problémaként —, hogy az ide sorolható nevek köre olykor más névadási móddal is magyarázható. A magyarban például az *-s* képzővel igen gyakran alakultak földrajzi köznevek: *fenyves, bükkös,* s az ezekkel azonos alakú egyedítő helymegnevezések ennek megfelelően természetszerűen szintén magyarázhatók jelentéshasadással; de a névadó mentális lexikonában akár az általa ismert *-s* képzős helynevek

[2] KÁLMÁN BÉLA vetette fel, hogy a személynévkutatásban használatos hivatalos név, szólítónév, valamint említőnév kategóriákat célszerű lenne a helynevek leírására is kiterjeszteni (1981).

mintázata is aktiválódhatott a névadás pillanatában, s ezek analógiája is (vagy épp csak ez) szerepet játszhatott a névalkotásban (ehhez lásd még a következő fejezetben a formánssal alakult nevekről írottakat). A beszélők mentális rendszere szempontjából ezek a komplex folyamatok, párhuzamos aktivációk teljesen természetesek lehetnek, a névtani tipológiák azonban jellegükből és céljukból adódóan — ti. nem az átmenetiséget igyekeznek kiemelni, hanem a típusokat — nem ilyen kategóriákkal dolgoznak.

Ugyanígy bizonytalanul ítélhetők meg az összetett földrajzi köznévként is használt helymegjelölések, pl. *Fenyőerdő, Dinnyeföld, Sportpálya.* Esetükben megítélésem szerint jobbára szintén komplex folyamatként képzelhető el a névadás. Hasonlóan vélekedik HOFFMANN ISTVÁN is, aki szerint „a névtudat ezeket kétrészes névnek tekinti", ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „ettől függetlenül e nevek hasadással keletkezettnek tekinthetők, mivel a beszélők nyelvi készletében »készen« megvannak a megfelelő közszavak *(fenyőerdő, dinnyeföld, sportpálya),* amelyekből hasadás útján kikristályosodhat a nyelvi jelentés" (1993/2007: 111). Ez a látszólagos ellentmondás jól mutatja a probléma komplexitását, amit ráadásul a kognitív nyelvészet felfogása is alátámaszt, miszerint a gyakori használat révén rögzült, elsáncolt alakok a nyelvhasználat során előre csomagolt egységként funkcionálnak, nem igénylik az elemző feldolgozást sem a produkció, sem a megértés során (de természetesen nem is zárja ki feltétlenül). Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor, hogy a névadás — amennyiben valamennyire tudatos folyamatként zajlik — nem feltétlenül ennyire automatikusan működik. S érdemes tekintettel lennünk a pszicholingvisztikai vizsgálatokra is, ezek egy része, illetve az ezek alapján kidolgozott versengő elméletek ugyanis afelé mutatnak, hogy az ilyen morfológiailag komplex formák esetében a mentális lexikonban mind a holisztikusan tárolt forma előhívása, mind az (analógián alapuló) analitikus folyamatok elindulnak, s aktuálisan a leggyorsabban eredményre vezető út érvényesül (vö. pl. SCHREUDER–BAAYEN 1995).

A puszta földrajzi köznévi formák megítélésekor a bizonytalanságot tovább fokozza, hogy a belterületi helyek, objektumok (bolt, piac, iskola, óvoda, múzeum) megjelölése kapcsán a hely jelleg is kevésbé egyértelmű, jelentésszerkezetükben ugyanis jóval erőteljesebben van jelen a funkció, az intézmény jelentéskomponens. Az ezek megítélésében mutatkozó különbséget jól szemléltetik, hogy akár egy névkutató közösségen belül (vö. a debreceni helynév-szociológiai kutatások) sem feltétlenül egységesen járnak el velük kapcsolatban a szakemberek (lásd GYŐRFFY ERZSÉBET és E. NAGY KATALIN már idézett vizsgálatait, amelyek így a névismeret más-más aspektusait tudják előtérbe helyezni). A beszélőknek jellemzően nem kell ilyen jellegű tudatos döntést hozniuk a nyelvhasználat során, s az aktuális szituációnak megfelelően használják ezeket a nyelvi elemeket.

3.3. A hasadásos nevek keletkezése

A névtípus, illetve az idetartozó nevek létrejöttét illetően két ellentétes álláspont fogalmazódott meg. Az egyik feltevés a földrajzi köznevek fokozatos átértékelődésével magyarázza a jelentéshasadásos helyneveket, eszerint a földrajzi köznevek állandó ráértéssel helynévvé válhatnak (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1989: 111).[3] A másik felfogás szerint a névadás tudatos folyamat, melynek célja a hely tulajdonnévvel való megjelölése, a közszavak eszerint tehát nem fokozatosan válnak tulajdonnévvé, a helynevek ugyanis a névadás pillanatában azonnal létrejöhetnek, egy adott nyelvi formát a nyelvhasználók vagy tulajdonnévnek vagy köznévnek tekintenek, kettős szerepe nem lehet (AINIALA 1996: 44–6).[4] Emögött az a felfogás húzódhat meg, hogy a nevek létrejöttében a már meglévő névrendszer modellhatása érvényesül, vagyis az új helyneveket a létezők mintájára alkotják meg a névadók.

A névkeletkezésről vallott, fent idézett két felfogás azonban valójában nem zárja ki egymást. Úgy tűnik, a két elméletet együttesen alkalmazva tudjuk magyarázni a helynevek — a teljes helynévállomány s ezen belül a hasadásos nevek — keletkezésének körülményeit (egymás mellett utal rájuk VAN LANGENDONCK is, vö. VAN LANGENDONCK–VAN DE VELDE 2016: 19; lásd még a HOFFMANN-tipológiát, 1993/2007: 107). A beszélőket tehát egy új név létrehozásakor, azaz amikor névszerű névformát akarnak létrehozni, befolyásolják az általuk birtokolt helynevekből elvonatkoztatott névminták, s olyan helyneveket alkotnak, amelyre a névrendszerben már létezik névmodell. A hasadásos nevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének megállapítását övező bizonytalanság azonban azt mutatja, hogy a nevek nem magyarázhatók pusztán modellkövetéssel, a tudatos névadás ugyanis jobbára olyan neveket eredményez, amelyek névszerűségét a névhasználók egyértelműen felismerik. A nevek egy részénél, leginkább épp a puszta földrajzi köznévi helyneveknél tehát mindenképpen számolnunk kell a közszói előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is. Ezt a felfogást támogatja HEINRICH ANDREÁnak az erdélyi Szaniszló település határnevei között végzett vizsgálata is. Az ott élőkkel folytatott beszélgetések alapján kitűnik, hogy a település lakóinak névtudatában a földrajzi köznevek és az abból alakult tulajdonnevek nem mindig különülnek el. Vannak ugyan olyan helyek, amelyekről mindig földrajzi köznevet használva beszélnek, bizonyos földrajzi köznevek

[3] Korábban a teljes helynévállomány kialakulását a köznévi, közszói megjelölések megmerevedésével magyarázták (lásd például INCZEFI GÉZÁnak a névkövületté válásról szóló elméletét, 1970b).

[4] A természetes kommunikációs helyzetekben helymegjelölésre használt kifejezések kapcsán ugyanakkor TERHI AINIALA is hangsúlyozza a két rendszer közötti dinamikus kapcsolatot (az aktuális tulajdonnévként vagy köznévként való használatát a különböző nyelvi elemeknek) (AINIALA–SJÖBLOM 2014).

azonban a lakosok nyelvhasználatában köznévként és tulajdonnévként is szerepelnek. HEINRICH emellett a földrajzi köznévből tulajdonnévvé válás folyamatát is regisztrálta (2000: 14–15).[5]

A közszói elemek persze csak akkor válhatnak tulajdonnévvé, ha valamennyire megfelelnek a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek (HOFFMANN 1993/2007: 93), vagyis a névrendszerben már van valamiféle előzményük. Az *Ér, Erdő, Domb* típusú helyneveket LŐRINCZE LAJOS a legrégibb helynévtípusunknak tartja (vö. 1947: 6), HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak számolhatunk már egyfajta ősi helynévrendszerben is ilyen nevekkel (1999: 209), a mintát tehát erre a névszerkezeti kategóriára a legrégebbi időktől napjainkig megtaláljuk. Csak néhány igazoló példát említek erre vonatkozóan: a *Duna* feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének forrása a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznév, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó lehetett az alapja (vö. FNESz.).

Arra, hogy napjainkban mennyire tartják a beszélők névszerűnek ezt a névtípust, újabban a különböző névtípusok modellértékére irányuló felmérésekkel is próbálnak adatokat szerezni a névkutatók. Ezek alapján egyértelműen látszik, hogy a legtöbb magyar nyelvhasználó számára a helynevek kategóriáját napjainkban a kétrészes helynevek képviselik leginkább, vagyis a *Nyerges-hegy, Zörgő-ér, Egyházasvizsoly* típusú nevek sokak számára tipikus helynévnek tekinthetők, bár a különböző névfajták, különösen a településnevek és a többi helynévfajta között mutatkoznak eltérések. A kétrészes nevek preferenciáját támogatja az a nem reprezentatív mintán végzett vizsgálatom, melynek során a résztvevőknek elsőként egy táj részletes leírása alapján a táj részeit kellett elnevezniük, majd különböző struktúrájú nevek helynévszerűségét kellett megállapítaniuk, s mindkét feladat eredményei a kétrészes nevek tipikus voltát erősítették meg, különösen a mikrotoponimák körében. És noha a képzéssel való névalkotást a kísérletben részt vevők jóval ritkábban alkalmazták, e formák névszerűségének megítélése a kétrészes nevekéhez hasonló eredményt hozott.[6] A puszta földrajzi köznévi helyneveket viszont a résztvevők mindkét feladattípusban periferikusnak minősítették (RESZEGI 2009c).[7]

---

[5] A *félföld* földrajzi köznév kapcsán több körülmény is arra mutat, hogy a szó a szaniszlóiak nyelvében éppen a vizsgálat idején kezdett tulajdonnévi jelleget ölteni: a tájékozódási pont megnevezésével együtt ugyanis egyértelműen megjelölhető, hogy pontosan melyik földterületről van szó (2000: 15).

[6] A képzős formák helynévszerűségét az irodalmi művekben szereplő nagyszámú képzőt tartalmazó fiktív helynévalak is igazolja (vö. BÉNYEI 2007).

[7] Az amerikai névadási gyakorlat is e formák periferikus jellegét tükrözi. A 19. század elején a még felfedezetlen Nyugat feltérképezésének és a földrajzi egységek leírásának, illetve megnevezésének feladatát két angol kutató, Lewis és Clark kapta meg. Az amerikai névadási aktussorozatról

GYŐRFFY ERZSÉBET bővebb feladatsorral (egy irányított szóasszociációs, valamint egy névismeretről való tudást mérő feladattal egészítve ki a korábbi vizsgálatot) és lényegesen nagyobb mintán végzett online helynévkompetenciafelmérése részben eltérő eredményt hozott. A *Bérc, Ér* neveket az adatközlők mintegy fele tipikus névnek tekintette (2018: 118–119), s a másik feladattípusban — nem túl nagy számban, de — maguk is alkottak ilyen neveket: *Tisztás, Legelő, Csermely, Csobogó, Ér, Patak, Zúgó, Forrás* (i. m. 79–80). Nem kerültek viszont elő ilyen névformák a szóasszociációs feladatban, ahol ennek különben nem lett volna akadálya, és persze — nem meglepő módon — a legismertebb nevek felsorolását kérő feladatban sem írt senki ilyen nevet.

E vizsgálatok szerint tehát a magyar beszélők egy része akár tudatos névadással is elgondolhatónak tartja a puszta földrajzi köznévi helynevek létrehozását. Az ebből a névtípusból választott névformák kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a válaszadók esetében ezek nem annyira a mindennapi nyelvhasználat részei (az adatközlők háromnegyede ugyanis városi környezetben él), s az említett példáknak ráadásul sajátos stílustartalma is van (vö. az ÉrtKsz. többet is irodalmi stílusminősítéssel közöl), aminek jelentőségéről a következő pontban szólok részletesebben. A felmérés névalkotási feladatát illetően arra is ki kell térnünk továbbá, hogy az csupán a természeti környezet kapcsán mér, a városi környezethez kötődő névmodellről, névkompetenciáról nem ad képet.

3.4. A hasadásos nevek létrejöttét támogató tényezők

A névtípus átmeneti jellege, az idesorolható nevek egy részének bizonytalan megítélése és magának a névalakulási módnak a fokozatos jellege azonban nem jelenti azt, hogy a jelentéshasadás pusztán elméleti kategória lenne, valóságos példák nélkül, és hogy a puszta földrajzi köznévi megnevezések megítélése kapcsán teljesen hiábavaló minden próbálkozás. A továbbiakban éppen ezért — az előzményirodalomra is támaszkodva — azokat a tényezőket, tulajdonságokat igyekszem számba venni, amelyek a földrajzi köznévi alakú formák tulajdonnévvé válását elősegíthetik, vagyis a névhasználók nyelvtudatában egyfajta szemléleti váltást, s ezáltal a mentális lexikonban kategóriák között elmozdulást (vagyis a puszta földrajzi köznévi megjelölésnek a tulajdonnévi hálózatba való erősebb beépülését) eredményezhetnek.

Erre a kérdésre vonatkozóan hosszú ideig csak az intuícióikra hagyatkozva fogalmaztak meg feltételezéseket a kutatók (vö. BÁRCZI 1958, KÁLMÁN 1989).

---

fennmaradt töredékes információk alapján pedig láthatóan fel sem merült bennük, sem a szerveződő közösségekben, hogy egyedjelölésre fajtajelölő közneveket alkalmazzanak (vö. POLGÁRI 2007: 43–44). Ez a névadási szituáció azonban már csak kiterjedtsége miatt is egyedülállónak tekinthető, s inkább makrotoponimákat eredményezett, míg a puszta földrajzi köznévi helynevek nyilvánvalóan szűkebb körben funkcionálnak inkább.

A hasadásos helyneveket a magyar névtudományban rendszerszerűen elsőként HOFFMANN ISTVÁN vizsgálta, s modern kori névanyag elemzése alapján több ponton is módosította azoknak a feltételezett tényezőknek a körét, amelyek a jelentéshasadás irányába indíthatnak el egy-egy földrajzi köznevet (1993/2007: 108–112). Hangsúlyozta, hogy az efféle nyelvi elemek státusának megállapításában pragmatikai, szociolingvisztikai és névrendszertani szempontú vizsgálatok adhatnak segítséget, általános érvényű kritériumokat azonban még így sem tudunk meghatározni (1993/2007: 67). Korábban hasonló konklúzióval zárult — a névtípus kategorizációs sajátosságai ismeretében egyébként nem meglepő módon — az 1978-as Nemzetközi Névtani Kongresszus is, melyen részletesen foglalkoztak a kutatók a helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítésének problémájával részben elméleti alapon, részben különböző nyelvekre vonatkozó konkrét névvizsgálatokra támaszkodva. Megnyugtató megoldást, vagyis olyan kritériumot, amely alapján elkülöníthetők lennének a tulajdonnevek és a köznevek az adott névtípusra vonatkozóan, azonban nem sikerült találni (RYMUT szerk. 1982).

Leglényegesebb körülményként azt lehetne említeni, hogy a jelentéshasadással létrejövő nevek csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól, azaz egy *Hegy, Patak*-féle név csak kis körzetben tölti be azonosító funkcióját a különféle kommunikációs helyzetekben. Ebből persze az is következik, hogy az ilyen név egy elnevező közösségen belül több hasonló felszíni elem esetén is csak egyetlen — a településhez közeli vagy valamilyen egyéb szempontból kitüntetett — földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947: 7, HEFTY 1911: 210).[8] A Veszprém megyei Rigácson például a falu belterületén lévő kiemelkedést egyszerűen *Domb*-nak hívják, a határban emelkedő kiemelkedések nevei viszont jobbára kétrészesek: *Kopasz-domb, Kisszöllő-domb, Keszei-hegy ~ Keszei-domb, Marton-hegy, Ülő-domb, Szöllőhegy ~ Hegy,*[9] *Csuri-domb* (VMFN 1: 29–30).

---

[8] Amint láttuk, a kisgyerekek onomasztikonjában kezdetben igen meghatározók az ilyen típusú helymegjelölések. A gyerekek világa ugyanis a felnőttekéhez képest korlátozott, a saját téri környezetükben kezdetben jellemzően egy játszóteret, egy boltot, egy óvodát, egy iskolát stb. ismernek, ezért sok esetben az egyszerű helyjelölő köznevek elégségesek az azonosító funkció betöltésére, így az *iskola, óvoda, bolt, park* köznevek gyakran névként értelmeződnek, működnek számukra. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor névszerűbb helyneveket is elsajátítanak, s mentális helynévlexikonukban e két csoport aránya fokozatosan az utóbbiak javára változik, noha szűk környezetükre vonatkozóan továbbra is megőrződnek a földrajzi köznévvel, helyjelölő köznévvel azonos alakú nevek.

[9] A szóforma tulajdonnévi megítélését nem befolyásolja, mégis érdemes utalnunk arra, hogy az ilyen szinonim névpárok esetében a puszta földrajzi köznévi variáns rövidüléssel (névelemelhagyással) és jelentéshasadással is magyarázható, és mindkét alakulásmódot egyformán valószínűnek tarthatjuk. A fenti *Hegy* névváltozat kapcsán is feltehető mindkét alakulásmód, különösen annak ismeretében, hogy ezen a vidéken a *hegy*-nek 'szőlőhegy' jelentése is van.

HOFFMANN ISTVÁN sem zárja ki, hogy a puszta földrajzi köznévi forma olyan esetekben is használatos lehet, amikor több hasonló tájrész vagy több azonos funkciójú helyfajta is található egy területen, s ezek közül csak az egyik visel ilyen nevet. Az objektumfajták szempontjából mégis lényeges feltételnek tartja az egyedüliséget, a leggyakoribb jelentéshasadással keletkezett nevek ugyanis jobbára olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egyetlenegy szokott előfordulni *(temető, piac, posta, múzeum, csemetekert, focipálya, dögtemető)*, vagy aktuálisan csak egy található belőle (1993/2007: 112). Vélhetően ez is hozzájárul ahhoz, hogy az általa vizsgált Nyírbátori és Pápai járásban kétszer annyi jelentéshasadással keletkezett nevet talált az aprófalvakban, mint a nagyobb településeken, kisebb kiterjedésű helyeken ugyanis az effajta egyedüliség természetesen nagyobb valószínűségű. Egyébként a névtípus periferikus helyzetéhez képest meglehetősen magas az aránya általában véve ezeknek a megnevezéseknek a vizsgált területen: a Nyírbátori járásban átlagosan egy-egy település (ezek szinte kivétel nélkül községek) helyneveinek — a névvariánsokat is ideértve — 13%-a ilyen típusú megjelölés. A Pápai járásban, ahol jobbára kisebb településeket találunk, ez az arány még magasabb, a legkisebb településeken 27% is lehet (ezek jó része belterületi helyeket, objektumokat jelöl). A névtípus gyakori volta ugyanakkor egyúttal hatással lehet az ott élők névmodelljére is. Ilyen helyeken a puszta földrajzi köznévi helynevek — éppen jellemzőbb voltuk miatt — a helyi lakosok helynévi kategóriájának skáláján a prototípustól valamivel kevésbé távol helyezkedhetnek el, azaz tipikusabbnak tarthatják ezt a névstruktúrát, s ez is azzal járhat, hogy a hasadásos formákat hajlamosabbak tulajdonnévként használni, értelmezni. A két tényező tehát kölcsönösen erősítheti egymást. Nagy különbséggel azonban ebből a szempontból a különböző méretű települések között semmiképpen sem számolhatunk, hiszen a névmodell kiépülésében más helyek nevei is fontos szerepet játszanak, s azok között — lévén jobbára nem szűk területen használatosak — a puszta földrajzi köznévi forma nem jellemző. Ehhez a névtípushoz ezért egy sajátos szűk körű használati értékről való tudás kapcsolódik hozzá.

HEINRICH ANDREA kognitív kiindulású vizsgálata a jelentéshasadásos formák tulajdonnévi státuszával kapcsolatban egy másik tényezőt emel ki: Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező helyeket megjelölő földrajzi köznév válhat tulajdonnévvé, s amennyiben az objektumról a beszélőközösség tagjai kitüntetett pontként beszélnek, akkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (2000: 179). A fentebb idézett egyedi helyek részben éppen egyediségükből adódóan is eleve ilyen kitüntett pontok lehetnek a beszélők kognitív térképén (noha ez nem feltétlenül kell, hogy tulajdonnévi megjelöléssel járjon együtt).

HOFFMANN a földrajzi köznevek jelentését is meghatározónak találja, ugyanis a speciálisabb fogalmi tartalmú — tehát az alapszinthez képest specifikusabb

kategóriára vonatkozó — helyjelölő szavak körében (pl. az *erdő* helyett *Akácos, Nyáros; gyümölcsös* helyett *Almás, Barackos* stb.) jellemzőbb, hogy hasadás útján helynévvé válnak. Általánosabb jelentésű — alapszintű helyfogalmakat jelölő — puszta földrajzi köznévi nevek csak vizek megnevezéseként szerepelnek nagyobb arányban: *Árok, Ér, Kanális, Tó* (1993/2007: 110).[10]

Egyértelműen a közszó tulajdonnévi státusát mutatja, ha a földrajzi köznévvel megnevezett tájrészlet megváltozik (HOFFMANN 1993/2007: 112), például a dombot elszántották, de a helyét továbbra is *Domb*-ként jelölik meg. Tulajdonnévi szereppel számolhatunk akkor is, amikor a földrajzi köznév nem csak a közszói jelentésének megfelelő helyfajtára használatos (vö. 1993/2007: 67): a Veszprém megyei Sümeg határában lévő hegyél *Gerinc* nevét a kiemelkedésben lévő bánya és a hegyen lévő szőlő megjelölésére is alkalmazzák (VMFN. 1: 69, hasonló történeti példák is idézhetők, vö. pl. egy Szepes vármegyei hegy és a rajta lévő birtokok esetében: 1342: Thoutgorgew cum villicula vulgariter *heg* dicta, Dl. 63668, 1347: possessiones … in monte vulgariter *Hegy* dicto, Dl. 63679). Azt a korábbi feltevést azonban, miszerint a földrajzi köznév elavulása elősegítené a tulajdonnévvé válást, a HOFFMANN ISTVÁN által vizsgált névanyagban kevés példa igazolta (1993/2007: 112), ez további vizsgálatot igényel.

A jelenkori helyneveket elemezve az is kitűnik, hogy a jelentéshasadással tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek köre vidékenként más és más. Jól szemléltetik ezt a hegynevek. Az abaúji Hegyköz területe felszínében tagolt, hegyek, sziklaalakulatok, dombok, völgyek, szorosok váltják egymást. A rendkívül gazdag hegynévi anyagban ugyanakkor csak elvétve találkozunk puszta földrajzi köznévi formákkal: csupán az egy-egy kiemelkedést jelölő *Bérc, Domb, Előhegy, Gerinc* és *Tető* nevek mutatják ezt a struktúrát. A kétrészes nevekben szereplő további hegyrajzi köznevek *(halom, hegy, hát, szikla)* önmagukban nem jelentkeznek hegynévként. A kiemelkedést jelölő leggyakoribb szó, a köznyelvi jelentésben használt *hegy* ezen a területen nem fordul elő puszta földrajzi köznévi helynévként (vö. KOVÁTS 2000), említő névként viszont általános. A Veszprém megyei Tapolcai járás szintén viszonylag gazdag domborzati formákban. Itt azonban a hasadásos folyamat a hegyrajzi köznevek nagyobb hányadát érinti, amint azt a több település határában is előforduló *Börc* 'hegytető, hegygerinc; domb', *Csúcs* 'hegycsúcs', *Dobogó* 'kiemelkedő rész hegyen, síkon; domb', *Domb, Gerinc, Gyűr, Hegy, Hegytető, Hegyoldal, Má' (< mál), Tető* nevek

[10] Ezt az összefüggést a történeti névanyag kapcsán BÁBA BARBARA is kimutatta (2011). Ezek a fajtajelölő elemek sajátos jelentéstartalmuknál fogva eleve könnyebben tölthetnek be egyedítő szerepet, míg az általánosabb jelentésű, s gyakori használatú földrajzi köznevek (pl. *hegy, erdő*) eredendően kevésbé alkalmasak erre a funkcióra — noha ez a megszorítás nem kivétel nélküli. Lényegében hasonló megszorítás működik, mint láttuk, a puszta személynévi metonímia kapcsán is, amelyben a gyakori személynevek szintén nem nagy arányban vesznek részt.

mutatják (a kétrészes nevekben használatos még a *halom, hát, kő, orr, szikla* lexéma is). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a köznyelvi jelentése mellett a speciálisabb 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal (vagyis valójában jelentésbeli tájszóként) is használják, s azt, hogy több esetben is ez a jelentése dominálhatott a helynévvé válás során, a vele szinonim *Szőlőhegy* névváltozatok igazolják (vö. VMFN. 1.). A jelentéshasadás vizsgálata kapcsán szem előtt kell tehát tartanunk, hogy az érintett földrajzi köznevek köre, illetőleg jelentése területi különbségeket is mutathat, ami pedig alapvetően meghatározza, hogy egy-egy földrajzi köznév a nyelvterület mely részén vehet egyáltalán részt a névvé válás folyamatában.

3.5. A jelentéshasadás tágabb és szűkebb értelmezése

A jelentéshasadásnak létezik egy általánosabb felfogása is a névkutatásban. Korábbi munkájában HOFFMANN ISTVÁN is jóval tágabban értelmezte: „az egyetlen szótól a különböző szószerkezeteken át egészen a mondatig igen sokféle köznévi alakulat válhat tulajdonnévvé" (1980: 13), s ezzel a felfogással találkozhatunk a nemzetközi szakirodalomban is. A magyar névkutatásban napjainkban általánosan használt HOFFMANN-tipológia szűkítette le a jelentéshasadást a puszta földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — keletkező helynevekre (HOFFMANN 1993/2007: 108). Az elkülönítés szándékos és szükségszerű is a tipológia kereteiből adódóan, utalnunk kell ugyanakkor még egyszer arra, hogy a határ a valóságban e folyamatok között mégsem olyan éles. Sok esetben továbbá a helyek sajátosságait közvetlenül leíró szószerkezetek (pl. *Nagy-hegy, Görbe-ér, Új iskola, Lila bolt,* SZILÁGYI-VARGA 2018) helynévi státusza is hasonló problémákat vet fel, mint amiket fentebb láttunk. Az ilyen jellegű névszerkezetek ugyanakkor eltéréseket is mutatnak kognitív szempontból a jelentéshasadás eseteitől: ezek a struktúrák nincsenek egyébként együttesen használatban, nem feltételezhető az általuk megnevezett helyektől független használatuk. E nevek tehát a két névrész összekapcsolásával, összetétellel alakultak.

4. Névformánssal való névalkotás

Az új helynevek létrejöttét előidéző különböző fogalmi és nyelvi mechanizmusok (a metonimikus és metaforikus leképezéseken alapuló és a direkt leírást megvalósító jelentésváltozások) különböző nyelvi formákban realizálódhatnak. Az egyik lehetőség, hogy formai változás nélkül kerül át a helynévi lexikonba egy adott fogalmi tartalom által aktivált közszó vagy személynév, vagy pedig egy helynév a lexikonnak egy másik helynévi alhálózatába. Erre már számos példát láthattunk mind a jelentéshasadás, mind a két asszociációs mechanizmus által motivált nevek esetében. De ugyanezek a fogalmi mechanizmusok megvalósulhatnak a helynévi jelleget kifejező formánssal kapcsolódva is. Ebben a fejezetben ez utóbbi típust, a formánssal alakult nevek csoportját tárgyalom kognitív keretben, s mindkét típusára, a morfematikus és a szintagmatikus névalkotásra is kitérek. A két névalkotási mód kognitív mechanizmusainak az áttekintése mellett vázolom azt is, hogy milyen hasonlóságok és különbségek mutatkoznak a közszói és a tulajdonnévi hálózatban működő folyamatok között, illetve hogy hogyan értelmezhető a változás a helynévi hálózatban.

Nem ez az első ilyen jellegű vállalkozás a névkutatók részéről. ANTTI LEINO a finn helynevek leírására már korábban alkalmazta a kognitív nyelvészet egyik formálisabb szemléletű modelljét, a CROFT-féle radikális konstrukciós nyelvtant (LEINO 2006, 2007), mely jó lehetőséget nyújtott számára a produktivitás kontinuumként való újraértelmezéséhez. Emellett a nevek keletkezését is új megvilágításba helyezte azáltal, hogy a hagyományos névalkotási módok helyett fogalmi integrációval (vö. még blending: két aktivált fogalom egy harmadik, új jelentést hoz létre) magyarázta mind az összetett, mind a képzős névformákat.

Én magam a továbbiakban is a kognitív nyelvészet mainstream irányzataira (elsősorban a LANGACKER-féle kognitív nyelvtanra) támaszkodom, s a dolgozatban eddig is érvényesített funkcionális kognitív közelítésmódot alkalmazom. A radikális konstrukciós nyelvtan alapelveinek jó része (pl. a konstrukciók elsődlegessége; a komponensek, illetve a szintaxis, a szófaji kategóriák másodlagossága, származtatott jellege; a szemantika kitüntetett szerepe) ugyanakkor összhangban van a LANGACKER-féle kognitív nyelvtan, illetve általában véve a kognitív nyelvészet elveivel. Ilyen módon pedig az itt következő leírás is illeszthető bizonyos szintig a LEINO-féle modellhez, s a későbbiekben az ilyen jellegű feldolgozások révén az is megmutatkozhat, hogy a különböző irányzatok mennyire jól alkalmazhatók a névtani kérdések, jelenségek bemutatására, milyen aspektusokat tudnak jól, illetve kevésbé jól kezelni.

4.1. A nyelvtan leírása kognitív nyelvészeti keretben

Korábban röviden utaltam már a kognitív nyelvészet nyelvtanfelfogására, most szükséges részletesebben is kitérnünk a főbb alapelvekre ahhoz, hogy a helynévadás e két típusát értelmezni tudjuk ebben a keretben. A strukturalista nyelvleírási modellek a nyelvi szerkezetet az elemek, illetve az azokat működtető nyelvtani (morfológiai és szintaktikai) szabályok mentén írják le. A kognitív nyelvészet felfogásában viszont, mint azt már többször hangsúlyoztam, a nyelvtannak nincs olyan értelemben vett realitása, hogy elkülönült modult alkotna a mentális rendszerben, azaz a nyelvtan nem autononóm a kognitív modellben.

4.1.1. Általános alapelvek

E közelítésmód abból indul ki, hogy az egész nyelvi rendszer a használatból, a nyelvi tapasztalatokból épül ki, melyek értelmezésében a jelentés az elsődleges. A nyelvet, a nyelvi kifejezéseket lényegében három elemre redukálja: a) a perceptuálisan felfogható, tágan értelmezett fonológiai pólusra, b) a referenciális és propozicionális tartalom mellett a beszélő (hallgatóhoz, szituációhoz, témához stb. való) viszonyulásait is magában foglaló szemantikai szerkezetre, valamint c) az ezeket összekötő szimbolikus (konvencionális) kapcsolatra. Lényegében ezekből épül ki az egész nyelvi rendszer, illetve ezeken alapulnak a konkrét megnyilatkozások. Ennek megfelelően a kognitív nyelvtan a nyelvtani elemeket és a nyelvi elemek különböző komplexitású szerkezeteit is e két komponens, illetve az ezeket összekötő szimbolikus kapcsolat alapján (forma–jelentés párként) írja le (LANGACKER 1987: 11–12, 76–81, 2013: vi, 5–7).

A kognitív nyelvészet fontos elve továbbá a konstrukciós megközelítés, amely szerint a mentális lexikonunk nemcsak szóreprezentációkat tartalmaz, hanem a konkrét megnyilatkozásokból elvonatkoztatott sematikus morfológiai és szintaktikai szerkezeteket is. Ezek a sematikus kapcsolatok akkor válnak ki, azaz akkor nyernek önálló absztrakt sémareprezentációt, amikor az egyén (nem tudatosan) összevet két fogalmat, két szerkezetet, és felismeri a hasonlóságokat. Ennek alapja a beszélők szubjektív hasonlóságészlelése: úgy tűnik, az emberi agy, az emberi elme úgy van huzalozva, hogy azonnal ingerületbe jön, amikor egy ilyen felismerés történik (TUGGY 2005: 236). E sémák alapján vagyunk képesek — az analógia általános kognitív mechanizmusára támaszkodva — új szerkezeteket alkotni. Az elemeknek ez a fajta, különböző szinteken értelmezhető összeszerveződése, az egységek közötti viszonyok feleltethetők meg a hagyományos értelemben vett nyelvtannak (LANGACKER 1987: 57). A nyelvtan tehát nem az összes lehetséges kifejezés létrehozására szolgáló eszköz, szabályrendszer, hanem a nyelvi kifejezések alapján alakuló általánosítások összessége. S mivel nem eleve adott, a nyelvi tapasztalatoknak megfelelően egyéni különbségek jellemzik.

A sémák működtetése valószínűségi alapon történik, így a nyelvhasználat kapcsán is számolnunk kell azzal, hogy az nem százszázalékosan megjósolható, s hasonlóan az egységek sem minden esetben. A kognitív nyelvészeti leírás kategóriái ehelyett fokozatossággal, valószínűségekkel jellemezhetők, s a prototipikalitás elve határozza meg a sémák, mintázatok érvényesülését is (a kognitívan feltűnő vagy száliens, az először tanult, leggyakrabban tapasztalt, feldolgozott elemek, mintázatok lesznek prototipikusak).

Amikor egy-egy ilyen séma alapján létrehozott vagy feldolgozott szerkezet elég gyakran ismétlődik, elsáncolódhat (lexikalizálódhat) az egyének mentális rendszerében, a közösség szintjén pedig konvencionalizálódhat, s egységként is a nyelv részévé válhat (ennek mértéke, illetve az ide tartozó elemek köre ugyancsak jelentős egyéni különbségeket mutathat). A hétköznapi kommunikációs helyzetekben lényegében egyre inkább csak egységként működtetjük ezeket az elsáncolt szerkezeteket, ezáltal biztosítva a gyors feldolgozást. Szükség esetén viszont jobbára a részek is hozzáférhetők. A beszélő tehát mind a részeket, mind az egészet könnyen el tudja érni. Az elsáncolódás ugyanakkor sajátos változásokat is előidézhet akár a fonológiai, akár a szemantikai szerkezetben.

Ide kapcsolódik a kognitív nyelvészet analizálhatóság fogalma, ami arra vonatkozik, hogy mennyire felismerhetők a komponensek egy szóalakon belül (vö. LANGACKER 1987: 292). Néhány szerkezetben jól, mindenki számára azonosíthatók, száliensek a nyelvi elemek; más nyelvi elemek (például nyelvtani morfémák) kevésbé, némelyek soha nem tudatosulnak. A komponensek felismeréséhez ugyanis az kell, hogy képes legyen az egyén a fonológiai szegmenst felismerni és egy neki megfelelő jelentéssel asszociálni, azaz egy forma–jelentés párt elvonatkoztatni a szóalakokról meglévő ismeretei alapján (TAYLOR 2015: 148–149). Ezek a forma–jelentés párok gyakran nem adekvátak, mind a formai oldal, mind a jelentéstartalom kapcsán mutatkozhat bizonytalanság, s ebből adódóan a komponensek át is fedhetik egymást, többféle elemezhetőséget eredményezve. Számolhatunk továbbá a komponensek elhalványulásával is.

A sémák alapján létrejövő komplexebb struktúrák egyik jellegzetes típusát a kompozitumszerkezetek alkotják, melyek fontos szerepet játszanak abban, hogy az egységként felfogott fogalmak (például egy adott tárgy létezésének s ezzel egyidejűleg térbeli elhelyezkedésének vagy egy cselekvés valamilyen időben történésének észlelése) a megnyilatkozásainkban is szoros szemantikai összefüggésben fejeződnek ki. A kompozitumszerkezet létrejöttének alapja az, hogy a nyelvi elemek egy részének részletesen kifejtett jelentésszerkezete van, míg másoknak sematikus a jelentése (de legalábbis vannak sematikus jelentéskomponensei). Az ezek szemantikai kapcsolatán alapuló morfológiai vagy szintaktikai szerkezetet nevezik kompozitumszerkezetnek a kognitív nyelvészetben, melyben a részletes szemantikájú elem kidolgozza a másik elem jelentésének egy sematikus részét

(LANGACKER 2008: 160–167, TOLCSVAI NAGY 2017b: 246–250, LADÁNYI 2017: 403–406). Ennek egyszerű példája a tő + toldalék struktúra: a *ház* + *ban* szerkezetben ugyanis a toldalék sematikus viszonyjelentésében egy sematikus figura helyezkedik el egy másik, szintén sematikusan reprezentált, tartályként funkcionáló fizikai tárgyban (valami benne van egy nagyobb valamiben), s ez utóbbi jelentéselemet dolgozza ki a főnév (vö. még pl. a mozgás és a folyamat térbeli irányának együttes kifejezése: *bemegy;* a jelenetbeli szereplőnek és a folyamatnak az összekapcsolása: *Lili olvas.*).

A szóalkotás szempontjából a kognitív nyelvészek alapvetően három, részben eltérő folyamatot írnak le: képzés (affixation),[1] összetétel és blending[2] (TAYLOR 2015: 145). Az első két folyamat eredményeképpen tipikus kompozitumszerkezeteket hozunk létre.[3]

4.1.2. Sémák az onomasztikonban

Abból a szempontból, hogy a különböző nyelvi elemek esetében a fenti szóalkotási módok közül melyek és milyen formában valósulhatnak meg, illetve általában véve milyen lehetséges morfológiai szerkezeteik lehetnek, mely sémák működtethetők esetükben, továbbá a mondatbeli viselkedésüket tekintve is, alapvető, hogy mely jelentéskategória (pl. ige, főnév, melléknév) részeként épülnek be a mentális lexikonba. A tulajdonnevek a köznevekkel közös sajátosságok alapján a főnévi kategória elemeinek tekinthetők, ugyanakkor jellegzetes azonosító funkciójuk alapján speciális alhálózatot (alhálózatokat) alkotnak, s ez szintén hatással van a mondatba foglalásuk módjára, illetve arra, hogy egyáltalán milyen lehetséges morfológiai struktúrákkal számolhatunk esetükben.

Ebből kiindulva feltételezik a névkutatók, hogy egy-egy tulajdonnév létrehozása, illetve egy új névforma feldolgozása során az adott névalak a névként való első használat pillanatában lényegében függetlenedik a közszói alapjától (amennyiben volt neki), és önálló lexikonelemként kezd funkcionálni a tulajdonnévi hálózatban, azaz az esetleges korábbi közszói kapcsolatai helyett a továbbiakban a névrendszeren, az onomasztikonon belüli összefüggései lesznek meghatározók (vö. pl. TÓTH 2004, 2010: 27). Ezzel magyarázható, hogy a lexémák mellett a toldalékmorfémák is másként viselkedhetnek közszói és helynévi szóalakokban. A függetlenedésből fakadóan azután akár elkülönülten fejlődhet tovább a közszó és az eredetileg belőle származó név hangalakja is (2004: 204, vö. még

[1] Az angol *affixation* terminus általánosabb jelentésű, de a magyarban lényegében a képzés feleltethető meg ennek a TAYLOR által leírt folyamatnak.

[2] A blending mint szóalkotási mód egyfajta kontaminációként értelmezhető itt (pl. *motor* + *hotel* > *motel*, TAYLOR 2015: 151–152).

[3] A radikális konstrukciós nyelvtan az összes szóalkotási módot, illetve az összes morfológiailag komplex kifejezést a blending folyamatával magyarázza.

KENYHERCZ 2008: 179–180). Ismételten hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a két alhálózat korántsem függetlenedik egymástól teljes mértékben, a neveket alkotó felismerhető közszói elemek révén a kapcsolat fennmaradhat közöttük.

A tulajdonnévi, esetünkben a helynévi alhálózaton belül az egyén által ismert nevekből, a használatukról tárolt ismeretekből is sajátos mintázatok válnak ki, a helynévként létrehozott és feldolgozott új elemet pedig ezeknek megfelelően használjuk.[4] A sémák különböző erősségűek lehetnek, ami függ a példánygyakoriságtól és a típusgyakoriságtól egyaránt. A séma megerősödését inkább a típusgyakoriság növeli. Önmagában a nagy példánygyakoriság (egy-egy névforma gyakori használata) általában kevésbé a sémát, mint inkább az adott szóalakot, a szó egység státuszát, begyakorlottságát, elsáncolódását, illetve a közösség szintjén a konvencionalizálódását és lexikalizálódását erősíti (LANGACKER 1987: 59, SCMID 2007, LADÁNYI 2017: 535–541).[5] A helynevekkel összefüggésben ugyanakkor némileg másként érvényesül a típus- és példánygyakoriság, mint a közszóknál. Egyrészt az egész nyelvterületen ismert neveken túl a névállomány másik része erősen lokális kötöttségű, az ezekben érvényesülő sémák eltérőek lehetnek (persze ezzel a nyelv kapcsán általában véve is számolhatunk, ám a helynevek kapcsán jóval nagyobb mértékben). Másrészt a nevek belső szerkezetét létrehozó sémák érvényesülése is más, meglehetősen ritkán hozunk létre új névformákat, jellemzően csak a tanultakat használjuk, s ha ezek valamilyen formában már rögzültek, akkor általában úgy használjuk. (Esetleg névvariánsokat alkotunk, de ezek száma is korlátozott, illetve ezek rögzülésével is számolhatunk.) A névszerűség megítéléséhez ugyanakkor olykor akár egy-két jól ismert névformához való hasonlóság felismerése is elegendő lehet.

E sémák részeként olyan jellegzetes grammatikai, illetve lexikai elemek reprezentációi is kiépülhetnek, önálló reprezentációt kaphatnak, amelyek fontos szerepet játszanak a helynévi formák létrehozásában, illetve a helynévi jelleg jelölésében. A névkutatásban ezeket az elemeket névformánsnak szokás nevezni, J. SOLTÉSZ KATALINt idézve: „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- és előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el.” (1979: 19).

---

[4] A helynévi alhálózat mintázatai persze nem feltétlenül térnek el a közszóitól, illetve, mint láttuk, még akkor is képesek vagyunk a közszói hálózat mintázatait működtetni esetükben, amikor eltérés van a két hálózat mintázataiban, erre utalnak a már idézett nyelvbotlások vagy az akár gyakrabban ismétlődő tévesztések (pl. *Szekrényes* helyett *Asztalos*), illetve a nyelvi játékok (pl. *aranyos diákok* – az Arany János Általános Iskola diákjainak megjelölésére, ehhez vö. RESZEGI 2014).

[5] Erre utalnak azok a pszicholingvisztikai vizsgálatok, melyek szerint egy-egy gyakori komplex forma használata az adott komplex szóalak aktiválási idejének csökkenését eredményezi, olykor még az alapalakhoz képest is rövidebb idő kell a feldolgozásukhoz (SERENO–JONGMAN 1997).

4.2. Morfológiai névalkotás

Az így létrehozott helynevek egyik csoportjában grammatikai elemek jelzik a névstátuszt, s a nevekből kiváló névsémák (pl. közszói elem + *-s* szerkezet) további újabb névformák létrehozását és feldolgozását teszik lehetővé. Az ilyen sémák alapján történő névadáskor morfológiai névalkotásról szokás beszélni a hazai névkutatásban. Legismertebb definíciója szerint a morfológiai névalkotás során „valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá" (HOFFMANN 1993/2007: 85, vö. még a finn nevek összefüggésében AINIALA 2016: 77). Legjellemzőbb, legtöbbet tárgyalt típusa a magyarban a névképzés (a szláv nyelvekben emellett jelentős még a prefixumok szerepe is ebből a szempontból, pl. *Podgóra* < *pod* 'alatt'+ *gora* 'hegy'). A névképzők a helynevek kialakulása szempontjából funkcionális értékű elemek (BENKŐ 1947: 40), a tulajdonnévi funkció alaki jelölőiként működnek a beszélők számára, egy-egy új forma helynévi funkciójának felismerését segítik (a kontextus mellett).

4.2.1. A morfológiai névalkotás megítélésének problémái

A helynévképzők megítélésében több probléma is felmerülhet a különböző nyelvekben. A magyar névkutatók között például sokáig nem volt egyetértés abban sem, hogy egyáltalán vannak-e helynévképzők. A magyar helynevek egyik nagy csoportjában ugyanis jellemzően ugyanazok a nyelvi elemek, tövek és toldalékok szerepelnek, mint a közszói formákban. A névalkotó szerepük pedig történetileg mindig másodlagos funkció a magyarban. Épp ezzel magyarázható, hogy korábban többen is tagadták a helynévképző funkció létezését (vö. pl. HAJDÚ M. 1981, a FNESz. gyakorlata); illetve akik feltételezték a kategória létezését, abban nem értettek egyet, hogy mely képzők is tekinthetők helynévképzőnek. Más nyelvek névkutatásában fel sem merül az a felvetés, hogy nincsenek helynévképzők. A finn nyelvre vonatkozóan például egyöntetűen helynévképzőként írják le többek között a településnevek körében gyakori és ma is produktív *-la/-lä (Ojala, Mäkelä, Mattila, Koivula, Rajala)*, s a mikrotoponimák körében elterjedt *-nen (Heinänen, Kivinen), -sto/-stö (Koivisto, Kivistö), -va/-vä (Kohiseva, Vuotava), -kko/-kkö (Koivikko, Kannikko)* formánst, annak ellenére, hogy ez utóbbiak már nem csupán tulajdonnevekben szerepelnek (KIVINIEMI 1975: 30–43, AINIALA 2016: 77). A nyelvi elemek funkcionalitásából kiindulva a magyar nyelven belül maradva is könnyen belátható, hogy valóban vannak helynévképzőként (morfológiai névformánsként) funkcionáló nyelvi elemek.

Egy nyelv tudása ugyanis az egységek, a nyelvi elemek ismerete mellett magában foglalja ezeknek az elemeknek a rész–egész, séma–megvalósulás és hasonlósági relációit (TAYLOR 2015: 145), azt tudniillik, hogy a beszélők hogyan

tudják ezt az ismeretanyagot használni, vele új megnyilatkozásokat alkotni, illetve feldolgozni. Ennek a tudásnak pedig feltétlenül részét képezi az is, hogy hogyan ismerünk fel egy hangsort helynévként: a szó tulajdonnévi jelentéséről kialakuló feltevéseink létrejöttében a kontextusból, a beszédhelyzetből adódó, valamint a nevek szövegbefoglalásáról meglévő ismereteink mellett maguknak a névformáknak a formai sajátosságai, a helynévlexikonunkban összeszerveződő sajátos helynévi sémáknak való megfelelés is fontos szerepet játszik. S a komplex névformák analógiás összevetése, az automatikusan működő mintázatmegfeleltetés révén valóban felismerhetővé válhat a grammatikai elemek reprezentációjának egy olyan funkciója, amely a helynevekhez kötődik. Ez a szerep akár önálló funkcióként is rögzülhet a közszói hálózatban meglévő viszonyjelentéstől függetlenül az egyén mentális lexikonában, amennyiben a beszélőnek nincs tudása a végződés elsődleges funkciójával való kapcsolatról. Itt ugyanis még egy fontos szempontot szükséges hangsúlyoznunk: a helynévképző funkció (illetve egyáltalán a mentális lexikont szervező mintázatok) kapcsán nem e nyelvi elemek etimológiáját, alakulásmódját kell elemeznünk, hanem a (mindenkori) beszélők nyelvi ismereteiből kiindulva kell ezeknek az elemeknek a funkcióját meghatároznunk. A beszélőknek pedig a legritkább esetben vannak kiterjedt etimológiai, nyelvtörténeti ismereteik; a mentális lexikont szervező mechanizmusok a meglévő szókészletük, illetve az azokról tárolt ismeretek alapján működnek.

A másik kérdés, ami gyakran felmerül a helynévképzők ügyében, az, hogy kell-e okvetlenül közszói formáns előzménnyel számolni esetükben, és hogyan viszonyulnak a közszói formáns előzményükhöz. MILAN HARVALÍK egyértelműen a helynévképzők közszói formáns eredetét, azaz másodlagos voltát hangsúlyozza a cseh névanyag alapján, s ezt azzal magyarázza, hogy a nevek hálózata maga is másodlagos a köznévi hálózathoz képest (para-system). A nyelven belül való elkülönülés igénye ugyanakkor azt eredményezi, hogy ezek a közszói formánsból alakult helynévformánsok alakjukban, gyakoriságukban jelentős különbségeket mutatnak a közszói előzményükhöz képest (2015). A névformánsok bizonyos mértékű sajátos alaki elkülönülésének, illetve gyakorisági vonatkozásainak lehetőségét nem tagadva, két dolgot mindenképpen hangsúlyoznunk kell. Egyrészt a helynévformánsi funkció a névként használt képzős szóalakokból válik ki, nem közvetlenül a közszói formáns értékelődik át. Másrészt a névformánsok ilyen értelemben vett közszói formáns eredetének kizárólagossága is jó ideje vitatott, s mint majd látni fogjuk, ez a tétel valóban nem tartható (sőt a tulajdonnévi kategória másodlagossága sem értelmezhető a vázolt hálózatelvű kognitív keretben). Noha történetileg csakugyan ez a leggyakoribb alakulási mód, más folyamatok is hozzájárulhatnak bizonyos nyelvi elemek helynévképzői funkcionálásának kialakulásához: a funkciótlan, de gyakori névvégződések átértékelődése mellett további sajátos folyamatokkal is számolhatunk például a kétnyelvű

közösségekben (erről részletesebben lásd a 4.2.5. pontban írottakat). A kognitív nyelvészet közelítésmódját alkalmazva, a kognitív rendszer működéséből kiindulva ezeknek a folyamatoknak az értelmezése sem okoz problémát.

4.2.2. A névformások sémái

A grammatikai elemek a kognitív nyelvtan felfogásában olyan nyelvi elemek, melyek jelentéstartalma egyetlen szemantikai tartományon belül megadható, nem részletező viszonyjelentés, illetve ebből elvonatkoztatott sémaként értelmezhető. Olyan sémaként, amely kitöltetlen helyet tartalmaz, s így jelentése csak egy, az üres helyet kitöltő, a képző rendkívül sematikus jelentését kidolgozó lexikai elemmel összekapcsolva funkcionál. A grammatikai elemek tehát mind fonológiai, mind szemantikai szempontból függnek a tőtől, amihez kapcsolódnak, csak azzal együtt használhatjuk fel őket a megnyilatkozásainkban (TAYLOR 2015, LADÁNYI 2017: 538).

Hasonlóan reprezentálhatjuk a helynévi alhálózaton belül a helynevekből absztrahált helynévképzőket is, mint a közszói előzményeiket. Szemantikai tartalmuk ugyanakkor sajátosan alakul, s rendkívül sematikus: 'hely'/'helynéviség jelölő' jelentésben adható meg. Ezzel nem tekinthetők tipikus viszonyjelentésű elemnek, inkább valamiféle nagyon általános, nem részletező lexikális jelentésű elemként írhatók le. Ebből kiindulva jól magyarázhatónak látszik az a megállapítás, mely szerint a morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek — noha szerkezeti szempontból egyrészesnek tekinthetők, de — jelentéstartalmukat tekintve az átmenetiség jegyeit is mutatják. Mint HOFFMANN ISTVÁN megállapítja, „A névképző valamelyest földrajzi köznévi névrészértékkel rendelkezik" (1993/2007: 92). Nem tekinthetők azonban teljes értékű lexémának, ezek a nyelvi elemek ugyanis csak valamilyen másik nyelvi elemmel együtt állva tölthetik be funkciójukat, csak teljes szerkezetben, azaz egy konkrét — (rögzült) kompozitumszerkezetként felfogható — névformában valósulhatnak meg. Így pedig a morfológiai névformánssal alakult névformák sem tekinthetők kétrészes névalaknak (vö. HOFFMANN 1993/2007: 85).

A névképzők sémái megszorításokat is tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen elemek kerülhetnek az üres helyekre. Ezek a megszorítások lényegében a meglévő helynevek alapján kiváló általánosítások azzal kapcsolatban, hogy az adott végződés jellemzően milyen típusú lexikai elem után állva tölti be a helynévalkotó funkcióját. A tulajdonnévi jelleget, használatot jelző elemek mentális reprezentációja aszerint is elkülönül bizonyos mértékig, hogy milyen helyfajta megjelölésében használatosak — ez eleve adódik abból, hogy azon az alhálózaton belül válik ki ez a funkció. A sémák mindemellett dinamikusak, a nyelvi tapasztalatoknak megfelelően területenként és koronként eltérők lehetnek, s bizonyos fokú egyéni különbségekkel is számolhatunk velük kapcsolatban.

4.2.3. Példák a helynévképzők kognitív közelítésmódú leírására

A továbbiakban egy-egy magyar helynévképző példáján mutatom be, hogy a morfológiai névalkotás hogyan értelmezhető kognitív keretben, nem célom azonban a teljes névformánsállomány átfogó vizsgálata, a választott példákkal elsősorban a modell alkalmazási lehetőségeit kívánom szemléltetni.

1. Mint láttuk, igen jellemző az európai helynévadásban a tulajdonosra való utalás, s ez gyakran toldalékos formában fejeződik ki (pl. a cseh és a szlovák nyelvekben egyéni birtoklásra utal a *-jь, -ín, -ov, -ová, -ka* a településnevek esetében, KNIEZSA 1960, ŠMILAUER 1970: 29, ŠTĚPÁN 2018: 113–114; s a csehben különösen gazdag a többi helynévfajtában szereplő formánsok állománya is, ŠTĚPÁN 2018: 116–117; a dán *-inge* végződés szintén visszavezethető genitív előzményre is, vö. names.ku). Ezeknek a toldalékoknak a sémái többé-kevésbé függetlenedtek már a közszói előzményektől, ami a szemantikai mellett a fonológiai pólust, azaz a képző formáját is érinthette (vö. a cseh példák kapcsán HARVALÍK 2015).

A tipikus magyar településnévi forma megítélésében hasonló komplex változással számolhatunk. Az ómagyar korban például gyakorinak számítottak az *-i* képzős településnevek. A középkor folyamán (az adatok szerint különösen a 11–14. században) nagy számban hoztak létre ilyen végződést tartalmazó helynevet, a személynév / személyt jelölő szó / csoportnév + *-i* szerkezet az egész nyelvterületen elterjedt névtípus volt *(Jánosi, Tamási, Apáti, Kovácsi, Csehi, Tarjáni).* A formáns eredetileg az *-é* birtokjellel lehetett azonos (BÉNYEI 2012: 74–75).[6] Ezért a legkorábbi, a végződést tartalmazó helymegjelölő formákból kiváló helynévséma — az egyértelműen felismerhető személynévi elemek alapján — a legtöbb beszélő fejében megszorításokat tartalmazhatott a helynévképző kitöltetlen helyére vonatkozóan: csak valamilyen személyt jelölő névvel vagy köznévvel tölthető be. Ez annak ellenére is valószínűsíthető, hogy a két végződés közötti hangalaki elkülönülés miatt a birtokjel és a névformáns közötti kapcsolat nem volt felismerhető. A településnevek alapvetően (a mikrotoponimákhoz képest) szélesebb használati köréből kiindulva pedig feltehető, hogy mindenkinek volt tudása arról is, hogy ez a szerkezet településnévszerű, s más helyfajták megjelölésére nem használatos.

A séma és az egyes névformák konvencionalizálódásával az adatok alapján az egész nyelvterületen számolhatunk. Az egyes nevek begyakorlottsága ugyanakkor azzal járt, hogy a belső szerkezetük nem feltétlenül volt (már) mindenki számára világos vagy fontos, s ez fokozatosan a névsémának az átalakulásához

[6] Az *-é* birtokjelnek a későbbiekben — az *-i* formánstól függetlenül — a magyar nyelvterület egyes részein *-é* formában is kialakult a helynévformáns funkciója (vö. HOFFMANN 1993/2007: 98–100, TÓTH 2010), és mikrotoponimák létrehozásakor használták.

vezetett. Az elsáncolt, lexikalizálódott névformák alapján egyes beszélők sémája az *-i* képzős helynevekről a korábbi időkhöz képest kevésbé körülhatárolt megszorítást tartalmazhatott. S amikor ezek az egyének névadási helyzetben alkalmazták ezt a sémát, akár olyan újszerűnek számító névformákat is létrehoztak, amiben fanév, földrajzi köznév vagy éppen építménynév szerepel (*Büki, Haraszti, Ségi, Kövi, Udvari,* további példákhoz lásd BÉNYEI 2012: 82–83). Egy-egy ilyen névforma adott körben további újabb nevek létrejöttét motiválhatta, s ezek aztán a helynévi séma általánosabbá válását idézhették elő nagyobb beszélőközösségen belül is. Erről azonban viszonylag kevés ismeretünk van, a séma érvényesülését ugyanis gátolta, hogy a magyar nyelvközösségben az adatok szerint ekkor más helynévsémák váltak meghatározóbbakká az új nevek létrehozásában. Az *-i* képzős névszerkezet pedig veszített a népszerűségéből annak ellenére, hogy a már meglévő helynevek példánygyakorisága, illetve a séma típusgyakorisága továbbra is nagy volt.

Azonban nem minden *-i* végződést tartalmazó helynév hozható összefüggésbe ezzel a régi *-i* formással. Napjainkban is hozunk létre új neveket *-i* képzővel, ám az alaki egybeesés ellenére nem érezzük a fentiekkel egy csoportba tartozónak a *Szobi, Böszi, Debi, Tóci* névformákat a társas jelentésük különbözősége miatt, illetve az efféle szerkezetek alakulásáról való tudásunk alapján. Ezek a névalakok ugyanis egy másik, napjainkban igen gyakran működtetett séma, a nevek körében is érvényesülő sajátos komplex folyamat (szórövidülés + képzés) révén alakultak (a fenti példákban a *Szoboszló, Böszörmény, Debrecen, Tócóskert* nevekből), ami jellemzően informális névváltozatok — és általában véve informális alakváltozatok — létrehozására van használatban. Az ide tartozó nevek kapcsán még erőteljesen érvényesül az *egyi* 'egyetem', *ovi* 'óvoda' formákkal való hasonlóság. S nagyon jól tudjuk (még ha nem is tudatosan, de aktívan működtetjük ezt a tudásunkat), hogy ebben a folyamatban több szótagos szóalakok vehetnek részt, s a szó fonotaktikai szerkezetét érintő változás, egyetlen mássalhangzóra végződő szótagra rövidülés jár együtt az *-i* képzővel való bővüléssel. Egyetérthetünk tehát HOFFMANN ISTVÁNnal, aki sajátos átmeneti helyzetű kategóriának tekinti ezeket a — J. SOLTÉSZ KATALIN nyomán — *becézett helynevek*-ként említett variánsokat (1993/2007: 88–89).

2. A közszói kapcsolatait elveszítő képzőelemekhez képest némileg másként reprezentálódnak a mentális rendszerben azok a grammatikai elemek, amelyek esetében a közszói és a tulajdonnévi hálózaton belüli használat egyaránt aktív. Jó példa erre az *-s* a magyarban. Az e képzővel létrehozott formák esetében a két alhálózat közötti kapcsolat szorosabban megvan mind az egyes névformák, mind a névformákból kiváló névképző sémája és a közszói képző sémája között, itt tehát valójában poliszém jelentéssel számolhatunk (amelyek komplex módon funkcionálnak a beszélők mentális lexikonában, VERHAGEN 2007: 57).

Történetileg a morféma helynévképző funkciójának a kialakulása úgy magyarázható, hogy bizonyos elliptikus jelzős szerkezetek megmaradt elemeinek a végződései értelmeződtek át, veszítették el elsődleges funkciójukat a névként való használatból adódóan, s erre ráépült — a közszói képzőfunkcióval való kapcsolat fennmaradása mellett — a helynévképzés sémája: *Nádas, Tölgyes* (a közszói hálózaton belül is hasonló, ellipszissel összefonódó funkcióátalakulás zajlott, vö. LADÁNYI 2017: 614). Ehhez a nyelvterület egyes részein a formai azonosságból adódóan további, eredetileg esetleg a képzőnek nem ezzel a funkciójával alakult névformák is hozzájárulhattak (pl. *-s* végű személynév: *Martos, Martonos*). A beszélők ugyanakkor mind közszókat, mind helyneveket elsajátítanak ezzel a végződéssel, gyakran homonim formákat is, melyek reprezentációi között viszonylag erőteljesebb kapcsolatokkal számolhatunk. S mivel ez nagyobb számú elem esetében áll fenn, egyfajta sajátos átmenetiséget eredményez a nevek státuszában, ami az *-s* képzős névformák tulajdonnévként való megítélését is befolyásolja. Ezeknél viszonylag nagyobb függetlenséggel a nagy példánygyakoriságú, tulajdonnévként gyakran használt, s így erőteljesen elsáncolt névformák esetében számolhatunk. Ráadásul e szóformák némelyike földrajzi köznévként is állandósult, azaz itt lényegében egy komplex, több összetevős névadási folyamatról lehet szó: amint már az előző fejezetben is utaltam rá, érintkezés van a jelentéshasadás és a morfematikus szerkesztés között. Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy-egy konkrét névforma létrehozásában a névadó mentális rendszerében inkább egy már meglévő *-s* képzős szóalak új tulajdonnévként való használata zajlott-e le, vagy inkább az *-s* végződésű nevek mintájára egy köznév és a névképző sémájának aktiválása, összekapcsolása révén hozta létre az új nevet a beszélő. Valószínűnek tűnik egyébként is, hogy a hálózaton belül a különböző mintázatok együttesen, egymást erősítve járulhatnak hozzá újabb névformák létrehozásához. Az efféle átmenetiség, illetve a folyamatok komplexitása valójában teljesen természetes nyelvi jelenség, ugyanakkor a névrendszertani tipológiák szempontjából az efféle esetek megítélése mindig hordoz magában egyfajta besorolási bizonytalanságot.

4.2.4. A morfematikus névalkotási sémák produktivitása

A sémák — mint az eddigiekből is látható — különböző erősségűek, különböző típusúak lehetnek (gyenge kapcsolat, részleges sematikusság, teljes sematikusság, vö. LANGACKER 2008: 18–24). S ezek a funkciók mind időben, mind térben különbözhetnek. Az egyes névformákhoz kapcsolódóan, illetve a belőlük kiváló sémák részeként azt is tároljuk a mentális lexikonunkban, hogy az adott séma milyen mértékben, milyen arányban van használatban újabb alakok létrehozására, azaz milyen a produktivitása. Ennek kapcsán arra érdemes visszautalnunk, hogy hagyományosan túlbecsülik a használat gyakoriságát egy-egy nyelvi

elem produktivitásának megállapításában, noha egy-egy séma produktivitása természetesen a megnövekedett használatból adódik, és ezáltal egyúttal maga is hozzájárul ahhoz. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a gyakori alakok egységként is rögzülnek, s ez gyakran a helynevek esetében sem a séma produktivitását növeli, hanem az egyes alakok egységként való használatát (vö. BYBEE 2001, TUGGY 2005). Továbbá a szerkezetek produktivitása bizonyos mértékig független az adott nyelvi elem nyelvtörténeti vonatkozásaitól. A produktivitás fokozat kérdése, melyet a hálózat belső rendszerkapcsolatai, illetve a nyelvi tapasztalatok együttesen alakítanak (ez utóbbi is a rendszerkapcsolatok alakítója).

A helynévképzők, különösen a településnév-képzők produktivitásának megítélése nyilvánvalóan nem könnyű feladat. Napjainkban ugyanis a magyar nyelvben — ahogyan az európai kultúrában általában — lényegében nincs településnév-adás, hiszen nincs településalakulás. Valójában ugyanakkor több nyelvhasználati színtéren is megmutatkozik, megmutatkozhat a beszélők névalkotó készsége. A fiktív névadás (irodalmi névadás, névfordítás, névmagyarítás) példáit elemezve BÉNYEI ÁGNES meggyőzően bizonyította, hogy a magyarban az ómagyar kortól adatolható helynévképzős formák és a belőlük kiváló sémák a modern kori irodalmi névadásban is meghatározók (2012: 28–35). Az informális névváltozatok létrejöttében ugyanakkor ez a névalkotási mód — a rövidülés + képzés komplex folyamatot leszámítva — a magyar nyelvben lényegében nem játszik szerepet (vö. GYŐRFFY 2018: 129–134), ami megítélésem szerint a képzős névformák, illetve a névképzés sémájának társas jelentésével, formális jellegével magyarázható.

A grammatikai elemek s köztük a képzők csoportja ugyanakkor nem állandó; dinamikus rendszerről van szó, melyben új elemek is megjelenhetnek. Ez úgy történik, hogy egyes nyelvi elemek között a felismert hasonlóságokon alapuló gyenge kapcsolatok kognitív rutinja annyira megerősödik (vö. LANGACKER 2008: 24, 215), hogy ez alapján bizonyos társadalmi csoportokban egység státuszt nyer, erős sémává, s ezzel együtt produktívvá válik. Amennyiben pedig a csoport tagjainak státusza, illetve kapcsolathálózata olyan jellegű, akár normává is válhat, elterjedhet. A neveket illetően is hasonló folyamattal számolhatunk, hozzátéve azt is, hogy esetükben egy-egy névséma elterjedésében a név által jelölt objektum jellege, ismertsége is meghatározó.

A produktivitás kapcsán feltétlenül tisztáznunk kell még egy lényeges dolgot. A korábbi nyelvészeti és névtani szakmunkákban rendre előkerül az a gondolat, hogy a produktivitás csökkenését követően is létrejöhetnek az adott morfológiai elemet tartalmazó formák, de ezek már pusztán analógiás szóalakok (míg a produktivitás időszakában egy szabály érvényesült volna). A kognitív nyelvészet szerint viszont az analógia a legalapvetőbb kognitív mechanizmusok közé tartozik, ennek birtokában vagyunk képesek meglévő mintázatok alapján újabb

hasonló szerkezeteket létrehozni nemcsak a nyelvhasználatban, hanem bármely más kognitív funkció működtetése során. A morfológiai folyamatok során a produktív időszakokban, illetve annak lecsökkenése után is ezzel a mechanizmussal alkotunk újabb struktúrákat, csupán a folyamat hatóköre csökken.[7]

4.2.5. Nem közszói formáns előzményű névformánsok

Nemcsak a nyelvi rendszerben eleve is képzőfunkcióban használt elemeket kezdhetik el a beszélők új nevek létrehozására felhasználni, hanem a gyakori, jellegzetes szóvégződéseket (önmagukban voltaképpen funkciótlan végződéseket) is átértékelhetik ilyen módon, s helynévformánsi funkciót tulajdoníthatnak nekik (J. SOLTÉSZ 1979: 19). Lényegében ezzel a folyamattal számolhatunk az *-ny/ -ány/-ény* végződés névformánsként való értékelésében is. Egy eredendően (de legalábbis több esetben) nem formánsi szerepű névvégződéshez ugyanis a helynevekbeli rendszeres megjelenés felismerése alapján társíthatták ezt a funkciót. Az így kiváló, elvonatkoztatott séma alapján alkottak aztán vele mint képzővel is helyneveket. A végződés különböző etimológiai, morfológiai hátterét jól szemléltetik a következő példák: személynévi eredetű az *Adony, Bodony, Kohány, Radvány, Surány;* idegen köznévi előzményre vezethető vissza a *Berzseny, Dubovány, Bucsány, Podluzsány;* néprészt jelöl a *Varsány;* magyar tő után szerepel a *Harsány (< hárs)* alakban; s bizonytalan eredetű a *Berény, Ladány, Tárkány* név (vö. BÉNYEI 2012: 105–107). Ezek területi megoszlása is különböző, s nyilván ott indulhatott meg a végződés átértékelődése, ahol eleve több *-ny* végű név volt használatban.

Az, hogy a beszélők már a korai ómagyar korban is helynévformánsnak érezhették ezt a végződést, Anonymus névmagyarázataiban is megmutatkozik. A szerző egy helyütt ládi révről *(portus ladeo)* ír, ami a szomszédos helyek alapján nyilvánvalóan a mai Tiszaladánnyal azonosítható. Minthogy pedig Anonymus személyesen ismerte a vidéket, kizárható, hogy összekevert volna hasonló hangzású helyneveket, sokkal inkább P mester tudatos etimologizálásáról lehet itt szó. A geszta számos helyén megmutatkozik, hogy Anonymusnak igen kiterjedt metatudása volt a helynevek működéséről, a névadás jellegzetes motivációiról, a nevek nyelvi felépítéséről. A korban meglehetősen gyakori *-ány/-ény* végű helynévalakok ismeretében a szerző teljes joggal értékelhette a *Ladány* végződését képzőként, és vonhatott el belőle egy *Lád*-féle tövet (vö. BENKŐ 2003: 183–186, BÉNYEI 2012: 106). A névvég formánsként való értelmezését általánosabban is

[7] Az a gondolat, hogy egy-egy új név létrehozásakor mindig érvényesül a meglévő (az ismert) nevek mintája, a névadás tehát a névrendszerhez való igazodáson alapul, mindig is jelen volt a névkutatásban (BÁRCZI 1958: 146, HOFFMANN 1993/2007: 29–35). A fenti megközelítés viszont, azaz hogy ennek alapja az analógia mint általános kognitív mechanizmus, csak legújabban kap hangsúlyt az onomasztikai szakirodalomban.

igazolják azok az esetek, amikor a beszélők elvonják azt a névforma végéről, így alakult a szláv *Malonyán, Szelepcsény* településnevekből *Malonya* és *Szilipcse* (vö. TÓTH 2008: 108).

Szintén a helynévképző funkció sajátos kialakulására lehet példa az *-óc* névvégződés is a Felvidéken. A szláv eredetű településnevekben gyakori névformáns az adott területen a magyar névhasználók számára is névképzőként funkcionálhatott. A szláv *-овьci* képzőt a magyarban *-óc* végződésként adaptálták a beszélők, s az adatok szerint a 16–17. században több szláv párhuzamú településnevet a magyarban is ezzel a végződéssel kezdtek el használni, esetenként a magyar eredetű *-falva* fajtajelölő utótagot is felváltva. Ezek mintájára, a kialakult séma alapján szláv névpár nélkül is létrehozhatták az *-óc* végű névformákat (KENYHERCZ 2014). Erős kétnyelvű érintkezés hatására ugyanis nemcsak lexikális, hanem morfológiai helynévformánsok is átkerülhetnek az érintkező nyelvekből (vö. SÁNDOR 2016: 79–81) — voltaképpen a beszélők mentális rendszerében lévő két nyelv közötti kapcsolatok átrendeződéséről van itt szó —, s ez azután az egynyelvű beszélők névmodelljére, a névhálózatukban kiváló sémákra is hatással van.

Az *-óc* példája azt is jól szemlélteti, hogy egy-egy helynévformáns olykor csak igen kis területen tölti be ezt a szerepét, illetve hogy — amint azt az *-ny/-ány/-ény* kapcsán is láthattuk — a helynévformáns funkció kialakulásában lényegében csak a névforma adott területen való elterjedtsége, a séma típusgyakorisága a meghatározó, a névvégek szerkezete vagy az eredete ebből a szempontból lényegében irreleváns.

4.2.6. Inflexiós toldalékból alakult névformánsok

Az agglutináló nyelvekben különböző toldaléktípusokat — a magyarban hagyományosan a képző, jel, rag kategóriákat — szokás elkülöníteni. A toldalékcsoportok megkülönböztetése mesterséges, s noha a toldalékok használati sajátosságai alapján valóban feltehető valamiféle absztrakt, az egyes toldalékok sémáiból elvont általánosabb sémák létrejötte a mentális rendszeren belül, ám ezek szintén a tipikalitásnak megfelelően szerveződnek.

Ezekben a nyelvekben számolhatunk azzal is, hogy a derivációs toldalékok mellett ritkábban más toldaléktípusok egy-egy elemének — a magyarban esetenként a névutóknak — is kialakulhat a névformánsi szerepe. A magyar névtani szakirodalomban a toldalékelemek eredeti funkcióját szem előtt tartva külön altípusként tárgyalják a jelekkel, ragokkal való névalkotást a morfológiai névalkotáson belül (vö. HOFFMANN 1993/2007: 95–102, BÉNYEI ÁGNES helynévképzőkről szóló monográfiájában ezért nem is szerepelnek). Valójában azonban a tulajdonnévi hálózaton belül ezek a névvégződések lényegében ugyanazt a funkciót töltik be, mint a közszói képzőkből alakult helynévképzők, s ebből kiindulva a

helynévképző terminus ezek megnevezésére is használható. A különbség abból adódik, hogy e nyelvi formák esetében — a tulajdonnévi használatuk ellenére is — nagyobb az elemző feldolgozás esélye. Az inflexiós toldalékokat a pszicholingvisztikai vizsgálatok szerint eleve más módon dolgozzuk fel, és másként tároljuk az ezzel ellátott formákat, mint a derivációs elemeket tartalmazó alakokat (vö. LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014). Amennyiben tehát felismerhető a kapcsolat a tulajdonnévi végződés és a közszói toldalék között, az — az elsáncolódás mértékével fordított arányban — akár jelentős mértékben is befolyásolhatja a feldolgozást, illetve magának a névnek a reprezentációját.

A névformánsi funkció valószínűsíthető — esetleg területi és időbeli különbségekkel — az elsődlegesen a többes szám jeleként funkcionáló *-k* esetében. A többes számban használatos földrajzi köznevek (pl. *kertek* 'olyan zöldségtermesztésre használt terület, amely kisebb részekre van osztva', *földek* 'kisebb, általában azonos nagyságú területekre felosztott szántóföld') tulajdonnévként, tulajdonnévi utótagként való használata, illetve az azonos nevet viselő helyek összefoglaló megjelölésére (pl. *Körösök* 'a Fekete-, Fehér- és Sebes-Körös összefoglaló neve', *Halmok* három domb együttes neve) használt névformák adott közösségen belül új névséma alapjául szolgálhatnak. A névséma alapján azután további *-k* végű nevek alkothatók. S valóban adatolható egy ilyen séma konvencionalizálódása, azaz a *-k* végződés névformánsi használata: a *Félholdak, Ötholdak* típusú nevek például az egész nyelvterületen gyakoriak, egyes számú alakjuk ugyanakkor nem jellemző. Az egyes névalakok közszói párhuzamától való függetlenedésével is számolhatunk, ezt jelzi a nevek szövegbe foglalásakor az egyeztetés hiánya, azaz egyes számú állítmány használata a név mellett (HOFFMANN 1993/2007: 95–100).

Névformánsi funkciója egy-egy közösségen belül egyes névszóragoknak is kialakult, noha esetükben is hasonlóan komplex, a közszói alhálózattal átfedő reprezentációval számolhatunk, mint azt a fentiekben a *-k* kapcsán láttuk. Ez a szerep ellipszissel létrejött névformákból (pl. *Lőrinci útra dűlő* > *Lőrinci útra*) válhatott ki, s amennyiben egy közösségen belül nagyobb számban alakultak ilyen névformák, ezek analógiájára újabbakat is alkothattak. Az eredetileg ragként funkcionáló végződéseket tartalmazó névalakokat azonban jobbára nem nyelvi egységként dolgozzák fel a beszélők, esetükben az aktív közszói funkcióval való kapcsolat megmaradásával számolhatunk. Erre utal, hogy az ilyen nevek komplex megnyilatkozásokban való használata nem problémamentes, a végződés elsődleges funkciója a névalakok alanyi és tárgyi szerepben való használatával nem egyeztethető össze (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 16, HOFFMANN 1993/2007: 101–102). A ragos forma tulajdonnévi egységként való rögzülésére utalhat ugyanakkor például az 1864-es *Szőlősi vágásrai dűlő* adat (Nagyalásony település határában, Veszprém megye, VMFN. 3: 46).

Más nyelvekben is előfordul, hogy nem derivációs toldalékokkal alakulnak helynevek. Az *-y* többesjellel alakult például a csehben a *Všemily* helynév a *Všemil* személynévből (ŠTĚPÁN 2018: 115), s különböző elöljárók is gyakoriak ebben a szerepben (*pod, za* stb.).

4.2.7. Részösszegzés

A helynévképzésről, illetve általában a morfológiai névalkotásról tehát összegzésképpen a következőket mondhatjuk el: A beszélők által elsajátított helynevekből — a mentális rendszer működésének köszönhetően — kiválik a jellegzetes helynévképzőkről, névvégződésekről való tudás. Nem tudatos folyamatról van szó, s maga a séma sem válik feltétlenül tudatosan hozzáférhetővé, csak úgy érezzük, hogy ettől helynévszerű, ettől jó helynév egy hangsor. Ennek kapcsán a névismeretből adódóan akár jelentős egyéni — illetve természetszerűen időbeli és térbeli — különbségekkel számolhatunk (s a folyamatban a kontextusnak is szerepe van). A helynévképzés folyamata során tehát a beszélő a meglévő helynévi ismeretei alapján valamely helynévképzőhöz kapcsolódó séma aktiválásával, a helynévképző, illetve egy lexikális elem (jórészt a helyhez kapcsolódó fogalmi tartalmat kifejező) lexikai elem összekapcsolásával nevez meg egy helyet, kompozitumszerkezetet hoz létre, melyet azonosító funkciójú nyelvi egységként működtet a helynévi alhálózat részeként.

4.3. Lexikális helynévformánssal való szintagmatikus névalkotás

A helynévképzők (és egyéb névalkotó toldalékok) mellett a földrajzi köznévi utótagok is fontos alaki jelölői egy hangsor helynévi funkciójának. Az összetétellel való (szintagmatikus) névalkotás — legalábbis az altípusai némelyike — sok tekintetben hasonlít a morfológiai névalkotáshoz. A kognitív nyelvészet szerint a tövek és a toldalékok elkülönítésének alapjául szolgáló alapvető tulajdonságok, az autonómia és a függőség valójában fokozat kérdése, s így természetszerűen a két kategória között sem lehet abszolút határokat feltételezni. Ehelyett egy átmeneti sávval számolhatunk közöttük, s az átmeneti sávba eső elemek köre is változik térben és időben.

A szintagmatikus névalkotás során prototipikus esetben két lexikális státuszú elem összekapcsolásával hozunk létre új nevet, azaz a helynevek mindkét tagja funkcionális jegyet kifejező névrész (HOFFMANN 1993/2007: 82). Jellemző típus a sajátosságot kifejező lexéma + földrajzi köznév struktúra *(Nagy-hegy, Nyerges-hegy)*. Az ilyen szerkezetű nevek — a névképzős formákhoz hasonlóan — szintén nyelvi egységként funkcionáló kompozitumszerkezetekként értelmezhetők a kognitív nyelvészet felfogásában. A szerkezetben az alaptag (az utótag) szemantikai tartalmát részletezi az előtag: azaz a bővítmény a második összetételi tag által jelölt hely jellemzői közül egyet kidolgoz (például az anyagát, méretét,

tulajdonosát, elhelyezkedését), s így az alaptag fogalmi osztályában jelöl egy specifikusan meghatározott elemet (LADÁNYI 2017: 530). A névként való feldolgozás eredményeként ugyanakkor ezek a leíró jellegű nevek is a tulajdonnévi alhálózat elemeként reprezentálódnak, s nyelvi egység státuszt kapnak azonosító funkcióval — noha a közszói alhálózattal való szoros kapcsolataik akár erőteljesek is maradhatnak. Mivel a magyar névanyagban ez a névszerkezet jellemző, ezért általános sémájává vált a mikroneveknek, s a bennük szereplő utótagok a helynévi jelleg alaki jelölőiként funkcionálnak (hasonlóan domináns ez a szerkezet a dán mikrotoponimaállományban, s még inkább meghatározó ez a séma, mint láttuk, többek között a finn nyelvben).

Ezzel összefüggésben a helynévi alhálózaton belül egy sajátos összeszerveződés is megfigyelhető, s ennek eredményeképpen a földrajzi közneveknek a toponomasztikonban egy sajátos helynévjelleg-jelölő funkciója alakul ki, ami jól jellemezhető a névkutatásban használt *lexikális helynévformáns* terminussal. Ezeknek az elemeknek két jellemző csoportját különíthetjük el. Azokat a gyakran használt utótagokat, amelyeknek helyfajtajelölő névrész szerepe egybeesik a szó közszói jelentésével (pl. *hegy, halom, patak, ér, erdő, út, falu ~ falva, földe*), elsődleges lexikális névformánsnak nevezzük (BÁBA 2016: 37). Nem ritka azonban az sem, hogy a helynevekben olyan közszó szerepel, amely valamely névfajta névegyedeinek részeként, a gyakori használat következtében válik a beszélők számára alkalmassá a fajtajelölő szerepre, noha eredendően nincs, s közszóként továbbra sincs ilyen jelentése, csakis helynevekben, az adott struktúra részeként (a morfológiai formánsokhoz hasonló módon) használatos ebben a funkcióban. Ezeket másodlagos lexikális névformánsoknak nevezzük (BÁBA 2016: 39–40). Az elkülönítés során mindvégig tekintettel kell lennünk a prototípus elven szerveződő nyelvi rendszer dinamikus voltára, s természetszerűen nem az egyes lexikai elemek nyelvtörténeti alakulását kell jellemeznünk, hanem a beszélők nyelvi ismereteit, ami viszont gyakran tükröződik a névformát érintő formai változásokban is. Minthogy pedig a második csoport több problémát is felvet, érdemesnek látszik valamivel bővebben taglalni.

4.3.1. Másodlagos lexikális helynévformánssal való névadás

Másodlagos lexikális helynévformánsi funkcióját már számos lexémának kimutatták a magyar névkutatók a magyar nyelvben. Településnév-formánsként értelmezhető az *egyháza,* a *monostora, háza, laka, telek ~ telke, népe, soka* a középkorban (vö. TÓTH 2008: 182–192, BÁTORI 2017). Ezeknek a szavaknak persze a köznyelvi jelentésszerkezetében is megvan és megvolt egy vagy több olyan tulajdonságjegy, amely mentén kialakulhatott ez a funkció (tehát nem véletlen, hogy mely szavaknak jön létre ilyen jellegű használata, a *fuszekli, fonéma* vagy *csillag* szavaknak például településnév-formánsi funkciója aligha alakulhat ki).

A *ház, lak* jelentésében központi tulajdonságjegy az épület jelleg, de jelen van benne az is többek között még, hogy laknak benne, ez a két jegy pedig nyilvánvalóan szerepet játszott a településnév-formánsi használat kialakulásában, hiszen a településeken több épület található, több lakóval; a *nép, sok* szavaknak a középkorban valószínűsíthető 'emberek sokasága' jelentése, az emberek pedig számos tulajdonságjeggyel jellemezhetők, ám a lexikális településnév-formánsi jelentés szempontjából az a lényeges, hogy laknak valahol; az *egyház, monostor* jelentésében is elsődleges az (egyházi) épület, templom jelleg, ami egy településen áll. A mikrotoponimák körében is számos hasonló példát idézhetünk. BÁBA BARBARA az 'erdő'-t jelentő fafajták megnevezéseit vizsgálva mutatta be, hogy ezek a nyelvi elemek, nem ritkán elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva, topoformánsi funkciót is magukra vettek, például a *cser, haraszt* stb. a *Szurkos-cser, Kerek-haraszt* típusú helynevekben (2016: 40–44).

Ez a sajátos funkció jórészt a tulajdonnévi alhálózaton belül érvényesül, s a történeti adatok és a mai szójelentések tanulsága szerint a beszélők jó részénél nem érintette a közszói hálózatbeli reprezentáció szemantikai tartalmát. Kevéssé valószínű például, hogy az ómagyar korban a *ház* közszónak 'település' jelentése lett volna (vö. BÁBA 2016: 36–40). S noha teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki, hogy a tulajdonnévi hálózatban működő másodlagos településnév-formánsok valamilyen szempontból visszahathatnak az alapul szolgáló szó jelentésére, ennek valóban jóval kisebb esélye van, éppen a tulajdonnévi alhálózatban tárolt és működtetett elemek sajátos funkciójából és működtetési sajátosságaiból adódóan. A jelentésváltozás tehát szinte kizárólag a helynévi szerkezeteken belül, illetve a belőlük kiváló sémákban történik meg.

Hasonló, mégis bizonyos értelemben sajátos példaként említhetők azok az esetek, amikor egy már meglévő helyfajtajelölő szemantikai funkció mellé épül ki a másodlagos lexikális névformánsi szerep. A szó tehát közszóként földrajzi köznévi jelentésben használatos, egy bizonyos típusú helyet jelöl, s ebben a funkcióban szerepel a helynévi hálózat részeként leképezett helynevek jó részében is. Emellett ugyanakkor kialakult egy másik helyfajta jelölésére való szerepe is, ám ez a jelentéstartalom csak a helynevekben érvényesül. Ebben az esetben nemcsak az adott elem funkciója változik, hanem a helynevekből kiváló névséma is, attól nem működtethető függetlenül. Jó példa erre a középkori *-kő* utótagú várnevek csoportja. A *kő* anyagnévi jelentése mellett hegyrajzi köznévként ('szikla') is használatban volt a korban hegyvidéki területeken. A legkorábbi *kő* utótagú várnevek éppen ilyen hegynevekből alakultak metonimikus névadással. A névadás szemléleti alapja az lehetett, hogy ezeknek az új típusú, kőből épült hegyi váraknak a falai gyakran valóban úgy néztek ki, mintha a kopár sziklákból nőnének ki, illetve a várak egy része sziklába vágott helyiségekből állt. Miután azonban e *kő* utótagú várnevek szélesebb körben is ismertté váltak, maguknak a

névformáknak, illetve a belőlük kiváló sajátosságjelölő lexéma + *kő* sémának az analógiás hatásával is számolhatunk. Az ilyen névformák a beszélők, a névadók körében (talán a német *stein* utótagú nevek ismeretében is) a hegyi várak megjelölésének jó példájává válhattak. A 14. századból adatolható *kő* utótagú várnevek esetében — hegynévi párhuzam híján — az esetek nagy részében már egyértelműen a séma érvényesüléséről lehet szó. A 15. századból ráadásul már völgyekben, kisebb dombokon épült várak megjelölésére is alkalmazták ezt a névszerkezetet, noha ez a névadási gyakorlat nem vált általánossá, a névadók és névhasználók tehát jobbára továbbra is a hegyi várak nevének mintájaként értelmezték a névtípust. A helynévi alhálózatban működő várnévséma viszonylagos produktivitása ugyanakkor magának a *kő* földrajzi köznévnek a jelentését nem változtatta meg (vö. RESZEGI 2007, KOVÁCS H. 2015).

Hasonló folyamattal számolhatunk a *-fő* végű településneveink egy részénél is: a folyónév + *-fő* szerkezetű településnevek kezdetben forrásvidéknél létesült helységek neveként voltak használatban, később azonban ezek analógiájára a településnév-adásban az adott névszerkezet a folyó melletti települések megnevezésének modelljévé vált, attól függetlenül, hogy a kérdéses település valóban a folyó forrásvidékénél fekszik, vagy távolabb esik attól (vö. TÓTH 2008: 116).

4.3.2. A lexikális helynévformánsok grammatikalizációja

A lexikális helynévformánsok helynévalkotó szerepe a grammatikalizáció egy sajátos esetének is tekinthető. Olyan folyamatról van ugyanis szó, amelynek során sajátos jelentésváltozás (a lexikális jelentés absztrahálódása, a részletesebb eredeti szemantikai szerkezet egyes elemeinek eltűnése, más elemek előtérbe kerülése, esetleg új elemek megjelenése), illetve ezzel együtt funkcionális, grammatikai és fonológiai változások mennek végbe (LADÁNYI 2017: 648–651). Valamiféle grammatikalizációval már az elsődleges helynévformánsok esetében is számolhatunk, de különösen erőteljesen érvényesül ez a másodlagos lexikális helynévformánsok esetében. A szemantikai és funkcióbeli változás mellett a nyelvi elem formai oldalának sajátos, a közszói párhuzamától eltérő reprezentációja rögzült például a *hida* lexikális településnév-formánsnak. A formáns sémája személyt jelölő szó + *hida*-ként adható meg, s olyan település jelölésére lehetett használatban, ahol híd vezetett át a helységen vagy a mellette folyó patakon. Ez a séma pedig azt követően is használatban maradt, hogy a lexéma közszói hálózatbeli párhuzamában a birtokos személyjel *-a* variánsa helyett a *-ja* változat *(híd*ja*)* vált általános használatúvá (TÓTH 2008: 192–198, hasonló folyamatokkal más földrajzi köznevek esetében is számolhatunk, vö. pl. *pataka, kuta, gáta, földe, réte, réve*).

TÓTH VALÉRIA egyfajta skaláris megközelítéssel látja jellemezhetőnek az érintett nyelvi elemeket: egy skálán lehet elhelyezni az egyes névformánsokat

aszerint, hogy a lexikális vagy a képzőszerű jelentéstartalmuk-e a dominánsabb (2008: 185). A névalkotó formánsok státuszának megítélése ugyanakkor — amint arra már többször utaltam — változhat, illetve területi különbségeket is mutathat.

Jól szemlélteti a prototipikalitást érvényesítő közelítésmód létjogosultságát a német névanyag, melyben az eredeti összetételi utótag és a belőle alakult képző is megvan a névállományban: az összetételi utótagként ma is használatos *hausen* az idők folyamán több esetben *-en* formává rövidült, s mindkettő a helynéviség jelölőjeként ismeretes (noha a mai beszélők már feltehetően nincsenek tudatában a köztük lévő kapcsolatnak) (BAUER 1985: 123).

4.3.3. Részösszegzés

A lexikális névformánssal létrehozott nevek egy része egészen közel áll a közszói leíró szintagmákhoz, s ezek esetében, hasonló átmeneti helyzettel, illetve az esetek egy részében fokozatos névvé válással számolhatunk, mint a puszta földrajzi köznévi helyneveknél. Ezek a kompozitumszerkezetek és az ezeket működtető sémák maguk is a helynévi és a közszói hálózat határán épülnek ki, s a használatnak megfelelően erősödnek a helynévi funkciót reprezentáló kapcsolataik. A másodlagos helynévformánssal alakult nevek viszont már eleve a toponomasztikon részeként jönnek létre, s a leíró szerepű előtag ellenére is egyértelműen helynévként értelmezzük őket.[8]

4.4. A morfológiai és a lexikális helynévformánsok egymáshoz való viszonya

A névképzés és a lexikális helynévformánssal való névalkotás — amint az áttekintésemből látható — valóban nem választható szét egyértelműen, s elfogadható az a felfogás, amely szerint egy skála két végpontjának tekinthetők. Az

[8] E fejezet a szintagmatikus névadás kapcsán a lexikális névformánssal alakuló nevekre koncentrált, de természetszerűen hasonlóan sémákkal jellemezhetők az összetett névszerkezetek további típusai is. A nyelvi tapasztalatainknak megfelelően absztrakt sémáink alakulhatnak ki például a differenciáló előtag + helynév struktúráról, s ráadásul egyes általános használatú, számos névben előforduló előtagról feltehető, hogy ezek is működhetnek a helynéviség jelölőiként. A differenciáló névrészek kapcsán emellett olyan tudásunk is van, hogy általában párban állnak egy másik névvel, s ez a viszony jellemzően a névformában is megjelenik. Ezekben a névszerkezetekben a differenciáló jelző, mint általában a sajátosságot kifejező jelzők, az adott hely jellemzői közül egyet kiemel, profilál, e névpárok kapcsán ez a tulajdonság nemcsak az adott hely egyéb tulajdonságaihoz képest kerül előtérbe, hanem az azonos nevű helyek nevében megjelölt sajátosságokhoz képest is. A nevek egy csoportjában ezek a névrészek egyfajta referenciapontként — a nevek pedig referenciapontszerkezetként — is értelmezhetők (pl. *Budakeszi* 'a Buda közelében lévő Keszi', *Garamkeszi, Ipolykeszi; Mátranovák*), a feltűnőbb s így könnyebben hozzáférhető földrajzi objektum reprezentációjának aktiválása révén a konkrét hely fogalma is könnyebben aktiválódik (TOLCSVAI NAGY 2017b: 250–251, BÖLCSKEI 2010: 33–34). A megkülönböztető jelzővel álló nevek másik csoportjában az előtagok a névadó térszemléletéről árulkodnak, pl. *Alsógalla – Felsőgalla* (BÖLCSKEI 2010: 33–34, ehhez lásd az II. egység 2.2. fejezetében írottakat).

érintett példák sokszínűségét látva ugyanakkor ez a közelítésmód — bár lényegét tekintve helytálló — némileg leegyszerűsítőnek tűnik. A kognitív nyelvészet hálózatmodellje alkalmasabbnak tűnik a tapasztalt változatosság, illetve változás megragadására. Ezen belül két prototipikusan szerveződő, s bizonyos mértékig egymást átfedő alhálózatként képzelhetjük el a kétféle névadási módot, mely a konkrét nevekből kiváló névszerkezeti sémákat képezi le. A teljes hálózat kiépülését azonban emellett számos további, a nevek között a mentális rendszerünk által felismert összefüggés szervezi, s ezek szintén hatással vannak a névformánsokról való tudást reprezentáló hálózatra is.

A nevek belső szerkezete alapján kiépülő sémák kapcsán ugyanakkor tekintettel kell lennünk arra is, hogy míg a nevek egy részénél egyértelmű a névforma, a névterjedelem, más esetekben kevésbé. A névadás nyelvi kontextusban történik, s nem feltétlenül egyértelmű — még a név létrehozója számára sem —, hogy meddig is tart a névalak az adott megnyilatkozásban. A beszélőknek a későbbiekben sincs a nevek terjedelmét illetően feltétlenül egzakt tudásuk. Amint arra a névgyűjtők tapasztalatai rávilágítottak, a nevek formája a későbbi használat során sem rögzül szükségszerűen egyetlen jól leírható formában. Nem ritkán több névváltozat is használatban van egymás mellett, melyeket a beszélők nem is tekintenek külön névnek vagy akár külön alakváltozatnak (vö. SZILÁGYI-VARGA 2017b: 82–83). SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA tapasztalatai szerint „a bábonyiak többsége a *Gosztát, Gosztáté, Gosztát földje* kifejezéseket nem fogta fel külön helyneveknek. […] Nem számít, hogy az adott névváltozatok között csupán egy névelemnyi (legyen az jel, képző vagy rag) vagy egy egész névrésznyi különbség van-e. Ahhoz, hogy egyetlen kifejezésnek tekintsék az adott lexémákat, mindössze ugyanannak a specifikus »kulcsszónak«, »hívószónak«, tehát stimulusnak kell szerepelnie bennük, a kapcsolódó névelemnek és névrésznek pedig az adott nyelvváltozatban ismertnek kell lennie.” (2017b: 82–83). Ez jellemzően az áttetsző vagy áttetsző névrészt is tartalmazó mikronevek esetében van így, úgy tűnik, ezek névstátusza kevésbé erőteljes. Ez a fajta névhasználat, illetve nyelvi tapasztalat egyúttal pedig nyilvánvalóan hatással van az adott helynévi alhálózaton belül a morfológiai és szintaktikai sémák kiépülésére, a sémák erősségére.

Összegzés és kitekintés

A névadás és névhasználat különböző aspektusainak a kognitív keretben való értelmezésével kettős célom volt. Egyrészt fontosnak tartom, hogy a névkutatás eredményei és általában véve a nevekkel való foglalkozás ne csupán egy perifikusnak tekintett szűk tudományterület belső ügye legyen, hanem szerves részét alkossa a nyelvleírásnak. Megítélésem szerint erre a legalkalmasabb keretnek napjainkban a kognitív nyelvészet közelítésmódja tűnik. A nyelvészeti vizsgálatok körének kiterjesztésére való törekvés ráadásul meg is jelenik elvi szinten e területen belül: a kognitív nyelvészet ugyanis — a nyelvről mint kognitív készségről való gondolkodás következményeként — átértékeli a nyelvi elemek státuszát is, s elutasítja a központi és a periferikus nyelvi elemek (hagyományosan az utóbbi kategóriába sorolódnak a tulajdonnevek is) közötti különbségtétel létjogosultságát (abból a szempontból, hogy bizonyos elemcsoportoknak kihagyhatók-e a nyelvi leírásból). Annak ellenére ugyanis, hogy gyakran alkalmazzák ezt a fajta elkülönítést, valójában nincsenek adekvát kritériumok az egyes nyelvi jelenségek központi vagy periferikus voltának megállapításhoz. Minthogy pedig a beszélők a „periferikus" kifejezéseket is ismerik — mégpedig explicit tanítás nélkül —, nyilvánvalóan ez a tudás is a nyelvtudás központi része kell, hogy legyen (vö. FRIED–ÖSTEMAN 2004). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a nyelvleírásoknak, a nyelvi elméleteknek ezeket a nyelvi jelenségeket is tudniuk kell leírni, és le is kellene írniuk (FILLMORE–KAY–O'CONNOR 1988). Amint a dolgozatban (vö. II.1. fejezet) láttuk, a tulajdonnevek, megnevezések valóban az anyanyelv-elsajátítás kezdetétől részei a mindennapi kommunikációnak, s a nyelv evolúciója szempontjából sem indokolt másodlagosnak tekintenünk ezeket a nyelvi elemeket. A kognitív nyelvészeti leírásokban ugyanakkor e felismerések ellenére is jobbára csak rövid utalásokat találunk a tulajdonnevekről (vö. pl. LANGACKER 1991: 59 és TOLCSVAI NAGY 2008 csak a tulajdonnévi kategória szófaji és szemantikai sajátosságaival foglalkozik, a névhasználat más kérdései nem kerülnek elő náluk). A dolgozat részben ezt a hiányt igyekszik orvosolni azáltal, hogy a kognitív szemléletet alkalmazva ad részletes képet a nevek mentális reprezentációjáról, s azáltal is, hogy bőséges magyar és más nyelvekből származó példaanyaggal szemlélteti a nevek kapcsán tárgyalt kérdéseket, ilyen módon tehát egy új területtel bővítetve a kognitív nyelvészeti leírásokat.

Célom volt továbbá az is, hogy a névtudomány számára igazoljam a kognitív közelítésmód, az átfogó kognitív nyelvleírási keret nyújtotta előnyöket. A kognitív szemlélet alapelvei — a mentális vonatkozásokra fókuszálás mellett a nyelv használat alapú, funkcionalista felfogása — soha nem álltak távol a névkutatóktól, legalábbis a magyar névkutatás képviselőitől. A kognitív nyelvészet átfogó

nyelvleírási modellje ugyanakkor csak mintegy két évtizede jelent meg ezen a területen. A kognitív keret legjelentősebb újdonsága az, hogy alapelvként határozták meg azokat a nyelvhasználati sajátosságokat, kognitív jellemzőket (a prototípus elvű kategorizáció, a dinamizmus a jelentésképzésben és általában véve a nyelv létmódjában, a folyamatok valószínűség jellege stb.), amelyekkel korábban jobbára mint esetleges további tényezőkkel számoltak mind általában a nyelvi leírásokban, mind a névkutatásban. Ebből adódóan a névhasználati jelenségek kognitív keretben való tárgyalásakor nem egyszerű terminológiai cseréről van szó, hanem valóban új értelmezési lehetőségek nyílnak meg. Ezt reményeim szerint meggyőzően igazolja többek között a névadási módok, különösen a metonimikus és metaforikus névadás általam vázolt modellje, melynek révén együtt vizsgálható valamennyi név, amelynek létrejöttében ezek a fogalmi asszociációs, leképezési folyamatok szerepet játszottak, anélkül, hogy ez a leírás belső ellentmondásaihoz vezetne.

A választott kitágított kognitív perspektíva — amely, mint láttuk, új vizsgálati kérdéseket, irányokat is felvet — összhangban áll a kognitív nyelvészeten belül időről időre megmutatkozó perspektívabővítési (rekontextualizációs) szándékkal. A kognitív nyelvészet legújabb törekvései, a kognitív rendszerre fókuszálás egyirányúságától való elmozdulás igénye, szintén jó lehetőségekkel biztatnak a névhasználat komplexitásának újszerű leírásával kapcsolatban. A nyelvhasználat társas aspektusainak a figyelembevétele s az ennek eredményeképpen induló kognitív szociolingvisztika (vö. pl. GEERAERTS–KRISTIANSEN–PEIRSMAN szerk. 2010, PÜTZ–ROBINSON–REIF szerk. 2014, vö. még JORDAN ZLATEV embodied intersubjectivity elméletét, 2007b) mellett megtörténtek az első lépések a történeti nyelvészettel való kapcsolódási pontok keresésére, a nyelvi változások — a jelentésváltozás, a grammatikalizáció, a gyakoriságot és produktivitást, valamint a nyelvi elemek használati körét érintő változási folyamatok — használat alapú kognitív mechanizmusként való újraértelmezésére is (vö. WINTERS–TISSARI–ALLAN szerk. 2010, HILPERT 2015, a történeti nyelvészeti kutatásoknak a kognitív tudományokhoz való illesztéséhez lásd még BALDI–DUSSIAS 2012). Ezek mind olyan bővítései a korábbi kognitív nyelvészeti kutatásoknak, illetve az ezek alapján kiépülő nyelvleírási modell(ek)nek, amelyek igen jól kamatoztathatónak tűnnek a névtudomány különböző területei számára is. Olyan leírási keretet ígérnek ugyanis, amelyekbe a nagy hagyománnyal bíró történeti névtani, az etimológiai, illetve az újabb névrekonstrukciós kutatási eredmények, valamint a társas-társadalmi beágyazottságra irányuló szocioonomasztikai vizsgálatok is beilleszthetők lesznek. Ilyen módon egyetlen átfogó, a mentális vonatkozásokat és a társas használat szintjét is magába foglaló nyelvleírási keretben, más nyelvi részrendszerek mellett, ezekhez viszonyítva értelmezhetjük a névadás-névhasználat különböző aspektusait.

Cognitive approach in onomastics

This book presents the several aspects of name giving and name usage within a cognitive framework, using the most influential theories of cognitive linguistics, primarily RONALD LANGACKER's cognitive grammar and GEORGE LAKOFF's conceptual metaphor and conceptual metonymy theories. In addition, JOAN BYBEE's network model and SÁNDOR N. SZILÁGYI's theory of the linguistic world model will appear in certain sections.

The study consists of three larger units. The first part introduces how names and different proper name types exist in the mental system, while also illustrating new solutions provided by the cognitive perspective in connection with old questions of name theory. There are also attempts to incorporate psycholinguistic and neurolinguistic experimental results into the cognitive description of proper names. Using the cognitive approach, aspects of name usage are also analyzed that have not appeared in onomastic research before. To illustrate this innovation, section 2 introduces two new research areas and through specific studies presents some of the new opportunities they offer. The third large unit reinterprets characteristic types of name creation within the selected cognitive framework.

I. Questions of Name Theory

1. The Meaning of Proper Names

One of the most controversial issues of name theory is the meaning of names, that is, whether names have a meaning and, if so, what kind of meaning might it be. One extreme view is that proper names are labels without meaning; in contrast, there are theories of the meaningfulness of names, some of which interpret the meaning of names as referring to the denotatum, while others describe the complex semantic structure of names, understood in different ways. This chapter demonstrates that the cognitive framework provides a good approach to the meaning of proper names, while onomastics can also draw attention to some basically neglected features of language use.

In cognitive linguistics, to answer the question of meaning in proper names, we have to start from the assumption that language is one of the cognitive functions and that it plays an important role in cognition, in categorizing the world. And the essential function of linguistic communication is to make some meaningful content accessible, therefore every linguistic expression conveys meaning, and, of course, words, morphemes, expressions do have meaning as do names (LANGACKER 1987, TOLCSVAI NAGY 2008: 39). Due to the organic link between mind and language, meaning is conceptual in nature, i.e. it is based on

conceptual representations. These conceptual representations are generated based on perceptual inputs perceived by the perceptual system in such a way that, in the process of cognition, the mind selects the important elements of perceptions and organizes them into schemas, at the same time their connections with other concepts are also mapped. In other words, the cognitive system organizes these abstracted knowledge elements into conceptual domains. Some of these knowledge elements are more salient, while others are less prominent or not prominent at all. Usually, these schematic conceptual representations function as meanings in an organic relationship with a phonological structure (LANGACKER 1987: 12). Therefore, there is no narrow linguistic meaning that is distinct from conceptual representation.

Names make some meaningful content accessible in communication, so they also have a conceptual meaning, a complex semantic matrix, which, in addition to knowledge elements about the word form and word usage, also includes knowledge elements about the person, place — the referent in general — denoted by the name, as well as associations triggered by the referent and the name form. And the meaning of names can be either completely schematic or completely extended, with many intermediate variations, depending on our experience and knowledge. For example, the name *Benkő Loránd* can obviously be interpreted as a proper name, a personal name, for all native Hungarian speakers. However, for many native Hungarian speakers, only this schematic meaning is activated by the name, while for linguists, the name may have a much more elaborate meaning: Benkő was an excellent historical linguist, a member of the Academy and therefore we can retrieve his investigation to reconstruct the circumstances of Medieval Hungary in his Anonymous studies, etc. Similarly, the conceptual representation of place names includes both the image of the place, such as streets, buildings, etc., our knowledge of its location, its relation to other places, events related to the place, our knowledge of the inhabitants, any cultural kind of knowledge, and so forth. For example, for Hungarian speakers, the name *Eger* may activate not only the image of the town, the streets, the castle of Eger, the minaret, the concept of Eger wine, the taste of Eger wine, but also historical knowledge such as the siege of Eger castle by the Turks in the 16th century, which is well-known throughout all of Hungarian society, or memories of the novel *Eclipse of the Crescent Moon*.

We can conclude that names are characterized by a complex conceptual semantic matrix, emerging from experience, which can be characterized by both subjectivity and conventionality. Additionally, I argue that this matrix of proper name meaning is compatible with the denotative, categorical, cultural, etymological, and associative meanings used in onomastics. The different components of the semantic matrix, the different knowledge elements of the conceptual representation, can be described in this way as well.

The actual, contextual meaning of proper names as part of utterances, forms based on this conceptual semantic matrix and due to their referential function, the contextual meaning of personal names is most often the PERSON meaning component, and in the case of place names the PLACE meaning component functions as the meaning; that is, most often the knowledge elements representing the image of the person or place are activated in a given context – and not the whole matrix. Names are also often useful for addressing someone and introducing someone or introducing ourselves, which is also related to this meaning component that is traditionally called "denotative meaning".

Other meaning components may also come into the focus of attention in certain contexts, however, which explains the use of proper names in a non-prototypical, non-identifying function. In the terms of cognitive linguistics this is profiling (or zone activation). Linguistic expressions function in a way similar to perception. During perception we interpret an object in relation to its environment (this is the figure-ground principle of gestalt psychology), and in different situations the same object can be interpreted and conceptualised differently, because in different contexts, their different aspects may come to the focus of attention. Similarly, linguistic expressions evoke and activate a more general conceptual framework, background or base, and within this, they highlight a part (profile). The same is true of the different meaning components of word meanings. For example, in sentences, like *You know what Lili is like* the proper name can refer to a variety of different features of the girl in different situations, depending on the earlier knowledge of the speaker and listener, but in a certain communicative situation a currently relevant characteristic receives priority over other features.

Other cases of name usage can be described by more general metonymical schemas. For example, in sentences, like *Faültetési lázban égett Sándorfalva a hétvégén.* 'Sándorfalva had a tree-planting fever over the weekend', *America doesn't want another Pearl Harbor.* or *Paris introduced longer skirts this season.* it is not the most salient PLACE meaning component of the toponyms that is activated, but in the first example it is the RESIDENTS meaning component, in the case of Pearl Harbor it is the EVENT knowledge component associated with the place, and in the last example Paris can be interpreted as the fashion capital of the world. This is profiling, focusing on specific knowledge elements of the semantic matrix of the name that are the most relevant in the given context. This kind of non-prototypical, metonymical usage of place names is quite usual at least in certain types of texts as corpus analyses have pointed out (cf. MARKERT–NISSIM 2002, 2006).

If this kind of name usage becomes frequent or dominant in social interactions, it can have an impact on the mental representation of the name, reorganizing its structure, its meaning as every usage event, every production and processing of

utterances modifies the dynamic linguistic network, the linguistic representations in some way, even if they are entrenched and conventionalized. New meanings can emerge out of old ones, because "in each usage event speaker and hearer engage in the negotiation of (new) meanings. The varying contexts of usage events invite the [communicative partners] to make inferences that interpret, enrich and modify the conventional meaning of utterances" and its components. Through repetition, these context-dependent and cancellable meanings may become part of the conventional meaning of an expression (VON MENGDEN–COUSSÉ 2014: 3). This explains the new meanings that have emerged through the process of appellativization, e.g. the conventionalized use of *Einstein, Don Juan, Casanova, Romeo,* etc. as a common noun, referring to a particular feature, in several languages.

However, name usage and language use in general, have several further properties that have so far received little attention in cognitive descriptions, although they can be explained by a functional cognitive approach, and may even be described as meaning components. The social embeddedness of names and the resulting social meanings of the different name variants cannot be ignored. The use of one of the different name variants, besides activating the related conceptual representation, also informs us about the social position of the speakers and their status within the group, that is, using a certain name variant may express belonging to a group, community, certain social groups, regions, and so forth, while also referring to relations within the group (SÁNDOR 1999: 147, ACTON 2014: 24–27), such as relations between communicative partners or to the object of speech (just as we do with our choice between variants of any other linguistic element). For example, the *Hajdúszoboszló* settlement name in Eastern Hungary has numerous variants (e.g. *Hajdúszoboszló, Szoboszló, Szobi, Sznoboszló, Szoposzló, Szop city, Soap city, Soap, Szappan, Szappanváros, Gajdultszoboszló*); besides the official name-form, the locals usually prefer one of the informal variants when talking to each other: *Szoboszló, Szobi, Szob.* In addition, there are many other name variants in use within certain groups. For example, the *Sznoboszló* 'snob' name, is known and used within youth subculture. The name variant expresses a negative attitude because the city did not support the request for building a sports ground for extreme sports, thus the town and the town administration came to be called snobbish as represented in the name itself. So, the use of this name variant expresses a sense of belonging to the youth group using this name (GYŐRFFY 2017: 46–47). Such a social function of proper names is also present in everyday situations. For example, by calling someone, say, a Péter Kovács we have just met, *Mr. Kovács* rather than *Péter* we express our relationship and our own identity differently.

Cognitive linguistics only partly covers this type of identity-indicating function of words and names with the concept of perspective, which indicates

that the meaning of words can inherently convey a point of view. But social meaning is something different. I suggest that all these knowledge elements can be incorporated into the meaning matrix and word representation of cognitive linguistics. The new communication-centered usage-based perspective and the new cognitive sociolinguistic research provide good possibilities also for interpreting further social aspects of naming in a cognitive framework.

2. The Categorization of Proper Names

The relationship between proper names and common nouns is disputed, leading to some quite extreme conclusions in the linguistic literature, for example, questioning whether the proper name category belongs to the linguistic system (BARABÁS–KÁLMÁN C.–NÁDASDY 1977, MARKEY 1982).

According to the cognitive approach, in our mental system, words are organized into networks of word categories based on their conceptual similarities and their recognized similarities in form, usage, etc. (LANGACKER 1991, TOLCSVAI NAGY 2008, SLÍZ 2012, RESZEGI 2021). But these are not a priori categories, they are not pre-given but emerge during language acquisition, as the person, the child constructs language. Children build up a network of constructions in which, during development, form–meaning mappings, the word representations become more inter-connected along more dimensions based on pragmatic, conceptual or semantic, form-based, sound-based features and so different kinds of networks emerge, and one aspect is word classes.

Proper names, since they have many of the same properties as common nouns, can be considered as elements of a larger category, the category of nouns because proper names also denote things, usually discrete physical objects; and names can be used in the same linguistic structures as common nouns. But names have specific features as well compared to common nouns, because they are inherently grounded, that is, they are linguistic elements in which there is both a reference to the type and at the same time, a reference to the individual, hence the name can essentially fulfill its identifying function without a context (cf. LANGACKER 2008: 272, 316–318).

Names thus form a special sub-network within the noun category based on their specific identifying function, their specific conceptual meaning and grammatical features. On this basis, we can speak about two networks of linguistic elements within the mental system: besides the common noun sub-network, which has a lexical meaning, we can also identify a proprial sub-network, the onomasticon (cf. NYSTRÖM 2017: 41). There is an organic and dynamic relationship between the two in both directions.

The onomasticon itself can be described as an internally structured, multidimensional network, within which further subcategories emerge along different aspects, primarily according to the type of reference based on conceptual-

semantic categories, because, again, language is a way of expressing cognitive categories. That is how we can talk about personal names, place names, names of animals, brand names and so forth. And these categories may have specific grammatical features in each language or language variety.

An essential characteristic of this model is that the whole cognitive system and within that the whole network of the onomasticon is organized prototypically, which exerts an influence both at the level of categories and at the level of the elements within categories. Thus, within the onomasticon, there are prototypical name categories and without any doubt personal names and place names are among them. Distinguishing and denoting groupmates is a human fundamental behavioral trait, and spatiality associated with passive objects, is also a fundamental category of human thinking, according to ethology (MIKLÓSI 2005: 53). Hence, the two basic classes of proper names, personal names and place names are presumably linguistic and anthropological universals. While brand names, for example, are represented on the boundaries between the common noun and proper name networks. Such names denote a product and categorize it into a class or from the other perspective, they denote the class and each sample of this class, which means that in the representation of brand names the type meaning component could be considered more prevalent, and this makes them similar to common nouns. On the other hand, because of the singleness and naming procedure of the naming act they are also close to proper names. But there are also some types of place names that are transitional to common nouns as well; for instance, the designations identical with geographical common nouns. Besides, the internal organization of each category is also prototypical, i.e. there are prototypical personal names and place names within it. Semantic features, cultural traditions and even orthography may influence the position of names. Based on the prototypical organization of the onomasticon, we can understand why there are different categorizations of proper names in the onomastic literature. For example, in Hungarian, names of groups of people, and names of days and months are not considered as proper names, but in other languages we find different practices (cf. VAN LANGENDONCK 2007).

This dynamic network processes the proper names of utterances. And for the operation of the onomasticon, both the represented names and the more general schemas that are generalized based on these names, become relevant. To designate this knowledge, the term name model is used in the Hungarian cognitive onomastic literature (cf. *onymic frame*, KARPENKO 2006). The name model that determines every aspect of name-giving and name usage at different levels, also affects our attitude towards names, how we process names, and what kind of expectations we have towards names. The name model is our general knowledge about names, which includes all names and schemas. However, it is

not only the knowledge of names that is important in functioning of the name model, because in our minds, names are not stored as a list, but in a network where some of them are more important perhaps because of their frequency or because they or their referents have strong emotional attachments. The importance of this network is represented at the level of the mind by the number and the strength of relationships between the knowledge elements that represent the name. And, of course, these names also have a stronger model effect. But here we also have to take into account of the different effects of token frequency and type frequency, which explains the differences and variations in the productivity of different types of names.

The mental representation of names and their specific functionality can also be described by the concept of linguistic unit in cognitive linguistics. Names are normally used as a unit in utterances, they do not require analytical processing; but at the level of representations, there exists some kind of analogy-based analysis, representation of relations along the lines of recognized elements and this becomes the basis for another kind of categorization of proper names. As JOAN BYBEE argues, actual tokens are used in memory but the internal structure is derivable from sets of connections made between words (names) that have related parts or recognized similarities (1998). Hungarian speakers can, for example, recognize similar endings in the settlement names *Surány, Radvány, Bucsány, Ladány,* and can consider this *-ány* ending as a designation of a toponym, a topoformant. The emergent generalizations of schemas can also be used to produce new combinations.

3. Non-Prototypical Proper Name Use and the Proper Name > Common Noun Switch

The proper name and common noun categories are not static but may be passed through in both directions. Frequently proper names are formed from common nouns nor is it rare that proper names temporarily or permanently move over to the common noun network. The latter phenomenon is due to the fact that proper names may also be used in functions that differ from their prototypical proprial, referential roles. Children quickly acquire the referential and conative functions of names in the process of their linguistic socialization. At the same time, they continuously hear such utterances in which proper names are used not in an identifying function but practically as a common noun or other common word role, what is more, in the case of certain word forms both uses may be rather typical.

Analyzing the different cases of the non-prototypical use of proper names, it seems that different components of the proper name meaning matrix play a role in these linguistic processes. In expressions like *another John*, it is the MAN type meaning component of the proper name matrix that comes to the foreground.

However, our encyclopedic knowledge associated with the names, the denotative meaning component (or certain part of its components), needs to be activated when operating additional conventional metonymic schemas, e.g., when using the artist's name for the piece of art: *There are several Monets in the museum.* 'Pictures painted by Monet'.

Proper names are also suitable for expressing the salient features of their referent as a concept to be denoted by a common noun. Based on this and with the help of the mechanisms of metaphor and metonymy we are basically able to use and interpret proper names to denote a category, attribute or action through their salient feature (e.g. Hungarian *Szeretek rajzolni és festeni, de nem vagyok egy Picasso.* 'I like drawing and painting but I am not a Picasso', *a magyar Zidane* 'the Hungarian Zidane', *Na de csak megérkeztünk Aalenba, a Brünhildák fővárosába* 'But finally we have arrived in Aalen, the capital of Brunhilds'). This is the process traditionally described as appellativization. The common noun use may be occasional but may also become permanent and may spread through the entire language community. In some of the conventionalized forms, the common word is related to the original name only historically (e.g., Hungarian *Pali* male nickname > *pali* 'man').

The cognitive approach may also be used to refute the former structuralist supposition according to which in the process of the proper name > common noun switch the verb derivatives of the proper names are always created through a proper name > common noun > verb process.

II. New Research Topics

1. Acquisition of Proper Names in First-Language Acquisition

Irrespective of whether a community's or an individual's onomastic corpus is examined, scholars focus almost exclusively on the knowledge of adult name users. Thus we now have more and more information on the name giving and name usage habits of adult speakers. The acquisition of the first elements of the proper name category, however, barely appears in studies, despite the fact that the question is interesting enough in itself, and that such information is also essential from the perspective of the later functioning of proper names.

To start with, onomasticians may rely on results in psycholinguistics related to child language. This indicates that personal names are present from the beginning of vocabulary development. Compared to personal names, however, the acquisition of toponyms appears much later and the evolution of semantic content similar to those of adults takes long years. Studies on the acquisition of places names are absent even within psycholinguistics, and therefore I conducted my own studies to gain a better understanding of this early stage of toponym learning: I tracked the toponym awareness and spatial concepts of two small

children for eight months. At the same time, I also considered the results in socioonomastics aimed primarily at name awareness.

By the time children start learning toponyms and geographical common nouns describing the geographical environment, their linguistic system has been developing for a long time, they have considerable experience in meaning associations, while they may also rely on their knowledge that there are identifying and category designations, and they have also become aware of their certain syntactic marks. It is not surprising that children first acquire names related to their own habitat and perhaps some names of places important for them for other reasons and then their onomastic corpus expands in line with their actual spatial experience or information that mediated through speech or the media.

The study shows that if we use an adult perspective early place-name meanings are characterized by under-generalization. In fact, place name meaning is a subjective meaning constructed from children's own limited knowledge, since they only map their own experiences as a conceptual pole to the phonological pole. For example, Lili used the word *Debrecen* to refer to our own apartment for quite a long time.

In addition, at this early age, there is still a very close link between places and persons, and so place names are associated with specific people. In some cases it is not the place's character, the place concept which is dominant, but the meaning of the different toponyms can instead be determined as, for instance, 'grandpa and grandma and their house', or 'the place where grandpa and grandma usually are', i.e. the person associated with the place is an extremely important, salient characteristic in the early representation of place names. These and other semantic features that appear to be semantic uncertainty from the point of view of adult language can be explained partly by the fact that children's experience and knowledge are much more limited than adults', and that even the concepts of different places (such as, what is a town? what is a street?, etc.) have not yet been built up in their mental systems.

According to developmental psychology, the functioning of the spatial cognitive system reaches the level characteristic of adults after somewhat more than a decade of development (PIAGET–INHELDER 1967). Based on this it is actually not that surprising to see such a delay in toponym acquisition compared to personal names, as the development of the conceptual content of toponyms requires the organization of knowledge that is much more complex and of an entirely different scale than in the case of personal names. The study also revealed a degree of development as, with the expansion of spatial knowledge, the meaning of toponyms also changed. (For more detail see RESZEGI 2016.)

2. The Cognitive Map and Name Usage

Based on the holistic model of the cognitive system, the different cognitive functions are not sharply distinguished from one another. We may suppose an integral relationship between our spatial representations (cognitive map) and the toponymic representations.

For the study of the relationship between the cognitive map and name giving/ name usage in various communities, we first and foremost need a comprehensive descriptive model. The model outlined in this chapter relies on the idea that space is made up of different places (points of orientation, mental spaces, places in the geographical environment, roads, borders) and their relationship (part-whole relations, center-periphery, directions, distances) and these are represented on the cognitive map. Several issues arise in connection with the linguistic designations of places: a) which places, which types of places typically receive names? b) what kind of name-giving traditions are connected to different places? c) which linguistic elements are used in toponyms? d) which place names, which types of places are known more widely (relations between name awareness and type of place)? e) under what circumstances do speakers use names and when do they refer to the place with common nouns instead? The synthesis of previous research findings indicates that discussions of space, name giving and name usage are partly culturally determined, while the spatial environment also has an effect.

Toponyms may also have a role in the organization of the cognitive map. To establish the foundation for such studies aimed at linguistic relativism, I compared the name models and spatial representations of traditional and modern societies, relying on publications in the field of anthropology and socio-onomastics. Based on this comparison, significant differences could be identified between the name usage traditions of modern and traditional societies, as well as their experience with names, name models, and the relationship between toponyms and the cognitive map. In the case of peoples living close to nature speakers will have a special type of knowledge of and expectations towards toponyms and these linguistic elements will reliably reflect the features of the place designated by them. It is repeatedly emphasized in research that toponyms may also have a role in the organization of the cognitive map. Opposed to this in modern societies and due to the dominance of names with a referential function, toponyms do not have such a dominant role in organization of the cognitive map.

Based on all these considerations, it seems that the name model emerging from the mental representations of names is to an extent linguistically and culturally determined. This is a two-directional relationship, which means that the name model characteristic of a community itself may also impact the mental map. The knowledge of the speaker on how reliably the toponyms correlate with the actual features of the landscape or whether they should only be considered as labels

identifying an area may also impact the extent to which we rely on them in structuring space and in building the cognitive map. This means that in connection with the name model but not in connection with any particular name we may talk about linguistic relativism. (For more detail see RESZEGI 2020c.)

III. Place Name-Giving Methods

1. Metonymic Name-Giving

In onomastic research metonymic name giving is usually defined as a name formation method in which an expression is used to name a place without any formal changes based on some kind of a relationship (HOFFMANN 1993/2007: 116–118, AINIALA 2016: 75–79). This means that those names are not included in this category that despite being metonymically motivated (i.e., the name of the thing related to the place is used for naming the place itself) were created in combination with some kind of a morphological or lexical formant. Thus names in different languages created by means of metonymic name giving cannot be meaningfully compared nor can the system be presented as a whole within the same language.

Within cognitive linguistics metonymy is reinterpreted based on the work of GEORGE LAKOFF and MARK JOHNSON (1980). According to them, metonymy is primarily a characteristic of concepts and not of words, it is a cognitive process in which one concept makes another concept that is represented in the same cognitive domain mentally accessible. In a metonymic expression, the linguistic element corresponding to the source concept enables access to the target concept through the activation of the linguistic element corresponding to the target concept. Proper names are also often used as source concepts in the PLACE FOR AN EVENT, PLACE FOR AN INSTITUTION, etc. schemas.

Using the mechanism of metonymy, we may also designate individual objects because in our conceptual system we represent the places together with the things experienced with them (flora, fauna, people, other places, events, etc.). Thus these things may also recall the image of the place. These connections may also be present in the naming of the place and at the same time may be implemented linguistically in multiple ways. For instance, it could be implemented in such a way that there is no formal change in the linguistic designation of the intermediary concept (e.g., Hungarian *Hegyes-halom* oronym > *Hegyeshalom* settlement name). The mechanism of metonymy could, however, also involve the linguistic change of the word form where speakers use the metonymically-activated word form to designate the target concept with formants or lexical elements attached, in line with the characteristics of their language, linguistic intuitions, name models, i.e. based on the pattern of existing names. If we want to learn more about the role of metonymy in toponym formation, we should

consider the mechanism of metonymy and its linguistic manifestation separately so that we could study all metonymically motivated names together.

Using this approach, it becomes clear that metonymy plays a significant role in the creation of new names, what is more, this role appears to be even more remarkable than what the former categorizations led us to believe. The overview of metonymic schemas (PLACE FOR THE PLACE, PERSON FOR THE PLACE, VEGETATION FOR THE PLACE, ANIMAL FOR THE PLACE etc.) reveals that a large part of the associations in toponyms are used specifically for the creation of elements of this proper name type and their linguistic manifestations occurs differently than in the case of common noun metonymies. The analysis of the onomastic corpus of different languages reveals that we may also consider linguistic-cultural differences in connection with metonymic name-giving schemas. Thus, for example, we may observe that in different European languages the proportion of PART–PART, WHOLE–PART and PART–WHOLE relations based on spatial connection differs. Moreover, there seem to be significant cultural differences also in the frequency of names created with the PERSON FOR THE PLACE category not only between traditional and European societies but also within European culture especially with regard to the linguistic manifestation of the categories. In this regard, the features of the language and the influencing role of the name model are determinative. In addition, we may also consider the influence of culture as well as the settlement and estate history. (For more detail see RESZEGI 2022a.)

2. Metaphorical Name-Giving

According to cognitive linguistics, metaphors represent a general cognitive mechanism that plays a fundamental role in human thinking and understanding by helping us interpret a more abstract target domain through a more easily accessible source domain (cf. KÖVECSES 2005: 17). One of its special types, image metaphors also appear in name giving and serves as the basis of a not too populous but still significant name type. The use of the name-giving method is also influenced by the toponym category and its scope of use. Practically we may talk about this type of name formation only in the case of names and name types used informally. The creation of such a metaphorical name instead of direct description or metonymic name giving based on conventionalized schemas requires linguistic creativity on the part of the speaker and taking a step away from the model of dominant name types and it typically results in names boasting a unique stylistic effect.

In the process of metaphorical name giving, a detailed mental image (the representation of a specific place) is mapped onto another detailed mental image based on one of its prominent characteristics that is perceived to be similar. Thus the target concept is the mental representation of a relatively well defined and

perceptible spatial object, which due to the perceptional-categorizing processes includes a variety of characteristic features (size, shape, relationship to other objects, and so forth) and one of these becomes prominent in the context of name giving. If this feature is expressed linguistically by mapping this image onto another one having a similar feature, we create metaphorical names (e.g. Hung. *Németkalap* 'German hat' oronym).

We differentiate between different types within the category. Besides the typical metaphorical names of a common noun origin and referring to a shape (cf. Hungarian *Patkó* 'horseshoe' land, Swedish *Broken* 'trousers' marsh, NYSTRÖM 2013; Latvian *Āķis* 'hook' winding river, BALODE 2012), sometimes we may encounter more complex associations (Hungarian *Rókalyuk* 'fox hole' is a series of huts on the hillside, where the poorest residents of the village live), and the associations may also result in the joint name giving of several nearby places (the Hungarian *Pap* 'priest' – *Barát* 'monk' – *Apáca* 'nun' names refer to nearby rocks close to the Castle of Sirok). An additional type of metaphorical name giving is also interesting from the perspective of the semantic structure of proper names where toponyms may also serve as the basis of new metaphorical names (Hung. *Csikágó, Jerikó, Szibéria* microtoponyms, RESZEGI 2022b, Finnish *Siperia, Kaanaa* toponyms, AINIALA 2016), which underlines the complex semantic structure of names. The representation of the place used as the source domain and the conventional conceptual meaning of the toponym include such historical, geographical, cultural and social information (often as stereotypical features) that can also be applied to other places. For example, in the conceptual content of the name *Szibéria* the concept of COLDNESS is a key component and the name can be practically interpreted as the symbol, synonym of coldness.

We mostly have examples of metaphorical names from contemporary toponym collections and the time of their creation is typically hard to define due to the absence of written records from previous times. Only a few names can be included in this category from the historical onomastic corpus and even these are rather uncertain. Still, it is likely that this is an old, ancient name type because name-giving is based on such a general cognitive mechanism that is probably as old as humanity. This approach could thus have been present since the appearance of proper names and could impact name giving in certain communicative situations. At the same time, due to their social meaning or the type of place such names were left out of old sources (RESZEGI 2022b).

3. Meaning Split

A large group of names directly describes the features of the designated place which are those characteristics that the name giver considered to be important at the time of name giving. Different types could be distinguished within the category of descriptive names, partly based on the semantic content of names

describing the type of place or one of its attributes and partly based on the linguistic structure such as, single or two-constituent, marked or unmarked, but we cannot identify sharp boundaries between particular types.

A part of the stock of toponyms in different languages was created from a geographical common noun without any formal changes. This happened because in the language use of a community, the geographical common noun designating the category of places may also receive a new, proper name meaning and may thus become the marker of the only member of the type (e.g., Hungarian *hegy* 'mountain' > *Hegy, bükkös* 'beech forest' > *Bükkös*). This process is called the meaning split and as a result of this process, in the mental system a proper name element is also represented as part of the proper name network, on the border of the two networks while its relationship with the common noun pair also survives, what is more, it remains rather strong.

It remains a fundamental problem that the names belonging to this name type have an uncertain linguistic status. The uncertainty related to toponyms identical with geographical common nouns can best be seen from the perspective of cognitive linguistics as an uncertainty in categorization based on the knowledge of name users regarding names. In the mental system linguistic categories and within them proper names and the network of toponyms are organized prototypically. Toponyms formed from geographical common nouns obviously are peripheral elements of the toponym category and as such are represented in the transitional section of the toponymic and common noun subnetworks.

This placement also nuances the recently dominant theory of conscious name-giving in onomastics. The creation of names cannot be explained purely by conscious name giving, as it mostly results in names the name-like nature of which is clearly recognized by name users. In some of the names, however, and mostly in the case of toponyms created from geographical common nouns without formal changes, we need to consider the possibility of gradual toponymization.

4. Name Formation Using Name Formants

The knowledge of a language includes not only the awareness of linguistic elements but also their part–whole, schema–instance and similarity relations (TAYLOR 2015: 145); that is, how speakers can use their linguistic knowledge and create as well as process new utterances. Also part of this knowledge lies in how we recognize a sound string as a toponym. Besides our knowledge of the context, and the speech situation of the names, the formal features of the names also play an important role in this process, since proper names are identified as names based on our stored knowledge of existing names, among them certain formal features (such as typical affixes, typical first and second constituents, sometimes originally nonfunctional endings) and based on their patterns, we may also create

new names, which speakers accept as real names. Our knowledge of the formal features of names and name formants develop gradually as part of name acquisition and function in an analogical way. And based on this knowledge we can also create new names. I describe the cognitive mechanisms of this process using the term construction and composite structure, primarily based on Hungarian toponyms.

According to cognitive grammar, grammatical elements are those linguistic components the semantic content of which is a schematic meaning that can be given within a single semantic domain or a schema derived from it. Such a schema includes an unfilled place and functions only if linked with a lexical element elaborating the schematic meaning of the grammatical elements. The topoformants abstracted from toponyms can also be represented within the toponym subnetwork similarly to their common noun antecedents. At the same time, their unique semantic content is highly schematic and may be described as 'place'/'toponym indicator'. They cannot be regarded as having a typical suffix-like meaning, rather they can be described as components with a very general, non detailed lexical meaning. The schemas of name formants may also include restrictions in terms of which elements may appear in the empty places. The schemas are dynamic and may differ according to linguistic experience from one area or era to another and may also exhibit individual differences to a certain extent. A good illustration is the medieval Hungarian -*i* settlement name formant derived from the possessive affix, which could originally be used only after personal names. The practice of certain names later meant, however, that their internal structure was not necessarily clear or important for everyone and this gradually led to the transformation of the name schema (as indicated by the names *Büki* < *bükk* 'beech', *Haraszti* < *haraszt* 'fern' created from plant names).

The geographical common noun second name constituents are also important formal markers of a sound string's toponymic function. In the case of some frequently-used second constituents the role of the constituent is the same as the common noun meaning of the word. These are the primary lexical name formants, e.g., Hungarian *hegy* 'mountain', *halom* 'hillock', *patak* 'brook', *ér* 'streamlet', *erdő* 'forest', *út* 'road', *falu* ~ *falva* 'village', *földe* 'land'. It is not rare, however, that lexical topoformants are used to denote such places that originally were not and still are not part of the meaning of the word as a common noun; but are used in this function only in toponyms, as part of the given structure. These are the secondary lexical name formants, e.g., Hungarian *egyháza* 'church', *monostora* 'monastery', *háza* 'house' settlement name formant; *cser* 'Turkey oak', *haraszt* 'fern' forest name formant. In the Hungarian names of forts, for example, some early names with a -*kő* 'rock, mountain' second constituent with an oronym origin established a new pattern, in the feature-indicating name constituent + -*kő* schema

kő practically appears in the ‘castle name indicating-function’ and was used in this way even to name forts in the Great Plain region. This and other examples also indicate that name formation with morphological name formants and lexical topoformants cannot be sharply distinguished from one another.

The toponym-constituent role of lexical toponym formants may also be considered as a special case of grammaticalization. This is a process in which a special semantic change, such as the abstraction of the lexical meaning, the disappearance of the more detailed original semantic structure, and the possible appearance of new elements, while at the same time functional, grammatical, and phonological changes take place (LADÁNYI 2017: 648–651). The primary and secondary lexical name formants represent different phases of grammaticalization, i.e. the dynamic category of secondary lexical toponym formants becomes distinguished from primary name formants by its more significant scale of grammaticalization.

Perspectives

Recent developments in cognitive linguistics can further strengthen the link between cognitive linguistics and onomastics and provide new opportunities for cognitive onomastics. The first steps have been taken to seek links with sociolinguistics (PÜTZ–ROBINSON–REIF eds. 2014, GEERAERTS–KRISTIANSEN–PEIRSMAN eds. 2010, cf. JORDAN ZLATEV’s theory of embodied intersubjectivity, 2007b). Similarly, cognitive linguists strive to find the link with historical linguistics, i.e. to reinterpret linguistic changes – changes in meaning, frequency and productivity, grammaticalization – as usage-based cognitive mechanisms (cf. HILPERT 2015, WINTERS–TISSARI–ALLAN eds. 2010). This expansion of cognitive linguistics promises a cognitive linguistic framework that can incorporate the results of research on historical onomastics, etymology, as well as socio-onomastics. By doing so, we will be able to understand the different aspects of naming as part of the cognitive system and at the level of social groups, all within a single linguistic framework.

Irodalom

ACTON, ERIC K. 2014. *Pragmatics and the social meaning of determiners.* Doktori értekezés. Kézirat. Stanford University. https://www.emich.edu/english/faculty/documents/suthesisacton.pdf (2018. 04. 02.)

AINIALA, TERHI 1996. On Defining the Proper Name and the Place Name. In: *Proceeding of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. 1.* Aberdeen. 43–48.

AINIALA, TERHI 2010. Use of slang toponyms in Helsinki. In: PEPIN, NICOLAS–DE STEFANI, ELWYS szerk., *Eigennamen in der gesprochenen Sprache.* Tübingen, Francke Verlag. 101–125.

AINIALA, TERHI 2016. Place Names. In: AINIALA, TERHI–SAARHELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA szerk., *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics.* Helsinki, SKS. 63–123.

AINIALA, TERHI–SJÖBLOM, PAULA 2014. Negotiating names in Finnish conversations. In: I DONADA, JOAN TORT–I MONTAGUT, MONTSERRAT MONTAGUT szerk., *Names in daily life. Proceedings of the XXIV International Congress of Onomastic Sciences.* Barcelona, Generalitat de Catalunya. 385–391.

AKSHOLAKOVA, ASSEM 2014. Proper name as a clue symbol of Identity. *Procedia — Social and Behavioral Sciences 112:* 465–471.

ALDRIN, EMILIA 2016. Names and Identity. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 382–394.

ALFORD, RICHARD D. 1988. *Naming and Identity. A Cross-Cultural Study of Personal Naming Practices.* New Haven, CT, HRAF.

ANDERSSON, THORSTEN 1973. Om ortnamn och ortnamnsforskning. *Namn och Bygd 61:* 148–170.

APORTA, CLAUDIO é. n. [2003]. Inuit Orienting: Traveling Along Familiar Horizons. *Sensory Studies.* https://www.sensorystudies.org/inuit-orienting-traveling-along-familiar-horizons/ (2021. 07. 08.)

APORTA, CLAUDIO 2009. The trail as home: Inuit and their pan-Arctic network of routes. *Human Ecology 37:* 131–146.

APORTA, CLAUDIO 2016. Markers in Space and Time: Reflections on the Nature of Place Names as Events in the Inuit Approach to the Territory. In: LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk., *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment*. New York, Routledge. 67–88.

ARIMITSU, NAMI 2011. Analyzing THE PLACE FOR THE EVENT-type Metonymies from the Perspective of Negative Evaluative Factors. *Revista Brasileira de Linguística Aplicada 15/2:* 475–502.

ARONOV, DMITRIY–NEVERS, RHINO–TANK, DAVID W. 2017. Mapping of a non-spatial dimension by the hippocampal-entorhinal circuit. *Nature 543:* 719–722.

AUBERT ANTAL 2014. A turizmus földrajza. In: TÓTH JÓZSEF–VUICS TIBOR szerk., *Általános társadalomföldrajz 1–2.* Dialóg Campus Kiadó–Nordex Kft. 143–159.

BÁBA BARBARA 2011. Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 121–131.

BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

BABCSÁNY GÁBOR–KANGYAL ANDRÁS–RAVADITS KORNÉL 1997. *Magyarország sziklán. Sziklamászó kalauz.* H. n., k. n.

BADDELEY, ALAN D. 2005. *Az emberi emlékezet.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

BALÁZS GÉZA 2001. Barlangnévtan — barlangi helynevek. In: BALÁZS GÉZA–LIEBER TAMÁS–VARGA FERENC szerk., *A jelek mélyvilága. Barlangi helynevek.* Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság. 25–40.

BALÁZS GÉZA 2008. A helynevek antropológiai nyelvészeti szempontból. *Magyar Nyelvőr 132:* 348–354.

BALDI PHILIP–DUSSIAS, PAOLA EULALIA 2012. Historical Linguistics and Cognitive Science. *Rhesis. International Journal of Linguistics, Philology, and Literature 3:* 5–27.

BALODE, LAIMUTE 2012. Metaforiskie hidronīmi Latvijā. *Baltistica 8:* 9–17.

BALTEIRO, ISABEL 2007. *A Contribution to the Study of Conversion in English.* München–Berlin, Waxman Münster.

BÁNRÉTI ZOLTÁN 2014. Az afázia. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1167–1241.

BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények 79:* 135–155.

BARÁZ CSABA 2007. A siroki Vár-hegy Bálványkövei és a Törökasztal. *Zöld Horizont 2/3:* 3.

BARCELONA, ANTONIO 2011. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 7–60.

BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI GÉZA 1960. Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–16.

BARNHARDT, RAY 2005. Indigenous knowledge systems and Alaska Native ways of knowing. *Anthropology & education quarterly 36:* 8–23.

BASSO, KEITH 1988. „Speaking with names": language and landscape among Western Apache. *Cultural Anthropology 3/2:* 99–130.

BASSO, KEITH 1996. *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language Among the Western Apache.* Albuquerque, NM, University of New Mexico Press.

BASTUJI, HÉLÉNE–PERRIN, FABIEN–GARCIA-LARVEA, LUIS 2002. Semantic analysis of auditory input during sleep. Studies with event related potentials. *International Journal of Psychophysiology 46:* 243–255.

BÁTORI ISTVÁN 2017. Településnév-formánsok a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13:* 61–90.

BAUER, GERHARD 1985. *Namenkunde des Deutschen.* Bern, Lang.

BAUKO JÁNOS 2015. *Bevezetés a szocioonomasztikába.* Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

BAYER, JOSEPH 1991. Representatie van algemene namen en eigennamen in het mentale lexicon: neurolinguitische evidentie. *Tabu 21:* 53–66.

BENCZE ILDIKÓ 2006. *A metonímia értelmezései a kognitív nyelvészetben.* Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.

BENCZE M. ILDIKÓ 2009a. *Amikor kólát iszik még a „mozi" is. Dúsított kompozíció a HELY–INTÉZMÉNY–EMBEREK metonímia megértésében.* http://www.cogsci.bme.hu/~ktkuser/KURZUSOK/PHD_cikkiras/PhD. (2010. 01. 03.).

BENCZE M. ILDIKÓ 2009b. Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle 64:* 677–696.

BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÉNYEI ÁGNES 2007. Helynévképzők a fiktív nevek körében. *Névtani Értesítő 29:* 57–63.

BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

BERGER, DIETER 1976. Zur Abgrenzung der Eigennamen von den Appellativen. *Beiträge zur Namenforschung 11:* 375–387.

BERNÁTH LÁSZLÓ–RÉVÉSZ TIBOR szerk. 2002. *A pszichológia alapjai.* Budapest, Tertia.

BIEL, ANDERS 1986. Children's spatial knowledge of their home environment. *Children's Environments Quarterly 3:* 2–9.

BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.

BORODITSKY, LERA 2009. How does our language shape the way we think? *Edge.org*. https://www.edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-we-think (2017. 04. 18.)

BORTFELD, HEATHER–MORGAN, JAMES L.–GOLINKOFF, ROBERTA M.–RATHBUN, KAREN 2005. Mommy and Me: Familiar Names Help Launch Babies Into Speech-Stream Segmentation. *Psychological Science 16:* 298–304.

BOWERMAN, MELISSA–CHOI, SOONJA 2003. Space under Construction: Language-Specific Spatial Categorization in First Language Acquisition. In: GENTNER, DEDRE–GOLDIN-MEADOW, SUSAN szerk., *Language in mind: Advances in the study of language and thought*. Cambridge, MIT Press. 387–427.

BÖLCSKEI ANDREA 2009. Az Amerikai Egyesült Államok tagállamainak hivatalos és informális elnevezéseiről, a tagállamnevek magyar fordításáról. *Névtani Értesítő 31:* 119–141.

BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.

BRDAR, MARIO–BRDAR-SZABÓ RITA 2007. When Zidane is not simply Zidane, Bill Gates is not just Bill Gates: Some thoughts on the construction of metaphtonymic meaning of proper names. In: RADDEN, GUNTER–MICHAL-KOPCKE, KLAUS–BERG, THOMAS–SIEGMUND, PETER szerk., *Aspects of Meaning Construction*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 125–142.

BRDAR, MARIO–BRDAR-SZABÓ RITA 2009. The (non-)metonymic use of place names in English, German, Hungarian, and Croatian. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L.–BARCELONA, ANTONIO szerk., *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 229–257.

BRÉDART, SERGE 2016. Names and Cognitive Psychology. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 476–487.

BRÉDART, SERGE 2018. An Own-Name Bias on Person Memory in Twins. *Names 66/1:* 47–53.

BRENNEN, TIM 2000. On the meaning of personal names for identity: a view from cognitive psychology. *Names 48:* 139–146.

BRIGHT, WILLIAM 2003. What IS a name? Reflections on Onomastics? *Language and Linguistics 4/4:* 669–681.

BRINK, STEFAN 2016. Transferred Names and Analogy in Name-formation. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 158–166.

BROWN, PENELOPE 2008. Up, down, and across the land: landscape terms, place names, and spatial language in Tzeltal. *Language Sciences 30:* 151–181.

BRÓZIK PÉTER–KESZEI BORBÁLA–DÚLL ANDREA 2019. Mentális térképezés a köztérkutatásban. Két környezetpszichológiai vizsgálat kutatásmódszertani tapasztalatai. *socio.hu 2019/1:* 19–47.

BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA–ŽIC FUCHS, MILENA 2005. Metaphorical processes as the basis of proper names. *Quaderni Internazionali di Rivista italiana di onomastica: RIOn International Series 1:* 33–44.

BUCHNER, AXEL–JANSEN, PETRA 2008. Is Route Learning More Than Serial Learning? *Spatial Cognition and Computation 8:* 289–305.

BUDAI BARBARA 2008. A tér tanulási folyamata – a mentális térkép (ki)alakulása. *A Földrajz Tanítása 16:* 10–17.

BURENHULT, NICLAS 2005. Landscape terms and toponyms in Jahai: a field report. *Working Papers 5:* 17–29.

BURENHULT, NICLAS–LEVINSON, STEPHEN C. 2008. Language and landscape: a cross-linguistic percpective. *Language Science 30:* 135–150.

BURKE, DEBORAH M.–LOCANTORE, JILL KESTER–AUSTIN, AYDA A.–CHAE, BRYAN 2004. Cherry pit primes Brad Pitt: Homophone priming effects on young and older adults' production of proper names. *Psychological Science 15:* 164–170.

BYBEE, JOAN 1998. The Emergent Lexicon. *CLS 34: The Panels:* 421–435

BYBEE, JOAN 2001. *Phonology and natural language use*. Cambridge Studies in Linguistics 94. Cambridge, Cambridge University Press.

BYBEE, JOAN L.–MODER, CAROL L. 1983. Morphological classes as natural categories. *Language 59:* 251–270.

BYBEE, JOAN L.–SLOBIN, DAN I. 1982. Rules and schemas in the development and use of English past tense. *Language 58:* 265–289.

CARPENTER, MALINDA–CALL, JOSEP 2013. How joint is the joint attention of apes and human infants? In: METCALFE, JANET–TERRACE, HERBERT S. szerk., *Agency and joint attention.* New York, Oxford University Press. 49–61.

CASTRO, LAUREANO–TORO, MIGUEL A. 1995. Human Evolution and the Capacity of Categorize. *Journal of Social and Evolutionary Systems 18:* 55–66.

CATLING, SIMON 2018. To know maps: Primary school children and contextualised map learning. *Boletim Paulista de Geografia 99:* 268–290.

CAULFIELD, RICHARD A.–PETER, WALTER J.–ALEXANDER, CLARENCE 1983. *Gwich'in Athabaskan Place Names of the Upper Yukon-Porcupine Region, Alaska: A Preliminary Report.* Technical Paper Number 83. Fairbanks, Alaska, Department of Fish and Game, Division of Subsistence.

CHEUNG, MEI-CHUN és mtsai 2010. Electrophysiological correlates of brand names. *Neuroscience Letters 485:* 178–182.

CIENKI, ALAN 2007. Frames, Idealized Cognitive Models, and Domains. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford, Oxford Univerity Press. 170–187.

COATES, KEN S. 2004. *A Global History of Indigenous Peoples. Struggle and Survival*. Houndmills, Palgrave Macmillan.

COATES, RICHARD 2012. Eight issues in the pragmatic theory of properhood. *Acta Linguistica Lithuanica 66:* 119–140.

COGOS, SARAH–ROUÉ, MARIE–ROTURIER, SAMUEL 2017. Sami place names and maps: transmitting knowledge of a cultural landscape in contemporary contexts. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research 49:* 43–51.

COHEN, GILLIAN–BURKE, DEBORAH M. 1993. Memory for proper names: A review. *Memory 1:* 249–263.

COHEN, GILLIAN–FAULKNER, DOROTHY 1986. Memory for proper names: Age differences in retrieval. *British Journal of Developmental Psychology 4:* 187–197.

CONTRERAS KALLENS, PABLO ANDRE´S–DALE, RICK–SMALDINO, PAUL E. 2018. Cultural evolution of categorization. *Cognitive Systems Research 52:* 765–774.

CROFT, WILLIAM 1998. Linguistic Evidence and Mental Representations. *Cognitive Linguistics 9:* 151–174.

CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic theory in typological perspective.* Oxford, Oxford University Press.

CROFT, WILLIAM–CRUSE, ALAN D. 2004. *Cognitive linguistics.* In: EVANS, VYVYAN–POURSEL, STEPHANIE szerk., *New directions in cognitive linguistics.* Amsterdam, John Benjamins. 395–420.

CRUSE, ALAN D. 2000. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics.* Oxford, Oxford University Press.

CRUTCH, SEBASTIAN J.–WARRINGTON, ELIZABETH K. 2003. Spatial coding of semantic information: knowledge of country and city names depends on their geographical proximity. *Brain 126:* 1821–1829.

CRUTCH, SEBASTIAN J.–WARRINGTON, ELIZABETH K. 2004. The semantic organisation of proper nouns: the case of people and brand names. *Neuropsychologia 42:* 584–596.

CSÁNYI VILMOS 2003. *Az emberi természet.* Budapest, Vince.

CSÉFALVAY ZOLTÁN 1990. *Térképek a fejünkben.* Budapest, Akadémia Kiadó.

DALBERG, VIBEKE 1985. Of homonymy between name and appellative. *Names 33:* 127–135.

DALBERG, VIBEKE 2008. *Name and Place. Ten Essays on the Dynamics of Place-names.* Navnestudier udgivet af Afdeling for Navneforskning 40. Copenhagen, Department of Scandinavian Research Name Research Section.

DAMASIO, HANNA–GRABOWSKI, THOMAS J.–TRANEL, DANIEL–HICHWA, RICHARD D.–DAMASIO, ANTONIO R. 1996. A neural basis for lexical retrieval. *Nature 380:* 499–505.

DAMASIO, HANNA–TRANEL, DANIEL–GRABOWSKI, THOMAS–ADOLPHS, R.–DAMASIO, ANTONIO 2004. Neural systems behind word and concept retrieval. *Cognition 92:* 179–229.

DEIGNAN, ALICE 2007. "Image" metaphors and connotations in everyday language. *Annual Review of Cognitive Linguistics 5:* 173–192.

DE STEFANI, ELWYS 2016. Names and Discourse. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 52–66.

DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

DOBRIĆ, NIKOLA 2010. Theory of Names and Cognitive Linguistics — the Case of the Metaphor. *Filozofija i drustvo 2010/1:* 135–147.

DODGE, ELLEN–LAKOFF, GEORGE 2005. Image schemas: From linguistic analysis to neural grounding. In: HAMPE, BEATE–GRADY, JOSEPH E. szerk., *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics.* Berlin, Walter de Gruyter. 57–92.

DOUVILLE, KELLI és mtsai 2005. Medial temporal lobe activity for recognition of recent and remote famous names: an event-related fMRI study. *Neuropsychologia 43:* 693–703.

DOWNS, ROGER M.–STEA, DAVID 2006. Térképek az elmében — Gondolatok a kognitív térképezésről. Részletek. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk., *Településkutatás 1–2.* TeTT könyvek. Budapest. 593–613.

DÚLL ANDREA 2007. A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In: CSÉPE VALÉRIA–GYŐRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás.* Budapest, Osiris Kiadó. 111–153.

EBLE, CONNIE C. 1992. Slang. In: MCARTHUR, TOM szerk., *The Oxford Companion to the English Language.* Oxford, Oxford University Press. 940–943.

ECKERT, PENELOPE 2008. Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics 12/4:* 453–476.

EDELMAN, GERALD 1987. *Neural Darwinism. The Theory of Neuronal Group Selection.* New York. Basic Books.

EKMAN, PAUL–LEVENSON, ROBERT W.–FRIESEN, WALLACE V. 1983. Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. *Science 221:* 1218–1220.

ELLIS, ANDREW W.–YOUNG, ANDREW W.–CRITCHLEY, EDMUND M. R. 1989. Loss of memory for people following temporal lobe damage. *Brain 112:* 1469–1483.

ENFIELD, NICK J. 2008. Linguistic categories and their utilities: the case of Lao landscape terms. *Language Sciences 30:* 227–255.

EPSTEIN, RUSSELL A.–PATAI, EVA ZITA–JULIAN, JOSHUA B.–SPIERS, HUGO J. 2017. The cognitive map in humans: spatial navigation and beyond. *Nature Neuroscience 20:* 1504–1513.

ERNST, PETER 2005. Wörter und Namen im mentalen Lexikon: Namenkunde und kognitive Linguistik. In: BRENDLER, ANDREA–BRENDLER, SILVIO szerk., *Namenforschung morgen: Ideen, Perspektiven, Visionen.* Hamburg, Baar. 37–44.

ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

FABÓ KINGA 1979. A névtan helye a társadalomtudományok között. *Névtani Értesítő 2:* 3–6.

FABÓ KINGA 1980. A tulajdonnév ↔ köznév „szófajváltásokról”. *Névtani Értesítő 4:* 49–55.

FĂLĂUȘ, ANAMARIA–TODEA, LUMINIȚA 2017. Names and identity. Aboriginal Canadian traditions of name-giving. In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Name and Naming. Proceedings of the Fourth International Conference on Onomastics “Name and Naming”. Sacred and Profane in Onomastics.* Cluj-Napoca, Editura Mega–Editura Argonaut. 147–156.

FARKAS TAMÁS 2014. A névtelenség és a megnevezés alapkérdéseiről… In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája.* Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság. 124–138.

FAZEKASNÉ DR. FENYVESI MARGIT 2013. *Orientációs képességek fejlesztésének módszertana.* Elektronikus tananyag. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2009-0007_orientacios_kepessegek_fejl_modszertana/TANANYAG/00_0.html. (2017. 05. 18.)

FELDMAN, JEROME A. 2006. *From Molecule to Metaphor: A Neural Theory of Language.* Cambridge, MA, The MIT Press.

FENSON, LARRY és mtsai 1994. *Variability in early communicative development.* Monographs of the Society for Research in Child Development 59. Wiley-Blackwell.

FILLMORE, CHARLES J.–KAY, PAUL–O’CONNOR, MARY KATHRIN 1988. Regularity and idiomacity in grammatical constructions: the case of *let alone*. *Language 64/3:* 501–538.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

FÓNAGY IVÁN 1982. Metonímia. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon 8.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 343–345.

FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről.* Budapest, Corvina Kiadó.

FORGÁCS JÓZSEF 1999. *A társas érintkezés pszichológiája,* Tizenkettedik kiadás. Budapest, Kairosz Kiadó.

FOWLER, CATHERINE S.–TURNER, NANCY J. 1999. Ecological/cosmological knowledge and land management among hunter-gatherers. In: LEE, RICHARD B.–DALY, RICHARD szerk., *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers.* Cambridge, Cambridge University Press. 419–425.

FRANCIS, HARRIS–KELLEY, KLARA 2005. Traditional Navajo maps and wayfinding. *American Indian Culture and Research Journal 29/2:* 85–111.

FRENCH, ROBERT M. 1995. *The subtlety of sameness. A theory and computer model of analogy-making.* MIT Press.

FRIED, MIRJAM–ÖSTEMAN, JAN-OLA 2004. Constuction Grammar: a Thumbnail Sketch. In: FRIED, MIRJAM–ÖSTEMAN, JAN-OLA szerk., *Constuction Grammar in a cross-language perspective.* Construcional approaches to language 2. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 11–86.

FRISSON, STEVEN–PICKERING, MARTIN J. 1999. The processing of metonymy: Evidence from eye movements. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition 25/6:* 1366–1383.

GARCÍA-RAMÍREZ, EDUARDO 2010. *Proper Names. A Cognitive-Philosophical Study.* Doktori értekezés. Kézirat. University of Michigan. https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/75808 (2021. 07.12.)

GARDA VERONIKA 2009. A szubjektív térérzékeléssel kapcsolatos vizsgálatok elméleti háttere és alkalmazási területei. *Tér és Társadalom 23/1:* 43–53.

GARDE, MURRAY 2014. Doing things with toponyms: The pragmatics of placenames in Western Arnhem Land. In: CLARK, IAN D.–HERCUS, LUISE–KOSTANSKI, LAURA szerk., *Indigenous and minority placenames: Australian and international perspectives.* ANU ePress. 97–121.

GARDNER, HOWARD 1992. *Dem Denken auf der Spur. Der Weg der Kognitionswissenschaft.* Stuttgart, Klett-Cotta.

GEERAERTS, DIRK 1989. Prospects and problems of prototype theory. *Linguistics 27:* 587–612.

GEERAERTS, DIRK 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology.* Oxford studies in Lexicography and Lexicology. Oxford, Clarendon Press.

GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT 2007. Introducing Cognitive Linguistics. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford, Oxford Univerity Press. 3–21.

GEERAERTS, DIRK–KRISTIANSEN, GITTE–PEIRSMAN, YVES szerk. 2010. *Advances in cognitive sociolinguistics.* Cognitive Linguistics Research 45. Berlin–New York, Mouton De Gruyter.

GELMAN, SUSAN A.–TAYLOR, MARJORIE 1984. How Two-Year-Old Children Interpret Proper and Common Names for Unfamiliar Objects. *Child Development 55/4:* 1535–1540.

GIBBS, RAYMOND W. 2006. Why cognitive linguists should care more about empirical methods. In: GONZÁLEZ-MÁRQUEZ, MÓNICA–MITTELBERG, IRENE–COULSON, SEANA–SPIVEY, MICHAEL J. szerk., *Methods in Cognitive Linguistics.* Amsterdam, John Benjamins.

GIBBS, RAYMOND W.–BOGDONOVICH, JODY 1999. Mental imagery in interpreting poetic metaphor. *Metaphor and Symbol 14:* 37–44.

GLUCKSBERG, SAM–KEYSAR, BOAZ 1993. How metaphors work. In: ORTONY, ANDREW szerk., *Metaphor and Thought.* Második kiadás. New York, Cambridge University Press. 401–424.

GONTIJO, POSSIDONIA F. D.–RAYMAN, JANICE– ZHANG, SHI–ZAIDEL, ERAN 2002. How brand names are special: Brands, words and hemispheres. *Brain and Language 82:* 327–343.

GONTIJO, POSSIDONIA F. D.–ZHANG, SHI 2007. The Mental Representation of Brand Names: Are Brand Names a Class by Themselves? In: LOWREY TINA M. szerk., *Psycholinguistic Phenomena in Marketing Communications.* Mahwah, New York, L. Erlbaum. 23–37.

GONZÁLEZ-MÁRQUEZ, MÓNICA–MITTELBERG, IRENE–COULSON, SEANA–SPIVEY, MICHAEL J. szerk., *Methods in Cognitive Linguistics.* Amsterdam, John Benjamins.

GOODGLASS, HAROLD–BUTTERS, NELSON 1988. Psychobiology of cognitive processes. In: ATKINSON, RICHARD C.–HERRENSTEIN, RICHARD J.–LUCE, DUNCAN R.–LINDZEY, GARDINER szerk., *Stevens Handbook of Experimental Psychology 2.* New York, Wiley-Interscience. 863–952.

GOODGLASS, HAROLD–WINGFIELD, ARTHUR 1993. Dissociations in comprehension of body parts and geographical place names following brain lesions. *Memory 1:* 313–328.

GOÓTŠOVÁ, ANDREA–CHOMOVÁ, ALEXANDRA–KRŠKO, JAROMÍR 2014. *Hydronymia slovenskej časti povodia Hornádu.* Banská Bystrica, Vydavateľstvo Belianum, Univerzita Mateja Bela.

GOPNIK, ALISON–MELTZHOFF, ANDREW N.–KUHL, PATRICIA K. 2005. *Bölcsek a bölcsőben. Hogyan gondolkodnak a kisbabák?* Budapest, Typotex.

GORNO-TEMPINI, MARIA-LUISA–CIPOLOTTI, LISA–PRICE CATHY J. 2000. Category differences in brain activation studies: Where do they come from? *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences 267(1449):* 1253–1258.

GORNO-TEMPINI, MARIA-LUISA–WENMAN, RACHEL–PRICE, CATHY–RUDGE, P.–CIPOLOTTI, LISA 2001. Identification without naming: A functional neuroimaging study of an anomic patient. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry 70:* 392–400.

GOSCHLER, JULIANA 2005. Embodiment and Body Metaphors. *metaphorik.de 9:* 33–52.

GÓSY MÁRIA 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–186.

GOTTWALD, JANNA M.–ELSNER, BIRGIT–POLLATOS, OLGA 2015. Good is up — spatial metaphors in action observation. *Frontiers in Psychology 6:* 1605.

GOULD, PETER 1975. Acquiring spatial information. *Economic geography 51:* 87–99.

GRADY, JOSEPH 1999. A typology of motivation for conceptual metaphor: Correlation vs. resemblance. In: GIBBS, RAYMOND W.–STEEN GERARD szerk., *Metaphor in Cognitive Linguistics.* Amsterdam, John Benjamins. 101–123.

GRADY, JOSEPH 2007. Metaphor. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguisztics.* Oxford University Press. 188–213.

GROSSMANN, TOBIAS–JOHNSON, MARK H. 2010. Selective prefrontal cortex responses to joint attention in infancy. *Biology Letters 6:* 540–543.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2009. A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 105–113.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2015a. A mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról. *Névtani Értesítő 37:* 99–117.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2015b. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások 53:* 5–33.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

GYÖRKŐ ENIKŐ–LÁBADI BEATRIX–BEKE ANNA 2012. Téri viszonyok és a nyelvi reprezentáció a koraszülötteknél. *Gyógypedagógiai Szemle 2012/2.* http://prae.hu/prae/gyosze.php?menu_id=102&jid=39&jaid=574. (2015. 01. 27.).

HAFTING, TORKEL–FYHN, MARIANNE–BONNEVIE, TORA–MOSER, MAY-BRITT–MOSER, EDVARD I. 2008. Hippocampus-independent phase precession in entorhinal grid cells. *Nature 453:* 1248–1252.

HAJDÚ MIHÁLY 1981. Helyneveink -*d*-féle képzőinek funkcióiról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 161–172.

HAJDÚ MIHÁLY 2002. A tulajdonnevek köznevesülése. In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.* Miskolc, Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 50–59.

HAJDÚ ZOLTÁN 2015. A Kárpát-medence geopolitikai helyzete. In: FÁBIÁN ATTILA szerk., *Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015.* Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó. 45–72.

HAKALA, ULLA–SJÖBLOM, PAULA–KANTOLA, SATU-PÄIVI 2015. Toponyms as carriers of heritage: implications for place branding. *Journal of Product & Brand Management 24/3:* 263–275.

HALL, EDWARD T. 1995. *Rejtett dimenziók.* Harmadik kiadás. Budapest, Katalizátor Iroda.

HALL, D. GEOFFREY 1991. Acquiring proper nouns for familiar and unfamiliar animate objects: Two-year-olds' word-learning biases. *Child Development 62:* 1142–1154.

HALL, D. GEOFFREY 2009. Proper Names in Early Word Learning: Rethinking a Theoretical Account of Lexical Development. *Mind & Language 24:* 404–432.

HALL, D. GEOFFREY–BURNS, TRACEY C.–PAWLUSKI, JODI L. 2003. Input and word learning: Caregivers' sensitivity to lexical category distinctions. *Journal of Child Language 30:* 711–729.

HANSACK, ERNST 2004. Das Wesen des Namens. In: BRENDLER, ANDREA–BRENDLER, SILVIO szerk., *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik.* Hamburg, Baar. 51–65.

HARARI, HERBERT–MCDAVID, JOHN W. 1973. Name stereotypes and teachers' expectations. *Journal of Educational Psychology 65/2:* 222–225.

HARARI, YUVAL N. 2019. *Sapiens. A Brief History of Humankind.* London, Vintage.

HARDI TAMÁS 2015. Bevezető. In: HARDI TAMÁS szerk., *Terek és tér-képzetek.* Somorja–Győr, Fórum Kisebbségkutató intézet–MTA KRTK Regionális Kutatások intézete. 9–10.

HARVALIK, MILAN 2012. Appellativisation and Proprialisation. The Gateways between the Appellative and Proprial Spheres of Language. In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Names and Naming. Synchronic and diachronic perspectives.* Cambridge Scholars. 10–17.

HARVALIK, MILAN 2015. Word-formation aspects of proper names — Word-formation or name-formation? In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Name and Naming. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics "Name and Naming". Conventional/ Unconventional in Onomastics.* Cluj-Napoca, Mega. 37–43.

HBMH. = BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

HEFTY GYULA ANDOR 1911. A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr 40:* 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.

HEINRICH ANDREA 2000. *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben.* Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.

HELLELAND, BOTOLV 2009. Place Names as Identity Markers. In: *Names in Multi-Lingual, -Cultural, and -Ethnic Contact. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences.* Toronto, York University. 501–510.

HENNON, ELISABETH A.–HIRSH-PASEK, KATHRYN–GOLINKOFF, ROBERTA–ROCROI, CAMILLE–ARNOLD, KAREN–HOLLICH, GEORGE J. 2002. *From proper nouns to categories: Infants learn how words work.* International Conference on Infant Studies. http://www.isisweb.org/view/0/brighton2002sun20.html. (2015. 01. 27.).

HERCUS, LUISE–SIMPSON, JANE 2002. Indigenous Place Names: An Introduction. In: HERCUS, LUISE–HODGES, FLAVIA–SIMPSON, JANE szerk., *The Land is a Map: Place Names of Indigenous Origin in Australia.* Canberra, Pandanus Books in association with Pacific Linguistics. 1–23.

HETH, C. DONALD–CORNELL, EDWARD H. 1985. A Comparative Description of Representation and Processing During Search. In: WELLMAN, HENRY M. szerk., *Children's Searching. The Development of Search Skill and Spatial Representation.* Hillsdale, Erlbaum. 215–249.

HILLENBRAND, PHILIPP és mtsai 2013. Better branding: brand names can influence consumer choice. *Journal of Product and Brand Management 22:* 300–308.

HILPERT, MARTIN 2015. Historical linguistics. In: DĄBROWSKA, EWA–DIVJAK, DAGMAR szerk., *Handbook of Cognitive Linguistics.* Berlin, De Gruyter Mouton. 346–366.

HIRTLE, STEPHEN C.–HUDSON, JUDITH 1991. Acquisition of spatial knowledge for routes. *Journal of Environmental Psychology 11:* 335–345.

HLAVACSKA EDIT 1989. *Salgótarján utcanevei.* Múzeumi Értekező 6. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

HOCHBAUER MÁRIA 2007. *Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helyneveiben.* Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.

HOCHBAUER MÁRIA 2008. Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helynévrendszerében. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 164–169.

HOCHBAUER MÁRIA 2010. Tér- és nyelvhasználat a mindennapi tájékozódásban. *Magyar Nyelvjárások 48:* 99–110.

HOFFMANN ISTVÁN 1980. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások 23:* 11–22.

HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások 37:* 207–216.

HOFFMANN ISTVÁN 2010a. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások 48:* 49–58.

HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk., *A víz kultúrája.* Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.

HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások 50:* 9–26.

HOFFMANN ISTVÁN 2014a. Név és jelentés. In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája.* Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság. 5–21.

HOFFMANN ISTVÁN 2014b. Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére 1.* Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 693–704.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HOFSTADTER, DOUGLAS–SANDER, EMMENUEL 2013. *Surfaces and essences. Analogy as the fuel and fire of thinking.* Basic Books.

HOLTON, GARY 2011a. Landscape in Western Pantar a Papuan outliner of southern Indonesia. In: MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk., *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

HOLTON, GARY 2011b: Differring conceptualizations of the same landscape: The Athabaskan and Eskimo language boundary in Alaska. In: MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk., *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 221–237.

HONBOLYGÓ FERENC 2007. A beszéd észlelése. In: CSÉPE VALÉRIA–GYŐRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 1. Észlelés és figyelem.* Budapest, Osiris. 352–386.

HONBOLYGÓ FERENC 2008. Beszédészlelés, mentális lexikon, beszédmegértés, beszédprodukció. In: CSÉPE VALÉRIA–GYŐRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris. 59–115.

HOPPER, PAUL 1990. The Emergence of the Category Proper Name in Discourse. In: DAVIS, HAYLEY G.–TAYLOR, TALBOT J. szerk., *Redefining Linguistics*. London, Routledge. 149–167.

HORVÁTH PÉTER 2017. A tulajdonnevek metaforikus kiterjesztésének két módja. *Ösvények 2017/1:* 76–79.

M. HORVÁTH VIKTÓRIA 2014. A tulajdonnév mint az előítélet forrása. *Névtani Értesítő 36:* 63–72.

HUNN, EUGENE 1996. Columbia Plateau Indian Place Names: What Can They Teach Us? *Journal of Linguistic Anthropology 6:* 3–26.

HUSZÁR ÁGNES 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

IMAI, MUTSUMI–HARYU, ETSUKO 2004. *The nature of word learning biases and their roles for lexical development: From a cross-linguistic perspective.* In: HALL, D. GEOFFREY–WAXMAN, SANDRA R. szerk., *Weaving a lexicon.* Cambridge, MA, MIT Press.

IMAZATO, SATOSHI 2013. Naming methods of folk agricultural plot names in Japanese villages: a connection between geography and cognitive linguistics. *Semestrale di Studi e Ricerche di Geografia 25:* 27–39.

INCZEFI GÉZA 1960. *Szeged környékének földrajzi nevei.* Névtudományi Értekezések 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.

INCZEFI GÉZA 1970a. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

INCZEFI GÉZA 1970b. A névkövületté válás folyamata határneveinkben. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 56–60.

INCZEFI GÉZA 1971. A metaforikus alakmeghatározás módjai határnevekben. *Magyar Nyelvőr 95:* 189–193.

INGRAM, JOHN C. L. 2007. *Neurolinguistics. An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders.* Cambridge University Press.

IVÁDY ROZÁLIA ESZTER–FELHŐSI GABRIELLA–PLÉH CSABA 2008. A téri referenciakeretek változása az életkorral tipikusan fejlődő és Williams-szindrómás gyerekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle 63/1:* 213–250.

JÄKEL, OLAF 1999. Metonymy in Onomastics. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in Language and Thought.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 211–229.

JANCSÓ DANIELLA 2004. A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularizmus neurobiológiai megközelítése. Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In: GERVAIN JUDIT–PLÉH CSABA szerk., *A láthatatlan nyelv.* Budapest, Gondolat Kiadó. 129–142.

JARRING, GUNNAR 1997. *Central Asian Turkic Place-Names. Lop Nor and Tarim Area*. Stockholm, Sven Hedin Foundation.

JARVENPA, ROBERT–BRUMBACH, HETTY J. 2016. Initializing the Landscape: Chipewyan Construction of Meaning in a Recently Occupied Environment. In: LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk., *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment.* New York, Routledge. 13–44.

JETT, STEPHEN C. 1970. An Analysis of Navajo Place-Names. *Names 18:* 175–184.

JETT, STEPHEN C. 1997. Place-Naming, Environment, and Perception among the Canyon de Chelly Navajo of Arizona. *Professional Geographer 49:* 481–493.

JETT, STEPHEN C. 2001. *Navajo placenames and trails of the Canyon de Chelly system, Arizona.* New York, Peter Lang.

JETT, STEPHEN C. 2011. Landscape embedded in language. The Navajo of Canyon de Chelly, Arizona, and their named places. In: MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk., *Landscape in Language. Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 327–342.

JETT, STEPHEN C. 2014. Place names as the traditional Navajo's title-dees, border-alert system, remote sensing, global positioning system, memory bank, and monitor screen. *Journal of Cultural Geography 31/1:* 106–113.

JUSCZYK PETER W. 2014. In the Beginning Was the Word… In: LACERDA, FRANCISCO–VON HOFSTEN, CLAES–HEIMANN MIKAEL szerk., *Emerging Cognitive Abilities in Early Infancy.* New York, London, Psychology Press, Taylor and Francis Group. 173–192.

JUSCZYK, PETER W.–MANDEL-ELMER, DENISE 1996. *What's a name?: how infants respond to some familiar sound patterns.* http://hincapie.psych.purdue.edu/Jusczyk/pdf/Name.pdf. (2017. 08. 21.).

KABININA, NADEZHDA V. 2011. Метафорические названия *в* субстратной топонимии Архангельского Поморья. *Vestnik Permskogo universiteta: rossiĭskaia i zarubezhnaia filologiia 3/15:* 17–24.

KÁLLAI JÁNOS 1998. A térszemlélet fejlődéslélektani elemzése. A térélmény ontogenezise. In: KÁLLAI JÁNOS–KARÁDI KÁZMÉR–TÉNYI TAMÁS, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája.* Budapest, Tertia Kiadó. 49–81.

KÁLMÁN BÉLA 1981. Hivatalos név, szólítónév, említőnév. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest, Akadémiai Kiadó. 119–120.

KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.

KARI, JAMES 1996. Names as signs: the distribution of 'Stream' and 'Mountain' in Alaskan Athabaskan languages. In: JELINEK, ELOISE–MIDGETTE, SALLY–RICE, KEREN–SAXON, LESLIE szerk., *Athabaskan Language Studies, Essays in Honor of Robert W. Young.* Albuquerque NM, University of New Mexico Press.

KARI, JAMES 2003. *Dena'ina place names and territorial knowledge. Shem Pete's Alaska: The Territory of the Upper Cook Inlet Dena'ina.* Fairbanks, University of Alaska.

KARPENKO, ELENA 2006. *Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв.* Doktori értekezés. Kézirat. Одеса. http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/disser-key.pdf (2022. 01. 09.)

KARPENKO, ELENA 2011. Stages of De-onymization process. *Записки з ономастики 14:* 90–97.

KATZ, NANCY–BAKER, ERICA–MACNAMARA, JOHN 1974. What is a name? A sudy of how children learn common and proper names. *Child Development 45/2:* 469–473.

KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A „falu" a magyar helynevekben. XIII-XIX. század.* Nyelvészeti tanulmányok 13. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÉKESI BALÁZS 2019. *A mentalizmus új útjain. A megújuló kognitív tudomány és a mentalista nyelvfilozófia közelítési lehetőségei a jelentésalkotás problematikájának tükrében.* Doktori értekezés. Kézirat. Pécs. https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23534 (2020. 06. 10.)

KELLEY, KLARA B.–FRANCIS, HARRIS 1994. *Navajo Sacred Places*. Bloomington, Indiana University Press.

KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.

KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az *-óc* végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110:* 205–226.

KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv 46:* 402–418.

KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr 68:* 33–39, 67–77.

KIEFER FERENC 2000. *Jelentéselmélet.* Budapest, Corvina.

KIEFER FERENC 2007. *Jelentéselmélet.* Második, bővített és javított kiadás. Budapest, Corvina.

KIEFER, MARKUS–PULVERMÜLLER, FRIEDEMANN 2012. Conceptual representations in mind and brain. Theoretical developments, current evidencce and future directions. *Cortex 48:* 805–825.

KING, STEPHANIE L.–JANIK, VINCENT M. 2013. Bottlenose dolphins can use learned vocal labels to address each other. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 110/32:* 13216–13221.

KIS TAMÁS 2010. *Alapismeretek a szlengről.* http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/szleng.php (2020. 06. 10.)

KISS LAJOS 1961. *Régi Rétköz.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS LAJOS 1989. Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr 113:* 110–115.

KISS LAJOS 1996/1999. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr 120:* 440–450. Újraközlése: KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 104–116.

É. KISS SÁNDOR 1970. Debreceni „derék" utcák. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 74–78.

KITCHIN, ROB 1994. Cognitive maps*:* what are they and why study them? *Journal of Environmental Psychology 14:* 1–19.

KIVINIEMI, EERO 1975. *Paikanniemien rakennetyypeistä.* Suomi 118. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KIVINIEMI, EERO 1990. *Perustietoa paikannimistä.* Helsinki.

KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk.: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.

KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 85–101.

KOVÁCS LÁSZLÓ 2019. *Márka és márkanév. Márkakutatás és nyelvészet — metszéspontok, lehetőségek, kihívások.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

KOVÁTS DÁNIEL 2000. *Az abaúji Hegyköz helynevei.* A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum füzetei 4. Sátoraljaújhely.

KOVÁTS DÁNIEL 2008. *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája.* A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum füzetei 6. Sátoraljaújhely.

KÖVECSES ZOLTÁN 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest, Typotex.

KÖVECSES ZOLTÁN 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21:* 71–88.

KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes". *Magyar Nyelv 105:* 271–280.

KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖVECSES ZOLTÁN–RADDEN, GÜNTER 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitiv Linguistics 9:* 37–77.

KRATOCHVÍL, FRANTIŠEK–DELPADA, BENIDIKTUS–PERONO CACCIAFOCO, FRANCESCO 2016. Abui landscape names: Origin and functions. *Onoma 51:* 75–111.

KRIPKE, SAUL A. 1972. Naming and necessity. In: DAVIDSON, DONALD–HARMAN, GILBERT szerk., *Semantics of natural language.* Boston, D. Reidel. 253–355.

KRISTIANSEN, GITTE–DIRVEN, RENÉ 2008. *Cognitive sociolinguistics: Language variation, cultural models, social systems.* Cognitive Linguistics Research 39. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.

KRŠKO, JAROMÍR 2005. Expresivita a metafora ako prostriedky vyjadrenia kvality a vzdialenosti v toponymii. In: SVOBODOVÁ, JANA–SVOBODOVÁ, DIANA–HÖFLEROVÁ EVA szerk., *Západoslovanské jazyky v 21.* Ostrava, Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta. 79–87.

KRŠKO, JAROMÍR 2006. Vyjadrenie kvalitatívno-kvantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory. *Slavica Slovaca 41:* 61–68.

KUIPERS, BENJAMIN 1982. 'The Map in the head' metaphor. *Environment and Behavior 14:* 202–220.

KUNA ÁGNES 2006a. „Magyarország szikláin". A magyar sziklamászóutak nevei. *Magyar Nyelvőr 130:* 84–96.

KUNA ÁGNES 2006b. Sziklamászóutak nevei a Kis-Gerecsében. *Névtani Értesítő 28:* 113–120.

LAANSALU, TIINA 2018. Nimesiire ja selle käsitus eesti toponomastikas. *Keel ja Kirjandus 10:* 747−763.

LADÁNYI MÁRIA 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv 94:* 407–423.

LADÁNYI MÁRIA 2017. Alaktan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó.

LAKOFF, GEORGE 1987a. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago–London, The University of Chicago Press.

LAKOFF, GEORGE 1987b. Image metaphors. *Metaphor and Symbolic Activity 2:* 219–222.

LAKOFF, GEORGE 2012. Explaining Embodied Cognition Results. *Topics in Cognitive Science 4:* 773–785.

LAKOFF, GEORGE 2014. Mapping the brain's metaphor circuitry: metaphorical thought in everyday reason. *Frontiers in Human Neuroscience 8.* https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnhum.2014.00958/full (2021. 07. 08.)

LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By.* University Chicago Press, Chicago.

LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind & its Challenge to Western Thought.* Harper Collins Publishers.

LAKOFF, GEORGE–TURNER, MARK 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor.* Chicago, University of Chicago Press.

F. LÁNCZ ÉVA 2011. A tulajdonságra utaló családnevek kognitív nyelvészeti megközelítésben. *Névtani Értesítő 33:* 29–38.

LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundation of cognitive grammar 1.* Stanford, California, Stanford University Press.

LANGACKER, RONALD W. 1990. Subjectification, *Cognitive Linguistics 1:* 5–38.

LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundation of cognitive grammar 2.* Stanford, California, Stanford University Press.

LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Berlin–New York, Mouton de Gruyter.

LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford, Oxford University Press.

LANGACKER, RONALD W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar.* Oxford University Press.

LASHLEY, K. S.–BALL, JOSEPHINE 1929. Spinal conduction and kinesthetic sensitivity in the maze habit. *Journal of Comparative Psychology 9:* 71.

LEINO, ANTTI 2006. Place-names as constructions. *Onoma 41:* 215–235.

LEINO, ANTTI 2007. Construction Grammar in onomastics: the case of Finnish hydronyms. In: BREMER, DONATELLA–BANI, MICHELE–BELLI, FRANCO–PAOLINI, MATTEO szerk., *I Nomi Nel Tempo e Nello Spazio- Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastische. Pisa, 28 agosto-4 settembre 2005. 1.* Pisa, Edizioni ETS. 297–309.

LETENYEI LÁSZLÓ 1993. *A falusi társadalom rejtett kapcsolatai.* http://www.socialnetwork.hu/cikkek/llet19951.htm (2021. 07. 08.)

LEVELT, WILLEM J. M. 2003. Producing spoken language: A blueprint of the speaker. In: BROWN, COLIN–HAGOORT, PETER szerk., *The neurocognition of language.* Oxford, Oxford University Press. 83–122.

LEVINSON, STEPHEN C. 2003. *Space in Language and Cognition. Exploration in Cognitive Diversity.* Cambridge, Cambridge University Press.

LEVINSON, STEPHEN C. 2008. Landscape, seascape and the ontology of places on Rossel Island, Papua New Guinea. *Language Sciences 30:* 256–290.

LEVINSON, STEPHEN C.–KITA, SOTARO–HAUN, DANIEL B. M.–RASCH, BJÖRN H. 2002. Returning the tables: Language affects spatial reasoning. *Cognition 84:* 155–188.

LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguisztics.* Oxford, Oxford University Press. 139–169.

LEWITT, JESSE 1981. Literary Names as Common Nouns and Adjectives in Modern French. *Literary Onomastics Studies 8.* 5. article.

LIEVEN, ELENA 2016. Usage-based approaches to language development: Where do we go from here? *Language and Cognition 8:* 346–368.

LIGETI GYÖRGY 2006. Sztereotípiák és előítéletek. In: KOLOSI TAMÁS–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY–VUKOVICH GYÖRGY szerk., *Társadalmi riport 2006.* Budapest, TÁRKI. 373–389.

LIPPAI EDIT–DÚLL ANDREA 2003. Városutópiák környezetpszichológiai elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle 4:* 431–472.

LOTMAN, JURIJ–USZPENSZKIJ, BORISZ 1988. Mítosz – név – kultúra. *Kultúra és Közösség 1988/1:* 3–30.

LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk. 2016. *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment*. Routledge Studies in Archaeology. New York, Routledge.

LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete.* Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet Néptudományi Intézete.

LU, AITAO–YU, YANPING–ZHANG, MAICHAO–CHANG, LEI–LIANG, BISHAN 2014. Occupational stereotype: up-down spatial embodiment of the competence content. *Psychologia 57:* 1–11.

LUCCHELLI, FEDERICA–DE RENZI, ENNIO 1992. Proper name anomia. *Cortex 28:* 221–230.

LUKÁCS ÁGNES 2001. Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a Magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Osiris Kiadó, Budapest. 119–152.

LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA–KAS BENCE–THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1: 168–250.

LUKÁCS ÁGNES–SZAMARASZ VERA ZOÉ 2014. Téri nyelv. In: LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 2: 877–917.

LYNCH, KEVIN 1960. *The imagine of the city*. Cambridge, The MIT Press.

MACDONALD, CHRISTOPHER J.–LEPAGE, YLE Q.–EDEN, URI T.–EICHENBAUM, HOWARD 2011. Hippocampal "time cells" bridge the gap in memory for discontiguous events. *Neuron 71:* 737–749.

MÁCHA, PŘEMYSL–KRTIČKA, LUDĚK 2016. Exonyms as metaphoric endonyms: world history and geography in local landscapes. In: JORDAN, PETER–WOODMAN PAUL szerk., *Criteria for the Use of Exonyms. Proceedings of the 17th UNGEGN Working Group on Exonyms Meeting, Zagreb, 14-16 May 2015.* Hamburg, Dr. Kovač Verlag. 99–114.

MACWHINNEY, BRIAN 2003. A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris. 505–527.

MANDEL, DENISE R.–JUSCZYK, PETER W.–PISONI, DAVID B. 1995. Infants' recognition of the sound pattern of their own names. *Psychological Science 6:* 314–317.

MARK, DAVID M.–FREKSA, CHRISTIAN–HIRTLE, C. STEPHEN–LLOYD, ROBERT–TVERSKY, BARBARA 1999. Cognitive models of geographical space. *Internatonal Journal of Geographical Information Science 13/8:* 747–774.

MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G. 2003. Landscape Categories in Yindjibarndi: Ontology, Environment, ad Language. In: KUHN, WERNER–WORBOYS, MICHAEL F.–

TIMPF, SABINE szerk., *Proceedings of 03' Conference of Spatial Information Theory.* Heidelberg, Springer. 31–49.

MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID 2011. Landscape in language. An Introduction. In: MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk., *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 1–24.

MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk. 2011. *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, Benjamins Publishing Company.

MARK, M. DAVID–TURK, ANDREW G.–STEA, DAVID 2011. Ethnophysiography. In: MARK, DAVID M.–TURK, ANDREW G.–BURENHULT, NICLAS–STEA, DAVID szerk., *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 25–46.

MARKERT, KATJA–NISSIM, MALVINA 2002. Towards a corpus annotated for metonymies: the case of location names. In: *Proceedings of the 3 International Conference on Language Resources and Evaluation.* Las Palmas, Canary Island. 1385–1392.

MARKERT, KATJA–NISSIM, MALVINA 2006. Metonymic Proper Names: A Corpus-based Account. In: STEFANOWITSCH, ANATOL–GRIES, STEFAN TH. szerk., *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. De Gruyter Mouton. 152–174.

MARTINA, HENZI 2017. *Mapping and GIS analysis of place names along the Sonora coast in Mexico.* MA-szakdolgozat. Kézirat. University of Zurich, Department of Geography. https://www.geo.uzh.ch/dam/jcr:44faf4ce-e5fd-4d6a-ad2c-87bd1584b3a0/Master_Thesis_Martina_Henzi_2017.pdf (2021. 07. 08.)

MASATAKA, NOBUO 1986. Rudimentary representational vocal signalling of fellow group members in spider monkeys. *Behavior 96:* 49–61.

MCCORMACK, GAVIN R.–CERIN, ESTER–LESLIE, EVA–DU TOIT, LORINNE–OWEN, NEVILLE 2007. Objective Versus Perceived Walking Distances to Destinations – Correspodence and Predictive Validity. *Environment and Behaviour 40:* 401–425.

MCWEENY, KATHRYN H.–YOUNG, ANDREW W.–HAY, DENNIS C.–ELLIS, ANDREW W. 1987. Putting names to faces. *British Journal of Psychology 78/2:* 143–149.

MEADOWS, WILLIAM C. 2008. *Kiowa Ethnogeography*. Austin, University of Texas Press.

MEDWAY, DOMINIC–WARNABY, GARY 2014. What's in a name? Place branding and toponymic Commodification. *Environment and Planning 'A' 46:* 153–167.

MEIER, BRIAN P.–ROBINSON, MICHAEL D. 2004. Why the sunny side is up: Assotiations between affect and vertical position. *Psychological Science 15:* 243–247.

MEILINGER, TOBIAS–SCHULTE-PELKUM, JÖRG–FRANKENSTEIN, JULIA–HARDIESS, GREGOR–LAHARNAR, NAIMA–MALLOT, HANSPETER A.–BÜLTHOFF, HEINRICH H. 2016. How to Best Name a Place? Facilitation and Inhibition of Route Learning Due to Descriptive and Arbitrary Location Labels. *Frontiers in Psychology 7*. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00076/full (2021. 07. 08.)

VON MENGDEN, FERDINAND–COUSSÉ, EVIE 2014. The role of change in usage-based conceptions of language. In: COUSSÉ, EVIE–VON MENGDEN, FERDINAND szerk., *Usage-based approaches to language change.* Amsterdam, Benjamins. 1–19.

MÉRŐ LÁSZLÓ 2001. *Új észjárások. A racionális gondolkodás ereje és korlátai.* Budapest, Tercium Kiadó.

MÉRŐ LÁSZLÓ–VARGA KATALIN 2000: Transzlogika transz nélkül. In: PLÉH CSABA–KAMPIS GYÖRGY–CSÁNYI VILMOS szerk., *A megismeréskutatás útjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 178–192.

MÉSZÁROSNÉ NAGY KATALIN 2020. *Helynév-szociológiai vizsgálatok Hajdú-Bihar megyében.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

MEYER ZU SCHWABEDISSEN, FRIEDERIKE–MICHEEL, MONIKA 2006. Heldenstadt Leipzig und Weihnachtsland Erzgebirge. Zur Bildhaftigkeit von sprachlichen Raumkonstruktionen. *Social Geography Discussions 2:* 129–160.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás.* Nyelvészeti tanulmányok 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MICELI, GABRIELE–CAPASSO, RITA–DANIELE, ANTONIO–ESPOSITO, THERESA–MAGARELLI, MARINA–TOMAIUOLO, FRANCESCO 2000. Selective deficit for people's names following left temporal damage: an impairment of domain-specific conceptual knowledge. *Cognitive Neuropsychology 17:* 489–516.

MICHALKÓ GÁBOR 2008. *A turisztikai tér társadalomföldrajzi értelmezésének új dimenziói.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

MIKLÓSI ÁDÁM 2005. Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány 2005:* 53–63.

MILL, JOHN STUART 1872. *System of Logic.* Harmadik kiadás. https://archive.org/details/systemoflogicrat01milliala (2021. 07. 08.)

MILLER, GEORGE A. 2003. The cognitive revolution: a historical perspective. *TRENDS in Cognitive Sciences 7/3:* 141–144.

MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk 8:* 110–117.

MORRIS, PETER E.–FRITZ, CATHERINE O.–JACKSON, LOUISE–NICHOL, EMMA–ROBERTS, ELIZABETH 2005. Strategies for learning proper names: expanding retrieval practice, meaning and imagery. *Applied Cognitive Psychology 19:* 779–798.

MUELLER, ANDREAS–SCHADE, MICHAEL 2012. Symbols and place identity: a semiotic approach to internal place branding — case study Bremen (Germany). *Journal of Place Management and Development 5/1:* 81–92.

MUGEREZI, EDWIN 2002. An Environmental Management Information System (Emis) for Iringa Municipality, Tanzania Implementation Challenges. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences 34 Part 6/W6, 78-86 (Proceedings of ISPRS Commission VI Workshop, Dar Es Salaam 25-28 March 2002).* http://www.isprs.org/proceedings/XXXIV/6-W6/papers/Mugerezi.pdf (2020. 11. 12.)

MULDER, HANNA–OUDGENOEG-PAZ, ORA–HELLENDOORN, ANNIKA–JONGMANS, MARIAN J. 2017. How Children Learn to Discover Their Environment: An Embodied Dynamic Systems Perspective ont he Development of Spatial Cognition. In: POSTMA, ALBERT–VAN DER HAM, INEKE J. M. szerk., *Neuropsychology of Space: Spatial functions of the human brain.* Elsevier Press. 309–360.

MULLER, BARBARA S.–BOVET, PIERRE 2002. Performance and reaction times in monaural localization of first names in the horizontal plane. *Brain & Language 82:* 1–9.

MÜLLER, HORST M. 2010. Neurolinguistic Findings on the Language Lexicon: The Special Role of Proper Names. *Chinese Journal of Psysiology 53:* 351–358.

MÜLLER, HORST M.–KUTAS, MARTA 1996. What's in a name? Electrophysiological differences between spoken nouns, proper names, and one's own name. *NeuroReport 8:* 221–225.

MÜLLER, RALPH-AXEL–PALMER, ERICA 2008. Language and neurophysiological development. In: RICKHEIT, GERT–STROHNER, HANS szerk., *Handbook of Communication Competence.* Berlin, Mouton de Gruyter. 65–102.

NAGY GÉZA 1994. *A magyarországi Bodrogköz földrajzi nevei*. Pácin.

E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások 53:* 35–45.

NAGY MAGDOLNA 2017. Mosolyt fakasztó településnevek nyomában. *Magyar Szó 2017. február 26.* https://www.magyarszo.rs/hu/3303/mellekletek_tarka/161184/Mosolyt-fakasztó-településnevek-nyomában.htm (2021. 07. 08)

names.ku = *Names in Denmark.* https://names.ku.dk/place-names/

NÁNAY BENCE 1996. Új divat a tudatfilozófiában: a konnekcionizmus. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *Budapesti Könyvszemle 8:* 262–269.

NÁNAY BENCE 2000. *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány tudományos evolúciós megközelítése.* Budapest, Kávé Kiadó.

NÁNAY BENCE 2001. Az elme mint evolúciós rendszer: evolúciós pszichológia és neurális darwinizmus. In: PLÉH CSABA–CSÁNYI VILMOS–BERECZKEI TAMÁS szerk., *Lélek és evolúció.* Budapest, Osiris. 134–147.

NASH, JOSHUA 2014. Obtuse anglers: The linguistics and ethnography of fishing ground names on Norfolk Island. In: CLARK, IAN D.–HERCUS, LUISE–KOSTANSKI, LAURA szerk., *Indigenous and Minority Placenames.* Canberra, ANU Press. 305–327.

NELSON, RICHARD 1983. *The Athabaskans: People of the Boreal Forest.* Studies in History 27. Fairbanks AK, Alaska Historical Commission–University of Alaska Museum.

NEMES MAGDOLNA 2005. *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

NEMES MAGDOLNA 2018. Where do you live? – children talking about their surroundings. *Onomastica Uralica 10:* 29–41.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában.* Budapest, Loisir Könyvkiadó.

NERLICH, BRIGITTE–CLARKE, DAVID D.–TODD, ZAZIC 1999. „Mummy, I like being a Sandwich." Metonymy in Language Acquisition. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in Language and Thought.* Amsterdam–Philadelphia. John Benjamins Publishing Company. 361–383.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1978. Are there Connotative Names? *Names 26:* 40–47.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1982. Lexical and Onomastic Fields. In: RYMUT, KAZIMIERZ szerk., *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences 2.* Warszawa–Kraków, Ossolineum. 209–216.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1985. The Semantics of Place Names and Their Elements. *NORNA-Rapporter 28:* 60–69.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1995. Name and appellative. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GEROLD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV szerk., *Name Studies. An International Handbook of Onomastics.* Handbook of Linguistics and Communication Science 11. Berlin, Mouton de Gruyter. 1: 384–393.

NOVIKOVA, OLGA NIKOLAEVNA 2018. Потенциал взаимодействия ономастики с нейронауками. *Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. Грамота 5/2:* 371–374.

NÜBLING, DAMARIS 2017. The growing distance between proper names and common nouns in German: On the way to onymicschema constancy. *Folia Linguistica 51/2:* 341–367.

NYSTRÖM, STAFFAN 1998. Names in the Mind: Aspects of the Mental Onomasticon. In: NICOLAISEN, WILHELM F. H. szerk., *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences 1.* Aberdeen, University of Aberdeen Department of English.

NYSTRÖM, STAFFAN 2013. Metaphorical and metonymical place names in Sweden. In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Name and naming. Proceedings of the second international conference on onomastics: Onomastics in contemporary public space.* Cluj-Napoca, Editura Mega–Editura Argonaut. 355–363.

NYSTRÖM, STAFFAN 2016. Names and Meaning. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 39–51.

OETELAAR, GERALD A. 2016. Places on the Blackfoot Homeland Markers of Cosmology, Social Relationships and History. In: LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk., *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment.* New York, Routledge. 45–66.

O'KEEFE, JOHN 1976. Place units in the hippocampus of the freely moving rat. *Experimental Neurology 51:* 78–109.

O'MEARA, CAROLYN K. 2016. Physical and Linguistic Marking of the Seri Landscape. In: LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk., *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment.* New York, Routledge. 133–151.

ORLEANS, PETER 1973. Differential cognition of urban residents: Effect of social scale on mapping. In: DOWNS, ROGER M.–STEA, DAVID szerk., *Image and Environment.* Chicago, Aldine.115–130.

OTSUKA, YUJI és mtsai 2005. Proper name anomia after left temporal subcortical hemorrhage. *Cortex 41:* 39–47.

PAIKKALA, SIRKKA szerk. 2007. *Suomalainen paikannimikirja.* Kotimaisten kielten tutkimuskeskusten julkaisuja 146. Helsinki, Karttakeskus.

PAMP, BENGT 1994: Övriga namn och andra. Ett försök till gruppering av egennamnen. In: JÓHANNESSON, KRISTINN–KARLSSON, HUGO–RALPH BO szerk., *Övriga namn.* NORNA-rapporter 56. Uppsala. 49–57.

PARADIS, CARITA 2004. Where does metonymy stop? Senses, facets and active zones. *Metaphor and Symbol 19/4:* 245–264.

PARADIS, CARITA 2011. Metonymization: A key mechanism in semantic change. In: BARCELONA, ANTONIO–BENCZES, RITA–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO szerk., *What is metonymy? An attempt at building a consensus view on the delimitation of the notion of metonymy in Cognitive Linguistics.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 61–88.

PARISE, EUGENIO–FRIEDERICI, ANGELA D.–STRIANO TRICIA 2010. "Did you call me?" 5-month-old infants own name guides their attention. *PLoS ONE 5:* e14208. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2997051/ (2021. 07. 08.)

PEDERSON, ERIC 2007. Cognitive Linguistics and linguistic relativity. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford, Oxford Univerity Press. 1012–1044.

PESTI JÁNOS 1969. Földrajzi neveink *alsó-, felső- (~ al-, fel-)* helyzetviszonyító elemei. *Magyar Nyelvőr 93:* 229–231.

PESTI JÁNOS 1970. A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 99–104.

PETHŐ GERGELY 2003. A főnevek poliszémiája. In: KIEFER FERENC szerk., *Igék, főnevek melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 57–124.

PETHŐ GERGELY 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémia-típusok a magyarban.* Kézirat. Budapest.

PIAGET, JEAN 1965. *The Child's Conception of the World.* Totowa–New York, Littlefield Adams.

PIAGET, JEAN 1970a. Az észleleti tér, a képzeleti tér és az alaklátás. In: PIAGET, JEAN, *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 78–132.

PIAGET, JEAN 1970b. *The Construction of Reality in the Child.* New York, Basic Books.

PIAGET, JEAN–INHELDER, BÄRBEL 1967. *The child's conception of space.* New York, Norton.

PICKERING, MARTIN J.–FRISSON, STEVEN–MCELREE, BRIAN–TRAXLER, MATTHEW J. 2004. Eye movements and semantic composition. In: *The On-line Study of Sentence Comprehension: Eyetracking, ERPs and Beyond.* Psychology Press. 33–50.

PINNA, BAINGIO 2010. New Gestalt principles of perceptual organization: An extension from grouping to shape and meaning. *Gestalt Theory 32:* 1–67.

PIPER, NICK 2014. Saltwater Placenames around Mer in the Torres Strait. In: CLARK, IAN D.–HERCUS, LUISE–KOSTANSKI, LAURA szerk., *Indigenous and Minority Placenames.* Canberra, ANU Press. 163–186.

PLÉH CSABA 2003. *Bevezetés a megismeréstudományba.* Budapest, Typotex Kiadó.

PLÉH CSABA 2014. A pszicholingvisztika története. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1: 3–116.

PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES–KAS BENCE 2008. A szótár pszicholingvisztikája. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 789–852.

POHL, HEINZ-DIETER 1996. Berg- und Gebirgsnamen: slawisch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikations-wissenschaft. Band 11. Berlin–New York. 1524–1531.

POKORNÁ, EVA 1978. Apelativizovaná jména v české slovni zásobě. *Slovo a slovesnost 39/2:* 116–125.

POLGÁRI JUDIT 2007. *Helynévalkotás kognitív megközelítésben.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.

POREISZ VERONIKA 2013a. A kognitív térképezés módszere. In: BESZTERI BÉLA szerk., *A felfedező tudomány.* http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmanyok/poreisz_veronika.pdf (2017. 05. 08.)

POREISZ VERONIKA 2013b. Az objektív és szubjektív térérzékelés vizsgálatának lehetséges módszerei. In: KARLOVICZ JÁNOS TIBOR szerk., *Ekonomické štúdie – teória a prax.* Komárno, International Research Institution. 369–376.

PROVERBIO, ALICE MADO–MARIANI, SERENA–ZANI, ALBERTO–ADORNI, ROBERTA 2009. How Are 'Barack Obama' and 'President Elect' Differetly Stored in the Brain? An ERP Inverstigation on the Processing of Proper and Common Noun Pairs. *Plos One 4/9:* e7126. https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0007126 (2021. 07. 12.)

PULVERMÜLLER, FRIEDEMANN 2001. Brain reflections of words and their meaning. *Trends in Cognitive Sciences 5:* 517–524.

PÜTZ, MARTIN–ROBINSON, JUSTYNA A.–REIF, MONIKA szerk. 2014. *Cognitive Sociolinguistics. Social and cultural variation in cognition and language use.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

PUZEY, GUY 2016. Linguistic Landscape. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 395–411.

RACSMÁNY MIHÁLY 2004. *Disszociáció.* http://www.hunfi.hu/nyiri/enc/1enciklopedia/fogalmi/pszich_kog/disszociacio.htm (2021. 07. 08.)

RAPA, SANDA 2019. *Metonymy as a Basis of Toponymy.* Előadásként elhangzott a 4th International Scientific Aleksandras Vanagas' Conference-en.

RAVASSARD, PASCAL és mtsai 2013. Multisensory control of hippocampal spatiotemporal selectivity. *Science 340:* 1342–1346.

REINKEMEIER, MECHTHILD–MARKOWITSCH, HANS J.–RAUCH, MICHAEL–KESSLER, JOSEF 1997. Differential impairments in recalling people's names: A case study in search of neuroanatomical correlates. *Neuropsychologia 35:* 677–684.

RESZEGI KATALIN 2007. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 37–43.

RESZEGI KATALIN 2008. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 240–246.

RESZEGI KATALIN 2009a. A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások 47:* 21–41.

RESZEGI KATALIN 2009b. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő 31:* 7–16.

RESZEGI KATALIN 2009c. A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 35–45.

RESZEGI KATALIN 2011. A metonímia megítélésének kérdéséhez. In: NAVRACSICS JUDIT szerk., *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok 2.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 75–83.

RESZEGI KATALIN 2012a. Cognitive Approach to Hungarian Toponymy. *Onoma 47:* 367–379.

RESZEGI KATALIN 2012b. A mentális térkép és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT–SZABÓ DÁNIEL szerk., *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok 3.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 140. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 95–100.

RESZEGI KATALIN 2014. A tulajdonnevek pszicho- és neurolingvisztikája. Vizsgálati szempontok és modellek a tulajdonnevek feldolgozásáról. *Névtani Értesítő 36:* 133–147.

RESZEGI KATALIN 2015a. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban. *Névtani Értesítő 37:* 83–97.

RESZEGI KATALIN 2015b. A névközösség fogalmáról. Névközösségek napjainkban és a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 165–176.

RESZEGI KATALIN 2016. The Acquisition of Place Names in Mother Tongue Learning: Some Observations on Children's Spatial Cognition. *Voprosy onomastiki 13/2:* 7–22.

RESZEGI KATALIN 2017. Pszicholingvisztika, neurolingvisztika és névkutatás. *Névtani Értesítő 39:* 13–32.

RESZEGI KATALIN 2018a. A nevek jelentésszerkezete (funkcionális kognitív keretben). *Magyar Nyelvjárások 56:* 5–23.

RESZEGI KATALIN 2018b. Mental Aspects of Proper Names. *Onomastica Uralica 10:* 149–167.

RESZEGI KATALIN 2018c. On the proper-name-to-appellative transformation. *Rivista Italiana di Onomastica 24:* 25–46.

RESZEGI KATALIN 2018d. Helynevek — térszemlélet — mentális térkép. A nyelv, a helynevek és a tér összefüggései. *Magyar Nyelv 114:* 169–184.

RESZEGI KATALIN 2020a. Metaforikus névadás. *Névtani Értesítő 42:* 9–28.

RESZEGI KATALIN 2020b. Name – Culture – Identity. The Semantic Structure of Names. In: CAIAZZO, LUISA–COATES, RICHARD–AZARYAHU, MAOZ szerk., *Naming, Identity and Tourism*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing. 154–167.

RESZEGI KATALIN 2020c. Toponyms and Spatial Representations. *Onomastica 64:* 23–39.

RESZEGI KATALIN 2021. *The mental and neural representation of names: A cognitive and economic point of view.* In: PIHL, ELIN– LEIBRING, KATHARINA–MATTFOLK, LEILA–NEUMÜLLER, KRISTINA–NYSTRÖM, STAFFAN szerk., *The Economy in Names: Values, Branding and Globalization.* Uppsala, Department of Archives and Research, Institute for Language and Folklore. 119–132.

RESZEGI KATALIN 2022a. Metonymic name giving from a cognitive perspective. *Acta Onomastica 63/1*. Megjelenés alatt.

RESZEGI KATALIN 2022b. A cognitive approach in onomastics: some notes on metaphorical place names. *Voprosy Onomastiki 19/1*. Megjelenés alatt.

RESZEGI KATALIN 2022c. Cognitive Maps and Toponyms in a Broadening Geographical Horizon. In: OLIVIU FELECAN szerk., *Name and Naming. Proceedings of the second international conference on onomastics: Multiculturalism in Onomastics.* Cluj-Napoca. Megjelenés alatt.

RÉTHY ERZSÉBET 1989. Doboz belterületének és határának földrajzi nevei. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14:* 264–292.

RÉVÉSZ GYÖRGY 2002. A képzelet. In: BERNÁTH LÁSZLÓ–RÉVÉSZ GYÖRGY, *A pszichológia alapjai.* Budapest, Tertia Kiadó. 137–149.

RIEGER, MARIE A. 2014. From Kaiserstraße to Barabara ya Bandarini. What Swahili street names can tell us about the past. In: *Proceedings of the XXIV ICOS International Congress on Onomastic Sciences. Annex. Secció 7.* 1670–1684.

ROHLFS, GERHARD 1956. *Studien zur romanischen Namenkunde.* München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

RÓKA JOLÁN 2002. *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából.* Budapest, Századvég Kiadó.

ROSCH, ELEANOR 1978. Principles of categorization. In: ROSCH, ELEANOR–LLOYD, BARBARA B. szerk., *Cognition and Categorization.* New York, Halsted Press. 27–48.

ROSCH, ELEONOR 2004. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: PLÉH CSABA–BOROSS OTTILIA szerk., *Bevezetés a pszichológiába.* Budapest, Osiris.

ROSTVIK, ALLAN 1969. Om klassificering av ortnamn. *Namn och Bygd 57:* 116–119.

RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ 2011. Metonymy and cognitive operations. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 103–123.

RUNDBLAD, GABRIELLA–ANNAZ, DAGMARA 2010. The atypical development of metaphor and metonymy comprehension in children with autism. *Autism 14:* 29–46.

RUSSEL, BERTRAND 1919. *Introduction to Mathematical Philosophy.* London, Dover Publications.

RUTKIEWICZ-HANCZEWSKA, MAŁGORZATA 2016. Semantics of Proper Names. The Structure of the Mental Lexicon of Proper Names. In: HOUGH, CAROLE–IZDEBSKA, DARIA szerk., *Names and Their Environment. Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences 4. Theory and Methodology. Socio-onomastics.* Glasgow, University of Glasgow. 167–178.

RUTKOWSKI, MARIUSZ 2007. O apelatywizacji nazw wlasnych. In: POVAŽAJ, MATEJ–ŽIGO, PAVEL szerk., *Súradnice Súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie.* Bratislava, Veda. 67–73.

RYAN, JOHN S. 1964. Some Aboriginal Place Names on te Mid-north Coast of New South Wales. *Oceania 34/4:* 278–307.

RYMUT, KAZIMIERZ szerk. 1982. *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences 1–2.* Warszawa–Kraków, Ossolineum.

SACKS, HARCEY 1992. *Lectures on Conversation.* Oxford, Blackwell.

SÆRHEIM, INGE 2018. *Tasen, Sugga* og *Porthunden*. Metaforisk bruk av husdyrnemne i skjergardsnamn. *Namn oh Bygd 106:* 83–100.

SÁNDOR KLÁRA 1999. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ szerk., *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció.* Szeged, JGYTF Kiadó. 135–171.

SÁNDOR KLÁRA 2016. *Nyelv és társadalom.* Budapest, Krónika Nova.

SAPAROV, ARSENY 2003. The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia. *Cahiers du Monderusse 44/1:* 179–198.

SCHEMMEL, MATTHIAS 2016. Towards a Historical Epistemology of Space: An Introduction. In: SCHEMMEL, MATTHIAS szerk., *Spatial Thinking and External Representation. Towards a Historical Epistemology of Space.* Max Planck Institute for the History of Science. 1–33.

SCHMID, HANS-JÜRGEN 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford, Oxford University Press. 117–138.

SCHREUDER, ROBERT–BAAYEN, R. HARALD 1995. *Modeling morphological processing.* In: FELDMAN LOUIS B. szerk., *Morphological aspects of language processing*. Lawrence Erlbaum Associates.131–154.

SCHREYER, CHRISTINE 2006. "What You See is Where You Are": An Examination of Native North American Place Names. In: ROBERTSON, ELIZABETH C.–SEIBERT, JEFFERY D.–FERNANDEZ, DEEPIKA C.–ZENDER, MARC U. szerk., *Space and Spatial Analysis in Archeology.* New Mexico, University of Calgary Press. 227–232.

SEIFERT STEFANIE 2008. A tulajdonnév köznevesülésének jelentésváltozási folyamatai. *Névtani Értesítő 30:* 41–54.

SEMENZA, CARLO–ZETTIN, MARINA 1989. Evidence from aphasia for the role of proper names as pure referring expressions. *Nature 342:* 678–679.

SERENO, JOAN A.–JONGMAN, ALLARD 1997. Processing of English inflectional morphology. *Memory and Cognition 25:* 425–437.

SHI, YELI–SHENG, JINFANG 2011. The Role of Metonymy in the Formation of Euphemism in Chinese and English. *Journal of Language Teaching and Research 2/5:* 1175–1179.

SHULSKA, NATALIIA– HROMYK, YURIY– YAVORSKYI, ANDRII 2018. The cognitive nature of Ukrainian Nickname construction. *Cognitive Studies 18:* Article 1544.

SIEGEL, ALEXANDER W.–WHITE, SHELDON H. 1975. The development of spatial representations of large-scale environments. *Advances in Child Development and Behavior 10:* 9–55.

SIMON ESZTER 2008. Nyelvészeti problémák a tulajdonnév-felismerés területén. In: SINKOVICS BALÁZS szerk., *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* Szeged. 167–182.

SJÖBLOM, PAULA 2006. A cognitive approach to the semantics of proper nouns. *Onoma 41:* 63–82.

SJÖBLOM, PAULA 2016. Theoretical Background to Onomastics. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA 2016. *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics.* Finnish Literature Society. 13–37.

SLÍZ MARIANN 2008a. Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: KUNA ÁGNES–VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola 3. Félúton Konferenciájának előadásai.* Budapest. 228–241.

SLÍZ MARIANN 2008b. Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: BÖLCSKEI ANDREA–N.CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia eladásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 468–474.

SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv 108:* 282–291, 400–410.

SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk., *Somogy megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik.* Praha, Academia.

SMITH, ANDREW D. M.–HÖFLER, STEFAN H. 2015. The pivotal role of metaphor in the evolution of human language. In: DÍAZ-VERA, JAVIER E. szerk., *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures.* Mouton de Gruyter. 123–139.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv 55:* 461–70.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ŠRÁMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell" und „System" in der Toponomastik. *Onoma 17:* 55–75.

ŠTĚPÁN, PAVEL 2012. Metonymical Transfers of Meaning in Toponymy. In: ARCAMONE, MARIA GIOVANNA–BREMER, DONATELLA–DE CAMILLI, DAVIDE–ROSSEBASTIANO, ALDA szerk., *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Sezione 5. Toponomastica*. Pisa, ETS. 771–778.

ŠTĚPÁN, PAVEL 2018. Systematic Relationships Between Toponyms and Anthroponyms in Czech. *Onomastica Uralica 12:* 111–120.

STRIANO, TRICIA–BERTIN, EVELIN 2005. Coordinated affect with mothers and strangers: A longitudinal analysis of joint engagement between 5 and 9 months of age. *Cognition & Emotion 19:* 781–790.

SZABÓ RÉKA 2012. *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/Szabó%20Réka_disszertáció (2020. 06. 10.)

SZABÓ T. ATTILA 1934. A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv 30:* 160–180.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv 106:* 295–307, 385–396.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagionimái. *Névtani Értesítő 35:* 157–178.

SZÉPE GYÖRGY 1970. Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 307–311.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilisztika.* Budapest, Osiris.

SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

SZILÁGYI N. SÁNDOR 2006. A jelentésvilág szerkezete. In: HITSEKER MÁRIA–SZILÁGYI ZSUZSA szerk., *Mindentudás Egyeteme 5.* Budapest, Kossuth Kiadó. 213–237.

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2017a. Kisbábony. Egy aprófalu belterületi helynevei és mentális településmorfológiája. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13:* 171–191.

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2017b. A kisbábonyi magyarság helynévismerete. *Magyar Nyelvjárások 55:* 75–109.

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2018. A romániai Szalárd helynevei. *Magyar Nyelvjárások 56:* 129–167.

SZSZMFN. = MEZŐ ANDRÁS és mtsai, *Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 1–5.* Nyíregyháza Szabolcs-Szatmár megyei Népművelési Tanács–Nyíregyházi Tanítóképző Főiskola Nyelvészeti Tanszék, 1967–1993.

TAKÁCS JUDIT 2007. *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje.* Debrecen.

TAKÁCS JUDIT 2008. A név mint kód. *Létünk 2008/1:* 18–29.

TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 897–1058.

TAUBE, JEFFREY S.–MULLER, ROBERT U.–RANCK, JAMES B. 1990. Head-direction cells recorded from the postsubiculum in freely moving rats 1. Description and quantitative analysis. *The Journal of Neuroscience 10/2:* 420–435.

TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory.* Oxford, Clarendon Press.

TAYLOR, JOHN R. 2015. Word-formation in cognitive grammar. In: MÜLLER, PETER O.–OHNHEISER, INGEBORG–OLSEN, SUSAN–RAINER, FRANZ szerk., *Word-formation.* HSK 40/1. Berlin, de Gruyter. 145–158.

TAYLOR, HOLLY A.–TVERSKY, BARBARA 1996. Perspective in spatial descriptions. *Journal of Memory and Language 35:* 371–391.

THIERING, MARTIN 2012. Spatial Mental Models and Common Sense Geography. In: GEUS, KLAUS–THIERING, MARTIN szerk., *Coomon Sense Geography and Mental Modelling.* Max Planck Institute for the History of Science. 11–44.

THIERING, MARTIN 2015. *Spatial Semiotics and Spatial Mental Models: Figure-Ground Asymmetries in Language*. De Gruyter Mouton.

THIERING, MARTIN–SCHIEFENHÖVEL, WULF 2016. Spatial Concets in Non-Literate Societies: Language and Practice in Eipo and Dede Chipewyan. In: SCHEMMEL, MATTHIAS szerk., *Spatial Thinking and External Representation. Towards a Historical Epistemology of Space.* Max Planck Institute for the History of Science. 35–92.

THORNTON, THOMAS F. 1995. Tlingit and Euro-American Toponymies in Glacier Bay. In: ENGSTROM, DANIEL R. szerk., *Proceedings of the Third Glacier Bay Science Symposium.* Anchorage, AK, U.S. Department of the Interior, National Park Service. 294–301.

TINCOFF, RUTH–JUSCZYK, PETER W. 1999. Some beginnings of word comprehension in 6-month-olds. *Psychological Science 10/2:* 172–175.

TINCOFF, RUTH–JUSCZYK, PETER W. 2000. *Do 6-month-olds link sound patterns of common nouns to new exemplars?* Paper presented at the International Conference on Infant Studies, Brighton, UK. http://hincapie.psych.purdue.edu/Jusczyk/pdf/Common.pdf (2021.07.12.)

TMFN. = ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk., *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás. A névjelleg változása. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 600–606.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21:* 43–70.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 21–71.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 205–499.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó.

TOLMAN, EDWARD C. 1948. Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review 55/4:* 189–208.

TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra.* Budapest, Osiris.

TOMASELLO, MICHAEL 2007. Cognitive Linguistics and First Language Acquisition. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford, Oxford University Press. 1092–1112.

TOMASELLO, MICHAEL 2009. The Usage-based theory of language acquisition. In: BAVIN, EDITH L. szerk., *The Cambridge Handbook of Child Language.* Cambridge University Press. 69–87.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 183–207.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÓTH VALÉRIA 2010. Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 17–32.

TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TRANEL, DANIEL 2006. Impaired naming of unique landmarks is associated with left temporal polar damage. *Neuropsychology 20:* 1–10.

TSAI, CHIH-HAO 1996. Effects of semantic transparency and morphological structure on the representation and recognition of Chinese disyllabic words. In: CHENG, T. F.–LI, Y.–ZHANG, H. szerk., *Proceedings of the Joint Meeting of the Fourth International Conference on Chinese Linguistics and the Seventh North American Conference on Chinese Linguistics 2.* University of Southern California. 326–343.

TSUKIURA, TAKASHI–NAMIKI, MASAYUKI–FUJII, TOSHIKATSU–IIJIMA, TOSHIJO 2003. Time-dependent neural activations related to recognition of people's names in emotional and neutral face–name associative learning: An fMRI study. *Neuroimage 20:* 784–794.

TSUKIURA, TAKASHI–MOCHIZUKI-KAWAI, HIROKO–FUJII, TOSHIKATSU 2006. Dissociable roles of the bilateral anterior temporal lobe in face–name associations: An event-related fMRI study. *Neuroimage 30:* 617–626.

TUGGY, DAVID 2005. Cognitive Approach to Word-Formation. In: ŠTEKAMER, PAVOL–LIEBER, ROCHELLE szerk., *Handbook of Word-Formation.* Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64. Dordrecht, Springer. 233–265.

TURNER, MARK 1996. *The Literary Mind.* New York, Oxford University Press.

TVERDOTA GYÖRGY 1992. A névvarázs poétikája. *Helikon 38:* 410–420.

TVERSKY, BARBARA 1993. Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. In: FRANK, ANDREW U.–CAMPARI, IRENE szerk., *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS.* Berlin, Springer-Verlag. 14–24.

UNTI MÁRIA 2002. *Csallóköz földrajzi nevei. Dunaszerdahelyi járás.* Dunaszerdahely, Csallóközi Múzeum.

VAARZON-MOREL, PETRONELLA 2016. Continuity and Change in Warlpiri Practices of Marking the Landscape. In: LOVIS, WILLIAM A.–WHALLON, ROBERT szerk., *Marking the Land: Hunter-Gatherer Creation of Meaning in their Environment.* New York, Routledge. 201–230.

VALENTINE, TIM–BRENNEN, TIM–BRÉDART, SERGE 1996. *The Cognitive Psychology of Proper Names. On the importance of being Ernest.* London–New York, Routledge.

VALENTINE, TIM–HOLLIS, JARROD–MOORE, VIV 1998. On the relationship between reading, listening and speaking: It's different for people's names. *Memory & Cognition 26:* 740–753.

VAN LANCKER, DIANA–KLEIN, KAREN–HANSON, WAYNE–LANTO, ANDREW–METTER, E. JEFFREY 1991. Preferential representation of personal names in the right hemisphere. *Clinical Aphasiology 20:* 181–189.

VAN LANGENDONCK, WILLY 1999. Neurolinguistic and syntactic evidence for basic level meaning in proper names. *Functions of Language 6/1:* 95–138.

VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names.* Berlin–New York, De Gruyter.

VAN LANGENDONCK, WILLY 2013. A Semantic-Pragmatic Theory of Proper Names. *Acta Linguistica Lithuanica 69:* 99–129.

VAN LANGENDONCK, WILLY–VAN DE VELDE, MARK 2016. Names and Grammar. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 17–38.

VARGA ZSUZSA 2020. *Helynév-szociológiai vizsgálatok két romániai magyar településen.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük… A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Budapest, Tinta.

VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford handbook of cognitive lingustics.* Oxford, Oxford University Press. 48–81.

VESZELSZKI ÁGNES 2008. Térkonstrukciók. Földrajzi nevek parafrázisai kognitív keretben. *Névtani Értesítő 30:* 55–65.

VMFN. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC[–VARGA MÁRIA] szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 1–4.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156, 171, 192, 194. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1982–2000.

WALMSLEY, D. J.–JENKINS, JOHN M. 1991. Mental maps, locus of control, and activity: A study of business tourists in Coffs Harbour. *The Journal of Tourism Studies 2:* 36–42.

WEBSTER, ANTHONY K. 2017. Why Tséhootsooí Does Not Equal "Kit Carson Drive": Reflections on Navajo Place Names and the Inequalities of Language. *Anthropological Linguistics 59:* 239–262.

WEE, LIONEL 2006. Proper names and the theory of metaphor. *Journal of Linguistics 42:* 355–371.

WINTERS, MARGARET E.–TISSARI, HELI–ALLAN, KATHRYN szerk. 2011. *Historical Cognitive Linguistics.* Berlin–New York, De Gruyter Mouton.

WOOD, NOELLE–COWAN, NELSON 1995. The Cocktail Party Phenomenon Revisited: How Frequent Are Attention Shifts to One's Name in an Irrelevant Auditory Channel? *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition 21/1:* 255–260.

WOOD, EMMA R.–DUDCHENKO, PAUL A.–EICHENBAUM, HOWARD 1999. The global record of memory in hippocampal neuronal activity. *Nature 397:* 613–616.

YAMADORI, ATSUSHI és mtsai 2002. Neural networks in retrieval of stored information: in the case of proper name. *International Congress Series — Excerpta Medica 1226:* 143–151.

YASUDA, KIYOSHI–ONO, YOSHIHARU 1998. Comprehension of famous personal and geographical names in global aphasic subjects. *Brain and Language 61:* 274–287.

YASUDA, KIYOSHI–NAKAMURA, TETSUO–BECKMAN, BOBBIE 2000. Brain processing of proper names. *Aphasiology 14:* 1067–1089.

YEN, HUEI-LING 2006. *Processing of Proper Names in Mandarin Chinese: A Behavioral and Neuroimaging Study*. Doktori értekezés. Bielefeld. https://pub.uni-bielefeld.de/download/2301435/2301438 (2017. 05. 14.).

YEN, HUEI-LING–MÜLLER, HORST M. 2003. Processing of proper names in Mandarin Chinese. In: SCHMALHOFER, FRANZ–YOUNG, RICHARD M.–KATZ, GRAHAM szerk., *Proceedings of the EuroCogSci 03: The European Cognitive Science Conference 2003*. London, Lawrence Erlbaum. 450.

YEN, HUEI-LING–LIU, HO-LING–LEE, CHIA-YING–MÜLLER, HORST M. 2005. Are proper names really different from common nouns? A view of brain processing. *Proceedings of the 11th Annual Meeting of the Organization for Human Brain Mapping*. Toronto, Canada. https://www.researchgate.net/publication/266417326. (2017. 09. 17.).

YOUNG, ANDREW W.–ELLIS, ANDREW W.–FLUDE, BRENDA M. 1988. Accessing stored information about familiar people. *Psychological Research 50:* 111–115.

ZENNER, ELINE–KRISTIANSEN, GITTE–JANDA, LAURA–VERHAGEN, ARIE 2015. Introduction. Change of paradigms — New paradoxes. Recontextualizing language and linguistics. In: DAEMS, JOCELYNE–ZENNER, ELINE–HEYLEN, KRIS–SPEELMAN, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *Change of paradigms.* Berlin–Boston, Walter de Gruyter GmbH. 1–14.

ZILLIACUS, KURT 1997. On the function of proper names. In: PITKÄNEN, RITVA LIISA–MALLAT, KAIJA szerk., *You name it. Perspectives on onomastic research*. Studia Fennica Linguistica 7. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 14–20.

ZLATEV, JORDAN 2007a. Spatial Semantics. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk.: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, Oxford University Press. 318–350.

ZLATEV, JORDAN 2007b. Embodied Intersubjectivity. In: DANCYGIER, BARBARA szerk., *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press. 172–187.

ZMFN. = VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC szerk., *Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg, Zala megye tanácsa, 1964.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. 237 lap.

19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016, 307 lap.

39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 188 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye.* Debrecen, 2017. 115 lap.
44. ÉVA KOVÁCS szerk., *A Survey of Historical Toponomastics.* Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia.* Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* Debrecen, 2021. 204 lap.